אמנון אייזענשטאדט

און די ערד האָט נישט צוגעדעקט דאָס בלוט

אמנון אייזענשטאדט

און די ערד האָט נישט צוגעדעקט דאָס בלוט

„...ארץ אל תכסי דמי"

(איוב טז־יח)

איבערדרוקן אָן דער דערלויבעניש פון מחבר — פּאַרבאָטן.

פּאַרלאָג:

צענטראַלע פּין די צויזמערער אַרגאַניזאַציעס אין טאָראָנטאָ

1962

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

AMNON AJZENSZTADT

AND THE EARTH DID NOT COVER THE BLOOD

"O Earth, Cover Not
Thou My Blood . . ."
(Job 16-18)

ALL RIGHTS RESERVED

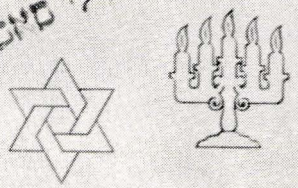

Printed in
Toronto, Ontario, Canada
1962

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

אוך די ערד האט נישט
צוגעדעקט דאס בלוט....

צוזמערער פריינדלי סאסייטי

מצבת קודש, לעיר צוזמיר אשר בפולניה, זכרון לקהלה מישראל שנכרתה וישנחרבה, בעת הטבח האיום בשנות תש"א תש"ה 1941–1945, מצבת עד להקדושים והטהורים מחושביה, שנהדגו שנשחטו שנשרפו ושנספו, ע"י הנאצים המנאצים ר"ו ועמו. קול דמי אחינו צועקים אלינו מן האדמה, ארץ אל תכסי דמם, נטורת איבת עולם לעם מרצחים ואכזרים, השם יקום דמם, הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו

ת נ צ ב ה

TZOSMERER FRIENDLY ASSOC.

אייזענשטאדט אדמו"ר הרב אלכסנדר זיסא ווג הרבנית ליבע ומשפחתם
אפמאן יחיאל אלתר ווג ביילע ומשפחתם
אפמאן צבי יוסף ווג מרים ומשפחתם
אפפעלבוים אברהם ווג פערל ומשפחתם
באראנעק דוב ווג יוטע ומשפחתם
באדנשטיין רפאל ווג חי ומשפחתם
גריינבלום משה מנחם ווג
רחל לאה ומשפחתם
גריינבלום דוד אהרן ווג
מרים רבורה ומשפחתם
גרינשפאנהאלץ אברהם ווג
פייגע ומשפחתם מבית גריינבלום
גלאסס שלמה יצחק בן ר' יוסף ברוך
גלאסס יוסף ברוך ווג
אלטע שבע ומשפחתם
גראסס צבי ווג פרייד ומשפחתם
גרינבערג צבי דוב ווג
טעמע רייזל מבית מאפאטאוו
גלאזמאן רפאל נתן וז חנה ומשפחתם
גרינבלאט אהרן ועליג ווג
רבורה ומשפחתם מבית ושעואק
האנסבערג הלל וז לאה ומשפחתם
וויסמאן אלטער יוסף ווג
פריימעט ומשפחתם
וואססער חיים יוסף וז צירל דרעזל
ומשפחתם
וואססער פייגע גיטל ומשפחתה אשת
ר' שמואל נ"י
וואססער אסתר לאה וכנה אשת ר' צבי נ"י
וואססער עזרא ווג שאשא ומשפחתם

זוסמאן יעקב ארי הכהן ווג
באשע שרה ומשפחתם
זאבערמאן יעקב ווג גיטל בריינע
ומשפחתם
זילבער ארי ווג יוטע ומשפחתם
זילבערבערג יוסף ווג לאה ומשפחתם
ושעואק (סעקס) יעקב ווג
טאבע ומשפחתם
טשערנואנע צבי וגפייגע ומשפחתם
טענענבוים דוד ווג יוטע ומשפחתם
טשיקאווסקי ידידי'ווג רחל ומשפחתם
לאנדא יוסף מאיר ווג גיטל ומשפחתם
מיגראל אברהם אבא ווג
רבורה ומשפחתם
מילראד משה מנחם ווג
מרים ראברע ומשפחתם
נוסבוים יצחק יעקב הכהן ווג
צפורה ומשפחתם
נוסבוים אברהם בן ר' יצחק יעקב הכהן
נייטאן ישראל ווג רחל ומשפחתם
צווערין חיים יוסף ווג צירל ומשפחתם
צוקער צבי ווג קיילע
טייטעלבוים משה אליקים געציל ווג
שרה רבקה ומשפחתם
טריפלער ישראל ווג טאבע ציפע
ומשפחתם
קופפערבלום שלמה יוסף ווג
רבורה ומשפחתם
קופפערבלום דוד ווג מרים ומשפחתם

REMEMBER O LORD
THE SIX MILLION MARTYRS
1939 — 1945
הבתולה נאלדע בת ר' יהודה יודל קלאם

קעפטענבערג יעקב זונ בוילע ומשפחתם
פליינהענדלער יהודה אריה זונ רבקה
לאה ומשפחתם
קערבעל יואל זונ רבקה ומשפחתם
ראזענצוויג יצחק זונ פעסל ומשפחתם
שליפשטיין יוסף זונ שפרה ומשפחתם
שערמאן חיים זונ שרה רחל ומשפחתם
שוויצמאן פרימעט ומשפחתה
אשת ר' יעקב ב"
שיף אליהו צבי זונ גרייזעל לאה ומשפחתם
שניידער יאב זונ מרים הבורה ומשפחתם
שניידער נטע דוב זונ מאבע ומשפחתם
שניידער צבי נטע זונ רחל ומשפחתם
שפעטער שמואל זונ פייגע ומשפחתם
שניידער חיים זונ בוילע ומשפחתם
שטיינפעלד אלימלך זונ חי ומשפחתם
מבית מזראל
ראזענטעלד כרך זונ אפתר רבקה ומשפחתם
נאלדבערג חיים ובתו רישא ומשפחתם
אפפעלבוים בן ציון זונ שרה ומשפחתם
אברהם יצחק בן יחיאל עם זונ נאלדע
רחל ומשפחתם ארענשטיין
אפעלבוים לאה ומשפחתם
מבית בארענשטיין
נאלדבערג יונה זונ שפרינצה
מבית בארענשטיין
מאשמע מלכה ומשפחתה
מבית בארענשטיין
טענענבוים משה זונ מאבע
מבית בארענשטיין
ואשה פייגע אשת יהודה יודל קלאם
ובנם בנימין
שוויצמאן חיים זונ הינדא ומשפחתם
העניל בת ר' שמעון עם כנה שמעון
ומשפחתם מאנדל
וואכמאן יחיאל זונ שבע ומשפחתם
מבית מילשטיין
נאלדמאן וישא זונ רייזל ומשפחתם
בארנשטיין חיים יהושע הלוי זונ
ולאשע ומשפחתם
ראטענבערג שמואל אליהו בן אריה נדליה
זונ מלכה ומשפחתם

געווידמעט:

דעם ליכטיקן אַנדענק פון מיין היימ־
שטאָט, די צוזמערער קהילה קדושה,
וועלכע איז צוזאַמען מיטן פוילישן
אידנטום אומגעבראַכט געוואָרן דורך
די נאַצישע משחיתים...

This book is dedicated to the sacred memory of the Jewish Martyrs of my native city of Sandomierz (Tzosmer), and to the three and a half million Polish Jews, who perished at the hands of the Nazis.

אבי מורי, הרב אלכסנדר זושא אייזענשטאַדט הי״ד — האדמו״ר מצוזמיר

צו די לייענער

אַלס פֿרעזידענט פון די „צויזמערער" אין טאָראָנטאָ פיל איך אַ נויטוועג־דיקייט אָנצושרייבן אַ פּאָר ווערטער אין צוזאַמענהאַנג מיטן דערשיינען פון אמנון אייזענשטאַדטס בוך.

דער תוכן פון „און די ערד האָט נישט צוגעדעקט דאָס בלוט" איז לויט מיין מיינונג נישט נאָר אַ גייסטיקע מצבה פאַר דער צויזמערער קהילה קדושה — וועמען דער מחבר ווידמעט זיין ספר — נאָר אויך אַ ווירדיקע ביישטייערונג צו דער פאַראייביקונג פון אַלע שטעט און שטעטלעך פונם אַמאָליקן, רומרייכן אי־דישן פוילן, וואָס ווערט אַזוי קאָלירפול געשילדערט אין די באַשריבענע ביל־דער און עפיזאָדן.

אונדזער לאַנדסמאַן האָט מיט אַ סך געפיל און יראת הכבוד אַרויסגע־ברענגט אומפאַרגעסלעכע מאָמענטן פונם טראַגישן עבר און זיי אין אַ פשוטער, דערציילערישער שפּראַך פאַרפּיקסירט לזכרון נצח!...

דאָס, דערלויב איך מיר צו זאָגן אויפן סמך פון האָבן געלייענט דעם מא־נוסקריפּט נאָך פאַר דער פאַרעפנטלעכונג און זייענדיק איינער פון די, וועלכע האָבן אייזנשטאַדטן מעורר געווען, ער זאָל אָנגיין מיט זיין אויסערגעווייניקער וויכטיקער אַרבעט.

פאַר אַ לאַנגע צייט שוין איז אין אונדזער אַרגאַניזאַציע אָנגעגאַנגען אַן איניציאָטיוו צו רעגיסטרירן אויף אַלע מעגלעכסטע אופנים אַלץ, וואָס עס איז פאַרגעקומען אין צויזמער אין יענע שוידערלעכע ימי־השואה.

כמעט אויף יעדן פאַרגעקומענעם „סאָסייטי" מיטינג האָבן מיר מיט אַ געפיל פון ערנסטע פאַראַנטוואַרטלעכקייט געערעדט, דעבאַטירט און געפּלאָנט וועגן אונטערנעמונגען, וואָס זאָלן כאָטש אין מיניאַטור אַרויסהייבן דעם אָנ־דענקונג פון אונדזער היימשטאָט, וועמענס געדעכטעניש איז אונדז אַזוי ליב אין טייער.

ווער עס איז באַקאַנט מיט דער טעטיקייט פון דער צויזמערער סאָסייטי אין טאָראָנטאָ, וויסט אַז טראָץ דעם, וואָס דער רוב פון אונדזערע מיטגלידער רעקרוטירט זיך פון דער אַלטער פאַרמלחמהדיקער אימיגראַציע — איז מען אָבער נישט מיטגעריסן געווארן מיט די יעניקע אויפן היגן קאָנטינענט, וועל־כע וואָלטן באַקוועם געוואָלט פאַרגעסן אינם פאַרגעקומענעם... און—ליבערשט רעדן וועגן פריילעכערע זאַכן!...

פון באלד נאך דער קריגס־פאראנדיקונג, זינט מיר האבן דערפארן די אומגעהויערע גרויס פונם מוראדיקן היטלער־חורבן, איז אין אונדזער נפש אנטשטאנען דער פארלאנג צו טאן דאס מאקסימאלסטע און קולט זיין אלץ, וואס האט נאר א שייכות מיט יענער תקופה פון פיין און סבלנות; קדושה און מאר־טירערטום, מיט וועלכן אונדזערע טאטעס און מאמעס, שוועסטער און ברידער, קרובים און פריינט, זענען אוועק אויף קידוש השם.

און אזוי ארום — אלס פועל יוצא פון אונדזער ווילן צו טאן עפעס ממשות־דיקס — איז אנטשטאנען דער פראיעקט און שפעטער דער באשלוס אויפצו־שטעלן א סימבאלישן דענקמאל פאר דער אומגעקומענער צויזמערער קהילה אויפן טאראנטער בית החיים אונדזערן.

ח' אלול תשי"ח איז אויפן צויזמערער בית־עלמין אין טאראנטא, אין דער אנווועזנהייט פון צויזמערער דעלעגאציעס פון די פארשיניקטע שטאטן, זיד־אמעריקע, ישראל און קאנאדע, פארגעקומען די אנטהילונג פונם מצבה־שטיין און אן אנטשפרעכנדיקער טרויער־פארזאמלונג אין אנדענקונג פון די געפא־לענע מארטירער.

אינם זעלבן זינען פון פארזעצן רוחניותדיקן צויזמערער המשך האט די סאסייטי אונדזערע אויך אונטערגענומען א קאלאסאלע אקציע און באוויזן אויפ־צושטעלן א ליי־קאסע פאר די הונדערט און פופציק צויזמערער משפחות וועלכע האבן זיך על פי נס גערעטעוועט פון חורבן און עולה געווען אינם באפרייטן פאטערלאנד. די וואויילטעטיקע קאסע אונטערן נאמען: "קופת גמילת חסדים "ריעות" לזכר קדושי סנדומיר (צויזמער) ע"ש יצחק ענפי' ופנחס לאנדא ע"ה" איז א מוסטערהאפטע, סאציאלע אינסטיטוציע וואו אונדזערע לאנדסלייט פון דער שארית הפליטה קענען צו יעדער צייט באקומען אן אנפראצענטיקע הלוואה פאר יעטוועדן נוצלעכן צווק פון איינארדענען זיך אין אידישן היימלאנד.

די החלטה פון דער עקזעקוטיווע צו פובליצירן אמנון אייזענשטאדטס בוך, איז א ווייטערדיקער רינג אין די עטלעכע און דרייסיק יאריקע אקטיוויטעטן פון די "צויזמערער" (געגרינדעט אין טאראנטא אלס "צויזמערער פרענדלי סאסייטי" אין חול המועד סוכות תרצ"ב, סעפטעמבער 31, 1931), וואס באמיען זיך אנצוהאלטן די טראדיציע פון שפעפרישע מעשים־טובים, מיט יועלכע אונ־דזער שטעטל האט אין דער פארגאנגענהייט אזוי שטארק געשמט . . .

צוריקבליקנדיק אויפן סטאזש פון די אפגעטוענע פעולות איז משך פון אונדזער עקזיסטענץ אלס ארגאניזירטע צויזמערער לאנדסמאנשאפט, זענען מיר שטאלץ מיט די דערגרייכונגען און האפן אויך ווייטער בלב ונפש ממשיך צו זיין די געזעלשאפטלעכע ארבעט פון די צויזמערער סאסייטי אין דער צוקונפט, וועמענס אמביציע עס איז איצט אויפצושטעלן א "צויזמערער בית־עם בנין" אין מדינת ישראל.

באַטראַכט איך זיך דעריבער באמת פריוויליגירט אין נאָמען פון די עק־זיסטירנדיקע צויזמערער אינסטיטוציעס צו באַגריסן אונדזער חשובן בן־עיר, אמנון אייזענשטאַדט, דעם רבין ר׳ זושא׳ס זון, וואָס האָט אויף זיך געזומען און דורכגעפירט אַזאַ געוואַלטיק וויכטיקע אַרבעט ווי עס איז דאָס פאַרצייכענען לדורות אַ קאָפּיטל געשיכטע פון אונדזער חרוב געוואָרענער היימשטאָט, וועלכע ער האָט ערשט נישט לאַנג צוריק באַזוכט.

מיר ווינטשן אים דערפאָלג און זענען זיכער, אַז דאָס איצט אַרויסגייענ־דיקע בוך זיינס, איז נאָר אַ התחלה פון אינטענסיווער, שריפטשטעלערישער טעטיקייט, אין וועלכער די טעמאַטיק פון זיין געבוירן־שטאָט צויזמער וועט פאַרנעמען איינע פון די אָנגעזעענסטע ערטער.

אין נאָמען פון דער צענטראַלע פון צויזמערער אָרגאַניזאַציעס און אירע אָפּטיילונגען אין דרום אַמעריקע, פאַראייניקטע שטאַטן, קאַנאַדע און מדינת ישראל:

אברהם ש. וווייסמאַן, פרעזידענט
יחיאל עלבוים, ערן־פרעזידענט
יהושע לאנדא, וויצע־פרעזידענט
נחום גרינבלום, קאַסירער
יוסף איזראעל, פינאַנס סעקרעטאַר
יעקב שווייצמאַן, ספעציעלער רעסאָרט
שלמה שאפעל, סעקרעטאַר

עקזעקוטיווע־מיטגלידער:

אלי׳ לייב טייטעלבוים
חיים גרינבלום
יעקב לייפציגער
יחזקאל גלאס
יוסף סטאון
יעקב האָניגסבערג
לייבל שיף
משה סאמבאָרסקי
צבי יאמא
פישל מילראד

צויזמערער הילפס־פאַראיין:

ישראל גרינבלום, פרעזידענט
אברהם זוסמאַן, וויצע־פרעזידענט
גוטשע איזראעל, וויצע־פרעזידענטין
דוד גרינבלום, קאַסירער

חיים ליבערמאַן

אַ קרוינוועלק

זינט די צווייטע וועלט־מלחמה האָט זיך געענדיקט און דער אידישער חורבן אין אייראָפּע האָט זיך אַנטפּלעקט פּאַר אונדז אין זיין גאַנצן אימה׳דיקן פּאַרנעם, האָט מיך געפּייניקט די פּראַגע: ווי אַזוי זעט אויס אַ פּריערדיקע „אידישע שטאָט", אַ „אידיש שטעטל", אָדער אַ „אידיש שטעטעלע", הייַנט אינגאַנצן אָן אידן? ווי זעט עס אויס?

מיר ווייסן ווי אַזוי דאָס ה אָ ט אויסגעזען: האָט געמעגט די גוי׳אישע באַ־פעלקערונג אין אַזאַ ישוב זיין אַ סך גרעסער אין צאָל ווי די אידישע באַפעלקע־רונג — דאָס אויסזען איז געווען אינגאַנצן אידיש. דער הערשנדיקער כאַראַק־טער איז געווען אַ אידישער. די אידן האָבן כמעט שטענדיק אויסגעמאַכט דעם צענטער, און די גוים די פּעריפּעריע, און זיי האָבן זיך ווי גאָרניט געריכטן. די אידן מיט זייער טעטיקייט, ריריעוודיקייט, קאָכיקייט; מיט זייער אייגענער שפּראַך און אייגענער הלבשה, מיט זייערע שבתים און ימים טובים האָבן גע־מאַכט די שטאָט אָדער דאָס שטעטל אויסגעשפּראָכן אידיש.

ווי אַזוי זשע זעט דאָס אַלץ אויס הייַנט אָן אידן? ווען אַ שטורם איז גע־קומען און האָט די אידן אַזוי ווי מיט אַ בעזעם אויסגעקערט, ניט לאָזנדיק צומאָל קיין שפּור?

איך פּלעג זיך פּרובירן פּאָרשטעלן אין דמיון. אין טעג און אין נעכט פּלעג איך אָנשאָרפּן מיין פאַנטאַזיע און זיך פּרובירן אויסמאָלן דאָס בילד, אָדער אַ בילד, אָבער אומזיסט. און איך האָב געדורשט נאָך דעם, ניט פון סתם נייגע־ריקייט, נאָר פון עפּעס אַ טיפּער זעלישער באַדערפענישׂ. און איך פּלעג מיט גרויסן הונגער צופּאָלן צו יעדער באַשרייבונג, וואָס איז מיר אין האַנט געקומען פון אַ רייזענדן איבער די שטעט און שטעטלעך פון אידישן חורבן, אַ שרייבער צי סתם אַ טוריסט. נאָר איך האָב קיין אמת׳ע באַפרידיקונג קיינמאָל נישט געפונען.

ביז איך האָב זוכה געווען צו לייענען, נאָך אין דער קאָרעקטור, דאָס ווערק פון אמנון אייזענשטאַדט „און די ערד האָט נישט צוגעדעקט דאָס בלוט". דאָס דאָזיקע ווערק באַפרידיקט אַזעלכע פּאָדערונגען, וואָס מאַכן עס גאָר אַ יוצא מן הכלל: דער שרייבער איז אַליין דערצויגן געוואָרן און האָט געלעבט ביז אַ רייפן עלטער אין פוילן אין די ערטער וואָס ער באַשרייבט; ער האָט אַליין דורכגעלעבט דעם נאַצישן גיהנום מיט אַלע זיינע פיינען פון וועלכן ער איז אַנטרונען דורך נסי נסים. מיט פופצן יאָר שפּעטער, אַלס קאַנאַדישער בירגער,

איז ער געפֿאָרן אָנקוקן דעם חורבן, און צו די אַלע זאַכן איז ער געבענטשט מיט אַ גרויסן שרייבערישן טאַלאַנט.

ער האָט אַלזאָ גוט געוואוסט פון אייגענער דערפֿאָרונג ווי דאָס האָט אויס־געזען פריער. ער האָט מיט די אייגענע אויגן געזען דעם פֿראָצעס פונם אונ־טערגאַנג און איצט האָט ער, יאָרן שפּעטער, געזען ווי דאָס האָט זיך איינגע־שטעלט און איינגעגלידערט אָן אידן. און דער געביט איז אַ געביט וואָס איז געווען צום גענדיכטסטן באַזעצט מיט אידן.

און דער אויבערשטער האָט אים געשענקט אַ פילנדיק האַרץ און אַ זעוור־דיק אויג, און אַ טיפן פֿאַרשטאַנד צו באַנעמען די מוראַ׳דיקע גראַנדיזקייט פון דעם חורבן. און אויך דעם חוש פֿאַר זיין קדושה און טהרה, און אַלץ אינ־איינעם האָט אים געגעבן דעם כח אָנצושרייבן דאָס דאָזיקע ווערק, וואָס איז אַ ק ר ו י נ ו ו ע ר ק אין אונדזער חורבן־ליטעראַטור.

און האָבנדיק אָנגעצייכנט די אַלע מעלות, האָב איך פונדעסטוועגן אַ גע־פיל, אַז דאָס אַלץ וואָלט נאָך ווייניק געווען כדי אָנצושרייבן אַזאַ וואונדערלעך ספר, דאָ האָט געמוזט זיין נאָך עפּעס אַ פֿאַרבאָרגענער כח. און ווען איך האָב געטראַכט און איבערגעטראַכט וואָס דער דאָזיקער באַהאַלטענער כח האָט גע־קאָנט זיין, האָב איך באַשלאָסן: ס׳איז געווען זכות אָבות. דער זכות פון אַ גרויסן טאַטן, דעם צויזמערער רבין, אדמו״ר הרב אלכסנדר זושא אייזענשטאַדט הי״ד. און דער זכות פון די הייליקע עדות וואָס ער האָט געפירט איז אים בייגע־שטאַנען. אונדזער מחבר איז געפֿאָרן קיין פּוילן מקיים צו זיין די מצווה פון כיבוד אב און די מצווה פון מת מצווה: אויסצוגראָבן דעם פֿאָטערס כתבים וואָס ער, דער זון, האָט מיט די אייגענע הענט באַגראָבן כדי זיי צו ראַטעוועז פון דעם שטורם. די נסיעה האָט גורם געווען דאָס איצטיקע ווערק. ס׳איז אַ גרויסער שכר הליכה וואָס ער האָט געקראָגן. אָבער נישט ער אַליין האָט גע־קראָגן דעם גרויסן שכר. ער האָט מזכה געווען זיך אַליין און האָט מזכה געווען כלל ישראל מיט אַ שטיק הייליקטום.

זיי געבענטשט, אמנון אייזענשטאַדט!

★ ★
★

דער אינהאַלט פון דאָזיקן בוך איז סעגרעגירט אין דריי טיילן: „איבער שטעט און שטעטלעך פון היינטיקן פוילן"; „טיפן און געשטאַלטן פון אָנגעטראָפענע אידן"; און „אָפּגעפינענע מאַטעריאַלן, דאָקומענטן און לידער".

וואָס אָנבאַלאַנגט די ערשטע צוויי טיילן, זענען זיי מיט געוויסע אויסבעסערונגען, אַ זאַמלונג פון רעפּאָרטאַזשן־סעריעס ספּעציעל אָנגעשריבן פאַר דער טאָראָנטער טעגלעכער צייטונג „דער אידישער זשורנאַל".

דאָקומענט איז דער דריטער טייל אַ קאָלעקציע פון נאָך נישט פאַרעפנטלעכע פאַרשידענע מאַנוסקריפּטן און שריפטן, צווישן וועלכע עס געפינען זיך אויך אייגנהענטיק געשריבענע פראַגמענטן פון תורות, שירים, פּאָעמעס און קאָמפּאָזיציעס פון מיין פאָטער, דעם צויזמערער רבין זצ"ל וואָס איך ברענג אין אָריגינאַל דורך פאָטאָסטאַטישער קאָפּיע.

וויל איך אויסדרוקן אַ דאַנק מיין יוגנט־חבר הרב דר. נח ח. ראָזענבלום, מנהיג רוחני פון בני ישראל צענטער אין ברוקלין, ניו־יאָרק, פאַר זיין באַלויכטענדיקן און רירנדיקן בריוו, וועלכן איך נוץ אַלס אינלייטונג צום לעצטן סאַמע ערנסטן טייל פון מיין חיבור.

יישר כוחכם דעם דיכטער ישראל עמיאָט פאַרן מונטערן מיך דאָס בוך אַרויסצוגעבן; דעם מוזיקאָלאָג בען שטיינבערג, פאַרן איבערשרייבן די נאָטן זיי זאָלן זיין דרוקפּעאיק; און מיין פריינט דעם חשובן שריפטשטעלער הרב ר׳ יעקב יצחק וואַהלגעלערנטער, פאַר דורכקוקן די קאָרעקטורן.

אחרון, אחרון חביב!

האַרציקע אָנערקענונג מיינע טייערע צויזמערער לאַנדסלייט פאַר דער גרויסער אָנשטרענגונג מעגלעך צו מאַכן, אַז די קעגנווערטיקע אויסגאַבע זאָל דערשיינען אין אַזאַ שיינעם, עסטעטישן פאָרמאַט.

ד ע ר מ ח ב ר

ערשטע טייל

איבער שטעט און שטעטלעך
פון היינטיקן פוילן

אַ רייזע קיין פּוילן

דער יאָרטאָג פון דער אומפאַרגלייכלעכער מרידה. — דער רעוואָלט קעגן די דייטשן, וואָס האָט געמאַכט אַ וועלט־פּונקט אין דער אידישער געשיכטע. — די בונטאַרן פון וואַרשעווער געטאָ אַלס טראַגישע באַזינער פון אַ מוראדיקן פאָלקס חורבן. — אידן פון דער גאַנצער וועלט לייגן בלומען־קרענץ ביים דענקמאָל פון די געטאָ־העלדן.

פאַר צוויי און אַ האַלבע שעה בין איך געווען אַ פאַסאַזשיר אין עראָפלאַן פון דער ליניע „וויין־מאָסקווע". אַזוי לאַנג דאַרף נאָרמאַל דויערן די לופט־רייזע פון ווין קיין וואַרשע, ווען אַלץ גייט בשלום און דאָס וועטער צעבונטע־וועט זיך נישט אין מיטן וועג.

עס איז צען אַזייגער פרי, דינסטאָג דעם ניינצנטן אַפּריל — דער דער־מאָנונגס־טאָג נאָך די וואַרשעווער אויפשטענדלער. צוגעגאָרטלט צו אונדזערע פּלעצער זיצן מיר אינם אינגעווייד פון מעכטיקן מעטאַל־פויגל, וועלכער האָט זיך שוין צעזשומעט און גרייט זיך צום אָפּפלי.

די וויברירונג פון עראָפלאַן ווערט שטאַרקער. מיר רירן פון אָרט און הויבן זיך אַן צו באַווגן אין דער ריכטונג פון מיילן לאַנגן לויף־וועג. די באַ־ווגונגען פון די פּראָפּעלערס פאַרפילפּאַכיקן זיך מיט יעדער סעקונדע מער. דער מאָטאָרן־רויש ווערט העכער און פּלוצלינג פילן מיר ווי אַלע געפּענטעטע סטיכיעס וואָלטן נאָכגעלאָזן — מיר זענען אין דער לופט און שוועבן שוין איבער די ווינער הימלען.

אָפּיציעל געפינען מיר זיך נאָך אויף עסטרייכישער טעריטאָריע, אָבער „דע־פאַקטאָ" זענען מיר שוין אונטער דער אַזוי־גערופענער „אייזערנעם פאָרהאַנג" און אונטער קאָמוניסטישער יוריסדיקציע.

אָבער עס איז זיך חלילה נישטאָ וואָס צו שרעקן... אַ קאָנאַדישער שטאַטס־בירגער איז אַן אָנגעליייגטער גאַסט אומעטום, און ווערט אַלס אַזלעכער טראַק־טירט אויפן העפלעכסטן אופן... אין אַלגעמיין איז די באַדינונג פון די „סטיואַר־דעסעס" אַ זאָרגפעלטיקע. זיי רעדן אגב אורחה נישט קיין שלעכטן ענגליש, אָבער דער סלאָווישער אַקצענט איז קענטיק אין יעדן אַרויסגעזאָגטן וואָרט.

באַלד שטייט טאַקע איבער מיר איינע פון די „סטיואַרדעסעס" מיט איר פּראָפעסיאָנעלן שמייכל און פרעגט מיך:

— „וואוד יו לייק טו העוו סאַמטינג?"

— „יעס" — ענטפער איך. — „קוד איי פאסיבלי העוו עי ריעל סטראנג מאסקאוער וואדקא?"

א ווייל שפעטער זופ איך דעם רוסישן אלקאהאל־געטראנק און האב אין זינען: „חתן מאך זיך א לב"...

דעם אמת זאגנדיק וויל איך זיך באוואוסטזיניק א ביסל באַרוישן, פאר־שיכורן, נישט צו פילן דעם נאגנדיקן פיין פון א איד, וואס האט אליין געלעבט אין וואַרשעווער געטא, און מיט די אייגענע אויגן צוגעזען די בלוטיקסטע דראמע ווי „פאלק ישראל שטארבט!"

נאך זיבעצן יאר אפוועזנהייט פון דער פוילישער ערד, פאר איך ווידער־אמאל צוריק קיין וואַרשע אויף קבר־אבות צום נאמענלאזן מאנומענט; צו דער סימבאלישער מצבה אויף זאמענהאף גאס. מיט א געפיל פון א „עולה־רגלניק" בין איך אין אייגענעם הארצן מזכיר מיין היים־שטאט וואַרשע, די ירושלים ד'איראפע, וועלכע האט מיט פייערדיקע רינגען איבער איר קאפ, גבורהדיק זיך דערהויבן איבער געסטאפא ברוטאליטעט און מיט בריליאנטענע קרוינען פון ריינסטער, אידישער מסירת־נפש — דורך אלע נאצישע מיתות משונות אוועק אין פאנטאן פון אידישן נצחיות, אלס די ווידעראויפלעבערין פון דער קיינמאל מער זיך נישט אויסלעשנדיקער, בראשיתדיקער אידישער העלדן־מוטיקייט.

אזויפיל יארן זענען שוין דורכגעלאפן פונם מאמענט וועו איבערן גאנצן ערד־קיילעך האט זיך פונאנדערגעטראגן די אומגלויביקע און גלייכצייטיק עלעקטריזירנדיקע ידיעה: „וואַרשעווער אידן רעוואלטירן קעגן היטלעריסטישן אקופאנט".

„די לעצטע פערציק טויזנט פארמויערטע געטאניקעס פארווויקלט אין שלאכטן מיט ס.ס.־באטאליאנען".

„צווישן פייער און פלאמען האבן וואַרשעווער אידן זיך געגומען צום גע־ווער, אין צארן פארגאנגען און אין אויפברויז פון גבורהדיקן בונט, זענען זיי ארויס צום שמשון־הגבורדיקן קאמף פון „תמות נפשי עם פלשתים".

כמעט צוויי צענדליק יאר זענען אוועק פון יענעם ערב פסח 1943, וועו די קאַרדינירטע אידישע קאמפס־ארגאניזאציע אונטער דער אנפירונג פון מרדכי אנילעוויטש האט ענדגילטיק באשלאסן צו הייבן דעם פאן פון אויפ־שטאנד און מקיים זייענדיק דעם „שפוך חמתך על הנציס" — נישט נאר גע־ראטעוועט אונדזער נאציאנאלן פרעסטיזש און מענטשלעכע ווירדע, נאר אויך צוגעגעבן א זין דעם אומקום פון זעקס מיליאן איראפעאישע אידן.

זיך איך איצט א געוועזענער וואַרשעווער תושב און בן האדמו"ר אין א פליענדיקן עראפלאן, צווישן הימל און ערד און קלער:

ווייט אומערשעפלעך איז נאך די טעמאטיק פון יענער עפאכע מאכנדיקער געשעעניש פון 19־טן אפריל, 1943, וואס האט מיט הימלישע קדושה און

וואַרשעווער געטאָ־מאָנומענט

משה רבינוס „קוואַל" אין קראַשינסקיס גאָרטן, וואו וואַרשעווער אידן פלעגן זיך צוזאַמענקומען שמועסן פּאָליטיק. פּובדאַנען האָבן די דייטשן באָמבאַרדירט דאָס געטאָ.

מלכותדיקער גבורה אַרײַנגעבליצט אין די פאַרחושכטע אידישע האָריזאָנטן פון אַלע וועלט־טיילן, מיט אַלע שימערן פונם רעגנבויגן...

עס איז מיין הייליקסטע איבערצייגונג, אַז אויב דער מיליטעריישער דורכ־פאַל פון די דייטשן ביי סטאַלינגראַד, האָט אויף זיך געטראָגן דעם חותם פון דער „וועלטמאַכטס" פיזישער פאַרניכטונג — האָט דער וואַרשעווער געטאָ אויפשטאַנד אויפן אייגנאַרטיקסטן אופן סימבאָליזירט די היטלעריסטישע מאַראַלישע מפלה...

בין איך נישט זיכער צי די וועלט און אָפילו מיר אידן אַליין, פאַרמאָגן שוין אַ גענוג אויסגעריפטן היסטאָרישן פערספעקטיוו, צו באַגרייפן אין דער פולער גאַנצקייט די קאָלאָסאַלע באַדייטונג פון וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד, וועלכער האָט לויט מיין מיינונג נישט דערפילט קיין קלענערע געשיכטלעכע ראָליע אינם געראָנגל פון דער צווייטער וועלט מלחמה, ווי אַלע אַנדערע אויף די פראָנטן קעמפנדיקע אַרמייען פון די אַליאירטע.

מיינע מחשבות וועלן איבערגעריסן פונם מעגאָפאָן דורך וועלכן עס וועלט געמאָלדן אין רוסיש, פויליש און ענגליש, זיך ווידער צו פאַרשנאַלן און אויפ־הערן צו רויכערן, ווייל אין עטלעכע מינוט אַרום לאַנדן מיר אויפן וואַרשעווער פלי־פעלד „אָקעאַנטשע".

אויטאָמאַטיש פיר איך אויס די געגעבענע פאָרזיכטיקייט אינסטרוקציעס, און אַ נייגעריקער קוק איך אַרויס דורכן פירקאַנטיקן פענסטערל. און ווירקלעך צו דער פאַראויסגעזעענער צייט, צוויי און אַ האַלבע שעה נאָכן פאַרלאָזן ווין — בלייבן מיר מיט פרעציזער פינקטלעכקייט שטיין אין פראָנט פון וואַרשע־ווער לופט וואָקזאַל.

פויליש גרענעץ־באַאַמטע אין גראַנאַטענע אוניפאָרמען באַגלייטן די אויסשטייגדיקע פאַסאָזשירן צום צאָל־אָמט, פאַס קאָנטראָל, דעוויזן פאַרמאָלי־טעטן, טיילווייזע עפענונג פון באַגאַזש — אַלץ מיט רעספעקט און העפלעכקייט און דויערט צוזאַמען נישט מער ווי אפשר צען מינוט. קורץ פאַר איינס אַזייגער פאַר איך שוין איבער די גאַסן פון פוילנס הויפט־שטאָט צו מיין נאָך אין טאָ־ראָנטע רעזערווירטן „בריסטאָל־האָטעל" אויף קראָקעווער פאָרשטאָט.

איך קען נישט באַהערשן מיין אימפולס און עפן דאָס טעקסי־פענסטערל. אפשר וועל אַיך ערגעץ וואו עפּעס דערזען וואָס אינטערעסירט מיך און קען מיך צוריק דערנענטערן צו דער אַנטלאָפענער פאַרגאַנגענהייט. נאָך אַלעמען איז עס דאָך די שטאָט וואו איך בין אויפגעוואַקסן און דערצויגן געוואָרן. אָבער אומעטום פרעמדע, נייגעריקע געזיכטער בלויז, וואָס קוקן מיר נאָך מיט קוריאָזיטעט דערקענענדיק אין מיר דעם אַמעריקאַנער טוריסט...

— „האָטעל בריסטאָל"! — רופט אויס דער שאָפער פון דער מלוכהשער טעקסי. איך באַצאָל פאַר מיין פאָרן, וואָס באַטרעפט שוין צוזאַמען מיטן טרינק־געלט אַ האַלבן דאָלער לויט אָפיציעלן טויש־פרייז, (24 זלאָטעס פאַר אַ דאָלער. לויטן שוואַרצן מאַרק פרייז פונם אַמעריקאַנער דאָלער, וואָס איז

אַרום 90 זלאָטעס אַ דאָלער וואָלט עס נאָר באַטראָפן אַן ערך 10 סענט). אויף אין דער גיך רעגיסטריר איך זיך אין האָטעל און אַריינקומענדיק אין מיין צימער וואַרף איך זיך אין אָנטוועכן אַוועק אויפן בעט אַ גייסטיק דערשעפטער. עס איז איצט האָלב צוויי אַ זייגער. נאָר דריי און אַ האַלבע שעה געבליבן ביז צו די פייערלעכקייטן ביים געטאָ דענקמאָל. דאָרט שפּעטער אויפן געגנשער פלעצל וויל איך וואַך זיין מיט אַלע מיינע חושים; כ׳זאָל קאָנען הערן, זען, פילן און פאַרנעמען אַלץ וואָס וועט געזאָגט און געוויזן ווערן. איך קען אָבער נישט אינליגן. עס ציט מיך מיט טויזנטער אומגעזעענע צוואַנגען צום געוועזענעם „יודן קוואַרטאַל״; צו דער גאַס וואו מיר האָבן צוואנציק יאָר געוואוינט, צום אָרט וואו מיין כאָטער האָט אַלס צויזמערער רבי זיין חסידישע רביסטוווע געפירט.

עס ציט מיך אינסטינקטיוו און נשמהדיק צום צענטער פונם אַמאָליקן אידישן וואַרשע, וואָס האָט געציילט אַ האַלבן מיליאָן אידן מכל המינים. אדומו״רים און רבנים, אינטעליגענטן און פּראָלעטאַריער, ישיבה בחורים און אַרבעטער־יוגנט.

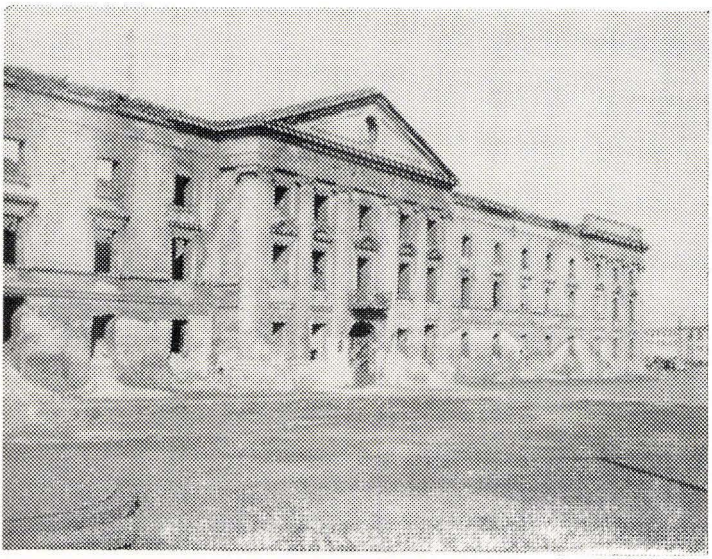
עס ציט מיך צום פּלאָצדאַרם פון די שלאָכטן וואו דער לעצטער אַוואַנגאַרד אונדזערער, די גואלי־הדם פונם אויסגעשאָכטענעם פאָלק האָבן מיט די אַליין געמאַכטע מינעס באַמבאַרדירט די בלוטיקסטע פאַשיסטישע דעגענעראַטן אין דער מענטשלעכער געשיכטע און דאָקומענטירט צו אַ שטוינענדיקער וועלט, אַז נישט געטאָ שקלאָפן זענען אידן — נאָר קעניגלעכע אייניקלעך פון דוד המלך און שמשון הגבור, יהודה המכבי און בר־כוכבא...

מיט אימפּעט שפּרינג איך אַראָפּ פון בעט, כאָפּ מיין אין ניו־יאָרק אייַנגעקויפטע „פּאָלאַראָיד״ קאַמעראַ, און ווידער אַמאָל בין איך אין אַ טעקסי אין וועלכער עס דערוואַרט מיך אַ סורפּריז — אַ אידישער שאָפער. וואָס פאַראַטייערע צופעליקייט. אַ לאַנדסמאַן, אַ וואַרשעווער, וועלכער איז געווען עוואַקואירט אין סיביר; און איז איצט איינער פון גאַנצע פינף אידישע טעקסי־דרייווערס, וועלכע געפינען זיך היינט־צו־טאָג אין וואַרשע.

— הערט זשע מיך אויס פעטער — זאָג איך צום 56־יאָריקן, מאָדערנעם בעל עגלה מיינעם. ביז צו דער געטאָ פייערונג האָבן מיר נאָך מער ווי צוויי שעה. וואָלט איך געוואָלט איר זאָלט מיט מיר מאַכן אַ טור אַרום דער שטאָט. אָבער למען השם פאָרט נישט גלייך אין געטאָ אַריין. קרייזט אַרום צומערשט דעם 16 קילאָמערטערדיקן לאַגער וועג פון דער געטאָ־מויער אויף דער אי־דישער זייט. נאַכהער פאָרט אויף אַלט־שטאָט, צום מוראָנאָווער טראָוגוטאַ־פּאַרק, צום ענגשער בית־עולם — אַזוי הקפותאַרטיק. שפּעטער אויף טוואַרדע גאַס, צו נאָזשינסקי שול, צום קראַשינסקי גאָרטן. אַלץ אינטערעסירט מיך. פון אַלעם וויל איך מאַכן בילדער. דערנאָך אַזוי בהדרגהדיק וועלן מיר ערשט אַרום פיר אַזייגער צופאָרן צום געטאָ מאָנומענט.

אַ קלוגער איד מיין שאָפער, דער פאָלקס־מענטש ר׳ יאָסעלע.

— איך קען אייך פאַרשטיין — זאָגט ער. — איר האָט געמאַכט אַ פלאָן

די גענשער תפיסה — זיץ־אָרט פון וואַרשעווער „יודענראַט", און שפּע־
טערדיקער פּלאַצאַרם פון גרעסטן געטאָ־קאַמף.

דער טויער פון קראַשינסקיס גאָרטן. פונדאַנען הָבן די נאַציס מיט
האַרמאַטן באַשאָסן די געטאָ־קעמפער.

פונקט אַזוי ווי אַ דאָקטאָר, ווען ער דאַרף אַראָפנעמען אַ באַנדאַזש פון אַ וווּיטיקלעכער וואונד. פאַרזיכטיק און סיסטעמאַטיש וויקלט ער אָפּ ביסלעכווייז די פאַרבינדונג, דער קראַנקער זאָל עס קענען פאַרטראָגן.

אַן עמכדיקער פּסיכאָלאָג מיין טעקסי־דרייוור, וועלכער האָט אַליין אויך דורכגעמאַכט קאָלטס און וואַרעמס.

איבער צוויי שעה בין איך מיט מיין מורה־דרך אַרומגעפאָרן אויפכאָפּנדיק יעדן שמץ פון מיין פאַרשוואונדענער וואַרשע. עטלעכע צוואנציק בילדער גע־מאַכט און דער זייגער האָט זיך אינצווישנצייט צוגעריקט אויף נאָך פיר. האָבן מיר אויסגעדרייט אונדזער "וואָלגאָ" מאַשין צו צפון, פאַרקירעוועט דורך נאַוואטקי גאַס (גרוּעזענע נאַלעווקעס) און אַ פּאָר מינוט שפּעטער זענען מיר געבליבן שטיין פונקט קעגנאיבער דעם געטאָ־דענקמאָל.

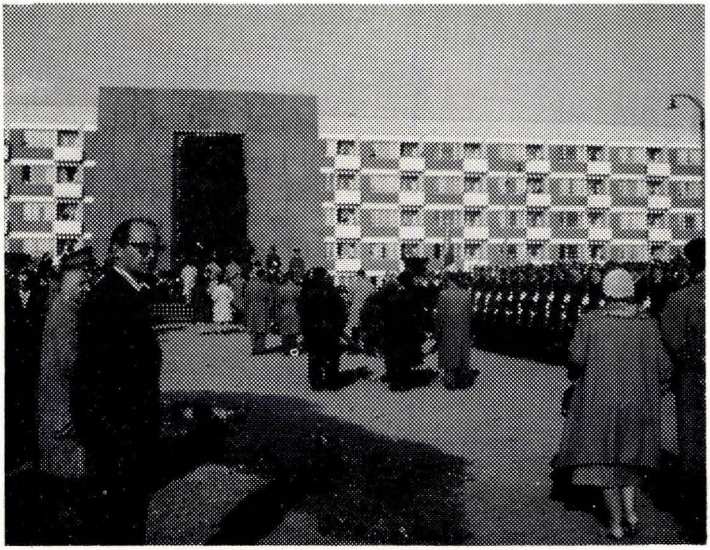
שטיי איך איצט פּנים אל פּנים אַנטקעגן דעם עלף מעטערדיקן געטאָ־מאָנומענט אויף זאַמענהאָף גאַס אַ פאַרשטומטער. טראָץ מיין שרייבעריש וועריטער־באַגאַזש, פיל איך זיך ווי אַ גייסטיקער אָרעמאַן, וועלכער קען נישט געפינען די געהעריקע אויסדרוקן צו באַשרייבן די יסורימדיקע הייליקייטן און איבערמענטשלעכע גבורה, וואָס ווייעט פונם סימבאָלישן מצבה־שטיין און דער־ציילט וועגן די הראָאישע עפאָפיי אין דער געשיכטע פון חורבן פוילן און חורבן איראָפּע.

עס איז איצט 10 מינוט צו פינף. אין אַ ווייל וועלן זיך אַנהויבן די אָפּי־ציעלע צערעמאָניאַלן פון באַערן די העלדנמוטיקע מאַרטירער. פון מינוט צו מינוט וואַקסט די מאַסע פון פאַרזאַמלטע, מערסטנטיילס אידן צוריקגעקומענע פון טיף רוסלאַנד, צווישן זיי אַ סך וואַרשעווער אָפּשטאַמיקע, אַזוי געוروינענע „רעפּאַטריאַנטן", וואָס זענען געקומען פאַרגיסן אַ טרער, אָפּזאָגן אפּשר שטי־לערהייט אַ קדיש — אָפּגעבנדיק אַזוי אַרום כבוד די אַנאָנימע, לעצטע 40 טויזנט נקמה־נעמער פון וואַרשעווער געטאָ.

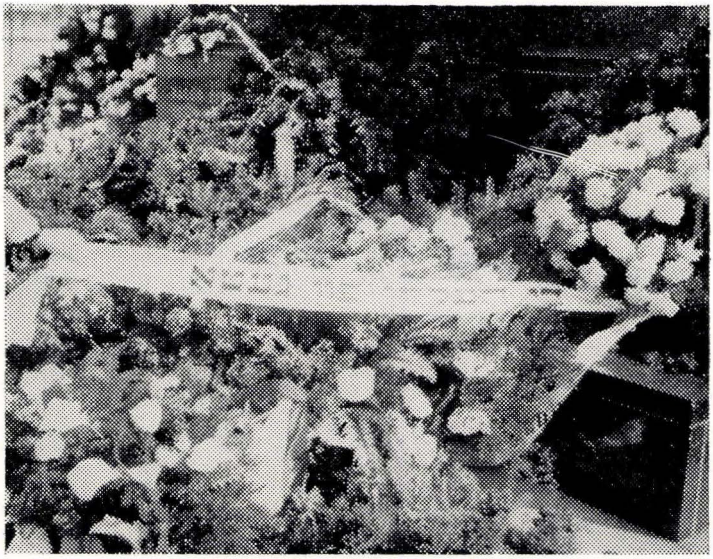
אויפן פּלעצל קעגנאיבער דער מיליטערישער תפיסה, ווערן געמאַכט די לעצטע הכנות צו דער באָפאַרשטייענדיקער געטאָ פייערונג, צו וועלכער עס וועט קומען דער רוב פון די אין וואַרשע און אין פּראָגע זיך געפינענדיקע אידן, וואָס אידענטיפיצירן זיך ביי יעדער געלעגנהייט מיט אַלץ, וואָס איז אידיש און זענען נאָך נישט אָנגעשטעקט געוואָרן מיט דער מינדערוועדטיקער „אנוסים" קרענק.

פינף אַ זייגער!

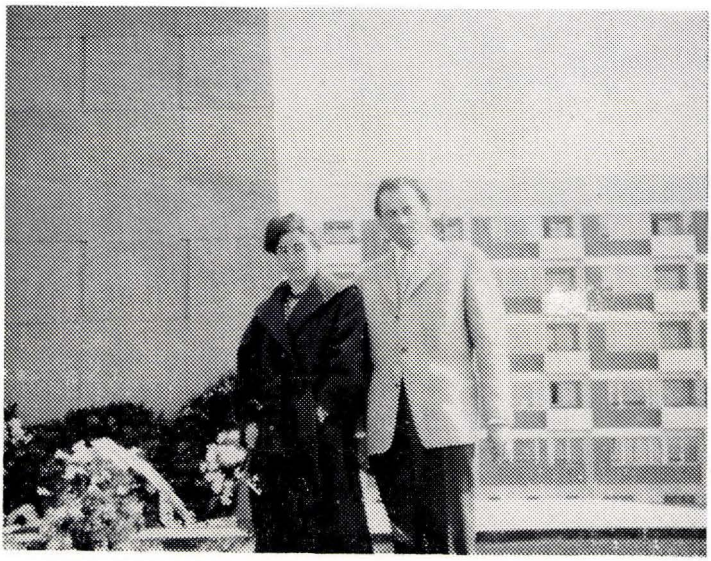
עס דערהערט זיך אַן אויסשאַל פון אַ מיליטערישן טראָמפייט. אַן אָפּי־טיילונג סאָלדאַטן פון דער פּוילישער ארמיי אין פולער באָוואָפענונג, אונטערן פלאַטער פון פּויליש נאַציאָנאַלע פענער שטייט אויף אַכטונג, פּרעזענטירנדיק דאָס געווער אין דער ריכטונג פון די אין גראַניט אויסגעסקולפּטירטע געטאָ געשטאַלטן. אַ פילצאָליקער מיליטערישער אָרקעסטער שפּילט דעם פּויליש נאַציאָנאַלן הימן ביי דער פייערלעכסטער שטילקייט פונם עטלעכע־טויזנט־קעפּיקן עולם.

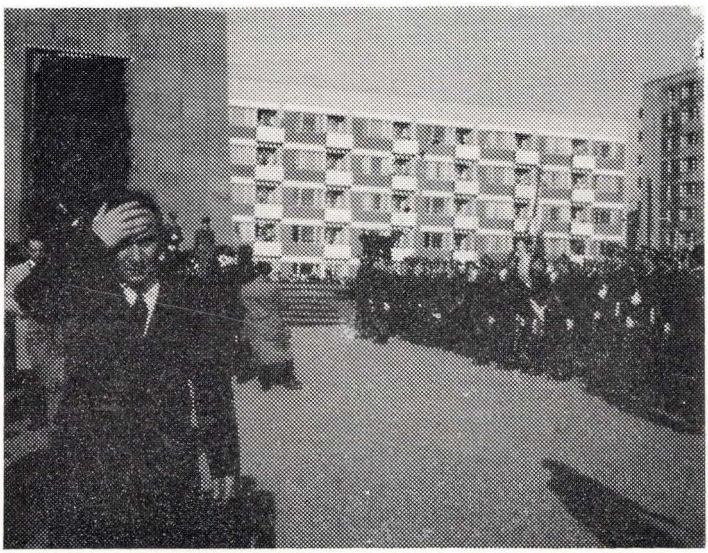
דאָס לייגן פון קראַנצן ביים געטאָ־דענקמאָל.

בלומען־קראַנץ מיט אידישער אויפשריפט, פֿאַרן געטאָ־מאָנומענט.

די העלדין פון וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד „אירקאַ" (אירענע גרעלבלום) פאָטאָגראַפירט מיט איר מאַן ביים גבורים־מאָנומענט.

דעפילאַדע פון פוילישן מיליטער ביים געטאָ־דענקמאָל.

אלעמענס בליקן זענען געווענדעט צו די עקספרעסיאָנעלע פיגורן פונם דענקמאָל. אַ סך מענטשן שטייען מיט פאַרמאַכטע אויגן ווי זיי וואָלטן אין געדאַנק וועלן אַרויסרופן די ווייזע פון יענע גרויליקע טעג.

און באמת מוז מען אָנערקענען, אַז דער סימבאָלישער מצבה־שטיין איז אַ מאָנומענטאָלע אַרכיטעקטאָנישע אַרבעט, וועלכע אַקצענטירט אויף אַ בולט־קינסטלעריש אופן דעם גבורה־קאָמף פונם אויסגעמאַטערטן פאָלק קעגן זיינע פיניקער. די הויפט סקולפטור אילוסטרירט אַ גרופּע קעמפער, אין באַשטאַנד פון מענער, פרויען און יוגנטלעכע, וואָס באַמיען זיך אַרויסצורייסן פון ברעַנענדיקן געטאָ.

דער אויסדרוק פון זייערע געזיכטער, דער אויסזען פון די „היימיש־גע־מאַכטע" גראַנאַטן, באַצייכענען גרענעצלאָזע, אידעאַליסטישע קרבנות־גרייט־קייט און אומדערשיטערלעכן באַגער צום קאַמף קעגן די פאַרניכטער פון אונ־דזער פאָלק.

אַ באַוונדערס טיפן איינדרוק מאַכט דאָס מיטלסטע געשטאַלט פונם מאָן, וועלכער איז אין קאַמף פאַרוואונדעט געוואָרן אין דער רעכטער האַנט, און גרייט זיך אָבער דאָך צו וואַרפן אַ „מאָלאָטאָוו קאָקטעיל" מיט דער פאָרלויפיק נאָך גאַנץ געבליבענער לינקער האַנט.

עס דערהערן זיך אבלדיקע טענער פון שאָפענס טרויער־מאַרש. די פראָ־צעסיע פון די קראַנצן־טרעגער הויבט זיך אָן צו באַוועגן צום דענקמאָל צו. אַן ערן־וואַך פון פוילישע אָפיצירן און וואַרשעווער סקויטן נעמען אָפּ די בלומען און שטעלן זיי אויס שורהסווייז איינער הינטערן אַנדערן. צופוסנס פון מאָנומענט פון צווישן די פאַרשידנערליי בלומען לויכט מיט גאָלדענע אותיות אַרויס אַ באַשיידענער דריי שפּראַכיקער טעקסט אין העברעאיש, אי־דיש און פויליש: „עם ישראל — ללוחמיו ולקדושיו".

„דאָס אידישע פאָלק — זיינע קעמפער און מארטירער".

ריי נאָך ריי דערנענטערן זיך די פאַרשידנאַרטיקע, קאָלירפולע בלומען־קרענץ דעלעגאַציעס. אָט איז די פאַרשטייערשאַפט פון דער רעגירונג, פון וואַרשעווער שטאָט־ראַט. עס באַלייגן אויך בלומען די רעפּרעזענטאַנטן פון פאַרשידענע אַרבעטער אָרגאַניזאַציעס, פאַרטיזאַנער גרופּן. אין נאָמען פון דער הויפט פאַרוואַלטונג פון קולטור געזעלשאַפטלעכן פאַרבאַנד פון די אידן אין פוילן גייט אַ 6 פערזאָניקע דעלעגאַציע. אַ ספּעציעלע אויפמערקזאַמקייט רופט אַרויס דער הערלעכער בלוי־וויסער טוליפן־קראַנץ באַפוצט מיט אַ גאָל־דענער און בלוי־וויסער לענטע, וועלכע איז געלייגט געוואָרן דורכן ישראל־דיקן געזאַנדטן אין וואַרשע. דעם לעצטן קראַנץ לייגט אַ דעלעגאַציע פון אַמע־ריקאַנער אידן, וואָס פאָרן דורך פוילן און מאָסקווע אויפן וועג קיין ישראל צו די פייערלעכקייטן פונם „יום־־העצמאות".

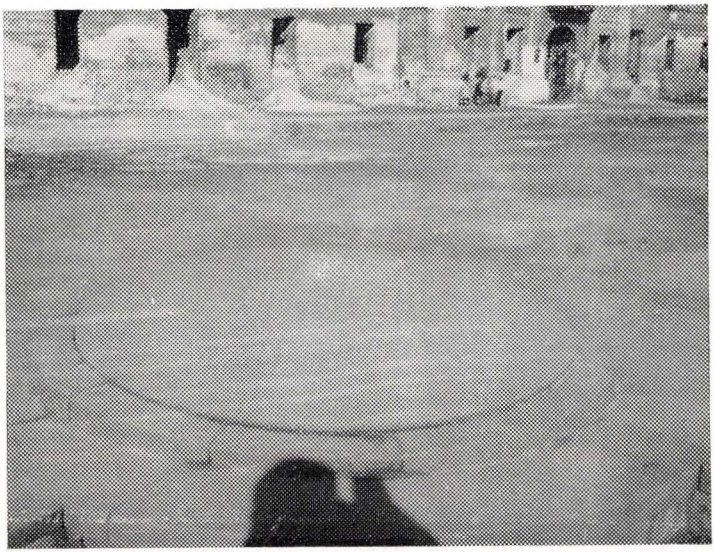
דריי פערטל זעקס — די פאַרמעלע פייערלעכקייטן זענען געענדיקט. די ערן־קאַמפאַניע פון מיליטער מיט איר אַרקעסטער מארשירן אַוועק צו זייערע

קעמפער פון וואַרשעווער געטאָ. פון רעכטס: נחמן קלינגער, פון סטאַווקי 15 און ברוך וואגענשטיין פון פראַנטשישקאַנער 20, האַלטנדיק די פאָן פון „ברית החשמונאים" (יוגנט באַוועגונג פון „אחדות ישראל"). דער דריטער איז: ראובן דאָרן הי"ד, פון זאַמענהאָף 17 — דערהרגעט פון אַ דייטשן גראַנאַט בשעת דער באַמבאַרדירונג פון וואַרשע.

סימבאָלישער שטיין פון קאַנאַל, וואו די געטאָ קעמפער זענען אַראָפּ אין די וואַסער קאַנאַליזאַציעס.

די חרוב געוואָרענע געביידע פון גענשע 19, וואו עס זענען פאָרגעקומען די פאַרביסנסטע קאַמפן מיט די דייטשן.

קאָשאַרן. די אָרדענונג און וואַך ביים דענקמאָל נעמט איבער די וואַרשעווער בירגער־מיליץ. די מאַסע הויבט זיך אָן פונאַנדערצוגיין. נאָר דאָ און דאָרט שטייען נאָך גרופקעלעך פון פאַר־צערטע אידן און רופן צווישן זיך אַרויס דער־אינערונגען פון אַמאָליקן אידישן וואַרשע.

וואַנדער איך אַרום צווישן די שטייענדיקע הייפעלעך אידן, כ׳וויל אויפ־כאַפן זייער שטימונג, זייער געמיט און געפינען התחזקות פאַר זיך אַליין, קענן די אייגענע טרויעריקע רעיונות...

אַוודאי איז די געטאָ פייערונג דורכגעפירט געוואָרן אויסערגעווייניגלעך אימפאָזאַנט. אַוודאי האָט דער מיליטערישער כאָר פון דער פּוילישער אַרמיי אויף אַ וואונדערבאַרן אופן געזונגען אין אַ ריינעם אידיש מרדכי געבירטיגס „עס ברענט, ברידערלעך עס ברענט!״

אָבער קען עס כאָטש בזעיר אנפין קאָמפענסירן אונדזער געליטן פאַלק, וועלכער מען האָט ביים שטילשווייגן פון אַ מערדערישער וועלט, בעסטיאַליש געדריטלט?...

קענען נאָכן טויט אַרויסגעוויזענע רעספעקטן פאַרג׳טיקן פאַרן אינקווי־זיטאָרישן אומקום פון זעקס מיליאָן אידן?

געזעגן איך דעם אַרום מיט אַן אומעטיקן בליק און טראַכט: רום און לויב אייך לעגענדאַרע, מאָדערנע מכביער פון וואַרשעווער געטאָ!

מיט אייער אויפשטאַנד קעגן די דייטשע סאַדיסטן, האָט איר אויך געמאַכט אַ רעוואָלוציע אין אונדזער פסיכיק, אינם געדאַנקן־גאַנג פון אידישן פאָלק אין דער גאָרער וועלט. זיר האָט אונדז געלערנט מער נישט צו זיין קיין מאַרטירער — נאָר נאַציאָנאַל באַוואוסטזיניקע אידן, וואָס זענען פון היינט אָן און ווייטער ביזן לעצטן אָטעם־צוג, ביזן לעצטן טראָפן בלוט, גרייט מיט וואָפן אין דער האַנט צו פאַרטיידיקן זייער מענטשלעכע ערע, און זייערע פון גאָט געגעבענע היילקייטן.

מעגן יאָרן פאַרביגיין, קלימאַטן זיך ענדערן, רעזשימען זיך טוישן, וועט עס אָבער אויף אַ האָר נישט פאַרמינערן אָדער פאַרשאָטענען די עפּישע גראַנדיעזקייט פון די אייפערדיקע פרייהייטס־קנאים פון וואַרשעווער געטאָ, וועלכע האָבן מיט זייער אויפאָפּפערנדיקע, רעוואָלוציאָנערע טאַטן, דערפילט אַ היסטאָריש דערלייזערישע מיסיע, אויפוועקנדיק דאָס אידישע פאָלק פון זיין גלות לעטאַרגיע...

אַ סדר נאַכט אין היינטיקן אידישן וואַרשע

רעליגיעז שטייגער־לעבן אונטער אַ קאָמוניסטישן רעזשים. — די באַרימטע „נאָזשיק־שול" אַלס צענטער פון רעליגיעזע און סאָציאַלע אַקטיוויטעטן. — טיפּן און כאַראַקטערן פון דער נאָכמלחמה׳דיקער אידישער געזעלשאַפט אין פוילנס הויפּטשטאָט.

יעדער אידישער מאַן און יעדע אידישע פרוי פונם איצטיקן פוילן, זענען אַרומגייענדיקע, לעבעדיקע ענציקלאָפּעדיעס פון דורכגעמאַכטע ענויים און אויסטערלישע לייד און פיין.

נישט פאַראַן קיין אײַן איד אין היינטיקן פוילן, וועמענס אויטאָביאָגראַפישע געשיכטע זאָל נישט פול זיין מיט דראַמאַטישן שטאָף, געגנג אויף צו שרייבן פילם־סצענאַרן. צענדליקער טיפּן און כאַראַקטערן האָב איך אָנגעטראָפן בשעת מיין צוויי־וואָכיקן באַזוך אין פוילן, און יעדער פון זיי איז מלא וגדוש מיט אידישן מאַרטירערטום...

יעדער אינער פון זיי איז אויף זיין אופן אַ סימבאָליש געשטאַלט, רעפּרעזענטירנדיק טויזנטער זיינס גלייכן, וועלכע האָבן געוני דאָס זעלבע מיטגעמאַכט, אָבער נישט דערלעבט דעם היטלעריסטישן סוף. אַ שאָד, וואָס איך קען נישט קיין סטענאָגראַפיע, מען וואָלט דערשיטערט געוואָרן פון די אידישע מלחמה־זכרונות; די האָר אויפן קאָפּ וואָלטן זיך אייך אויפגעשטעלט, הערנדיק אין פשוטע נישט געקינצלטע ווערטער, עפּיזאָדן און דעראינערונגען פון סבלנות און קאָמף, געראַנגל און אויסדויער, וועלכן עס האָבן אַרויסגעוויזן אונדזערע ברידער און שוועסטער אין אָנבליק פון די גרעסטע געפאַרן...

אַזויפיל אידישער ברען ליגט אין די דערציילונגען פון די מענטשן מיט וועלכע כ׳האָב זיך צעשמועסט. אַזויפיל אידישע טראַגיק און „פּינטעלע איד"־מאָמענטן זענען פאַראַן אין זייערע איבערלעבונגען, וואָס בעטן זיך פאַר־אייביקט צו ווערן אָן שום ליטעראַרישע פאַרפוצונגען, נאָר אַזוי — מעשה־שהיהדיק מלה במלה.

אָבער איידער איך וועל אייך פאָרשטעלן די „העלדן" פון מיין רעפּאָרטאַזש, קומט מיט מיר צוערשט אַרויס אויף אַ שפּאַציר. לאָמיר גיין באַזוכן די צוויי אייניקע גאַנץ געבליבענע בנינים פונם אַמאָליקן נאָך פאַר־מלחמהדיקן

גלאָררייכן, אידישן וואַרשע. קודם כל איז ווערט צו גיין אָנקוקן „נאָזשיקס" שול, ווָאס האָט זיך ווי פאַרבאַהאַלטן צווישן די רואינען און נסימדיק געבליבן שטיין אומבאַרירט. טוואַרדע 6 איז ביים הייַנטיקן טאָג דאָס איינציקע „בית תפילה" און פאַקטישער „בית מקדש מעט" פאַר אַלע רעליגיעזע, און איך וואָלט געזאָגט, אויך נאַציאָנאַלע אידן, וועלכע ווילן נישט פאַרלירן דעם קאָנ־טאַקט מיט די גייסטיקע ווערטן פון אונדזער פאָלק.

איז געווען אינטערעסאַנט און ריירענד צו זען ווי די פרום־געזאָנענע וואַרשעווער אידן, זענען זיך צום סדר צוזאַמענגעקומען אין קהילה־הויז, און אונטער דער אָנפירערשאַפט פון אַלטן רב פעלצאָוויטש (געווען קרוב צו די שמונים) געפֿראָווען טיש און געזאָגט די הגדה מיט אַלע תנועות, קנייטשן און נגונים פון אונדזערע אוראַלטע טראַדיציעס.

אַ באַזונדערע „בני חורין" שטימונג צווישן עולם האָט געשאַפן דאָס זונ־דעלע פון ישראל קאָנסול אין וואַרשע, וועלכער איז געווען דער „אָפיציעלער" קשיות פרעגער. מיט זיין הברה ספרדית און שטאָלצן, קלינגענדיקן עברית, האָט ער ממש דערפילט אַן אויפמונטערנדיקע דיפּלאָמאַטישע מיסיע. זיין „מה נשתנה" איז פאַר וואַרשעווער אידן געווען אַן ערשטהאַנטיקער גרוס פון דעם אויפוואַקסנדיקן יונגן ישראל־דור, און אַן אויסדרוק פון טיפע צוגעבונדקייט, וואָס אַ „סאַבראַ" קען אַרויסווייזן צו זיינע מיטברידער אין גלות.

מיט עקסטאַז האָבן דעריבער די אַרומזיצנדיקע אידן אָפּגעענטפערט דעם „עבדים היינו", און איך האָב געקענט פילן, אַז זיי האָבן נישט נאָר ציטירט געשיכטלעכע פאַרגאַנגענקייט פון אידישע ליידן און פיין בימי פרעה, נאָר אויך דערמאָנט די ערשט נישט לאַנגע קעגנוואַרטיקע שקלאַפעריייַן אין די היטלע־ריסטישע קאַצעטן און צוואַנגס־אַרבעטס לאַגערן אונטער דער אָנפירונג פון די ראַפּיניירטסטע נוגשים אין דער וועלט־געשיכטע.

בין איך, אַ טוריסט פון ווייַטן קאָנאַדע, געזעסן ביים סדר־טיש אין וואַר־שעווער קהילה הויז, צווישן אַ וואָרקער־חסיד פון ר׳ אהרן סאַרנ׳ינערס „שטיבל" אויף טוואַרדע גאַס, און אַ פראָגרעסיוון אידישן שוישפילער פון אידאַ קאַ־מינסקאָס טעאַטער, מיטגעהאַלטן די יום־טובדיקע סעודה און זיך באַמיט צו רעגיסטרירן אין מיין מוח די טיפע אייַנדרוקן פון אַן אומפאַרגעסלעכן אָוונט. עס האָט מיר אויסערגעווייַנלעך אימפּאָנירט די געזעלשאַפט פון אידן, וואָס כאָטש זיי לעבן אונטער אַ קאָמוניסטישן רעזשים האָבן זיי אָפילו נישט בדעה זיך אָפּצוזאָגן פון טראַדיציאָנעלע אידישקייט און נוצן אויס די טאָלעראַנטע באַציאונג פון דער פוילישער רעגירונג צו אידיש־געזעלשאַפטלעכער טעטי־קייט, פייערנדיק אויף אַן אָרטאָדאָקסישן אופן מיט פּראַכט און געזאַנג, ביי אָנגעצונדענע שבתדיקע קאַנדעלאָברעס, דעם סימבאָלישן נצחון פונם עם ישראל איבערן אַמאָליקן מצרישן פיניקער און זיינע נאָכפאָלגער בכל דור ודור.

ווייס איך נישט ווער עס איז מער רעאַליסטיש און ווער עס איז מער סענטימענטאַל, איך אָדער יענער פאָלקס־איד פון שוועדן (מיין שכן אינם בריסטאָל האָטעל) וועלכער איז געקומען קיין פוילן טאָן אַ אידישן שידוך. ער

יונגער וואַרשעווער רב (אינמיטן) און דערנעבן (לינקס) אַ מיטגליד פון דער ישראל־אַמבאַסאַדע, בשעת אַ סדר נאַכט אין דער קהילה.

אַ אידיש מיידעלע צווישן די באַטייליקטע אינם סדר פון דער וואַרשעווער געמיינדע.

איז באַגייסטערט געווארן וויאַזוי דאָס קריסטלעכע מיידל סלאַווא־פּושיבילסקאַ, האָט בעשת דער געטאָ אַקאַדעמיע אין דער וואַרשעווער פילהאַרמאָניע געזונגען אידישע לידער, און געזען אין דעם אַן אויפשוואונג פון וויידער־אויפלעבנדיקן אידיש אין היינטיקן פּוילן. דאַקעגן מיר, איז טאַקע געפעלן דאָס געלונגענע זינגען פון די פּוילישע אַרטיסטן אויף „מאַמע־לשון", אָבער נתפּעל בין איך גאָר געווארן, נישט אינם עלעגאַנטן מיט קריסטאַל שימערירנדיקן, פּראַכטפּולן נייעם פילהאַרמאָניע־זאַל, נאָר דווקא אין די באַשיידענע, פּרימיטיווע, אין רע־מאָנט זיך נויטיקנדיקע צימערן פון רעליגיעזן אידישן פּאַרבאַנד אויף טוואַרדע נומער זעקס. איך בין מער מיטגעריסן געווארן מיטן בילד פון מייַנע אין „פּייער און פלאַמען" אויסגעפּרואווטע ברידער־אידן, וואַרשעווער שארית־הפּליטהניקעס, וועלכע זענען דעם 11־טן אַפּריל פונם היינטיקן יאָר בציבור געזעסן אין דער „גמינע" אַרום וויים־געדעקטע טישן, און מיט אַזאַ מאמינדיקן אייפער איבערדערציילט די וואונדער פון „יציאת מצרים". איך האָב גראד אין זייער חסידיש־מעלאָדישן הגדה־זאָגן, געזען גוטע סימנים פון „קשי־עורפדיקן" אידישן נצחיות. ווי האָט אונדז אַמאָל געלערנט אונדזער דראַמאַטישער לערער פון מלוכהשן לערער־סעמינאַר אויף געגנשע־גאַס, פּראָפעסאָר לימאנד ז"ל (באַרימט געווארענער רעציטאַטאָר אין וואַרשעווער געטאָ): — אַ וואונדערבאַ־רער בוים קען מיינען צוויי פּאַרשידענע זאַכן! עס וועגדט זיך נאָר ווער עס אַנטציקט זיך מיט אים — אַ האָלץ סוחר, אָדער אַ פּאָעט.

2

די צווייטע, נאָך פון פּאָר דער מלחמה שטיין־געבליבענע געביידע, וועלכע איז געווען דער שטאָלץ פון קולטורעלן, אידישן וואַרשע — איז דער מאַסיווער בנין פון געווען יודאַאיסטישן אינסטיטוט. פון דער „טלאַמאַצקער סי־נאַגאָגע" איז דאָך נישט געבליבן קיין „שריד־וּפליט", נישט מער אַ וואַרשע־ווער תושב קאָן זיך אָריענטירן לויטן געבליבענעם בנין פון יודאַאיסטישן אינסטיטוט ווי די אַזוי־גערופענע „דויטשע שול" איז אַמאָל געשטאַנען. אויפן זעלבן השערהדיקן אָרט קען מען זיך דערמאָנען ווי קעגנאיבער דעם אויפ־געריסענעם בית־הכנסת, האָט זיך געפונען דער וועלט־באַרימטער אידישער „ראסקין" פּאַרלאַג און בוך געשעפט. נישט ווייט אַוועק אויך אויף טלאַמאַצקע נומער דרייצן איז געווען דער אידישער שרייבער פּאַראיין, וואו די לייבן פון אונדזער ליטעראַטור פלעגן זיך צוזאַמענקומען. היינט וועט איר אויף די אַלע ערטער נאָר זען אָפּגעלייגטקע פּלעצער, טיילווייז פּאַרצוימטע און אָנגעשטעלט מיט בוי און הויב־מאַשינען. וואַרשיינלעך גרייט מען זיך דאָרט צו פּאַרבויען דעם באָדן מיט נייע מאָדערנע געבייַדעס.

מוז איך מודה זיין, אַז טראָץ דעם, וואָס איך האַלט זיך פּאָר אַ וואַרשעווער „מבטן ומלידה", האָב איך אַראָפּגייענדיק פון טראַמווייַ פּאָר אַ ווייַלע זיך פּאָר־לוירן און געבליבן שטיין אין פּאָרלעגנהייט זוכנדיק די לאַנגע, גרויע געבייַדע פון אַמאָליקן יודאַאיסטישן לער־אַנטשטאַלט — אין וועלכער עס געפינט זיך היינט צו טאָג דער הויפּט היסטאָרישער אַרכיוו און דאָקומענטאַציע צענטער, אונטער דער אָנפירונג פון פּראָפעסאָר ב. מאַרק.

הרב פעלצאָוויטש ע״ה און זיינע מקורבים ביים כראַוועַן דעם סדר.

הרב פעלצאָוויטש ע״ה, מיט דער רביצין. ביים פענסטער, פון אונטן, דער וואַרשעווער שוחט מיט זיין פרוי (אין די ברילן).

אָנטיילנעמען אין וואַרשעווער סדר.

אַ דורכגייענדיקער פּאַלאַק מיט אַ פּליסיק רעדנדיקן ענגליש איז מיר אָבער געקומען צוהילף — דערקענענדיק אין מיר אַן אויסלענדער.

— מיין נאָמען איז שימאַנסקי — האָט ער זיך אייראָפּעאישאַרטיק פאָר־געשטעלט.

— און מיין נאָמען איז אייזענשטאַט און איך בין אַ קאַנאַדער איד — האָב איך געענטפערט, באַשליסנדיק נישט צו באַהאַלטן מיין נאַציאָנאַליטעט, זייענדיק נייגעריק אויף זיין רעאַקציע.

— אָה! מיין טייערער פריינט — האָט ער זיך פלוצלינג דערפרייט מיט מיר — איר זענט אַ איד און איר זוכט אַוודאי דאָס הויז פון היסטאָרישן אינסטיטוט.

— „יעס סער" — האָב איך באַשטעטנדיק צוריקגעשמייכלט.

— עס איז נישט ווייט פון דאָנען — דערקלערט מיר דער באַרעדעוודי־קער שימאַנסקי. — עס איז פונקט קעגנאיבער אויף דער אַנדערער זייט גאַס. אָבער איידער איר אַנטלויפט מיסטער אייזענשטאַדט, דערציילט מיר ביטע ווי עס לעבט זיך עפּעס ביי אייך אין קאַנאַדע. אַזוי ווי איר קוקט מיך אָן — זעצט ער ווייטער פאָר דאָס געשפּרעך אָן צו וואַרטן אויף אַן ענטפער פון מיין זייט — בין אין די גענאָ־צייטן געווען דער דירעקטאָר פון „מאלטא" שפּיטאַל אויף דער אַרישער זייט, וועלכעס האָט זיך געגרענעצט מיטן יודאַיסטישן אינ־סטיטוט אין גענאָ; און איך פריי זיך, וואָס איך בין געווען אינסטרומענטאַל און נישט נאָר דערלויבט, נאָר אויך אייגנהענטיק געהאָלפן אַריינשמוגלען שפּייז פאַר די פאַרהונגערטע געטאָ אידן. אַ שאָד וואָס מיינע אידישע געטאָ פריינט האָבן ליידער נישט איבערגעלעבט די אָקופּאַציע. זיי וואָלטן איך פייערלעך באַשטעטיקט, אַז וואָס איך זאָג איז הונדערט־פּראָצענטיקער אמת.

געזעגן איך זיך מיטן הער שימאַנסקי, דאַנק אים מיט אַ פּעקל קאַנאַדער סיגאָרעטן און בשעת מעשה קומט מיר אויפן געדאַנק די צינישע באַמערקונג פון אַ פּאַרביטערטן וואַרשעווער אידישן פּירער, וועמענס נאָמען מוז צוליב פּאַרשטענדלעכע טעמים פּאַרבלייבן „אינקאָגניטאָ": — „איצט באַרימט זיך יעדער פּאָלאַק, אַז ער האָט אויסבאַהאַלטן, געהאָלפן און געראַטעוועט אידן. אָפּילו געווענען „שמאַלצאָווניקעס" און שאַנטאַזשיסטן, וועלכע האָבן געצאָפּט אידיש בלוט, פּאַרציען אַ פּרום יעזואיטיש מינעלע אויפן פּנים און זאָגן: מיר זענען געווען אין אומאויפהערלעכן קאָנטאַקט מיט אונדזערע אידישע פּריינט און זיי געהאָלפן פּאַרקאָנספּירירן זייער אידישע אידענטיטעט.

ווי זאָגט דאָס אידישע שפּריכווארט: „הלוואי וואָלט עס אמת געווען"...

לויט די אָפּט־געהערטע דעקלאַראַציעס וועגן אידן־רעטונג מצד יעדן אי־נעם, וואָלט זיך היינט באַדאַרפט געפּינען אין פּויל־ן נישט נאָר דריי און אַ האַלב מיליאָן אידן — נאָר אַ סך, אַ סך מער... טויזנט סטאַטיסטיקס און פאַקטן דערציילן ליידער דעם היפוך פון די אויבנדערמאַנטע זעלבסטבאַרימעריין.

אָבער, קען טאָקע זיין אַז דער איידל אויסזעענדיקער הער שימאָנסקי, געהערט באמת צו די געציילטע פוילישע „חסידי אומות העולם" פון פּראָפעסאָר זאַ־ דערעצקיס שניט... ווער קען ווייסן? „הנסתרות לה' אלוקינו".

דריק איך נאָכאָמאָל דעם הער שימאָנסקיס האַנט און דערקלער אים אויף אַלע פעלער אין אַ „פּאַרעווע" שפּראָך, אַז די וועלט איז איבעראַל די זעלבע, און די מענטשן אומעטום האָבן די זעלבע אייגנשאַפטן און די זעלבע אַמבי־ ציעס. איך גיי אַריבער די גאַס, פאָרדריי זיך אויף לינקס און בלייב שטיין פאָר צוויי גרויסע, טונקל ברוינע דעמבענע טירן, נעבן וועלכן עס הענגט אויפן קאָנסערוואַטיוון, אייראָפּאישן שטייגער אַ מעשן־שילדל מיט אויסגעגראַווירטע אותיות: „אידיש היסטאָרישער אינסטיטוט".

3

אין דער וועלט איז אָנגענומען, אַז דער ערשטער פּאָרבאַדינג צו זיין אַ רעפּאָרטער איז חוצפה. אַ רעפּאָרטער עפּנט טירן, הויבט אויף גאַרדינען און גייט אומגעבעטן נישט וואַרטנדיק אויף קיין אינלאַדונג. איך בין אָבער איבער־ צייגט, אַז דער געוואָגסטער אידישער צייטונגס מענטש וועט ווערן אָפּהענטיק און נישט דעצידירט, ווען ער קומט אַריין אינם פּאָיער (לאַבי) פונם היסטאָ־ רישן אינסטיטוט אין וואַרשע. קודם כל ווערט ער באַאיינדרוקט פון דער אויסערגעווענלעכער שטילקייט, וואָס הערשט דאָ. אַ באַזונדערן פּסיכאָלאָגישן עפעקט אין אָנטוואָפענען שרייבערישע זעלבסט איניציאַטיוו, איבן אויס די לאַנגע, טונקל־מיסטעריעזע פאָרהאַנגען, וואָס הענגען אַראָפּ פונם באַלקן. ווי כ׳האָב שפּעטער דערפאָרן זענען דאָס אימפּראָוויזירטע „קורטינעס", וועלכע דינען אַלס „שפּאַנישע וועגטלעך" אויף צו צעטיילן גרעסערע זאַלן אויף קלע־ נערע צימערן אין וועלכע עס געפינען זיך גאַנצע קאָסטנס מיט היסטאָרישע מאָטעריאַלן וועגן פּוילישן אידנטום, ווי אויך די אָפּיסעס פונם אינסטיטוט דירעקטאָריאַט.

— „דאָ קאָגאָ פּראָשען פּאַנאַ"? — פרעגט מיך אַ מיטליאָריקע קריסטלעכע סופּעראינטענדאנטקע.

— צום הער דירעקטאָר מאַרק — ענטפער איך. ווייזט זיך גאָר אַרויס, אַז פּראָפעסאָר מאַרק איז נישט געזונט, און זיין פאַרטרעטער, אַ הויכגעוויקסיקער יונגערמאַן מיט אַן אַריש קלינגענדיקן נאָמען נעמט אויף די געסט און דער־ לויידיקט לויפּנדיקע ענינים. זיצן מיר פאָר אַ ווייל און שמועסן וועגן אַלגעמיינע אידישע פּראָבלעמען אין פאָרשידענע לענדער און אויך פאָרשידענע קאָנטי־ נענטן. טראָץ זיין גויאישן נאָמען רעדט מיין מיטשמועסער אַ מחיהדיקן אידיש און דערציילט, אַז זינט די פאָרדאָמונג פון סטאַליניזם זענען פאָרגעקומען אַ סך ליבעראַליזירנדיקע ענדערונגען. די אידישע געזעלשאַפטלעכע פירער־ שאָפט פילט זיך הייַנט הונדערט־פּראָצענטיק פריי, אָנצוהאַלטן קאָנטאַקט מיט די צענטראַלע אידישע וועלט־אינסטאַנצן. אין פוילן איז איצט טעטיק דער „דזשאָינט", טוענדיק גוטע סאָציאַלע אַרבעט. שטאַרק אָקטיוו איז אויך דער „אָרט" מיט זיין פּראָדוקטיוון איבערשולונגס פּראָגראַם אויף פאָרשידענע פאַכ־

מענערישע געביטן. „גיט איבער דער וועלט, אז די אָנפירער פון פּוילישן אידנטום האָבן איבערהויפּט נישט קיין מורא מער, זיך צו אידענטיפיצירן מיטן וועלט־אידנטום. מיר פֿאָרן קיין אויסלאַנד אויף אידישע קאָנפערענצן און פֿאַלגן נאָך מיט צופֿרידנהייט די קעגנזייטיקע, גוטע פֿאָליטישע און קולטורעלע באַציאונגען צווישן פּוילן און ישׂראל.

פֿאַרשידענע טרויעריק־אינטערעסאַנטע זאַכן בין איך געוואויר געוואָרן פון דעם פֿאַטאָספּולן סימפּאַטישן יונגן היסטאָריקער. וואָס פֿאַראַ ווייטיקלעכע איראָניע פון גורל! דער שטאָלץ פון אָרטאָדאָקסישן וועלט־אידנטום, דאָס שיינדל פון גייסטרייכער ישיבהשער דערציאונג, דאָס לעבנסווערק פונם גאונישן ר' מאיר שאפּיראָ — די „ישיבת חכמי לובלין" — איז גאָר היינט אַ „דאָרמיטאָרי" (אינטערנאַט) פאַר קאַטויליש קלויסטער נאָנעס.

און דאָס איז ליידער נישט דער אינציקער פאַל נאָר וועז אַ געוועזענער „מקום קדוש", ווערט פאַרוואַנדלט אין עפּעס אַ „האָטעל" דאָרט, אָדער אין אַ נאָך ווייניקער פּאַסיקערע איסטיטוציע. (מער פּרטים אין ווייטערע קאַפּיטלען).

איובדיק זענען מערסטנס פון די געשיכטן, וועלכע איך הער פונם קעגנ־איבער מיר זיצנדיקן יונגן געלערנטן. עס ווייעט פון זיי מיט אבלות און מרה שחורה. בין איך אים דעריבער דאָנקבאַר, וועז ער טוישט פּלוצלינג די טעמע פון אונדזער געשפּרעך, און אַנטשפּאַנט די שוועד געוואָרענע שטימונג מיט אַ „סענסאַציעלע".

עס ווייזט זיך אַרויס, אַז אומגעפער צוזאַמען מיטן שרייבער פון די שורות איז קיין וואַרשע אויך געקומען אַן אויף זיין שטייגער, „לעגענדאַרער לאַנדס־מאַן" פון אָסטראָווצע. דער אַזוי גערופענער אידישער „סטאַוויסקי", עקס לאַנגער קאָמענדאַנט אין „באָדזכואוו", עקס טשעכישער „פּולקאָוניק", מע־דאָלן־טרעגער, גרויס אינדוסטריעלער, „דאָן־קיכאָט", מענטשן־רעטער, און אַלע פֿאָר יאָר פּריש־פֿאַרהייראָטער אינטערנאַציאָנאַלער „מאַכער און אויפ־טוער" — האָט מיט אַ פֿאָר טעג צוריק אויך געלאַנדעט אויפן וואַרשעווער פּלי־פּעלד.

אין אַ דייטשן „האַנזאַ" ערפֿלאָן האָט דער געוועזענער אָסטראָוצער „שפּיליטער" און פרוכטן הורטאָוויק זיך אַראָפּגעלאָזט אויפן אָקענצי־ער לופט־וואָקזאַל פון אַ דירעקטער רייזע מינכען־וואַרשע און זיך געוואָנדן צו די מאַכט־אַרגאַנען בזה הלשון: רבותי! איך האָט געהערט זאָגן, אַז איר זוכט מיך — האָב איך זיך אַליין צוגעשטעלט רעכטצופּאַרטיקן מיין נאָמען. אדרבא! געפינט אַליין אויס, וואָס איך בין? אַ מלאך — אָדער אַ טייוול...

גייען טאָקע אין וואַרשעווער אידישע קרייזן אַרום קלאָנגען, אז דער אמת „וועט אַרויפּשווימען אַזוי ווי בוימל אויפן וואַסער", און דער מוטיקער מאָן, וואָס האָט געמאַכט אַזאַ הצראָאישן זשעסט און זיך אַליין צוגעשטעלט צום משפט, וועט רעהאַביליטירט ווערן. אָבער דערווייל זיצט ער נעבעך אין אַ וואַרשעווער תפיסה וועגן אונטערזוכט פון אויספֿאָרשונגס ריכטער.

פאָטער און זון — קרבנות פון ווארשעווער געטאָ. אויבן — ר׳ סנדר־זושא אייזענשטאַדט הי״ד, פון נאָוואָליפקי גאַס, אונטן — דער זון, טוביה אייזענשטאַדט. ער איז געקומען פון ישראל צו באַזוכן דעם טאַטן און איז געבליבן שטעקן אין נאַצישן קלעם.

טוביה אייזענשטאַדט הי״ד

איז עס באמת געווען באַלערנד צו פאַרברענגען מיט חריפדיקן, אי־דישן ווייסנשאַפטלער פון היסטאָרישן אינסטיטוט, וועלכער האָט אין לויף פון געשפּרעך אַרויסגעוויזן טענדענצן פון אויפריכטיקייט און אָנגערופן פאַר־שידענע זאַכן ביים ריכטיקן נאָמען...

אויף מיין פראַגע למשל, צי די לייטונג פון היסטאָרישן אינסטיטוט וועט מיר בייהילפיק זיין אַרויסצוגראָבן די „כתבים" פון מיין פאָטער, דעם צויז־מערער רבין זצ"ל — האָט ער מיר אָן סקרופולן, פשוט געענטפערט אַז נישט, צוליב פאָלגנדע מאָטיוון:

ערשטנס איז זינט 1945 פאַראַן אַ מלוכה געזעץ, וואָס זאָגט: אַלץ וואָס געפינט זיך באַהאַלטן אין דער ערד — איז מלוכהיש אייגנטום, און מוז האָבן אַ ספּעציעלע רעגירונגס דערלויבניש „עקסהומירט" צוווערן. דאָס זענען פאָרמאַליטעטן, וועלכע קענען נישט דערליידיקט ווערן אין משך פון אַ פאָר באַגרענעצטע טעג, וואָס איר האָט צו אייער דיספּאָזיציע.

צווייטנס, דאָס ווערט וואו די מאַנוסקריפטן זענען באַגראָבן איז אַ קליינע שטאָט, אָסטראָווצע (קעלצער געגנט) און מיר זענען נישט פאַראינטערעסירט פופצן יאָר נאָך דער מלחמה אויפצורייצן די באַפעלקערונג, וועלכע וועט מיי־נען, אַז די אידן זענען געקומען זוכן גאָלד און בריליאַנטן.

דריטנס, זענען די שריפטן לויט אייער דערציילן, שוין אַכצן יאָר אין דער ערד, (פון דער ערשטער אויסזידלונג אין 1942) — מוז איך אייך זאָגן, אַז אין אייער אַרטאָאָקסישער סביבה, האָט מען וויניק געווואוסט וועגן תורת־„קאָנספּיראַציע". וואָרום אַ האָלצערנער קאָסטן איז נישט געגוג שטאַנדהאַפטיק קעגן די באָדן־פייכטקייט. איך מוז אייך ליידער אינפאָרמירן, אַז לויט די דערפאָרונגען פון אויסגעראָבענעם „רינגלבלום" אַרכיוו, ביי וועמענס עפּע־נונג איך בין פּערזענלעך אָנוועזנד געווען, דענק איך נישט, אַז אייער האָל־צערנער קאָסטן האָט אויסגעהאַלטן אַכצן יאָר „קבורה", און איז זיך נישט צעפאַלן.

— מיסטער אייזענשטאַדט — איך וויל אייך נישט אַנטוישן, אָבער איך דענק נישט, אַז איר קענט נאָך דערוואַרטן עפּעס צו געפינען. דער רינגלבלום אַרכיוו איז באַהאַלטן געווארן אין הערמעטישע פּאַרמאַכטע מילך־קאָנען און אין מעטאַלענע „באַקסעס" דורך „פּאַכלייט" נאָר פאַר דריי יאָר, און דאָך, זענען די אַרויסגענומענע מאַנוסקריפטן שוין געווען כמעט אין אַ צעפאַלנדיקן צו־שטאַנד. דעריבער ראַט איך אייך — אויב ווי איר זאָגט עס איז ביי אייך אַ געוויסנס־זאַך, און איר וועט זיך נישט באַרואיקן ביז איר וועט אַליין נישט פעסטשטעלן צי עס איז נאָך עפּעס פאַרבליבן — איר זאָלט אייך פאַרשטענדיקן מיט אַן אַדוואָקאַט, און ער זאָל צוערשט פון אינערן־מיניסטעריום קריגן די „עקסהומאַציע" דערלויבניש, דאַן וועלן מיר אויף אַ לעגאַלן אופן אייך קענען צוהעלפן מיט די אויסגראָבונגען.

איבער צוויי שעה האָב איך זיך אונטערהאַלטן מיט פראָפ. מאַרקס אַרויס־

העלפער, וועלכער איז גלייכצייטיק דער רעדאַקטאָר פון די מערסטע „חורבן־ביכער" און אומקום־פּנקסים, אַרויסגעגעבן דורכן אידישן היסטאָרישן אינ־סטיטוט. און כאָטש ער האָט נישט אַרויסגעוויזן קיין צו גרויסן „חשק" מיר צו העלפן, ווי עס איז צו אורטיילן פון די אויבנדערמאָנטע „תירוצים" — מוז איך פונדעסטוועגן אָנערקענען, אַז דער יונגער געלערנטער האָט מיך בא־איינדרוקט מיט זיין ליבשאַפט און פּיעטעט, מיט וועלכער ער זאַמלט און סעג־רעגירט פאַרשידענע „תשמישי קדושה", אויסגעגראָבענע בשעתן ליקווידירן די גענטאָ־חורבות.

אָט צום ביישפּיל איז אַ מערקווירדיקייט, וואָס אַ גרוז־אַרבעטער האָט גע־פונען אונטער אַ גענטאָ־געבוידע, אַ ים־מושלע מיט אַ קינסטלעריש אויסגע־כתיבהטן שיר המעלות ממעמקים אין איר רונדיקן געבוי... אַ גאַנץ ספּרים־שענקל (ווי אין די אַמאָליקע חסידים־נגידישע היימען) וועט איר איצט טרעפן אין דירעקטאָרן קאַבינעט פון אידישן היסטאָרישן אינסטיטוט — אָנגעפילט מיט „כתבי תורהס", „בשמים ביקסלעך" טאַבאַק־פּושקעלעך און מגילות. די אַלע זעלטענע קונסט־עקזעמפּלאָרן, זענען שטומע עדות וועגן אַן אויסגעמאָר־דעט פּאָלק, צווישן וועלכן עס האָבן זיך אויך געפונען די הערלעכע, פּאַטריאָר־כאָלע געשטאַלטן פון אונדזערע אַמאָליקע סופרים און גראָווירערס, וואָס פלעגן לויפן זיך טובלען פאַרן אָנהייבן שרייבן די הייליקע אותיות.

אויף לאַנגע, לאַנגע יאָרן וועט נאָך אין מיין זכרון אויך פאַרבלייבן דער אויפשוידערנדיקער רושם פון די „גענטאָ־בילדער אויסשטעלונג", וועלכע געפינט זיך אויפן צווייטן שטאָק פון אינסטיטוט (ווי איך האָב אויסגעפונען, וועלן די בילדער אין קורצן אָפּגעדרוקט ווערן אין אַלבום פאָרם). די גרויזאַמע, רעאַליסטיש אמתע פאָטאָגראָפיעס, ווי אונדזערע אומגליקלעכע שוועסטער און ברידער שפּרינגען פון די הויך־שטאָקיקע, ברענענדיקע הייזער, אום־קומענדיק מיט דאָפּלטע מיתות משונות — פאַרגליווערן דאָס בלוט אין די אָדערן און מאַכן אייך פאַרלירן דעם רעספּעקט פאַר דער גאַנצער מכלומרשט ציוויליזירטער וועלט.

מיין היימשטאָט ציוזמער - ליידיק און פֿאַרווייסט - נישטאָ מער דאָרט קיין אידן

אומאויפהערלעכע דערמאָנונגס־צייכנס פון אונדזער חור־בנ׳דיקען עבר. — די שול אויף דער אידישער גאַס איז אַ זאַמלפּונקט פון פֿאַרשידענע מאַטעריאַלן. — געווען אידישע הייזלעך צענומען ביזן פונדאַמענט זוכנדיק פֿאַר־באָרגענע „אוצרות". — אידישע געגנט פוסטעווען, אַ פֿאַרוואַקסענע מיט ווילד־גראָז.

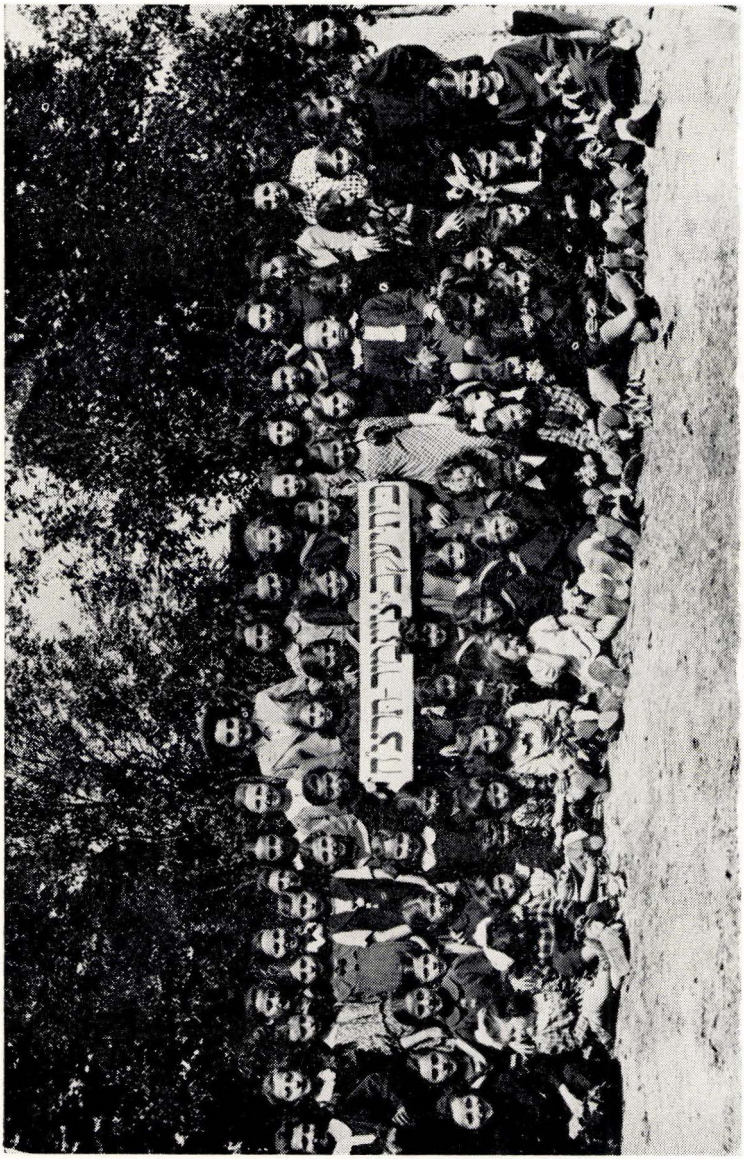
בדחילו ורחימו — מיטן ערנסטן געפּיל און הייליקן ציטער, ווי אַ איד גייט צו „כל־נדרי" — זעץ איך זיך אַוועק שרייבן אַ רעפּאָרטאַזש ווען מיין היימ־שטאָט צויזמער.

אָבער אייַדער נאָך איך הויב אָן נוצן מיין טינט און פּעדער אויף צו דער־ציילן וועגן היינטיקן אידן־ריינעם „סאַנדאָמיזש", וועלכן איך האָב ערשט נישט לאַנג צוריק באַזוכט — פּיל איך זיך באַאיינפלוסט פון עפּעס אַן אינער־לעכן „רגש" סליחה ומחילה צו בעטן ביי אַלע גרינדער, בויער און ביישטייערער צום גייסטיקן גלאַנץ פון אונדזער אומפּאַרגעסלעכער קהילה־קדושה, וואָס גע־פּינען זיך שוין אויפן עולם האמת.

די אורזאַך פֿאַר מיין וואונטש אַנטשולדיקונג צו בעטן ביי אַלע, מער נישט לעבעדיקע לאַנדסלייט איז: די מורא איך זאָל חלילה נישט האָבן אויפן מינדסטן אופן פּוגע בכבוד געווען אין די קדושימדיקע מאַרטירער־געשטאַלטן, וועמענס נעמען און פּערזענלעכקייטן עס וועט מיר מעגלעך אויסקומען צו דערמאָנען אין מיינע שילדערונגען.

מיין כוונה איז באַשטימט נישט אָפּצוקלייבן, אויסצואויילן און דיפערענ־צירן צווישן די אַריסטאָקראַטיש־נגידישע „ווילטשיקס" און די האָראָפּאָשנע פּאָלקסטימלעכע „מאירל וואַסערטרעגערס"; צווישן די חסידיש פֿאַרדביקותטע „כאַמעלע מאָרגענלענדערס" און אין די פּאַרטאָגן אויפשטייענדיקע „יאָסל דא־ראָזשקאַזשעס". אַלע, אַלע, זענען זיי געווען לעבעדיקע, אומפּאַרטרעטבאַרע באַשטאַנדטיילן פון עם־ישראלס קאָלאָריט. די קנאותדיקע פרומע שיינע אידן, די גאָטספֿאַרכטיקע, גוט־האַרציקע קצבים, די צו מנחה־מעריב לויפנדיקע קרעמער און די עמכדיקע, ערלעכע כאַראַקטערן פון שניידערס, שוסטערס, בעקערס, וועלכע האָבן מיט זייער יגיע־כפּימדיקייט מיט זיך פֿאַרגעשטעלט דעם געזונטסטן, קערנדיקסטן עלעמענט פון פּשטות און אמונה, שטענדיק גרייט אַ אידן אַ טובה צו טאָן. אַלע, אַלע, האָבן זיי יעדער איינער אויף זיין אייגענעם

דער אינקע לעגענדאַרישער הערשער „פּאַטשאַקוטעק" אויפגעשטעלט דורך אינקעס אויפן אינטערנאַציאָנאַלן אידישן קאָנגרעס. פּאַטשאַקוטעק איז געווען דער נײַנטער אינקע הערשער, וואָס האָט רעגירט פֿון 1435 ביז 1471. ער האָט דערוויַיטערט דאָס אינקע אימפּעריע פֿון פּעראַ ביז טשילע. „פּאַטשאַקוטעק" איז דער טיטל וואָס מען האָט געגעבן דעם הערשער וואָס האָט אויפגעבויט דעם שטאָט קוסקאָ, דער הויפּטשטאָט פֿון אינקע אימפּעריע.

אגודיסטישע בית־יעקב שולע אין צויזמער מיט אירע תלמידות אין לעמבערג (תרצ"ח—1937).

שטייגער געדינט דעם באַשאַפער און מיט זייער עטישן, טיף טראַדיציאָנעלן, טאָג־טעגלעכן לעבן, אויפן אַקטיוווסטן אופן מיטגעהאָלפן צום היסטאָרישן המשך פון אונדזער אידישער אייגנאַרטיקייט.

עס האָט דאָס שטעטעלע צויזמער ביי די ברעגן פון דער פּוילישער ווייסל געבליט מיט פולבלוטיקער, אידישער געזעלשאַפטלעכקייט; געשפּרודלט מיט פּולסירנדיקער פאָלקס־ענערגיע. טראָץ עקאָנאָמישע קריזיסן און ווירטשאַפט־לעכע באָיקאָטן, איז קהילת צויזמער בלב ונפש געווען פאָרטאָן אין צרכי־ציבור און אין ציוניסטישער, ממשותדיקער אַרבעט לטובת דעם ווידערגעבורט פון מדינת ישראל.

פול זענען געווען די לאָקאַלן פון די ציוניסטישע יוגנט אָרגאַניזאַציעס מכל המינים; און פון זייערע פענסטער האָט זיך שטענדיק געטראָגן דער אָפּ־הילך פון אויפמונטערנדיקע פריילעכע ארץ ישראל־לידער. אַ מוסטער פון פאָר־צווייגטע נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע חינוך־טעטיקייטן זענען אויך געווען דער מזרחיסטישער „יבנה" אונטער דער אָנפּירערשאַפט פון מאָטעלע ראָזענבערג הי"ד און דער אגודיסטישער „בית־יעקב" אונטער דער לייטונג פון יעקב ווילטשיק און יצחק בוכהאָלץ הי"ד.

אָן אויפהער האָט זיך אַלעמאָל געהערט דער מעלאָדישער קול־תורה פון אונדזערע וואויל־לערנער, וואָס זענען אין בית־המדרש און אין דער נאָוואר־דאָקער „בית־יוסף" ישיבה אויף דער אידישער גאַס געזעסן, און בפועל ממש מקיים געווען דעם: והגית בה יומם ולילה.

כאָטש פּוילן האָט שוין אָנגעהויבן וואָס אַמאָל אַלץ מער באַאיינפלוסט צו ווערן פון פינסטערן אַנטיסעמיטיזם, און ווי אַמאָל אין צאַרישן רוסלאַנד דער־גאַנגען צו „פּשיטיקער" פּאָגראָמען און „נומערוס־קלאָוזוס" אויף די אוניווער־זיטעטן — האָט זי דאָך נישט געקענט בלאָקירן דעם בילדונגס־דורשט פון דער סאַנדאָמיעזשער יוגנט אויך צו אַלגעמיינעם וועלטלעכן וויסן.

ווי אַ צייכן פון אידישע קשי־עורפדיקייט האָבן צויזמערער אינגלעך דורכגעבראָכן אַלערליי אַנטי־אידישע באַריערעס. מיט ראשו ורובודיקער אַנ־שטרענגונג — טיילמאָל דורכן באַקומען עקסטערנע „מאָטורעס" און אָפטמאָל דורכן אָוועקוואַנדערן קיין אויסלאַנד — דאָך זיך באַווײַזן אַריינצובאַקומען אין פאַרשידענע הויכשולן פונוואַנען זיי האָבן שפּעטער גראַדואירט מיט ערן־דיפלאָמען אין מעדיצין; נייטן ראָזן אין קאַנאַדע, כילעק קופּערבלום אין טשע־כאָסלאָוואָקיע; אין אַדוואָקאָטור: נתן ערליך; אין אינזשינעריע: נתן מייזעלס הי"ד און אברהם קופּערבלום; אין וועטערינאַריע: עזריאל קאָגוט הי"ד.

נישט בחינם שטייט אונדזער צויזמער אויף אַ בארג — האָבן שטעטלשע פאַטריאָטן געטענהט. עס סימבאָליזירט דעם הויכן מאָראַלישן ניוואָ פון אונ־דזערע אַמביציעס, וועלכע מיר באַמיען זיך צו פאַרוואַנדלען אין וועזנטלעכע זאַכן. האָבן טאַקע צויזמערער אינסטיטוציעס גע׳שמט ווייט אַוועק און אין שכנישע אידישע ישובים אַלס מוסטער פון וואויל־טעטיקע אָרגאַניזאַציעס.

אַזוי האָט אויסגעזען די צויזמערער שול מיטן בית המדרש, געבויט אין 12־טן יאָרהונדערט פאַרן נאַצי־חורבן.

אויפֿנעמונג פֿון דער אינעווייניקסטער קופּאָל פֿון דער גרויסער סינאַגאָגע אין בעלזש, וואָס איז אויסגעברענט געוואָרן דורך די נאַציס

צויזמערער בית המדרש אין חרוב־געוואָרענער אידישער גאַס,
ווי עס זעט איצט אויס.

צויזמערער שול — אָפּגעלאָזן, מיט פּאַרקלאַפּטע לאָדנס.

דאָס ארון קודש פון צויזמערער שטיבל אויף רינעק 27.
זיצנדיק אין פראָנט איז דער מחבר אַלס קליין אינגעלע.

מיין פאָטער, דער רבי ר׳ זושא זצ״ל.

ספּעציעל באַרימט איז געווען דער „לינת־הצדק" פֿאַרבאַנד. אָן מאָדערנע צע־רעמאָניעס האָבן אָרעמע אידן געקריגן מעדיצינישע הילף און באַהאַנדלונג. די געווען אַקטיוויסטן פון „לינת־הצדק" און איצטיקע תושבים אין טאָ־ראָנטע: פישל מילראָד און אברהמעלע וויסמאַן עמ״ש, רעדן נאָך היינט מיט באַגייסטערונג וועגן דער מעטאָדישער, געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט אָרום „לינת הצדק". ספּעציעלע בלימל־טעג אין ל״ג בעומר פֿאַר אָרעמע פלעגט מען איינאָרדענען. „האַלב־קאָלאָניעס" דורכן „טאָג" פֿאַר אומפֿאַרמעגלעכע קינדער פלעגט מען אַראָנזשירן. די הערלעכע טראַדיציעס פון ביקור־חולים זענען געווען טאָג־טעגלעכע דערשיינונגען. האָט עמיצער באַדאַרפן מ׳זאָל איבערזיצן אַ נאַכט, איז באַלד געווען אַ פרייווילליקער, וואָס פלעגט באַדינען דעם קראַנקן, אויס־רייבן אַ פלייצע און די הויפט־זאַך: אויסרעדן דעם חולה צום גוטן און אים מאַכן פילן, אַז ער האָט פריינט. אין ערנסטערע פאַלן פלעגט פעלשער שוחט ע״ה שטעלן פּיאַווקעס, האָקן ביינקעס און מאַכן איינשפּריצונגען, נישט פרעגנדיק ווער עס וועט באַצאָלן דעם רעכענונג — ווי עס פּראַקטיצירט זיך היינט צו טאָג.

אַ באַוונדערס־שיינע סאָציאַלע אינסטיטוציע איז געווען די אָנפּראָצע־טיקע ליי־קאָסע וואוהין נויט־באַדערפטיקע אידן האָבן זיך געקענט וועגדן נאָך אַ לאַנג־טערמיניקן גמילת־חסד, אין אַנטשפּרעכנדיקן מאָמענט, וועו זיי האָבן זיך אַממערסטן דערין געניטיקט.

כמעט יעדער צויזמערער איז געווען אַ מיטגליד אין אַן אָרגאַניזירטע, שעפּערישע גרופּע, וואָס האָט געאַרבעט פאַרן כלל. מוסטערהאַפֿטיקע טעטי־קייטן האָבן געפירט דער האַנטוועלקער פּאַראיין אוו די נאַצי־אָנאַלע ספּאָרט אָרגאַניזאַציע „מכבי". געווען אָפילו אַ טעאַטער־קרייז פון אַמאַטאָרן, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע פּראָגראַמען אוו ספּעצ על מיט דער חזקה־דיקער אויפּפירונג פונם „מכירת יוסף" שפּיל אין יעדן פורים. אַ באַזונדער קאַפּיטל פון אויסדרוקספולן שטעטלשן לעבן איז געווען: צויזמערער נגינה, אַ געטרייע אָפּשפּיגלונג פון אירע אינוואוינערס נשמה־צושטאַנד, האָט זי דורכגעריסן די ענגע שטעטלשע גרענעצן אוו איז זינגענדיק אַוועק אין דער ברייטער וועלט, וועו־נדיק פֿאַרוואַנדלט אין אינטערנאַציאָנאַלע התעוררותדיקע חסידישע הימנען.

מיליאָנען אידן אין דער גאַנצער וועלט זינגען היינט דעם באַרימטן, מיט־רייסנדיקן: „עצו עצה ותפר, דברו דבר ולא יקום", אַ קאָמפּאָזיציע פון מיין טאַטן, דעם רבין ר׳ זושא הי״ד. אויף פאַרשידענע שמחות אוו קאָנפערענצן אויף אַלע פינף קאָנטינענטן וועלט אויסגעטאַנצט ספּעציפּישער, אידישער אָפּטימיזם מיטן ריטם אוו קלאַנג פון דעם דאָזיקן אין צויזמער געשאַפענעם ניגון.

אַ שם־דבר אין דער וועלט זענען אויך געווען צויזמערער בעלי תפילות מיט זייער האַרציקייט אוו נשמהדיקע געזאַנגען. כל עצמותי תאמרנהדיק איז געווען זייער דאָווענען, וואָס האָט געקענט אַ שטיין רירן, הימלען שפּאַלטן אוו עפענען תשובהדיקע טערען־קוואַלן בייס מענטש. אַ צויזמערער „זכרנו

פֿון לינקס צו רעכטס, זיצנדיק: מאָשע שאַפּיראָ, יוסף בערגנער, יעקב פּאַטעק, יצחק בן־צבי, דוד בן־גוריון, יצחק גרינבוים, משה שרת, בכור שלום שיטרית, יצחק טבנקין, יוסף שפּרינצק. שטייענדיק: יעקב דינבורג, יצחק לאַנדויער, יצחק טבנקין, יצחק בן־צבי, יצחק גרינבוים, יוסף שפּרינצק, יעקב פּאַטעק, בכור שלום שיטרית, משה שרת, יצחק לאַנדויער, יעקב דינבורג, דוד בן־גוריון, מאָשע שאַפּיראָ, יוסף בערגנער.

צויזמערער פרויען אין אַ בלימל־טאָג פאַרן לינת הצדק (יוני, 1925). פון לינקס: שלמה מלמדס טאָכטער, שרה גאָזשע־טשאַנסקי (פּאַריז), איידל, כעלא טשייקאָווסקאַ (ניו־יאָרק), אומבאַקאַנט, טאָבעלע גלאס (טאָראָנטאָ), אברהם פון דער מיל׳ס טאָכטער, אומבאַקאַנט. זיצנדיק: חיה פריד תחי׳ (ניו־יאָרק).

מיטגלידער פֿון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי פֿון פּוילן, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער אַרבעטער־באַוועגונג אין דער צווישן־מלחמה־תּקופֿה. אין דער מיטן, אויבן, איז יאַנקל וואַסערמאַן, וואָס איז אין 1927 אַרויסגעשיקט געוואָרן פֿון פּוילן קיין פּאַריז, ווי אַ שליח פֿון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי פֿון פּוילן, צו אָרגאַניזירן אַ פּראָטעסט־דעמאָנסטראַציע קעגן דער הינריכטונג פֿון סאַקאָ ונד וואַנצעטי. אין דער צווייטער רייע, פֿון לינקס, איז דער צווייטער יוסף לאַנדאַו, וואָס איז אין 1929 אַרויסגעשיקט געוואָרן פֿון פּוילן קיין פּאַריז, ווי אַ שליח פֿון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי פֿון פּוילן, צו אָרגאַניזירן אַ פּראָטעסט־דעמאָנסטראַציע קעגן דער הינריכטונג פֿון סאַקאָ ונד וואַנצעטי. אין דער מיטן, אויבן, איז יאַנקל וואַסערמאַן, וואָס איז אין 1927 אַרויסגעשיקט געוואָרן פֿון פּוילן קיין פּאַריז, ווי אַ שליח פֿון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי פֿון פּוילן, צו אָרגאַניזירן אַ פּראָטעסט־דעמאָנסטראַציע קעגן דער הינריכטונג פֿון סאַקאָ ונד וואַנצעטי. אין דער צווייטער רייע, פֿון לינקס, איז דער צווייטער יוסף לאַנדאַו, וואָס איז אין 1929 אַרויסגעשיקט געוואָרן פֿון פּוילן קיין פּאַריז, ווי אַ שליח פֿון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי פֿון פּוילן, צו אָרגאַניזירן אַ פּראָטעסט־דעמאָנסטראַציע קעגן דער הינריכטונג פֿון סאַקאָ ונד וואַנצעטי.

פֿונעם מיטעלשול פֿאַרבאַנד פֿון ייִדישע פֿאָלקשולן אין פּוילן, אַרומנעמענדיק 11 שולן מיט 1,200 תּלמידים. אין דער מיטן, מיט אַ בוך אין האַנט, דער לערער יצחק שמעון אַוערבוך (1894-1942).

די פאַרוואַלטונג פון דער סאַנדאַמיעזשער אָפּטיילונג פון „טאָז" אין 1928. צווישן די פּאָטאָרגאָפירטע זענען פאַראַן: ד"ר משה שיבער, ד"ר צוקער (דענטיסטין), פישל מילראָד, שלמה קופּערבלום, מאיר זילבער, יאנקעלע זשעזשאָק, הארשעלע ציפּלער, לייבל קאָגוט, מאיר ווייַדעבוים, ראָזענבערג, יאָסל לעסערס זון, הארשיל „אקריטשע" (שנייַדער).

דער קינדער גרופּע פֿון דער אידישער שול "חסד" אין ראָז הילל אין 1928-30 (ד. 57 ביז 58 אין דער ליסטע פֿון נעמען פֿון לינקס צו רעכטס)

צווישן אַנדערע: יחזקאל בירענבוים (פּאַריז), ישראל שיינער, אליʼ לייב טייטעלבוים, משה ראָזענצווייג (טאָראָנטאָ) קלארא אייזענשטאַדט, פראניא זאָבערמאַן, תּנחום קופּערבלום, מיילעך באָרנשטיין, שאָשע קופּערבלום (מאָנטרעאל), ד״ר יחיאל קופּערבלום, נתן קליינמאַן (פּאַר. שטאַטן), פּינחס מאָרגענלענדער, איטשע גאָלדשטיין (בראַזיל), אַדוואָקאַט נתן ערליך (ישראל), פייערשטיין, געצל ווילטשיק און יהושע זאבערמאַן.

צויזמערער מכבי פוטבאָל אָפּטיילונג אין 1928, פּאָטאָגראַפירט נאָכן אָנטיילנעמען אין אַ דעפילאַדע לכבוד פּוילנס אומאָפּהענגיקייטס־טאָג.

ערשטע ריי, פון רעכטס: אומבאַקאַנט, ווייספעלד, אברהם גרינבלום, משה מייזעלס, סעם לאנדא, חילעק קופּערבלום, אומבאַקאַנט, וועדדער. צווייטע ריי, קניענדיק: אומבאַקאַנט, שיפּער. דריטע ריי: עזרא מילשטיין, ישראל שנייַדער, יחזקאל בירנבוים (איצט אין פּאַריז).

לחיים", אַ "שבח נותנים לו", אַן "אהבת עולם" זענען געווען טיפע מוזיקאַלישע איבערלעבענישן, וועלכע האָבן זיך אויף אייביק איינגעקריצט אין זכרון.

אַזויפיל קאָלירפולע, אימפּולסיווע אידישקייט געווען אַפילו אין שטעטלשע געראַנגלען וועגן רבנות פּאָסטן. (וואַל־קאַמף צווישן די אָנהענגער פון "יעד־ליצער" און ר' שמעלקע נתן דודס, ווער עס זאָל ווערן מורה הוראה). אַזויפיל אידישע באַ'טעמטקייט געווען אינם "דו"־רעדן פון איינעם צום אַנדערן. אַפילו אין די צוגעגעבענע צונעמען איז געלעגן פאַלקלאָרישער חן און געכישופט מיט אָריגינאַליטעט און פאַלקס־פאַנטאַזיע.

צווייַ טויזנט דריי הונדערט און איין־און־נייַניציק אידן האָבן זיך לויט די סטאַטיסטיקס פון דער אידישער היסטאָרישער קאָמיסיע געפונען אין צויזמער בשעתן קריג־אויסברוך מיט איין־און־צוואַנציק יאָר צוריק. קרוב צו פינף טויזנט צווייַ הונדערט אַריינגעיאָגטע פון פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך ווי: קלימאָנטאָוו, סטאַשעוו, סטאָפּניץ, פּינטשעוו, יענדזשיעוו און אַפילו אַזוי ווייט אַוועק ווי קאַליש — זענען דאָרט געווען אין סעפּטעמבער פון 1942.

היינט איז אין צויזמער נישטאָ אַפילו קיין איין אידן... פאַרברענט אין די קרעמאַטאָריעס, דערשטיקט אין די גאַז־קאַמערן, אויסגעגאַנגען פון טיפוס און דיזענטעריע, פון הונגער און שווינדזוכט זענען מיינע אומגליקלעכע לאַנדס־לייט, צווישן וועלכע עס האָט זיך אויך געפונען מיין לייבלעכע שוועסטער תמר, מיט איר מאַן אליעזר אייזנשטאַט (מיטגליד פון דער "צעירי אגודת ישראל" צענטראַלע אין פּוילן) און זייער אַנדערהאַלב יאָריק קינד נעמהלע.

— נאָכוואָס ווילט איר פאָרן קיין "סאַנדאָמיעזש" — האָט איר דען דאָרט משפחה? — האָט מיך געפרעגט דער פּוילישער קאָנסול אין מאָנטרעאל.

— נייַן! — האָב איך געענטפערט. — איך וויל נאָר דאָרט אַהין פאָרן אויף קבר־אבות, — כאָטש אָנצוקוקן דאָס אָרט פונוואַנען מיינע נאָענטסטע און טייערסטע זענען אַוועק קיין בעלזשעץ צום אינקווויזיציע־טויט.

.2

פיר שעה פאָרט מען פון וואַרשע קיין צויזמער מיט אַ טעקסי. לויטן מאַרק־פרייַז פון אויסלענדישער וואַלוטע קאָסט עס אַן ערך פון פופצן דאָלער אַהין און צוריק, שוין צוזאַמען מיטן שאָפערס וואַרטן אין די פלעצער וואו איר ווילט אייך פאַרהאַלטן. מיט אַ גילטיקער פּוילישער ווייַז אין אייער פאַס, דאַרפט איר נישט האָבן קיין שום ספּעציעלע דערלויבעניש אויף אַרומצופאָרן איבער די פּראָווינץ שטעטלעך, ווי איר דאַרפט יאָ האָבן אין ראַטן־פאַרבאַנד.

מיין דרייווער איז אַ דרילדזשער שגץ, און ווי ער אַליין דערקלערט וועגן זיך, האָט ער אַ אידישן קאָפּ און קען אַלע וועגן און שטעגן פון דער צויזמע־רער וואָיעוואָדסטוווע. ער אַליין איז אויך דער בעל־הבית פון זיין אָפּגענוצטן אויטאָמאָביל, וועלכן ער האָט געקויפט פּריוואַט אויף ראַטעס, אייגנצאָלנדיק אַלס "דאָון־פּעימענט" אַ הונדערט און צוואַנציק באַסיקן אַקאָרדיאָן, וואָס ער האָט גע'ירשנט פון די דייטשן. די רעשט געלט האָט ער געבאָרגט אין דער

מיין אייניציקע שוועסטער תמר, השם ינקום דמה.

מלוכהשער באנק און דאַרף עס צוריק אויסצאָלן ראַטעסווייז, יעדן חודש 3000 זלאָטעס (עטלעכע דרייסיק דאָלער).

— מיסטער, פון הימל אַליין האָט מען אייך אַראָפגעשיקט מיט די „יאָזדע" — זאָגט ער. אין אַ פאָר טעג אַרום דאַרף איך באַצאָלן מיין מאָנאַטלעכע באַנק־ראַטע און דער קאָפּ האָט מיר געטרוקנט פונוואַנען כ'וועל צוזאַמענשטעלן דאָס געלט. אָבער איצט זע איך, אַז כ'בין אַ געהאָלפענער און כ'האָב אָפּגעשטופט די צרות אויף נאָך אַ מאָנאַט.

מיר פאָרן מיטן ראַדאָמער שאָסיי, וואָס איז אינער פון די בריייטסטע און בעסטע וועגן אין דער וואַרשעווער געגנט פון פאָר דער מלחמה. דער טאָג איז אַ הערלעכער פּויילישער פרילינגס־טאָג; און ביידע זייטן פעלדער שימערירן מיט אויפגעוואַכטן, געוואַקסיקן גרין.

די פּויערישע הייזלעך זענען אויס ווי אַמאָל, מיט צוואנציק יאָר צוריק פאַרן קריג. שטרויענע דעכער, קוואַדראַטנע פענצטערלעך, ברונעמער אין פראָנט פון די כאַלופּעס און הינטישע בודעס מיט צוגעבונדענע כלבים אויף שטריק, וואָס היטן ס'פּויערישע פאַרמעגן.

די כלאָפּעס לעבן היינט אַ משוגענעם טאָג, — דערקלערט מיר מיין שאָפער, פראַנעק — גאָמולקאַ איז געביפּט קלוג! ער וויל נישט האָבן צו טאָן מיט פאַרביטערטע פּויערים, וואָס זאָלן זיך בונטעווען קעגן רעזשים — האָט ער דערווייל אויפגעגעבן די „קאָלכאָז" אידעע און דערלויבט די דאָרפישע צו פאַרוואַלטן מיט זייער אייגענעם האָב און גוטס; און אַפילו צו פאַרקויפן זייערע פראָדוקטן אויפן פרייען מאַרק און טאָן מיטן געלט וואָס זיי ווילן.

אין אַ סך ערגערע מאַטעריעלע באַדינגונגען דאָקעגן לעבט שוין דער שטאָטישער עלעמענט פון אַרבעטער און אָנגעשטעלטע. זיי מוזן שוין אויס־קומען פון אַ צוגעטיילטן, באַגרענעצטן געהאַלט, וואָס איז אין קיין פאַל נישט גענוג אַדורכצולעבן. מוזן טאָקע די שטאָטישע טיילמאָל אַרבעטן אויף צוויי פאָסטנס, אָדער אויף אַן אַנדערן אופן אַרויסווייזן איניציאַטיוו און אַליין עפּעס אָרגאַניזירן אַ צוגעבלעכן הכנסה קוואַל.

דאָס ערגסטע איז אָבער מיטן מאַנגל פון דירות. באַקומען אַ וואוינונג אין וואַרשע איז קריעת ים־סוף. אַפילו פאַרטיי אָנגעהעריקייט און מיליטערישע אויסצייכענונגען פון דער העכסטער מדרגה העלפן דאָ נישט.

— זיבעצן יאָר וואוין איך אַליין שוין אין אַ דעמפּיקער, האַלב איינגע־פאַלענער קעלער שטוב אין אַ כאַטע מיט אַ פאַמיליע פון דריי; און עס איז מיר נאָך נישט געלונגען אָנצוזאַמעלן די הונדערט טויזנט זלאָטעס שליסל־געלט, וואָס מען דאַרף מינימום איינצוצאָלן פאַר אַ צוויי־צימערדיקע דירה. און פאַרגעסט נישט, אַרבעטן אַרבעט איך ווי אַ טייוול, זיבן טאָג אַ וואָך אָן אָפרו. און דאָך קען איך זיך דערווייל נישט דערשלאָגן צו אַ מענטשלעכער קוואַרטיר.

ווי אַן אויפגעהעצטער פון די אייגענע רייד, דרוקט פראַנעק דעם בענזין־פּעדאַל שטאַרקער און פאַרשנעלערט דעם לויף פון דער מאַשין צו זיבעציק קילאָמעטער אַ שעה.

לויפן פאַרביי קולטיווירטע גרינצייג גערטנער, יונגע ערשט נישט לאַנג געפלאַנצטע סעדלעך און טעלעגראַפן־סלופּעס. קוק איך אויף אין די מרחקים זיך אַוועקציענדיקע דראָטן, אויף די רחבותדיקע, דופּטיקע לאַנדשאַפטן און טראַכט: גאָרנישט האָט זיך דאָ אין פּוילן־לאַנד געענדערט. טאַקע אַ נייער מאַכט־סיסטעם שטייט ביים רעגירונג־רודער. אָבער, דער דאָרפס־פּויער לעבט זיך ווייטער „איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו" — נאָר די קאָלירפולע, אידישע סאַדאָווניקעס זענען פאַרשוואונדן; נאָר די האַרציקע אידישע פאַכטערס און פּויערים זענען מער נישט בנמצא. אויסגעפליקט און פאַרניכטעט; צעטרעטן און צעפּיצלט, אומקומענדיק נאָך טיילמאָל פון אייגענעם שכנס האַק.

מיט יעדן דורכגעלאָפענעם קילאָמעטער דערנענטערט זיך צו מיר נישט נאָר דער געאָגראַפישער שטח פון מיין געבוירן־שטאָט. עס דערנענטערט זיך אויך צו מיר און לעבט אויף אין מיין געדאַנק די גאַנצע בלוטיקע תקופה פון ווילקיר און געראַמאַנישן באַראַריזם, וואָס האָט זיך אַראָפגעלאָזט אויף די קעפּ פון די סאַנדאָמיזשער אידן פון ערשטן מאָמענט זינט די פּאַרשאָלטענע נאַצי־הענקער זענען אַריין אין שטעטל.

* * *

אַנגעהויבן האָט זיך די וואַקאַנאַליע פון דייטשע אכזריות באַלד מאָנ־טיק אינדערפרי, דעם עלפטן סעפּטעמבער, ניינצן ניין־און־דרייסיק.

ווי אַ פאַרפלייצונג זענען די ברוינע משחיתים אַריינגעדרונגען קיין צוויזמער פון אַלע זייטן. צעיושעטע מיט מערדעריישער רציחה האָבן זיי אין מאַטאַריזירטע וועגענער, אויף מאָטאָציקלען און אפילו ראָווערן — געשטראָמט פון יעדן וועג און שטעג. אומעטום האָט מען געקענט זען די פאַרהאַסטע מיט האַקענקרייצן באַצירטע העלמעטן פון וועלכע עס האָבן אַרויסגעקוקט ברוטאַלע פּנימער און רוצחישע אויגן.

און באַלד האָבן זיך דערטראָגן די ערשטע גרוסן פון „זאָוויעכאסטער" וועג. אויפן „מיל־הויף" פון משה מילשטיין זענען געפאַלן די ערשטע, אומשולדיקע קרבנות. אַן אַ פאַרוואָס, אין קאַלט בלוט, האָבן די אַריינמאַר־שירנדיקע נאַציס צוגעשטעלט משה בוים און יצחק אבראָמוֹוער (טייטעלבוים) צו דער וואַנט פון דער אייגענער שטוב און זיי דערשאָסן.

אויפן מאַרק לעבן נוסבוימס געשעפט איז אַלס דריטער קרבן געפאַלן דער פּאָפולערער הארשעלע לעווי הי"ד, וועלכן מען פלעגט צוליב זיין געשיקטקייט און רעפּאַרטערישע פעאיקייטן איבערצוגעבן נייעס געזרופן: „פּאַט" (פאַר־קירצונג פון „פּויילישער אַגענטורעלער טעלעגראַף", „פּאָלסקאַ אַגענציאַ טע־לעגראַפּיטשנאַ"). דער יונגער, עטלעכע־צוואנציק יאָריקער בחור איז אַרויס

פון באהעלטעניש געווארן וואס „עס טוט זיך" און — באקומען א קויל אין קאפ אלס לעצטע דערפארונג אין זיין איבערגעהאקט לעבן.

צען פארמיטאג זענען שוין אלע צויזמערער אידן — וועמען עס איז נישט געלונגען זיך אויסצובאהאלטן פאר דער דורכגעפירטער אבלאווע — געווען פארזאמלט אויפן מארק, צווישן מאגיסטראט און דער שטאטישער „קאזע", באקומענדיק פון די היטלעריסטן א באפעל זויבער צו מאכן דעם מארק־פלאץ. מיט די בלויזע הענט — אונטערגעיאגט פון ביקסן קאלבעס און לאוס! לאוס! געשרייען — האט מען באדארפן אפריניקן דעם גאנצן ארומיקן שטח פון יעדן אראפגעפאלענעם הארבסטיקן בלעטל, פון יעדן פערד־איבערבלייבעכץ, פון יעדער הינטישער אומריינקייט...

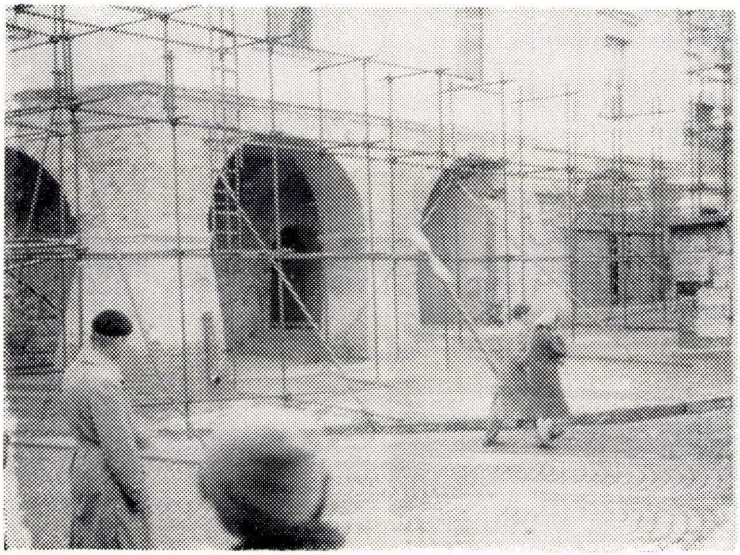
אלס שכר פאר דער ערשטקלאסיק אויסגעפירטער „ריניקונגס־מיסיע" האט זיך ארום מיטאג־צייט אנגעהויבן אן „אדורכלופטערונגס־מארש" פאר די צום טויט איבערגעשראקענע, אויסגעהונגערטע און פון דורשט געפיי־ניקטע אסורים. צומערשט איז מען אונטער באוואפנטע קאנוואיען געגאנגען צו די קאשארן. אבער דערגרייכנדיק די געווענטע מיליטעריש געבידעס — וואו מען האט דערווארט צו בלייבן אויף ארבעט — איז געפאלן א באפעל נישט אפצושטעלן זיך, נאר ווייטער פארזעצן דאס גיין.

איז מען מיט געבויגענע קעפ, חלשנדיק נאך א טרונק וואסער ווייטער געגאנגען נישט וויסנדיק, וואס די פאשיסטישע הידרעס האבן בדעה צו טאן מיט דעם איינגעזאמלטן עולם מענער. דרייסטערע האבן זיך באמיט אוועק־צוגעבן זייערע האנט־זייגערלעך צו די באגלייטנדיקע „וואכן", בכדי צו בא־קומען א ביסל וואסער. די לעצטע האבן געזן אנגענומען די „פרעזענטער", ארייגעלייגט זיי אין די קעשענעס און — ווייטער געטריבן, פארגעסנדיק די צוויייטע העלפט פונם אפמאך...

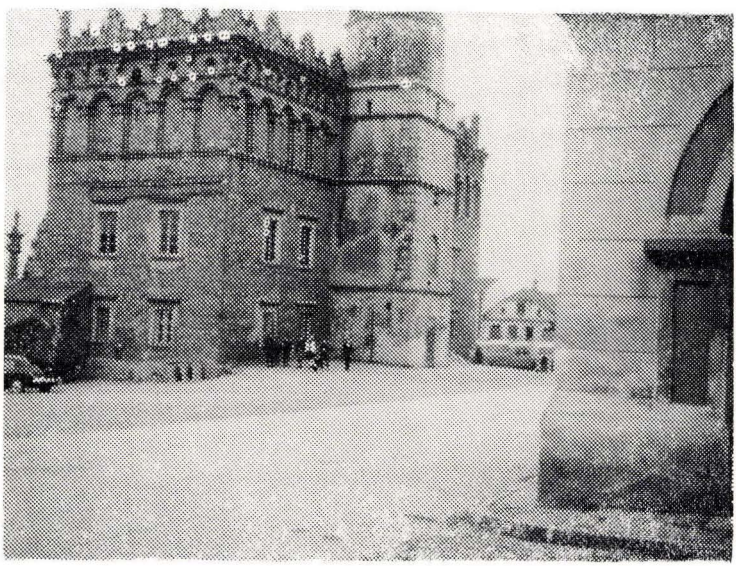
ערשט פארנאכט איז מען אנגעקומען עפעס אין א זייטיקן דארף און אויף דער קאמאנדע פון די פאטרולן זיך באדארפן צוזעצן איינער צום צווייטן און ווארטן אויף דער פונאנדערטיילונג פון וואסער, וואס האט באלד געזאלט פארקומען. אין לעצטן מאמענט אבער, האבן זיך די „שומרים" מיישב געווען און באשלאסן ווייטער צו טרייבן ביז „וולאסטואוו".

באגאסענע מיט אנגסטן און אנשטרענגנדיק די לעצט פארבליבענע כוחות האט זיך די טערריזירטע מענטשן־סטאדע ווידער אוועקגעלאזן אין וועג אריין, קוים דערשלעפנדיק זיך שפעט ביינאכט צום גרויסן פריצישן הויף הארט פאר אפט. דא האט זיך דער מארשרוט ענדלעך געענדיקט און אלע זענען געווארנט געווארן דיסציפלינירט און ארדנונגסמעסיק זיך אויסצוועצן אין רייען און פארהאלטן זיך רואיק און ווארטן אויף דער צוטיילונג פון וואסער.

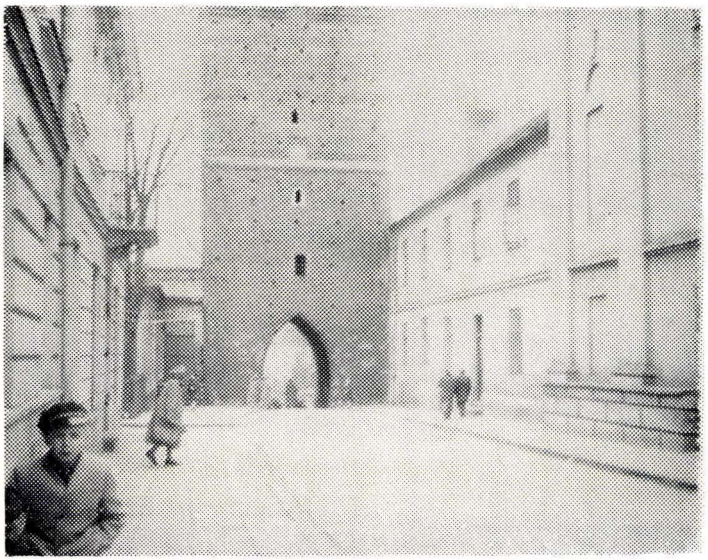
און ווירקלעך האט מען טאקע דאס מאל פון ערגעץ וואו געבראכט א קעסל מיט וואסער און אנגעהויבן אויסטיילן פארציעס צו די פארשמאכטע,

„מאַרק־פּלאַץ" (רינעק) 27. אינם פּאַרטער פון דעם הויז האָט זיך געפונען מיין טאַטנ'ס חסידים שטיבל.

דער צויזמערער מאַגיסטראַט מיטן „מאַרק".

דאָס היסטאָרישע „אפּטער טויער" אויף „אפּאָטאָוסקאָ" גאָס אין צויזמער, דער אָנקום פון „זאוויעכאסטער" וועג.

דאָס הויז וואו עס איז אַמזָל געווען ר' יחזקאל מאָטעלס בעקעריי.

דאָס אײַנפאַלן "פֿרײַהײַט" (פֿון־אַמעריקע) פֿון די ראַטנס — א אַמעריקאַנער ראַקעט־סאָלדאַט אין מאָסקווע.

דאָס ציונמערער קרימינאַל, געזען פון דער הייך, אויפן פּאַדעראַדנעם פון דער וויסל.

בילד פון צויזמער אויפגעכאַפט הינטער דער שטאָט. אין מיטן דער היסטאָרישער מאַגיסטראַט.

קוים אויף די פיס זיך האלטנדיקע מענטשן. פלוצלינג א סאלווע פון א ביקס! אן אויסגעשריי! און פליסטערנדיק ווערט פון מויל צו מויל איבערגעגעבן: משה'לע מיגדאלס שטיפזון, סאנע גאטליב הי"ד איז נאר וואס דערשאסן געווארן, ווייל אין גרויס גיריקייט צו באקומען א טרונק, האט ער אב־סל העכער אויפגעהויבן דעם קאפ.

א גאנצע נאכט האט דער אומגליקלעכער יונגערמאן געבלוטיקט אן יעט־וועדער מעדיצינישער הילף אין א וולאסטאווער חזיר־שטאל. אויפצומאך־נגנס האט מען אים נאך פארשידענע אינטערוועניצן ערשט אוועקגעפירט אין אפטער שפיטאל אריין, וואו מען האט אים צוליבן גרויסן בלוט־פארלוסט שוין מער נישט געקענט דערראטעווען. נאך א פאר טעג זיך מאטערן איז ער אפגע־שטארבן אין דער אנווענהייט פון ביי זיין בעט זיצנדיקער כלה ליובע ברו־קאוויטש, (שאמאליס טאכטער), וועלכע איז נאך דער געטא־ליקווידאציע צו־זאמען מיט הארשעלע יחזקאל־מאטעלס אנטדעקט געווארן דורך די דייטשן אין זייער באהעלטעניש אויפן שטאטישן קירכן־גלאק.

פול מיט טראגעדיע און ענויים איז געווען יענע שוידערלעכע מארש־פראצעסיע פון צוזמער קיין זאכטשין (אנדערע זייט אפט), וואו די סאנ־דאמיעזשער מאסן־„זאקלאדניקעס" האבן זיך געפינען איבער א וואך צייט. די וואס האבן זיך באטייליקט אין יענער סמוטנער דעפילאדע, געדענקען נאך גאנץ גוט די סאדיסטישע סצענעס ווי די מיטגלידער פון דער „הערן־ראסע" האבן זיך געוויילט מיטן קאמישן אויסזען פונם יונגן מורה־הוראה (שמעלקע נתן דודס איידעם — איבערגעלעבט די מלחמה און דארף זיך געפינען אין די פאראיניקטע שטאטן), וועמען זיי האבן אפגעשוירן א האלבע באדרד. די אין דייטשע קולטור דערצויגענע אריער האבן זיך אויסערגעווייניליך אמוזירט דורכן צווינגען אידן מיט בערד צו טאנצן און מאכן אויסטערלישע העויות. א ספעציעלע אטראקציע פאר די חיהשע אינסטינקטן זייערע איז געווען דאס אויפזוכן א הויכן, שטארקן אידן און אים צווינגען צו קעמפן מיט א קורצגע־וויקסיקן און שוואכן... אט אזעלכע פערוועזע פארגעניגנס זענען פאר די בלוט־דורשטיקע ראסיסטן געווען אן „ענטציקענדיקעס־שפיל"...

ארום ניין טעג האט געדויערט די שרעקלעכע „זאכטשינער" אינטערני־רונג, וועלכע האט אבער אין אנבליק פון די שפעטערדיקע, אנטוויקלטע אנטי־אידישע געשעענישן אנגעהויבן אויסצוזען ווי א קינדער־שפיל...

„מעשה זאכטשין" איז נאר געווען א מוסטער איינלייטונג פאר צויזמערער אידן, א פארשפיל צו דער באפארשטייענדיקער, טרויעריקער פארניכטונג פון אונדזער קהילה־קדושה, וועלכע האט ערשט באדארפט אדורכמאכן אלערליי עטאפן פון פיין און ליידן; פון קאנטריבוציעס און שאנטאזשן; פון כאפערייען און איבערזידלונגען, וועגרדיק צום לעצט ארייגעשטויסן אין א באגרענעצ־טער, פארצוימטער טעריטאריע מיטן וואויל־קלינגענדיקן נאמען: „אידישעס וואן־פירטל".

* * *

אַ בילד אויף וועלכן עס געפינען זיך צווישן פון צוזמערס ערשטע קרבנות: הארשעלע לעווי (פּאט) און סאני גאָטליב הי"ד.

צוויי מעטער הויך איז געווען דער פּאַרקאַן אַרום סאַנדאַמיעזשער געטאָ, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער אידישער גאַס און אויך אויף אַ טייל פון זאַמקאָווע גאַס (דער באַרג אַראָפּ וועלכער פירט צום באַרימטן צויזמערער קרימינאַל). דער אָפּיציעלער אפטרופוס פון געטאָ איז געווען אַ דעגענערירטער, קאַלטבלוטיקער מערדער מיטן נאָמען מייסטער לעשער.

ווי איצט געדענק איך נאָך דעם אויסגעפעצטן זשאַנדאַרישן תליון, וואָס איז געווען באמת אַ דערפינדערישער דייטש אין אויסקלערן און אין אויס־זוכן געלעגנהייטן צום מוטשען און דערשיסן. פּאַר אַ כאַראַקטער־שטריך צו אילוסטרירן די מערדערישע איינפאַלערישקייט פונם דאָזיקן באַנדיט, קען דינען פאַלגנדער פּאַקט:

בשעת דער צווייטער אויסזידלונג האָט מען פון דעם שטאָט־שפּיטאָל אויפן מאַרק אַרויס געבראַנגט אַ סטאַשעווער יונגערמאַן אין די בלויזע אונטערוועש, נאָר אינגעהילט אין אַ קאַץ. האָט מייסטער לעשער זיך פּאַר אים אַנטשולדיקט, העפלעך צוגענומען דעם קאַץ און אים געהייסן זיך אַראָפּבייגן צו די הפקר געוואָרענע פלעצאַקעס אויף צו געפינען דאָרט עפּעס אָנצוטאָן. מיטן מאָמענט אָבער ווען יענער האָט זיך נאָר איינגעבויגן, האָט לעשער מיט אַ פינגער באַוועגונג געוויזן זיין אַסיסטירנדיקן זשאַנדאַרם אים צו דערשיסן. דער באַפעל איז זעלבסטפאַרשטענדלעך באַלד אויסגעפירט געוואָרן און דער יונגערמאַן איז געוואָרן דער זעכציקסטער קדוש זיך צו וואַלגערן צוזאַמען מיט אַ באַרג טויטע ביים אַרויסגאַנג פון געטאָ.

אַ שטאַרקן קאָנקורענט אין זיין קאַניבאַלישער אידן פרעסערישקייט, האָט לעשער (שפּעטער דע־שאָסן אין קלימאָנטאוו דורך פּוילישע פּאַרטיזאַנער אַלס נקמה פאַרן דערהרגענען אַן אונטערגרונט חבר זייערן) געהאַט אין הויפטמאַן גייער פון קיעלץ און אין „פּיטער און ברונא" פון דער אָסטראָווצער ס.ד.. וועלכע פלעגן קומען אויף גאַסטראָלן קיין צויזמער צו שטילן זייערע רציחה אינסטינקטן. בשעת איינעם פון אַזעלכע באַזוכן טאָקע, האָט דער סאַדיסטישער הויפטמאַן גייער אַרויסגעפירט אויפן שול־הויף דעם אָסטראָווצער רבין ר׳ יחזקאל הי״ד, אים געשאָסן און אַריינשטעלנדיק אים אַ סיגאַרעט אין מויל אָפּפאָטאָגראַפירט פּאַר אַן אָנדענק.

דערציילט דער עד־ראיה פון דער גרויליקער סצענע — יעקב האָניקסבערג נ״י (איצט אין טאָראָנטאָ) ווי פּאַר דריי טעג האָט ער אויפן באָפעל פון די דייטשן, צוזאַמען מיט אברהמלע מאַנדעלבוים, צונויפגעקליבן מענגעס דער־הרגעטע. „...פּאַר אימה האָב איך פאַרלוירן ס׳לשון און ממש נישט געקענט אַרויסרעדן קיין וואָרט, בשעת מען האָט דעם אָסטראָווצער רבין צוזאַמען מיט די אַנדערע געפאַלענע קדושים הי״ד אַרויסגעפירט קובר צו זיין אויפן צויז־מערער בית־החיים".

ברונא און פיטער ווידער זענען געווען אייגנהענטיקע אורטייל־אויספירער איבערן ערשטן „יודנראַט" פרעזעס, אַדוואָקאַט גאָלדבערג, וועלכן זיי האָבן אין דער צווייטער העלפט פון צוויי־און־פערציקסטן יאָר אין קאַלט בלוט דערשאָסן

געטאָ־סצענע אין דער אידישער גאַס. מיט דער באַמערקבאַרער „יודענבאַנד"
אויף די אָרעמס, שטייען און שמועסן ר׳ יוסף מאיר לאנדא און ר׳ הערשל
זילבערבערג הי״ד.

„טיפּ" פון אַן אַנדערן צויזמערער חסידישן איד, ר' יעקב זוסמאן הי"ד.

אויף די שטיגן פון דער „יודנראַט" קאַנצעלאַריע. (מאָטעלע בלומענפעלדס הויז).

גאָרנישט הינטערשטעליק אין חיהשער בלוטדורשטיקייט איז געווען דער „פאָלקס דייטש" זשאַנדאַרם שומאַן. ווי לאַנג כ'וועל לעבן וועל איך געדענקען אַ בייגעוואוינטן טויט־אורטייל, וועלכן דער אכזר האָט אויסגעפירט אין מיטן העלן טאָג אין דער אָנוועזנהייט פון צענדליקער אידישע צוואַנג־אַרבעטער. געווען איז עס אין האַרבסט 1942, אויף די מאָלערישע צויזמערער לאָנקעס האָט די היטלער יוגנט פון קיעלצער געגנט איינגעאָרדנט אַ זומער לאַגער, לויט אַלע מיליטאַריסטישע פיטשעווקעס. אַ גאַנצע מאַסע אידן און איך בתוכם, זענען דאָן דורכן יודנראַט באַשעפטיקט געווארן אויסצופוצן דעם לאַגער און מאַכן דאָס לעבן פון די יונגע געגנסטערט ווי אַמבאַקוועמסטן.

האָט מען געאַרבעט עבודת פרך ביים גראָבן גריבער, אויפשטעלן די גע־צעלטן, טראָגן, הייבן א.א.וו. די קליינע אויסוואורפן האָבן מיט גרויס טאַלאַנט אימיטירט די גרויסע ס.ס.־לייט און געשאָלטן, געזידלט און געשלאָגן מכת רצח. מיטאַמאָל איז אַ יונג שטורם־טרופערל איינגעפאַלן אַן אידעע. ווייזט אויס, אַז ער האָט ביי די אידן געוואָלט אַרויסרופן נאָכמער דיסציפלין און באַשלאָסן צו ווייזן בפועל ממש, אַז ער מיינט „ביזנעס". האָט ער ענומען זיין קליין קאַ־ליבריקע איבונגס־ביקס און אַריינגעשאָסן אין עטלעכע־און־דרייסיק יאָריקן קאַלישער יונגערמאַן. די קוילן פון אַ טרענירונגס־ביקס זענען אָבער ניט געווג שטאַרק עמיצן ערנסט צו פאַרוואונדן. האָבן מיר געמיינט, אַז דערמיט איז דער איניציידענט דערלייידיקט; און דער געטראָפענער איד האָט מיט אַ צעבלוטיקטן אבר זיך אַפילו באַמיט ווייטער צו אַרבעטן. ערשט פאַרנאַכט, ביים אַהיימגיין, קומט זשאַנדאַרם שומאַן צופאָרן אויף אַ „בייסיקל", זוכט אויס דעם לייכט פאַרוואונדעטן איד, שטעלט אים צו צו אַ בוים און יאָגט אים אַריין פון אַ נאָענטן דיסטאַנץ אַ קויל אין קאָפּ אַריין. די אורזאַך: אַ „יודע" געשאָסן פון אַ דייטשער האָנט, טאָר אין קיין פאַל נישט בלייבן לעבן. אַזוי לויטעט דאָס פרינציפן בוך פון דער היטלעריסטישער יוגנט־„אידעאָלאָגיע". האָבן די לאַ־גערישטן טעלעפאָנירט צום קאָמענדאַנט פון דער זשאַנדאַרמעריע דאלמייערן, און ער האָט געשיקט שומאַנען גומר צו זיין די מצווה פון דערהרגענען דעם אומגליקלעכן, אומשולדיקן פּליט פון קאַליש.

געווען אויך פאָלן פון אויסערגעווינלעכער גבורה, וועלכע האָט אין ים פון דערניידערונג און שפּלדיקייט אויפגעבליצט מיט ווידערשטאַנד און קו־ראַזש פון פּערזענלעכן מוט ביי אַ צויזמערער אידישן מענטש. אויפן לעצטן וועג, וועראַנדיק געפּירט שוין אויפן בית־עולם דורך אַ ס.ד.־מאַן דערשאָסן צו ווערן צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע, אַזוי געראָפענע אומלעגאַלע, וועלכע מען האָט געכאַפט זיך אַרומדריין ביים „ליצאוס" — האָט אַ געוויסער אברהמעלע (אַדאָם) אַרויסגעוויזן אויסטערלישע געוואָגטקייט. אַריינטירנדיק זיך אין דער סיטואַציע האָט ער, ווייזט אויס, באַשלאָסן איצט אָדער קיינמאָל נישט. מיט בליציקער שנעלקייט האָט ער דעריבער אויסגעטאָן זיין ווינטער־מאַנטל, גע־שיקט אים פאַרוואָרפן אויפן ס.ס.־מאַנס קאָפּ, דערלאַנגט אים אַ פּאָר געזונטע

יעקב שווייצמאַן, פּעסע שווייצמאַן און מאיר ראָטשטיין, שטייען איבער אַן אומבאַקאַנטער מצבה, וועלכע זיי האָבן צוריק אויפגעשטעלט און איינצעמענטירט אין באָדן.

קבר פון צוועלף יאָריקן קונעלע שווייצמאַן הי״ד, דערשאָסן דורך דער נאַצישער זשאַנדאַרמעריע.

עטל שאָר הי״ד (אלתר שאָר׳ס טאָכטער), פון מאָראָנאָוו 6, אומגעקומען צוזאַמען מיט דער גאַנצער משפּחה, בשעת דער אויסזידלונג פון וואָרשעווער געטאָ.

פֿיר בריידער־קבֿרים אין וועלפּע עט געפינען זיך פּאָלגנדיקע: ש. מ. א טשעכאָגל, משה זוהרן פּאָגל, משה און פּרחה וואָסער, אברהמ׳לע שווייצמאַן, חנה, דעם שווארצן ישראל׳ס טאָכטער, אברהמטשע (טעמע שאפראנס זון), פּינטשע מאלא און אַנדערע.

צויזמערער פֿאַרטיזאַנער: משה (רעכטס) און פּנחס וואַסער (אויבן). אין ווינטער פון 1943 האָבן זיי זיך דערשלאָגן קיין ראקוב און אָפּגעקויפט געווער ביים פּויליש מאָאָר דאָמבראָווסקי. דורך אַ פּאַרטיזאַנישע מסירה קומען זיי אום געכאָפּטע מיטן געברענגטן געווער אויף קידוש השם. פּנחס וואַסער צוזאַמען מיט טעמע שאַפראַנ׳ס זון, אברהמ׳לע, אין די ווישיאַדלאָווער בערג; משה וואַסער אין הויף פון די אָסטראָווצער ס.ד. אונטן רעכטס: דער דריטער ברודער וואָלף לייב וואַסער, אומגעבראַכט דורך די דייטשע בעסטיע אין „גרויסהויזן" (1943). לינקס: חנה לאה וואַסער, וועלכע איז צוזאַמען מיט אירע שוועסטערל אסתר און ישראל טרעפלעריס פרוי הי״ד, דערשאָסן געוואָרן אויף דער אידי־
שער גאַס אין צויזמערער געטאָ, דעם 15־טן מאי, 1943.

כמאל איבערן שארבן און אנטלאפן. ליידער איז אבער דעם העלדישן מענטש נישט באשערט געווען איבערצולעבן די היטלעריסטישע וואקאנאליע, וועלט־דיק מיט א צייט שפעטער דערמארדעט פון פוילישע רוצחים.

ווי א סימבאל פון אידישער עטיק און כאראקטעריסטישן קידוש־השם מוט דארף אויך דערמאנט ווערן קאפקע מיזעלס ה"ד (שלמה מיזעלס איי־דעם). אין דער צייט פון א „סעלעקציע", ווען מען ווילכער די זשאנדארמעריע האט אפן געזאגט אז: „דאס אלץ גייט אויף שמעלץ אין זוימון אריין" — איז ער ארויסגענומען געווארן פון די רייען און מען האט אים געפרעגט, צי פארן פרייז פון ראטעווען דאס אייגענע לעבן איז ער גרייט זיך אפצושיידן כון זיין פרוי און זוועקפארן אלס פאליציסט אין אן ארבעטס־לאגער?...

אן א פינטל מיטן אויג האט דער אנטשלאסענער יונגערמאן זיך אפגעגעט פון דייטשן „חסד" און פרייוויליק אריבערגעמארשירט אויף דער זייט וואו זיין פרוי און אלע אנדערע אידן זענען געשטאנען, מקיים זייענדיק דעם: הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו.

א לייכטנדיקער בריליאנט אין דער קרוין פון אידישער מסירת־נפש, וועט פארבלייבן דער נאמען פון צוויזמערער אידישן מיידל: געניע קלוס הי"ד, (יודל קלוס טאכטער). באזיצנדיק אן ארישן אויסזען, און רעדנדיק מיט א דאר־פישן אקצענט, האט זי זיך פריי באווועגט אין די דערפער אויסזוכנדיק בא־העלטענישן פאר אידן און באזארגט זיי מיט מיטלען צום לעבן און ידיעות וועגן די נאענטסטע. אויך די דאזיקע אומפארגלייכלעכע שליחה של מצווה איז געפאלן א קרבן פון א גזלנישן פוילישן פאליציאנט מיטן נאמען קאליטא, וואס האט זי דערקענט מחוץ דעם געטא, זי ארעסטירט און איינגעזעצט אין דער „קאזע", מעלדנדיק וועגן דעם די דייטשן.

ווי דערשלאגן די שטאט איז נישט געווען, האט דער „ארויפאל" פונם העלדישן מיידל ארויסגערופן א שטורם פון באמיאונגען זי פאר יעדן פרייז צו ראטעוועו. מאטל לערנער, יעקב ווערנער און אברהמלע שווייצמאן הי"ד, האבן זיך אונטערגענומען ארייגצושמוקלען צו איר שטאלענע פיילעכלעך אי־בערצוזעגן די אייזערנע קראטן.

דער פלאן איז געלונגען. די זומדערמידלעכע געניע האט שוין נאקע געהאט איבערגעשניטן עטלעכע קראטן. אבער, אומגעריכט האט מען זי ג־עבען א פיר ארויף אין קרימינאל ארויין, און פון דארט מיט א גרופע אנדערע אסורים צום בית־עולם, וואו עס האט שוין אויף זיי געווארט א צוגעגרייטער ברידער־קבר...

אויפן העכסטן שטאק פון „ליצאים" בייס פענסטער ארויסגייענדיק צום בית־הקברות, זענען געשטאנען איר קאשארירטע מוטער און ביידע ברידער, זיך געריסן די האר פון קאפ, ספאזמירט מיט אוממענטשלעכע קולות אין צו־געזען ווי דער בארבארישער פאלקס־דייטש „קלים" שלעפט געניען, א ראנירטע אין פוס, צום ראנד פון גרוב און דערשיסט זי מיט צוויי קוילן...

די קינדער פון אַ מסאָבטע צו טויט / ווען אַ מיליטעריסט טרעפט / מיט אַ מעשינגעוועהר / דעמאָלט איז ער אַ העלד

אויף די בילדער (זייט 79 אוו 80) **געפינען זיך: חיה שאפראן, גוטשע שווייצמאַן, אנשל לעווי מיט דער פרוי, יודל קלוס, מאיר ראָטמאַן, בערל טייטעלבוים, יואל שנייידער, זישע לאסס, שמואל וואַסער, יעקב שווייצמאַן, טאשיעק קופּערבלום, יודל קלוס זון, מאלע קופּערבלום, סענדער טייטעלבוים (אין די ברייל), רוזשע מאלא, און אַ קראָקעווער אידיש אינגל פון דער פּאָליציי מיטן נאָמען „יוזשעק".**

דער ניינטער און צענטער יאָנואַר, 1943, זענען די שוואַרצסטע און אכזריותדיקסטע טעג פון מאַסאַבאַרישן, מאַסנדיקן אויסזידלונג חורבן איבער צוימערער אידנטום. דער וועג פון מאַרק ביזן וואָקזאַל קיין נאָדבזשעזשע (אַנדערע זייט וווייסל) וואו די בהמות וואָגאָנען האָבן געוואַרט, איז דאָן געווען די סאַנדאָמיעזשער אידנס לעצטער מאַרטירער־מאַרש צום קדושים טויט זייערן. דורך שפּאַלערן פון רוגזהדיקע ס.ס.־לייט, וואָס האָבן געהאַלטן אין איין שלאָגן מיט לאַנגע שטעקנס און שרייען: לאָוס! לאָוס! אונטער ליטווישע און אוקראַי־נישע פּאַשיסטישע באַגלעטן; אונטער אַנטיסעמיטישע חוזק אויסרופן מצד היימישע, פינסטערע רויבער עלעמענטן — איז דער רוב מנין און דער רוב בנין פון אונדזערע פאַרפייניקטע שוועסטער און ברידער אַוועק קיין בעלזשעץ; אויסדעקאָרירנדיק דעם וועג צו דער באַן — אַן ערך דריי קילאָמעטער — מיט 160 דערשאָסענע, צוגעשטעלט עס האָבן זיך אַפילו געפֿונען קליינטשיקע זויג־קינדער.

* * *

איצט, אַכצן יאָר שפּעטער, זיץ איך אַ צופעליק אַנטרונענער פון די אַלע גרויזאַמקייטן אין אַ טעקסי, רויכער איין סיגאַרעט נאָכן צווייטן און פאַר מיינע אויגן גייען דורך אָט־די דאָזיקע אַלע אומהיימלעכע, פיינפולע דעראינע־רונגען וועגן מיין היימשטאָטס עלענטן סוף. ווי לעבעדיק וועלן פאַר מיר ווידעראַמאָל די סצענעס פון אונדזער שטעטלס טרויעריקן אונטערגאַנג. גראדע איצט, ווען פראַנעק וועקט מיך אויף פון מיין האַלב דרימלענדיקע פאַרגליווערטקייט און דערקלערט מיר, אַז מיר זענען שוין אויף די פּעריפעריעס פון סאַנדאָמיעזש.

3

אויבנאויפיק האָט זיך צוויזמער כמעט גאָרנישט געענדערט. דאָס זעלבע מאַגיסטראַט מיטן פענדעלע „נאַשפּיק" — שטייט ווייטער אין מיטן מאַרק. אויף צפון זייט געפינט זיך נאָך אַלץ די שטעטלשע „קאָזע" וואו מען זעצט ווידער איין שיכורים און בראָדיאַגעס, וועמענס געוואוינהייטן האָבן זיך טראָץ דער נייער פאָלקס־רעגירונג אויך גאָרנישט געענדערט. קיין מאַרק־שטעלן זעט מען נישט מער. אויך זענען פאַרשוואונדן די בוידן פון הינטער די יאַטקעס. די באַוועגונג אין שטאָט בכלל איז נישט קיין צו גרויסע אין אַלגעמיין. ס׳מוז אַוודאי זיין צוליב דעם, וואָס עס איז אַן איינפאַכער אַרבעטער־טאָג און יעדער איז ביי זיין באַשעפטיקונג, נישט האָבנדיק קיין צייט צו בטלנען.

פראַנעק ווייזט אויס איז טאַקע באמת נישט קיין נאָר. וואָרום אָפּשליסנדיק די טעקסי זיינע שלאָגט ער פאָר, איך זאָל אַביסל אַליין אַרומשפּאַצירן איבער דער שטאָט; און ער וועט זיך דערווייל אַריינכאַפּן אין דער קאָאָפּעראַטיווער רעסטאָראַציע אונטערצולענען ס׳האַרץ. פאָלג איך נאָך פראַנעקן און באַמערק, אַז די קנייפּע אין וועלכער ער גייט אַריין, איז דאָס געווען הויז פון ר׳ נתן דוד מורה הוראה. די רעכטע זייט הויז צו צום לאַנדווירטשאַפּטלעכן

„אויפרוים קאָמאַנדאַ" פון צויזמערער געטאָ, נאָך דער צווייטער ליקווידאַציע. אַ קריסטלעכער אייגנווואינער מיטן נאָמען ברולא, האָט אויפגעכאַפּט דאָס בילד. עס שטייען: שמואל וואסער, לייבטשע וואַסער, הערשל וואַסער, נתן וואַסער, דוד „פישער", לעוויצקי מיט צוויי זין (אַפּטער), אַ פּאָר קלימאָנטאָווער אידן, און צווישן אַנדערע, דער לעצטער זאָוויעכאסטער רב: האָראָוויץ.

„ראָלניק", איז איצט אַ וואַרטע־זאַל און אַ בילעטן־קאַסע פאַר ווייט־פאָרנדיקע אויטאָבוסן.

נאָך אַזויפיל יאָרן זיין אַוועק און קומענדיק פון אַ מעטראָפּאָליטן שטאָט ווי טאָראָנטע, זעט מיר ס׳איצטיקע צויזמער אויס ווי אַ טל ומטרל אין אַ קליין סידורל.

אויף עק קאָטעדראַלנע און רינעק, וואו עס איז אַמאָל געשטאַנען יאָמעלע בראפמאַנס הויז, איז איצט פאַרפלאַנצט אַ שטאָטיש גערטנדל. די בלימעלעך זענען אויס שיין און אומשולדיק, באַשיינענדיק דעם כסדר נאָך ליידיקן פּלאַץ. נאָר אַ גרויסער דיכטער וואָלט געקענט ווי געהעריק אַרויסברענגען די דראַמע, ווי אונטער דעם איצט עסטעטיש באַגראָזטן באָדן, אין די טיפע קעלערן, וואו „יאמעלע" פלעגט האַלטן זיינע פעלן, האָבן זיך 70 אידן פאַרמויערט פון אינע־וויניק; און מיט פון פריער אַנגעגרייטע שפּייז־זאַפאַסן געהאָפט איבערצולעבן די דייטשן. ווי שוידערלעך האָבן געמוזט זיין די באַדינגונגען אין דעם פאַר־עיפושטן אונטערגרונט, אָן אַ ביסל לופט, און אָן וועלכן עס איז קאָנטאַקט מיט דער דרויסנדיקער וועלט. ווי זייערע פאַרגענגער, די שפּאַנישע מאַראַנען האָבן זיי אַלץ פאַרליב געגומען אין באַוואוסטזיין, אַז דאָס איז די איינציקע געלעגנ־הייט ס׳לעבן צו ראַטעווען. מאָנאַטן לאַנג האָבן די באַגראָבענע אידן עקזיס־טירט אין בונקער און קיינער האָט אָפּילו נישט פאַרדעכטיקט, אַז עס איז דאָרט פאַראַן אַ באַהעלטעניש. אָבער אינמיטן וויינטער האָבן דורכגייער אַנ־געהויבן צו באַמערקן ווי דער פּלאַץ פּאַרעט זיך עפּעס מאָדנע; און טראָץ פראָסטיקע וועטערס צעגייט דער אָנגעפּאַלענער שניי ווי געוואָרעמט פון אַ געהיימער היץ.

האָבן זיך אָנגעהויבן זאַמלען געזעמלעך. מען האָט זיך אָנגעהויבן שושקען. יעדער איינער האָט מיט די איגענע אויגן געוואָלט זען די סענסאַציאָנעלע, מאָדנע דערשיינונג. ביז די זשאַנדאַרמעריע האָט זיך אויך פאַראינטערעסירט מיטן פענאָמען, אויפגעהאָקט אַ לאָך אין דער אויבערפלאַך, אַרויסגעשלעפּט די לעבעדיקע מתים בראש מיט זייער אָרגאַניזאַטאָר דעם „פּאָוואָשניק"; און זיי אויף אַן אמת אַוועקגעפירט צום טויט.

אַן ענלעכן גרויזאָמען סוף האָט אויך געהאַט דער בונקער פון שמואל לייב פישמאַן, אויף סאָקאָלניצקיגאָ פּיר, וואו עס האָבן זיך געפּינען אַ גרעסערע צאָל קינדער און צווישן זיי אלי׳ לייב טייטלבוימס שוועסטערל הענעלע הי״ד.

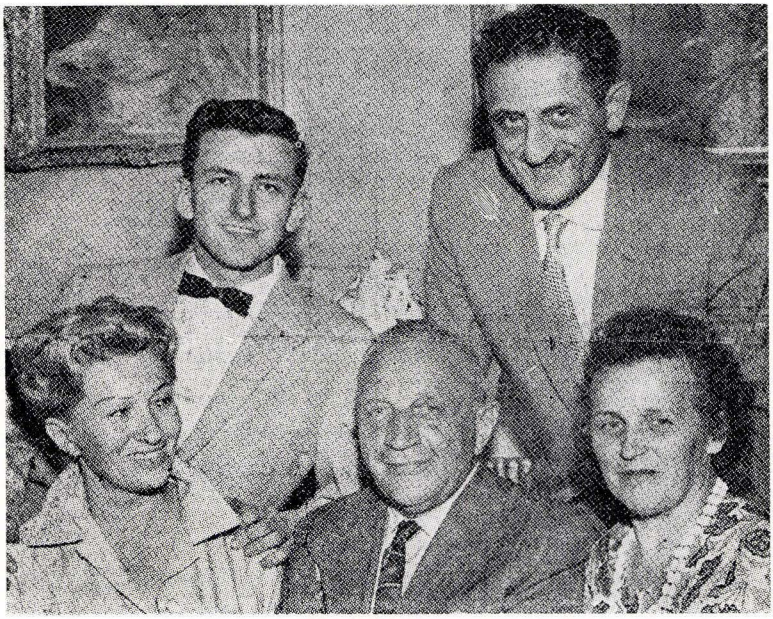
דאָס זעכצן־יאָריקע מיידל איז שוין געהאַט געזעסן אויף אַ דייטשן לאַסט־אויטאָ פון די מיעליצער פאַבריקן פאַר ערפּלאַנען־טיילן (הענקעל ווערקע) און צוזאַמען מיט אירע ברידער און אַנדערע צויזמערער, ווי: הערשעלע קליינ־הענדלער, יאנקעלע גרינבלום, שמחה שלעסער, יוסף צעילאָן, אברהמעלע קאכען הי״ד, ישראל אייזיק אַקערמאַן, נאָסקע (שרהלע אַלטער טוביהס איידעס) און אַנדערע, געזאָלט אָפּפאָרן קיין מיעליץ צו דער אַרבעט.

אַרויספאָרנדיק אָבער פון צויזמער האָט דער אונטערגעקויפּטער דייטשער

די איינציקע דריי לעבנגעבליבענע צויזמערער אידישע קינדער. פון לינקס: לייבל צווערנס זון; פון רעכטס: סילווערס זון; אינדערמיטן, אין לאַגער־אוניפאָרם („פאַשיאַקעס") — דאָס איינאונאיינציק זיבן־יאָריקע צויזמערער אינגעלע, אָפּגעראַטעוועט אין אוישוויץ — יאָסעלע שלאָפשטיין. דאָס בילד איז געמומען געוואָרן אין 1946 אויפן דאַכאַוער אַל־געמיינעם בית עולם — בשעת אַ יזכור פאַראַמלונג לזכר די געפאַלענע מאַרטירער. אין נאָמען פון דער שארית הפליטה רעדט צו די אָנוועזנדיקע מענינא דיומא, דער פרעזידענט פון די צויזמערער אָרגאַניזאַציעס אין דייטשלאַנד: אלי׳ לייב טייטעלבוים, צווייטער פון רעכטס.

דאָס „וויטאָרל קאַטאַסטראָפאַל אַמעריקאַנס" אויסגעמוסטערט אין „פּראָספּעקט פּאַרק"

איינע פון די וויניקע צויזמערער משפּחות, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט וועלנ־
דיק אויסבאַהאַלטן דורך פּוילישע פריינט.
אויבן — משה און חיים באָרנשטיין; אונטן — יאדוויגאַ און לעאָן בוקאָווינסקי
(די רעטער) און רינה באָרנשטיין. די באָרנשטיינס געפינען זיך איצט אין
מאָנטרעאל און זענען שטאַרק טעטיק אין אידישן געזעלשאַפּטלעכן לעבן. אין
1961 איז מ. באָרנשטיין דעלעגירט געוואָרן קיין ירושלים צו דער אינטער־
נאַציאָנאַלער קאָנפערענץ פון פינאַנסירן אויסצואַרבעטן פלענער פון אונטער־
שטיצונג פאַר מדינת ישראל.

מייסטער — וועלכער האָט ווערבירט „פריוויליקע" שקלאַפן פאַר זיינע וואַר־שטאַטן און פון יעדן „קעפל" געגומען צו דריי טויזנט זלאָטעס — חרטה געקריגן, פלוצלינג אָפגעשטעלט די מאַשין און באַפוילן דעם מינדעריאַריקן קינד צוריקצוגיין אין שטאָט אַריין. עס האָבן נישט געהאָלפן קיין תחנונים און געבעטן אַפילו די אינטערוועניציעס פונם איניציאַטאָר פון דער גאַנצער זאַך — אליעזר פרייבערג (אויבן אַ טאָאַנטער בוי־אונטערנעמער) האָבן גאָרנישט געקענט אויספועלן.

דער אינגעשפּאַרטער, פאַרביסענער דייטש האָט אונטער דראָהונגען און סטראָשונקעס אויסגעפירט זיינס! הענעלע איז מיט געוואָלט אַראָפגענומען געוואָרן פון וואָגן, וועלכער האָט מאָמענטאַל זיך אַ ריס געגעבן פון אָרט און אָנגעהויבן ווייטער פאָרן.

אין אָנפאַנג איז דאָס אומגליקלעכע מיידעלע געשטאַנען אַ פאַרצוויפלטע אויפן שאָסיי און איר יאָמערלעך געשריי: אלי־לייב! אלי־לייב! אלי־לייב! האָט ווי אַ שניידנדיק מעסער דערגרייכט צום צעבראָכענעם געמיט פון די אָוועקגעפירטע... אַ ווייל שפּעטער ערשט האָבן די פון הינטן זיצנדיקע דערציילט, ווי זי האָט זיך אויסגעדרייט און געגומען צוריקגיין אין דער ריכטונג פון שטעטל.

ווי עס ווייזט זיך אַרויס פונם שפּעטערדיקן פאַרלויף איז זי גראָד דעמאָלט בשלום צוריקגעקומען אַהיים און זיך פאַראייניקט מיט דער פאַרבליבענער הויפישער גרופּע מענטשן, וועלכע פלעגן בשעת אַקציעס און געפאַרן זיך אויסבאַהאַלטן אין דער „מאלינע" פון שמואל לייב פישמאַן. ליידער איז אָבער דער דאָזיקער בונקער גאָר אינדערגיך פאַראַטן און אַנטדעקט געוואָרן. לויט די וועדטער פון אַן אַנטקעגנאיבער־וואוינענדיקע פאָלקע, איז דאָס בילד פון אומברענגען די געמסרטע תינוקות של בית רבן געווען אַזוי דערשיטערנדיק, אַז צוקוקנדיק זיך צום פאַרגאָסענעם בלוט, וואָס האָט געפלאָסן אין רינשטאָק ווי אַ רעגן שטראָם — האָט אַ קריסטלעכע שכנטע, די סלאָוואַצקאַ (זשולצינסקאָס טאָכטער) באַקומען אַ הארץ אטאק און געשטאָרבן.

ריגע נומער 27 — דאָ האָט זיך געפונען מיין פאָטערס, דעם רבין ר׳ זושאָס שטיבל. דאָ, אין דעם דאָזיקן צוויישטאָקיגן הויז האָט דער שרייבער פון די שורות אירגעלעבט זיין לעצטן אינזידענט מיט דער זשאַנדאַרמעריע, פאַרן אַוועקגיין אויף אַרישע פאַפירן.

געווען איז עס אין יענע שטורמישע, אויפשוידערנדיקע טעג פון ערב־חורבן, אויגוסט, 1942. צווישן ביינאַכט איז גאַנץ צוזימער פלוצלינג אויפגעוואקט געוואָרן פון אויפהערלעכע שיסעריין און דייטשע געוואַלדן, וועלכע האָבן אין דער שטילקייט פון דער נאַכט אָפגעהילכט איבער שטעטל מיט אַן אומהיימלעכן עכא.

באַלד האָט זיך פון טיר צו טיר געגומען טראָגן די עלעקטריזירענדיקע ידיעה: — מען כאַפט!

זשאַנדאַרמעריע, גראַנאַטענע־פּאָליציי און פּרעמדע „שופּאָס" (שוץ־פּאָליציי), גייען אַרום פון הויז צו הויז און נעמען אַרויס פון די בעטן יעדן אָנגעטראָפענעם מאַן.

אין בהלה האָט זיך אָנגעהויבן אַ זוכענישׂ פון באַהעלטענישן. ווי פּאַרסמטע איז מען געלאָפן פון אָרט צו אָרט נישט וויסנדיק ווהין זיך אַהינצוטון. כאָטש ביי ר' יודל קאָן הי"ד, אין דער רעכטער אָפּיצינע איז געווען אַ גוטער בונקער — איז שוין ליידער מער נישט געווען קיין צייט זיך מיט אים צו באַנוצן. פּאַר רינעק 27 איז שוין געווען צו שפּעט... אין לאַנגן קאָרידאָר האָט זיך שוין געהערט דאָס טופּען פון באַנעגלטע שטיוול: לאָוס! אופּמאַכען! האָט אַ באַפעלערישע שטימע געקלאַפּט אין די וואוינונגען. אַ פּאַרציטערטע דייטש רייזל־שמעלקיס הי"ד אויפגעמאַכט און אין שטוב איז אַריין אַ באַוואָפנטער אָגאַ אין ניו־יאָרק).

— דו פּאַרפלוכטער שוויין! האָט דער נאַצישער סאַטראַפּ אויסגעשריגן. צולויפנדיק צו דער שאַנק, וועלכע איז געשטאַנען איבער דער וואַנט פּאַרטיפונג צו די גאַלדפּינגערס. אַהאַ! פּרובירט זיך באַהאַלטן! — האָט ער אַ בייזער געריסן דראָענדיק מיטן פינגער. אַ רגע שפּעטער אָבער האָט ער זיך אויסערגעווייניגלעך פונאַנדערגעלאַכט, פּאַרקייכנדיק זיך אַזש פון גרויס פּאַרגעניגן.

דעם בעל־גופיקן „שופּאָניק" איז זעט אויס אויסטערליש געפעלן די קאָמישע סיטואַציע ווי אַ יונגער בחור אין די בלויזע נאַכט־וועש — שטייט מיט איין באָרווען פוס אין דער שאַנק און מיטן צווייטן אויפן דיל, נישט וויסנדיק אַ צעטומלטער וואָס צו טאָן.

— פיר אים אָפּ אויפן מאַרק! — האָט ער מיט רוגזה אָנגעזאָגט כאַמעלע לאסן, און אַליין איז ער אַרויס זוכן אַנדערע קאַנדידאַטן פּאַר די סקאַרזשיסקער „פּיקרין־פּאַבריקן" וואוהין דער גאַנצער טראַנספּאָרט איז טאַקע שפּעטער אָפּגעשיקט געוואָרן.

אויפאינדערגיך האָב איך זיך אָנגעטאָן. פּאַרוואָרפן דאָס סטודענטסקע היטל, אַרויפגעכאַפּט אויף זיך די לעדערנע קורטקע אין וועלכע ס'האָט זיך תמיד געפינען מיין קריסטלעכע „קענקאַרטע" און מיט דער צושטימונג פון אויבנדערמאָנטן אידישן „אָרדענונגס־מאַן" אַרויסגעשפרונגען פון פּאַרטערדיקן פענצטער... אין דער לעצטער מינוט האָב איך באַוויזן אויסצומיידן די דייטשע „פּולאָפּקע", אַ דאַנק דער מיטהילף פון אַן אָרענטלעך, אומדערשראָקן אידיש אינגל און דער געוואָגטקייט פון דער ענערגישער פרוי גיטעלע גאָלד־פינגער הי"ד, וועלכע האָט מיך פון הויף אומבאַמערקטערהייט צוריק אַריינ־געשמוגלט אין איר שוך־געשעפט אַריין, וואָס איז כלומרש געשטאַנען אונטער אַ „טרויהענדלערשאָפּט" — אָבער צו וועלכן זי האָט נאָך אַלץ געהאַט די שליסלען...

די בליץ־שנעלע אָריענטאַציע פון דער דאָזיקער „אשת־חיל", וועלכע

האָט מיך מיט גרויס ריזיקע באַהאַלטן צווישן אירע סחורות — האָט מיך דאַן אָפּגעראַטעוועט פון ווערן אָפּגעשלאָסן אין די שקלאַפן לאַגערן פון בארימטן ווערק „צע״ וואו מערסטע קאָצעטניקעס זענען שפּעטער פאַרגעלטע פונם גיפּטיקן פולווער אויסגעשטאָרבן מיט אַ לאַנגזאַמען, מאוימדיקן טויט.

ליידער אָבער, איז די דאָזיקע שליחת־מצווה שפּעטער צוזאַמען מיט איר מאַן, אברהמעלע גאָלדפינגער הי״ד אַליין אומגעקומען אויף זייער אַ טראַגישן אופן, ווערנדיק בעסטיאַליש דערמאָרדעט דורך באַקאַנטע, פאַררעטערישע דייטשן, ווען דער האָבן שטאָפּנדיק זיך כסדר מיט מתנות, פאָזירט אַלס „גוטע־פריינט״ פון דער פאַמיליע, אויף וועלכע מען קען זיך אין אַן עת־צרה פאַרלאָזן. (דאָס אייגציקע איבערגעבליבענע געדעכעניש פון דער משפּחה איז זייער בן־יחיד, יוסף גאָלדפינגער נ״י, וועלכער איז מיט אַ ווילנער ישיבה דורכגעגאַנגען אויסטערלישע גלגולים ביז ער האָט דערגרייכט קיין ארץ ישראל, וואו ער איז ביים איצטיקן מאָמענט אַן אָנפירנדיקע פּערזענלעכקייט צווישן די צויזמערער און פּרעזעס פון דער עזרה וסעד אָרגאַניזאַציע (צויזמערער הילפס פאַראיין).

קוק איך איצט אויפן געשעפט וואו מיין פּערזענלעכע דראַמע האָט זיך אָפּגעשפּילט; בליק אַרויף אויפן צווייטן גאָרן צו די טרעפּלערס, מיט וועלכע כ׳בין געווען באַפריינדעט. (פון דער גאַנצער משפּחה האָבן זיך פון געטאָ גערעטעוועט דוד טרעפּלער אין ישראל, און פּיגע טרעפּלער־טייטלבוים, אין טאָראָנטאָ). כ׳אָבסערווירע די וואוינונגען פון די אַנדערע לאָקאַטאָרן און איך טראַכט — יאָ! די מויערן זענען געבליבן שטיין... איבערגעלעבט די בעלי־בתים... אויף צו להכעיס נאָך אַפילו שענער געווארן... די נייע שטאָט־פירער האָבן, זעט אויס צוליב אורבאַניסטישע טעמים, אינגאַנצן איבערגעבויט דעם פּראָנט אינם סטיל פון די פילאָרן, וואו יאנקעלע נוסבוים הי״ד האָט געהאַט זיין מאַגאַזין פון עלעקטרישע אַרטיקלען.

אַ סך ערגער זעט אויס די געוועזענע אידישע גאַס. כמעט אַלע הייזלעך זענען נישט נאָר דעמאָלירט געווארן, נאָר אייגפאַך צעבומען געווארן אויף פּיץ־פּיצלעך ביז צום לעצטן ציגל פון פונדאַמענט. געוואַלדיק גרויס האָט געמוזט זיין די שכנימס גיריקייט צו ירשענען אידישע פאַרמעגנס, כלומרשט באַגראָבענע אין דער ערד און פאַרמויערטע אין די וועגנט. חושכט זי איצט די אידישע גאַס מיט אַלע שרעקן פון חורבן, מאַכנדיק דעם איינדרוק פון אַ וויסטע איבער וועלכער עס איז דורכגעלאָפן אַן אימפּעטיקער וואולקאַן, פאַר־וואַנדלענדיק אַלץ אין שטויב.

איינזאַם און פאַרוואָרלאָזט שטייען דאָס געוועזענע בית־מדרש און די שול־געבוידע, צוגעטוליעט איינער צום צווייטן וווי אַ סימבאָלישע דערמאָנונג, אַז אַן אידיש לעבן איז דאָ אַמאָל געפלאָסן.

אין האַרבסט פונם איינאונפּערציקסטן יאָר זענען נאָך דאָ, אין דער וויי־בערישער שול — טראָץ דעם דייטשן פאַרבאָט נישט אָנצוהאַלטן קיין פאַרזאַמ־לונגען — פאָרגעקומען קולטור אונטערנעמונגען, איינגעאָרדנט אויף אַ קאָנ־ספּיראַטיוון אופן.

דער פאַרשטאַרבענער צויזמערער עסקן און מחבר פון אַ ריי ביכער, יצחק ענפי ע"ה, מיט זיין פרוי פּערל ענפי תחי' אין ישראל.

משה טרעפלער פון רינעק 27, וועלכער האָט אַרויסגעוויזן גרויס מסירת־נפש אין סקאַרזשיסקער לאַגער העלפנדיק די פאַרטיזאַנער. אַרבעטנדיק אויף אַ „פּלאַצוואוקע" אין „ווערק א", האָט ער מיט גרויס געוואַגטקייט „געגנב'עט" געווער און עס איבערגעגעבן די ווידערשטענדלער.

דאָס לעצטע מאָל איז ער געזען געוואָרן דורך יחיאל צינאמאָן אין בוכענוואַלד, נאָך וועלכן ער איז וואַרשיינלעך אומגעקומען אין די הענט פון די נאַצישע רוצחים.

אסיפה פון די צויזמערער אין תל־אביב מקבל פנים צו זיין אָנגעקומענע לאַנדסלייט פון אויסלאַנד. עס זיצן פון לינקס: יוסף גאָלדפינגער (יו״ר פון דער „עזרה וסעד״ אָרגאַניזאַציע), זאב טוכמאַן (נשיא פון די „קופּת גמילת חסדים לזכר קדושי צוזמיר״), אמנון אייזענשטאַדט, איטשע גאזשעטשאנסקי, פרוי גאזשעטשאנסקי, יצחק ענפיס פרוי, יצחק ענפי ע״ה און יעקב שיפער.

דער צויזמערער לאַנדסמאַן ברוך ראָזענפעלד, אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער פון וואַרשעווער „מאָמענט" אונטערן פסעוודאָנים „באנטשע", איז פון וואַרשע־ווער געטאָ אַהערגעקומען צו זיין שוועסטער רחל שאפראן אויף ריינעק נומער דריי. (געביידע פון „האָטעל קראקאָווסקי"). אויסנוצנדיק זיין אָנווועזנהייט האָט זיך אַרום אים געזומען אַרגאַניזירן אַ קרייז פון יוגנטלעכע, וואָס האָבן אים געהאָלפן איינאָרדענען אַ סעריע רעפעראַטן און לעקציעס אין ווועלכע דער פֿאָ־פּולערער הומאָריסט האָט זיך באַמיט אויפצומונטערן דעם עולם מיט זיינע געלונגענע סאַרקאַסטישע גלייכווערטלעך מעניני־דיומא.

איצט שטייען ביידע מקומי־קדושה פאַרשוועכטע, דעגראַדירטע — פאַר־וואַנדלט אין סחורות לאַגערן און אין פריוואַטע דירות פאַר די „סטרוזשעס"...

— פאַניע לעבן! נאָכוואָס פאָטאָגראַפירסטו אַ אידישע „בוזשניצע"? — פרעגן מיך דורכגייענדיקע פאָלאַקן מיט פאַרוואונדערונג. — פאָטאָגראַפיר בעסער די קאַטעדרע פון צוועלפטן יאָרהונדערט; דעם גלחים סעמינאַר, וואָס איז באַרימט פאַר זיין אַלטערטימלעכקייט.

— גיי רעד! דערצייל מיינע שאלות־פרעגער, אַז כ׳בין נישט פאַראינטע־רעסירט אין געביידעס וועמענס פאַרוואַלטערס האַלטן אין איין דרשענען וועגן ברידער־ליבע און קריסטלעכע אָפּפערווויליקייט, און קענען אָפילו נישט באַווייזן צו האָבן געראַטעוועט אַ צענדליק אידישע קינדער פון שוידערלעכן אומקום!

— גיי זאָג זיי, אַז דער אַמעריקאַנער מיטן ריין אַרישן אויסזען איז לייביש לייזערס אָן אייניקל פון דער אידישער גאַס! גיי זיי מגלה סוד, אַז דער בילדער־נעמענדיקער טוריסט איז דאָ געווען וועמען רציחה האָט געוועל־טיקט, וועמען בלוט האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער און מיט די אייגענע אויגן צו־געזען די הנאהדיקע גלייכגילטיקייט פון מענטשן־חיות. גיי קלער אויף די פרימיטיווע קשיות־פרעגער, אַז אַ פאָטאָגראַפיע פון דער צעדרויבלטער אי־דישער גאַס איז אַ געוואַלד שרייענדיקער „זכור אשר עשה לך עמלק", ביי דער מיטהילף פון היימישע באַנדיטן און ביים שטילשווייגן פון אַלע ווייכ־האַרציק דערבאַרמדיקע מאָנאַשקעס און שוואַרץ־סורדוטיקע טעאָלאָגן, וועלכע האָבן זיך אין די פינצטערע שחיטה־טעג ס׳געוויסן באַרואיקט מיטן קניען פאַרן צלם.

פאָטאָגראַפיר איך ווייטער די שול, באַהערשנדיק מיין אינערלעכע אויפ־גערעגטקייט און בין אין געדאַנק מזכיר די קופּעס געפרוירענע טויטע, וועלכע מען האָט מיט ברוך שטאָנגען געדאַרפט אָפּרייסן פון דער אייזיקער שול־הויף ערד, בכדי זיי אַרייננצוואַרפן אין די מאַסן־קברים.

פון דער אידישער גאַס לאָז איך זיך גיין אַראָפּ מיט דער זאַמקאָווע. ביים הויז נומער 6 בלייב איך שטיין. דאָ איז אַמאָל געווען ר׳ יחזקאל מאָטלס בע־קעריי. פון דער פאַרצווייגטער בירנבוים פאַמיליע איז נאָר געבליבן איין זון: דודל, וועלכע האָט איבערגעלעבט די מלחמה צווישן די יוגאָסלאַווישע פאַר־

טיזאַנער; און אַ טאַכטער, רייזעלע, וואָס האָט דורכגעלאָגערט אַלע טויט־קאַ־צעטן פֿאַרלירנדיק איר מאַן און צוויי זין. (געפינט זיך איצט אין ברוקלין, ניו־יאָרק).

— ווי גייט מען דאָ אַריין אין דער בעקעריי? — פרעג איך אַ דורכגיי־ענדיק שיקסעלע.

— פֿאַניע! דו מוזט אַוודאי זיין אַ פרעמדער און דו ווייסט נישט, אַז די בעקעריי האָט מען שוין פון לאַנג צענומען און אויף זייער אָרט אינסטאַלירט שטאָטישע קלאָזעטן.

אויף דער זעלבער גאַס, אַביסל אַראָפּצוציער, מער צו דרום זייט, איז דאָס הויז פון די „נאַסיקעס" וואו די „ערדפרוכטס" האָבן געוואוינט. די גאַנצע פאַ־מיליע האָט געטיילט דעם זעלבן טרויעריקן גורל ווי אַלע צויזמערער. על פּי נס נאָר איז איבערגעבליבן לוי ערדפרוכטס הי"ד אַ מיידעלע. דאָס קינד איז פֿאַר דער ליקווידאַציע אַוועקגעגעבן געוואָרן צו אַ קריסטלעכער דאָרפֿס־פאַמיליע פון נאַרקאָוויץ לעבן צויזמער. דאָס דאָן דריי־יאָריקע מיידעלע איז אַזוי־אַרום געלונגען אָפּצורעטעוונען פון טויט אַ דאַנק דער באַרעמהאַרציקייט פון דער קינדערלאָזער דאָמבראָווסקי פאַמיליע, וועלכע האָבן מסכים געווען צו שפּילן די ראָליע פון אמתע „טאַטע־מאַמע", זאָגנדיק אָז דאָס קינד איז זייער אייגנס. איצט איז שוין דאָס געווען מיידעלע אַ בליענדיקע צוואנ־ציק יאָריקע פריילין, וואָס שטודירט אַדוואָקאַטור אויפן לאָדזער אוניווערזי־טעט, אָבער איז ליידער אינגאַנצן אָפּגעריסן פון איר פאָלק, טראָץ דעם וואָס אין אירע אָדערן פליסט דאָס קדושים בלוט פון אירע פֿאַרמוטשעטע עלטערן.

* * *

האַרצרייסנדיק זענען די טראַגישע נאָכווייענישן פון יענער חורבנדיקער צייט.

נישט אין „דיני ממונות" האָנדלט עס זיך — נאָר אין „דיני נפשות" — טערינאַ דאָמבראָווסקאַס אַדאָפּטירטע עלטערן דערקלערן קאַטעגאָריש, אַז זיי וועלן אין קיין פאַל נישט דערלויבן „זייער" טאָכטער זיך אומצוקערן צום אידישן גלויבן און אויסצואוואַנדערן צו געבליבענע משפּחה קיין אַמעריקע. נישטאָ קיין געלט פֿאַרגיטיקונג פֿאַר אונדז! — טענהן זיי. מיר זענען אַנטשלאָסן „אונדזער" קינד גוטווילליק בשום אופן נישט אָפּצוגעבן.

דאָס מיידל ווידער, וועלכע האָט ערשט נישט לאַנג צוריק דערפֿאַרן איר אמתדיקן אָפּשטאַם, איז אַנטוישט און צערודערט, ווי די גאַנצע וועלט וואָלט איר אונטערגעגאַנגען; און וויל דערווייל אַן אויפגערעגטע פון דער פלוצלינג־דיקער אַנטדעקונג זיך אויך נישט דעצידירן וועגן איר צוקונפט. טוען צויז־מערער לאַנדסלייט אַלץ אין דער וועלט נישט צו פֿאַרלירן קאָנטאַקט מיט דער אומגליקלעכער בת־קדושים און האָפן, אַז דאָס דורותדיקע געוויסן אין איר אידישער נשמה וועט זיך דאָך אָפּרופן, און זי וועט דאָך נישט פֿאַרשעמען דעם הייליקן אָנדענק פון אירע עלטערן און אָפּהאַקן דעם אייניציק געבליבענעם

לוי ערדפרוכטס טאָכטער „טערינא דאָמבראָווסקאַ", וועמען די צויזמערער באַמיען זיך אַריבערצוברענגען פון פּוילן.

ס.ס.־לייט טיילן „מלקות" אַ צויז־מערער אידישן בחור.

דער „פּאַרטיזאַנער־מוזיי" אין מאָסקווע (אין דער מיטן אויבנאויף) לאָזט אַרויס אַ ספּעציעלע בולעטין (אַלבאָם) פֿון פֿאָטאָגראַפֿיעס, וואָס דאָקומענטירן דעם לעבן פֿון יידישע פּאַרטיזאַנען. אויבן: אַ פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון דער „פּאַרטיזאַנער־מוזיי" אין מאָסקווע, וואָס איז אויסגעשטעלט אין דער ספּעציעלער אויסשטעלונג וועגן יידישע פּאַרטיזאַנען. אונטן: אַ בלאַט פֿון דעם בולעטין (אַלבאָם) — „פּאַרטיזאַנער־מוזיי" אין מאָסקווע.

וואָרצל פון איר מאַרטירערישע משפחה, וואָס איז אומגעקומען אויף קידוש השם.

וואָס לענגער איך דריי זיך אַרום איבער דער פאַרוואָרלאָזטער געטאָ־געגנט — אַלץ מער וועלן בולטער די זכרונות פון מיין היימשטאָט גיהנום־דיקן סוף. פון אומעטום קומט אַנטקעגן וויי און צער כּון כּאַרשניטענע, איבער־געהאַקטע אידישע לעבנס. אָט שטיי איך קעגנא בער ניאיר מילשטיינס הויז. פון דעם שיפּועדיקן בוידעם האָט דער מנוולדיקער לעשער געפירט דריי צנועותדיקע זיבעציאָריקע מיידלעך צום דערשיסן אויפן בית־עולם. זענען זיי געגאַנגען די דריי אומשולדיקע וועזנס: טאָבטשע פון די מילשטיינס, מענדל צוקערבלומס אַן אייניקל, און דעם פאָוראָושניקס אַ טאָכטער — געטאָפטשעט באָרוועסע אין פרירענדיקן שניי, און זיך געהאַלטן ביי די הענט. דריי ברי־ליאַנטענע געזיכטער פון אידישע קינדער אויפן וועג צו דער עקידה.

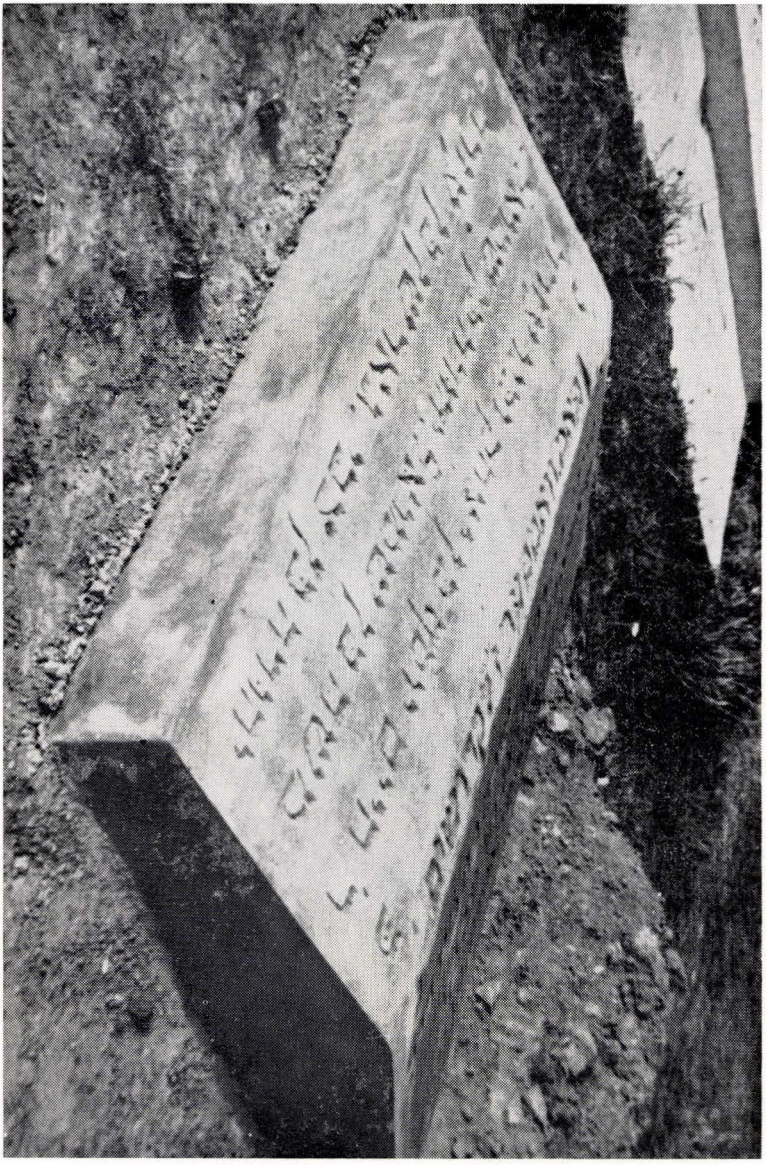
דאָס אָפּטער טויער וועגן וועלכן מיר צויזמערער כּלעגן אַלס אינגלעך אי שטאָלץ, אי נייגעריק זיין — שטייט נאָך אַלץ אָזוי ווי קיינמאָל גאָרנישט, אַריינגעפרעסט צווישן שפּיטאָל און פאָטאָגראַפיסטס הייזל. אָבער פאַרשוואונדן איז די ראָמאַנטיק פון „קאָושימיעזשס" טויער פון מיינע אויגן. דורך אָט דעם אַלט־סטיליקן דורכגאַנג, האָבן דורכפראָצעסירט אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע אויף זייער לעצטן וועג צו די בריידער־קברים.

פון יענע צייטן, וועלן שטעטלשע יוגנט פלעגט „הינטערן־טויער" שפּא־צירן, אַראָפּ צו די טשייקאָווסקיס — איז מער קיין שפּור נישט געבליבן. אַפילו די „פייער שאָפּע" אין וועלכער אידיש טעאָטער פלעגט אַמאָל געשפּילט ווערן, וועט וועגן אירע „סטראָשאָקעס" אויפּפירונג אויך פאַרבלייבן אַ פינסטערער לאַנדמאַרק פון מיטבאַטיילונג אין אידן־מאָרד.

מיט אַ קאַלאָמוטנע געפיל און אַן איכה שטימונג, קרייז איך מיט פראָנעקן נאָך אַ פּאָר מאָל אַרום מיין געבוירן שטעטל, וואָס איז מיר איבער־הויפּט מער נישט נאָענט און טייער ווי עס איז אמאָל געווען. עפּעס אַ שוידער־לעכע קאַלטקייט בלאָזט אויף מיר פון אַלע זייטן און מאַכט מיך פילן פרעמד און דערווייטערט. אין משהלע יחזקאלס טאָבאַק געשעפּט — אַ פריוואָטע וואוינונג. אין רפאל באָרנשטיינס גאַסט־הויז — אַ מלוכהשער, מילכיקער רעסטאָראַציע. וואו סענדער טייטלבוים האָט אַמאָל „דזשולערי" פאַרקויפט — איז אַ קאָאָפעראַטיוו שוך האַנדלונג. דורותדיקע אידישע פּראָצע איבערגע־נומען פון פריש געבאַקענע בעלי־בתים, וועלכע האָבן נישט געפאָקט און נישט געמאָזלט — נאָר געקומען צום גרייטן איבערנעמען „פאָזשידאָווסקע" ירושה.

צירקלט פראָנעק נאָך אמאָל אַרום אין די זייטיקע געסלעך און מיר פאַר־נעמען זיך צוריק אין וועג אַריין. פונדערווייטנס באַמערק איך נאָך דעם קוימען פון די לאנדאס אמאָליקע ביר־פאַבריק, (אַ זון סעם עמ"ש געפינט זיך אין טא־ראָנטע און איז שטאַרק טעטיק אין היגן געזעלשאַפטלעכן לעבן). אַרויס־שטאַרצנדיק צום הימל ווי אַ פאַריתומטער סימבאָל פון געוועזענער צויזמערער אידישער אינדוסטריע. מיט אַ פאַרקלעמט האַרץ און אין אָבלדיקער נאָך לוויה־שטימונג פאָר איך צוריק קיין וואַרשע דורך אָפּט און אָסטראָווצע.

מצבות און קברים אויפן צויזמערער גוטן אָרט

מתעסקים אין דער עקסהומאַציע און קבורה פון די צוזאַמענגעמענגע קדושים.

בינם ראָטשטיין, יודל קלוס שוועסטער, מאלא קופער־בלום און יעקב שווייצמאַן, איבער אַ פריש פאַרענדיקטן בריידער־קבר.

רוזשע מאלא איבער דער צעבראָכענער מצבה פון איר פאָטער.

מאָנומענט נאָך צויזמערער קדושים אויפן שטאָטישן בית־החיים,
צוזאַמענגעשטעלט פון צעבראָכענע און געשענדעטע מצבות.

א קלאָפּזאָגער פֿון ראָטשעסטער פֿאָר לאָגער פֿון פּאָטסדאַם, ראָדם מוללערעז אין אַ מאָל מאָבילאָ פּאָטסדאַם, 1945.
קלאָפּזאָגער מוללערז פֿון ראָטשעסטער: מאָלאַכ וועלט, דאָס איז דער דאָזיקער מוזיק. דאָס איז דאָס מאָל, וואָס, ווידער, בעת דער קאָנפֿערענץ פֿון פּאָטסדאַם, האָבן זיי אַרויסגעשטעלט דעם "מוללערז פֿאָר פֿרידן".

ביי דער אָנקונפט פֿון די ערשטע טרופּן פֿון דער רויטער אַרמיי אין לובלין, אין יולי 1944, זענען פֿאָלקס־דויטשע פֿון דער לובלינער געגנט אַרויסגעקראָכן פֿון זייערע לעכער, וווּ זיי האָבן זיך באַהאַלטן פֿאַר דער נאַציסטישער אָקופּאַציע, כּדי צו באַגריסן זייערע befreiers.

— די ערשטע פּאָליטישע אַרעסטן אין פּוילן. פֿאַרהאַפֿטעט ווערן יידן, וואָס האָבן זיך נישט אונטערגעגעבן דער נייער מאַכט.

באַטייליקטע אין דער אַנטהילונג פון אויפגעשטעלטן דענקמאָל (זייטן 106־107). צווישן אַנדערע געפינען זיך אויף די בילדער פאָלגנדיקע לאַנדסלייט: יעקב שווייצמאַן, חייטשע מייזעלס, אבראַמטשע לערנערס טאַכטער, אסתר לאס, יאנקל בערגער, אפלא ווילטשיק, הערשל בוימ׳ס טאָכטער, אינזש. סאלמאנאָוויטש, איטשע טאָקאַזשס טאָכטער, נתן ערליך, הערש־מיילעכס טאָכטער, פייטשע ווערנער, עזריאלס טאָכטער, גרונבאלדס טאָכטער, טאשיעק קופערבלום מיט דער פרוי, יחיאל לאס, אפלא פייערשטיין און אַנדערע צויזמערער.

צוזאַמענקום פון די באַטיליקטע אין דער מצבה אַנטהילונג ביי שמואל וואַסערן. אויפן בילד געפינען זיך: יאנקל בערגער, הערשל זיידמאַן מיט דער פרוי, הערש מיילעכס טאָכטער, עזרא לאס טאָכטער, נתן ערליך, אינזש. סאלמאנאָוויטש מיט דער פרוי, פּערל ווילטשיק, אברהמ׳טשע לערנערס טאָכטער מיטן מאַן, אברהמ׳עלע אלתר־טוביה׳ס זון, מיילעך זיידמאַן, טאשיעק קופּערבלום מיט דער פרוי, סאלע מייזעלס, מאטעלע בלומענפעלדס אַן אייניקל, הערשל בוימ׳ס טאָכטער, מרדכי קאָן מיט דער פרוי, חוה גרינבאלד, נחום הארצל פון אָסטראָווצע, ל. ראָזענבלאַט און אַנדערע.

צויזמער אין בילדער

פּאַרן חורבן

איינע פון די לעצטע בילדער פונם פּאָקשעווניצער רבין, אדמו״ר הרב ר׳ יחיאל האָראָוויץ זצ״ל (לעצטנס געוואוינט אין טאָרנע). ר׳ חיליש פלעגט אָפטמאָל באַזוכן צויזמער וואו ער האָט געהאַט אַ גרויסע צאָל חסידים צווישן די שטעטלשע אידן.

אַ פאַר׳מלחמהדיקע חסידישע חתונה אין צויזמער. די כלה: פייגע קליינהענדלער; דער חתן — נחמן שניידער הי״ד. אויפן בי״לד געפינען זיך: אברהם־מענדל, העניך, שמעון און מאיר קליינהענדלער הי״ד. אויך איז אָנוועזנד די פּטאַש־ניק פאַמיליע, פרויען און קינדער פון דער מחותניימשאַפט, ישׂראל און שמואל קליינהענדלער הי״ד. פון אַלע אויסגע־רעכנטע זענען נאָר לעבן געבליבן צוויי פרויען: חיה און פּעסל פּטאַשניק, וועלכע זענען אין ישׂראל.

דאָקטאָר לאַנגער מיט אַ קליינעם קאַמעוו: אין קאַנצלאַגער וועלט ז' אויפֿגעשטאַנען.

אויבן: ר׳ חיים יוכף און צירל דרעיזל וואַסער הי״ד, אַפיציעלע אַמעריקאַנער בירגער. טראָץ זייערע אויסלאַנדישע פּאַפּירן זענען זיי דערשאַסן געוואָרן צוזאַמען מיט העניך קליינהענדלער און פרוי, לייב קליינהענדלער און פרוי, און הערשל שטרום מיט דער פרוי און טאָכטער. אַלע זענען זיי צו קבורה געקומען אין איין בריידער־קבר פון 23 פּערזאָן, אויפן צויזמערער בית־החיים.

אונטן: עזרא און שׂשׂע וואַסער הי״ד (תנחום קופערבלומ׳ס טאָכטער), וועלכע זענען צוזאַמען מיט זייערע קינדער: גרשון און עלקע, אויסגעליפערט געוואָרן צו פאַרניכטונג דורך די נאַציס פון דער פירמע „פאַליקל״. די מכלומרשט „גוטע״ דייטשן האָבן געגומען אַ גרויסע סומע געלט און צגעזאָגט אויסצובאַהאַלטן. אָבער גלייך צומאָרגנס האָבן זיי אַליין געשיקט נאָך די זשאַנדאַרמעריע אַוועקצונעמען די באַשווינדלטע אידן.

צעירי אגודת ישראל אָרגאַניזאַציע אין צויזמער. אויפן בילד געפינען זיך, צווישן אַנדערע: כאַמעלע מאָרגענלענדערס צוויי זון, הערשל טענענבוים, בערל טייטלבוים (יאנקל טייטלבוימס זון), הערשל קליינהענדלער, פנחס׳ל זילבערבערג (שלום שו״ב׳ס זון), ישראל מרדכי קעסטענבערג, נתנ׳לע ראָזענבערגס אַ זון, יחזקאל מאָטלס זין הערשעלע מיטן יונגסטן ברודער, הערש מיילעכס אַ זון, מענדל גלאטס אַ זון, יאמעלע בראפמאנס אַ זון, נאָטעלע שיפערס אַ זון, יחיאל קליינמאַן און משה ראָזנבערג, ישעי׳ פאנצערס אַן אייניקל (דער׳הרגעט אין לאָדזש דורך פוילישע פאָגראָמטשיקעס).

צויזמערער חדר „בית למוד נעלה דרכי נועם". צווישן די פאטאגראפירטע קינדער געפינען זיך: אברהמ'לע ווייסמאן, יאנקעלע גרינבלום, לייבל האָפמאַן, אביגדור צוועריך, צדוק שיפער, לייבטשע זילבער, שעלקע בעקערס, דוד פישמאן, ישראל שניידער, נטע בער שניידער, איטשע גאזשעטשאנסקי, ראובן און נתן פישמאן, יחיאל ראזענפעלד, געצל זילבער, אהרן בלאכאזש, חיים ווייסמאן, געצל גאלדבערג (לערער) און דער ליטווישער מנהל ראזענבלאט.

אַ געלעגנהייטלעכע אויפנאַמע פון צוזימערער ביי אַן אָפשיידס־אָוונט, ענדע 1929. ערשטע ריי, רעכטס: ווייספעלד, איטשע גאָלדשטיין, מינדל קופערבלום, אברהם גרינבלום (ישראל), איטשע גאַשעטשאַנסקי׳ס שוועסטער, איטשע גאַ־זשעטשאַנסקי, מילשטיין. צווייטע ריי, זיצנדיק: מאָטל ניי, עזריאל קאָגוט, לאה׳טשע קופערבלום, סעם לאַנדאַ (טאָראָנ־טאָ), חנה׳טשע מילראָד, אלי׳ לייב טייטעלבוים (טאָראָנטאָ), ליבע פערציק, אברהם נוסבוים. דריטע ריי: קאַנטאָר, קיילע אייזענשטאַדט (טאָראָנטאָ), טאַשיע קופערבלום, ראובן טשאַפּניק.

אין מעמפיס. (מ) ווען מען האָט אַרויסגענומען דעם קליינעם קוסמעלעך פֿון דער מיץ, האָט מען אים אַרומגעוויקלט אין אַ שטיקל שטאָף, כּדי עס זאָל נישט קאַלט ווערן. (נ) ווען מען האָט אַרויסגענומען דעם קליינעם קוסמעלעך פֿון דער מיץ, האָט מען אים אַרומגעוויקלט אין אַ שטיקל שטאָף, כּדי עס זאָל נישט קאַלט ווערן.

הערש אייזענשטאַדט ע״ה פון צויזמער (חיים־מאיר׳ס זון).

צויזמערער „החלוץ״ אַרגאַניזאַציע אין 1933. אויפן בילד: לאה׳טשע קופּער־בלום, משה קעסטענבערג, מירל בריק, יוסף ערמאַן, הערשעלע גרינבערג, טשאַפּניק, משה פּאַנצער, רייזל קליינהענדלער און אַנדערע.

הנוער הציוני: גרופע אין ציונטער. צווישן די פאטאגראפירטע געפינען זיך: שלמה וויסמאן יז"ל, שלמה'לע קאן (יאנקל יונה מלמדס זון), יחיאל אלחר מלמדס זון (איצט אין ניו־יארק), זאלמעלע "לערערס" זון און אנדערע.

אַ גרופּע אוניווערסיטעט־לערער אין 1917 פֿון לינקס: מאָטל צאַיטלין, לוי יוסף אינדלמאַן, מאַנעק אַפּטעקמאַן, מיכאל וואַלפּאָווסקי, מאַנעק אַפּטעקמאַן, יחזקאל קאַגאַנאָוויטש, מאָטל צאַיטלין (אויבן־רעכטס), לוי יוסף אינדלמאַן (אויבן־לינקס), מאַנעק אַפּטעקמאַן (אויבן־מיטן), מיכאל וואַלפּאָווסקי (אויבן־רעכטס).

עקזעקוטיווע פון לינקע פּועלי־ציון אין צויזמער, פּאָטאָגראַפירט מיט זרובבל'ן אין 1930. עס שטייען פון רעכטס: הערשל — דעם געלן שניידערס, לייבטשע — נאָטעלע היטלמאַכערס, משה ראָזענצווייג, אַן אָזשעראָווער בחור, וואווא — דעם גרעלן שניידערס, חנן — ניסל שוסטערס, משה בראנעקס שוועסטער. עס זיצן פון רעכטס: רייזעלע בערגער, משה'לע זאבערמאן, זרובבל'ס סעקרעטאַרקע, זרובבל, משה'לע בראנעק, חנה'לע עלשטיין און שיינדל מינץ.

אלעקסאנדר, מרים פרוימע, מרי (רחל מוסקאלע) פאמיליע בעלאיזעד אין לענג אסטראליע.
לינקס פון פרוי מרים, אויבן: פרוי מרים מיט איר מאן, הערש-מאיר, "הערשקע" פרוי רחל מרים מיט איר טאכטער, "בלומקע" פרוי מרים מיט איר טאכטער, "רחלקע"
פרוי רחל מרים מיט איר טאכטער, "בלומקע" פרוי מרים מיט איר טאכטער, "רחלקע" פרוי רחל מרים מיט איר טאכטער, "בלומקע" פרוי מרים מיט איר טאכטער, "רחלקע"
(רחל-בלומקע) אויבן: פרוי רחל מרים מיט איר טאכטער

צוזמענקונפט פון דער „השומר הצעיר" אין יאר תרע"ט (1919) פאטאגראפירט בשעת א חשיבה בשטוב פייערונג

די מאַנשאַפט פון צויזמערער פוטבאָל־קלוב „רדיפה". נאָכן דערקלערן די לינקע פּועלי ציון אַלס אומלע־גאַל, האָבן זיך אירע מיטגלידער גרופּירט אַרום דעם צויבנדערמאַנטן ספּאָרט־כאָריק, כאָרעאָגנדיק אויך ווייטער זייער כאַליטישע אַרבעט אונטערן רמז׳דיקן נאָמען: „געיעג"... די אויפֿנאַמע איז געמאַכט געוואָרן אין 1924 און שטעלט מיט זיך פֿאָר אַ פּריינטשאַפּטלעכן פֿאַרמעסט צוויישן דעם נאָענאַבזשעגער (דושיקאָוואָר) אידישן סטודענטן־קלוב און די צויזמערער אידישע ספּאָרטלער.

צווישן די צויזמערער פוטבאָליסטן גענינען זיך: משהלע גלאָס, חיים ערדפֿרוכט, פּינחס מאַרגענלענדער, יחזקאל בירנבוים, שמוהה בראבעק, טוביה זאַבערמאַן, לוי (יעקב קצבס זון), צווישן די אַרומשטייענדיקע זענען אויפן בילד אויך פֿאַראַן: איטשע קערבל, בערל וועגגער, משהלע ציכלער, גרשון שערמאַן, ישראל שנייידער, איציק פּרידמאַן, און אַנדערע.

צויזמערער אסירים
נאָך דער באַפרייאונג

אידישע קינדער פון לאגער קאָנץ ביי מינכן אין 1947 אויף אַ קאָנצערט פֿאַר זייערע באַפֿרייערס. אין מיטן: מאָרדכי אַנילעוויטש.

דאבאו׳ער חזן מאַכט „אל מלא רחמים" פאַר די געפאַלענע צויזמערער קרבנות, אויפן בילד זענען פאַראַן: ישראל׳לע „געלערס" זון, אל׳י לייב טייטעלבוים, אברהמ׳לע מאנדעלבוים׳ס אַ זון, איטשע ראשיס אַן אייניקל, כאמעלע לאס, לייבל צווערנס יונגעלע דער קליינער סילווער און אַנדערע.

דער סאוועטישער פרעזידענט (קאליניגראד) קלעמענטי וואראשילאוו טרעפט זיך מיט דעלעגאציעס פון פארשידענע לענדער אין א מיטינג

חתונות פון ציוניסטישע נאָך דער באַפרייאונג אין דייטשלאַנד. שבע ברכות פון אברהם שאַפראָ.

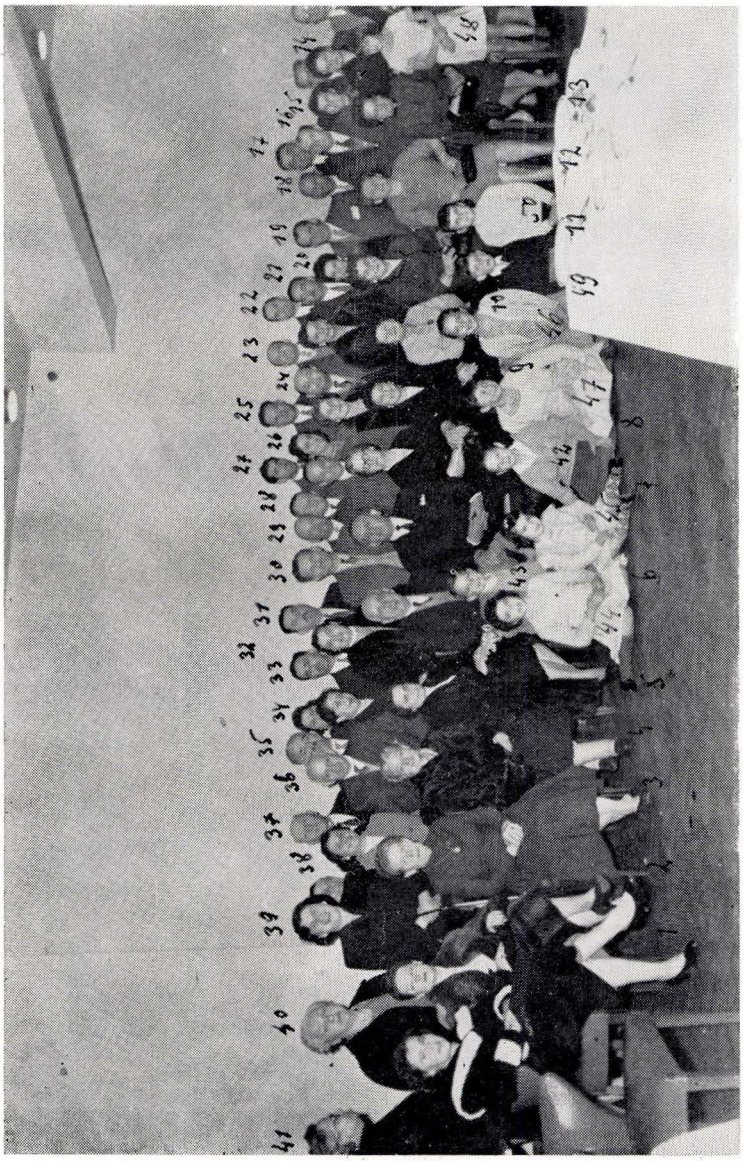
7. באלגיזעלטע יידן פון פּוילן אויף דער גרענעץ פון סלאָוואַקיי. אַפּריל 1946

צויזמערער לאַנדסמאַנשאפטן
אין די אַמעריקעס

"Togetherness & Friendly Society" - 50th Jubilee - January 14th, 1961

ALL THE MEMBERS OF THE STAFF AND COMMITTEE OF THE CO-OPERATIVE SOCIETY, LTD., WISH TO EXPRESS THEIR APPRECIATION OF THE LOYAL SUPPORT GIVEN BY THE MEMBERS DURING THE PAST FIFTY YEARS. THEY ALSO WISH TO THANK ALL THOSE WHO HAVE CONTRIBUTED TO THE SUCCESS OF THE SOCIETY DURING THAT PERIOD, AND TO ASSURE THE MEMBERS THAT EVERY EFFORT WILL BE MADE TO MAINTAIN AND IMPROVE THE SERVICE GIVEN IN THE FUTURE.

מיטגלידערשאפט פון צוזמערער פארבאנד אין ארגענטינע.

פּאַרטיזאַנען, ווען זיי האָבן באַפרייט א. ר.סאַוועטיש, פּ. פּוילן, אין וואַכטאָווקי, מאַלעניאַק (פּלוזשע), אויגוסט אין אירגאַנ.
פּאַרטיזאַנען פון אויפשטאַנד אין ווארשע־פּוילן. אויפן אירגאַנ בעגלעך זיצן די קראַנקע פּאַרטיזאַנען פון אויפשטאַנד: אירגאַנ

אנטהילונג פון קדושים אנטקעגן מיטגלידער פון זייער משפחה אויפן צוזאמענקום פון פאלעסטינער פליטלינגען אין אמעריקא. ז"ל אלבאם פרעם פרוי

די בילדער פון ליבקע מאלענקי פון דעם מעמאריאל פון שערמאן אין ריווערסייד פארק, ניו יארק, מאלענקי אליין אויפן ערשטן פלאץ פון דער פאטאגראפיע, מיט איר מאמען, מרים מאלענקי, דערנעבן אברהם וויסאָצקי, מיט זיין פרוי, מרים מאלענקי.

אמנון אייזענשטאַדט האַלט יזכור רעדע בשעתן אויפדעקונג פונם מצבה־שטיין נאָך קהילת צויזמער, אין טאָראָנטאָ.

אַפּט – צויזמערס „פּאָויאַטאָווע״ הויפּטשטאָט

מיינע איבערלעבונגען אַלס טוריסט אין אַ געווען אידיש שטעטל. — ווי זעען אויס די גאַסן, וואָס זענען אַמאָל געווען הונדערט פּראָצענטיק אידיש. — אידיש „האָב און גוטס״ געירשנט פון נייע באַלעבאַטים. — אַלטער גאַסן־קערער, דער אייניציקער וועמען עס בענקט זיך צוריק נאָך די „סטאַראָזאַקאָננע״ מענטשן.

זעלטן וועט אין לעבן, האָט עמיצער אַזאַ בולטע געלעגנהייט צו זען און פילן דעם ווידערשפּרעכלעכן קעגנזאַץ צווישן פּאַרגאַנגענהייט און קעגנוואַרט, ווי איך האָב דאָס געהאַט בשעת מיין אַרומפּאָרן איבער די פון אידן אויסגע־לידיקטע ישובים פון היינטיקן פּוילן.

יעדער איינער האָט טאַקע געהערט, וואָס עס איז געשען. יעדער איינער וויסט טאַקע, וואָס עס איז פּאַרגעקומען. כמעט אַלע האָבן עס דירעקט אָדער אומדירעקט מיטגעמאַכט. דאָך גיט אייך אַוואַ מין זעץ אין האַרצן, און עס באַ־פאַלט אייך אַזאַ מין מאָדנע פּאַרצווייפלונגס־פּאַניק, וועץ איר שטייט אַזוי איינער אַליין, אויג־אויף־אויג, פּנים־אל־פּנים מיט די געווען־זענע אייך נאָענטע אידישע געסלעך; מיט די געווען־זענע אייך באַקאַנטע מאַרק־פּלעצער און בנינים. אַ שטייגער, ווי איר וואָלט פּאַרבלאָנדזשעט געוואָרן אויף אַן אונטערמינירטן גראַנאַטן פּעלד; אַ שטייגער ווי איר וואָלט פּאַרוואָרפן געוואָרן אין עפּעס אַ תהומיקן „כּף־הקלע״.

אַלע טוריסטישע קוריאָזיטעטן אייערע פּאַרשוואונדן דאָן פּלוצלינג, און צוזאַמען מיט זיי דער חשק פון גיין און זען די אַמאַליקע היימישע מקומות, וואו מען איז אויסגעוואַקסן, דערציגן געווארן, געהאָפט און געוואַרעמט די נשמה־דיקסטע טרוימען.

די מכלומרשטע אַמעריקאַנער זעלבסטזיכערקייט ווערט מיטאַמאָל אויס־געוועפט. עס באַפאַלט אייך אַ דערדריקנדע אַפּאַטיע, וואָס נעמט אַפילו אַוועק דעם לוסט זיך צו באַנוצן מיט די פּאָטאָגראַפישע אַפּאַראַטן, וועלכע איר האָט מיט גרויס ענטוזיאַזם געשלעפּט טויזנטער מייל, צו מאַכן בילדער און פּאַר־אייביקן דאָס געזעענע...

דערשלאָגן און אומעטיק שטייט איר אַ פּאַרלוירענער, אַ שפּל׳דיקער קעגנ־איבער פּאַרוואָרלאָזטע בתי־מדרשים און שולן; קעגנאיבער געווען חסידישע

קלויזן און ציוניסטישע קלובן; קעגנאיבער אמאליקע נגידישע אידישע הייזער און ארגאניזאציאנעלע לאקאלן. איר אבסערווירט דעם באשיימפערלעכן, האַרץ־רייסנדיקן פאקט, אז טאקע ממש גארנישט איז געבליבן. נישטא אפילו קיין רמז, קיין וויזונק, קיין אנדייטונג, אז דא האט אמאל פולסירט אידיש לעבן; אז דא האבן אמאל געלעבט און געווירקט אידן, ביישטייערנדיק זייער לויף כון יארהונדערטער צו פוילנס אנטוויקלונג אויף אלע געביטן פון מענטשלעכער שאפונג.

* * *

אט אין דעם דאזיקן דערשיטערנדיקן געמיטס־צושטאנד האב איך זיך געפונען אין דער צייט פון מיין ארומבלאנקען איבער די פון אידן אויסגעליידיקטע געסלעך פון היינטיקן אפט, וועלכן איך געדענק נאך זייער גוט פון מיט אכצן־נייניצן יאר צוריק.

אין איין־און־פערציקסטן און אפילו נאך אין צוויי־און־פערציקסטן יאר, פלעג איך גאנץ אפט שוין נוצן מיינע געפעלשטע „ארישע" פאפירן זיך אריינ־צוכאפן קיין „אפאטאוו". מיין רייזע־ציל איז דאן געווען א טאפלטער. ערשטנס, צו באזוכן משפחה און פריינט. צווייטנס, צו פארקויפן א ביסל עלעקטרישע לעמפלעך, מיט וועלכע איך האב דאן אלס מכלומרשטער „פויזנער פליט" געהאנדלט.

מיין בעל־אכסניה און גלייכצייטיקער „ביזנעס־פראמאטער" אין אידישן אפט, איז געווען מיין קוזין — דער עלוי פון דער נאוואַרדאקער ישיבה אין אסטראוצע, יחיאל (כילעלע) קליינמאן הי"ד. ביי אים אין הויז אויף וואנסקע גאס, פלעג איך האלטן מיין אריינגעשמוקלטן „סטאק". דורך אים האב איך אנגעקניפט א קאנטאקט מיט די „קאנדעלס" (איינער פון די זין געפינט זיך אין טאראנטא) — שכנים אויף דער זעלבער גאס — וועלכע פלעגן אפקויפן דעם גרעסטן טייל פון מיין סחורה. ביי אים אין שטוב פלעג איך, אין שטרענג־סטער געהיימניש, אויך דורכמאכן די בליציקע „מעטאמארפאזע" פון אויסטאן די „יודן־באנד, דאס „ווילסאפעדן" היטל — צוריק אנטאן די שקאצישע לע־דערנע קורטקע מיטן סטודענטסקע היטל, און היידא צוריק מיטן בייסיקל קיין אסטראוצע.

* * *

א לאנגע צייט אדורך פון דענסמאל אן. א סך וואסערן שוין אפגעפלאסן. ס'איז מיר באמת קיינמאל נישט איינגעפאלן, אז איך וועל נאך ווען עס איז ווידעראמאל באזוכן אפט. אבער, איינע פון יענע צופאלן, וואס מאכן א מענטשן אננעמען דעציזיעס און — ווידער גיי איך ארום אויף די מיט שפיציקע שטיי־נער ברוקירטע געסלעך פון „אפאטאוו".

באלד אין דער ערשטער מינוט פון מיין אראפשטייגן פון אויטאבוס, האב איך מיט אינסטינקטיווער סענסיטיוויטעט דערפילט, אז איך בין „א יחיד אין מאסקווע", אן איין־און־איינציקער איד אין דער פאוויאַטאוועך שטאט, וועלכע האט שוין ווייטער צוריקבאקומען איר סטאטוס אלס זיץ־ארט פון דעם גאנצן

אמנון אייזענשטאַדט אַלס שגץ מיטן נאָמען „ארענדארסקי אדאָם".

לייבל, ליפּע און משה טעפּערמאַן פון אויבן די גאָס (שעראָקאָ), אומגע־ברַאַכט דורך די דייטשן.

אידישע מיידלעך פון אַפּט, פּאָטאָגראַפירט פּאַר דער מלחמה, 1938. אויפן געפּונענעם בילד זענען נאָך פּאַרצייכנט די ערשטע נע־מען: מלכה, צביה, פריידל, שאָשע, טאָבע, יענטע, מאשע, פייגע און רבקה.

לייבל טעפּערמאַן מיט זיינע צוויי שוועסטער: פייגע און חיה. (קיין אייזיקער פון דער פאַמיליע האָט נישט איבערגעלעבט דעם חורבן.

קרייז פֿאַרטייאישע אינסטיטוציעס און פֿאַרשידענע מלוכהשע אַדמיניסטראַטיוו אָרגאַניזאַציעס.

פון אַ געוועזן אידיש הויז אויף דער „בערקאַ יאָסעלעוויטשאַ" גאַס שיינט מיר איראָניש אַנטקעגן ווי אַ חוזקנדיקער ברוך־הבא, אַ פֿראָפֿאַנאַדיסטישע לאָזונג, וואָס אַ פֿאָטיש ענגייגטער פֿאַרשוין האָט מיט רויטע בוכשטאָבן אויס־געמאָלן אויף דער פראָנטיקער וואַנט:

„יעדע עפֿאָכע האָט אירע אייגענע צילן און פֿאַרגעסט די חלומות פון נעכטן!"

זעט טאַקע דער אידישער נעכטן אין אַפּט אויס ווי אַ פֿאַרשוואונדענער חלום, וואָס איז אָבער אין זיין רשעותדיקייט געווען מלאך המותדיק רעאַליס־טיש, און אַ תל געמאַכט פון טויזנט־יאָריקער אידישער עקזיסטענץ.

אמת אפשר אויך, אַז דאָס היינט־תקופהדיקע פּוילן האָט טאַקע איר אייגע־נע צילן און באַמיט זיך מעגלעך צו פֿאַרגעסן דעם „עבר", וואָס איז נישט געווען צופיל דעקאָרירט מיט אַרויסגעוויזענער מסירת־נפש צו ראַטעווען די אידישע מיטבירגער. איך בין אַפילו איבערצייגט, אַז די אָנפירנדיקע מלוכה־קרייזן מאַכן ערלעכע אָנשטרענגונגען אויסצואָרצלען דעם פינסטערן גיפט פון אַנטיסעמיטיזם און ראַסן־האַס, דעמאָנסטרירנדיק דעצידירטקייט ביים פֿאַרפֿאָלגן און פֿאַראורטיילן מיט האַרבע שטראָפן נאָך איצט „קאַפּויער־געקו־מענע" שאַנטאַזשיסטן און אַנדערע אידן אויסלפיפערער, וועלכע האָבן אויף זיך „חטאת־נעורים" פון דער דייטשישער אָקופּאַציע צייט.

דאָס ענדערט אָבער נישט די טרויעריקע ווירקלעכקייט, אַז אין אַזאַ שטאָט ווי אַפּט, וואָס איז געווען דורכאויס אידיש אין איר יעדן „קער און וועג"; אין אַזאַ שטאָט וואָס איז געווען באַוואוינט מיט קנאַפּע אַכט טויזנט אידן (פֿאַר דער לעצטער ליקווידאַציע) — איז דער נאָמען „איד" געבליבן נישט מער ווי אַ לעגענדאַרע דעראינערונג פון אַ פֿאַרשוואונדענער פֿאַרגאַנ־גענהייט. אַפּט, די שטאָט פון גרויסע רבנישע פּערזענלעכקייטן און שפּעריש אידישע פּען־מענטשן; די פעסטונג פון ציוניסטישע אידעאַלן און אידאַליס־טיש־חלוצישער יוגנט, וואָס פלעגט נאָך אַפילו אונזערן דייטשישן קלעם אָפּ־האַלטן אסיפות און פירן דערציערישע טעטיקייטן — איז היינט הונדערט־פּראָצענטיק אידנלאָז, און דאָס, לויט מיין מיינונג, אויך אייביק.

אַפּט וועט שוין קיינמאָל מער נישט טראָגן דעם מינדעסטן חותם פון אי־דישער מיטבאַטיליקונג אין וועלכער עס איז איניציאַטיוו לטובת מענטשלע־כער מי.

* * *

נישט נאָר לויטן אַמעריקאַנער טעמפּאָ פון בויען און באַגריף פון „סו־בורבאַניזם" האָט זיך אַפּט נישט געענדערט. אַפילו לויט פּוילנס אייגענע גרויסשטאָטישע סטאַנדאַרטן איז אַפּט פאַרבליבן אַ פּראָווינציאַנעל פאַרשלאָפּן שטעטל מיט געקאַלכטע רינשטאָקן, פויערישע פערד און וועגענער, און אַ

ווירטשאפט וואָס איז באַזירט אויף יאַרידים, ווי מיט צוואנציק יאָר צוריק. די אידייען פון „סופער־מאַרקעטס", „סעלף־סוירוויס" און „קנעפּל קוועטש" באַקוועמלעכקייטן האָבן נאָך דאָ נישט אַרייַנגעדרונגען.

דער אינצידענט צייכן פון מאָדערניסטישן פּראָגרעס איז דער ערשט־קלאַסיקער אַספאַלטירטער שאָסיי, וואָס שלענגלט זיך דורך דער שטאָט און ציט זיך העט ווייט אַוועק אין דער צוויזמערער ריכטונג. דער דאָזיקער עלע־גאַנטער וועג שטייט אין זיין אויסזען און טויגלעכקייט אַבסאָלוט גאָרנישט אַפּ פון אונדזערע אַמעריקאַנער „הייוועיס". אויפגעבויט די דאָזיקע אויסטאָסטראָדע האָט די דייטשע פירמע „אמלער", מיט דער הילף פון אידישע צוואַנגס־אַר־בעטער, וועלכע זי האָט אויסגענוצט אויפן „פּתם ורעמסדיקן" שטייגער, עקס־פלואַטירנדיק זיי אויפן שקלאַפישסטן אַרט „ביז צום ביין" — פון איין זייט מיט מערדערלעכע שלעגרייען און געסטאַפּאָ טעראָר, פון דער צווייטער זייט, מיט פאַלשע פאַרפירערישע הבטחות צו ראַטעוועז זייערע פאַמיליעס פון ווערן אויסגעזידלט.

נישט איין אָרט אויף דעם גלאַנציקן, ווייט אַוועק זיך ציענדיקן וועג, האָט אין זיך אייגנעזאָפּט אידיש בלוט פון אַפּטער יונגעלייט, וועלכע זענען דורך די דייטשישע ציווילע בויי־„מייסטערס" צעממיתט און נאָכהער דערשאָסן געוואָרן.

איינער פון די דאָזיקע קרבנות איז געווען אַ טייערער אידעאַליסטישער בחור, אַ פּאָפולערער פירער פון דער נאַציאָנאַלער יוגנט, אפרים (פּראָמעק) זינגער הי"ד, די דינאַמאָ פון די מיליטאַנטישע ציוניסטישע קרייזן, וואָס האָבן אָנגעהויבן זאַמלען געווער אין געטאָ און געטרוימט וועגן אָרגאַניזירן אַ פּאַר־טיזאַנער אָפּטיילונג פון דער אָפּטער אידישער יוגנט וועלכע זאָל מיט וואָפן אין דער האַנט קעמפן קעגן די דייטשע משחיתים.

יעדעס גענסל, וואָס איך גיי דורך רופט אַרויס אומהיימלעכע אַסאָציאַציעס. אָט איז די זאַטילנאַ. אָט שטייט די הייזקע וואו די באַרשטלמאַכערס האָבן געוואוינט. וואָס פאַראַ מאוימדיקע האַרץ־קלעמעניש האָט געמוזט אַדורכלעבן דער היינט אין טאָראָנטאָ זיך געפינענדיקער מיטגליד פון דער אָפּטער „אויפ־רוים־קאָמאַנדאָ" — אהרן שטאַרקמאַן (גרייט אַליין צום דרוק אַ בוך מעמואַרן פון יענער צייט). צוויי טעג נאָך דער אָפּיציעלער אויסזידלונג האָט ער געמוזט צוקוקן ווי דער זשאַנדאַרישער סאַדיסט „ביל" האָט דערשאָסן פּערלמוטערס אינגסטע, צוויי נאָך פון פלעשל זויגנדיקע קינדער, וועלכע די מוטער האָט ס׳לעצטע מאָל פאַרן אַרויסשיקן, איינגעטוליעט אין בעט און באַזאָרגט מיט פּאַרציעס מילך.

* * *

פון אַלע זייטן קומען מיר אַנטקעגן „ווינד און ווייַ" זכרונות!

אויף די שערפּאָקּ גאַס איז ווידער טעטיק ראָזענפעלד׳ס שענק. דער באַ־לעבאָס, אַן אויסגעפּעצטער אין אַ ווייס פאַרפלעקטן פאַרטוך, איז זעט אויס

באַוואָפנטע נאַציס צווינגען אַפּטער חסידישע אידן צו טראָגן פּאַר זיי וואַסער. פון רעכטס: אברהם פּנחס רובמאן, חיים שלמה פון די „ציגעלניע", ירמיהו ניסענבוים, יונה׳לע שניידער פון „וואָנסקע" גאַס, מענדל „בורקאַזש", דער הויכער שלמה שניידער.

באַהאַוונט אין אידישע מאכלים, ווָאַרום אין פענסטער הענגט אַרויס אַ שילד אַנאַנסירנדיק „זשידאָווסקע פּאָטראָווע". אומברחמנותדיק גרויזאַם איז דער גורל געווען צו דער ראָזענפעלד פאַמיליע. „כילעק" ראָזענפעלד איז געווען דער אייניק לעבנגעבליבענער פון דער גאַנצער משפּחה, וואָס האָט נאָכן דורכמאַכן אַלע שוידערלעכקייטן ענדלעך דערלעבט די באַפרייאונג פון היטלערן.

דאָס לעצטע מאָל האָב אי"ם געזען אין לאָדזש, ער האָט מיך דאָן געטראָפן אין הויז פון אידישן קאָמיטעט און אויף אַ פּריידיק־האַרציקן אופן מיר דערציילט, אַז ער האָט געהיראַט אַ אידיש מיידל, א יתומה — אויך אַן איינזאַמאיינציקע געבליבענע פון איר גאַנצער משפּחה.

— דו מוזט צו מיר אַרויפקומען אויף מיטאָג — האָט ער אַ שטראַלנדיקער געטענהט. — איך וויל דיר פאָרשטעלן מיין פרוי, איך וויל דיר וויזן מיין דירה און בכלל — האָט ער זיך צעלאַכט מיט זיין באַטעמט געלעכטער — איך וויל דיר וויזן „את כל רוב עשרי ואת כל רוב גדלי".

געברויזט מיט פּלענער האָט נאָך דאָן דער צאַרטער „בני־עקיבאניק". ווי נאָר מיין פרוי וועט ענדיקן ג'מנאַזיע (זי איז נאָך דער חתונה צוריק גע־גאַנגען אין שולע אַריין), פאָרן מיר אַוועק קיין ישראל אין תורה־ועבודה קיבוץ פון כפר־עציון, וואו עס געפינען זיך אַלע מיינע חברים פון דער השומר־הדתי באַוועגונג.

אָרימער, אומגליקלעכער כילעק ראָזענפעלד!

ער האָט נעבעך נישט פאַרגעפילט, אַז די פאַרווירקלעכונג פון זיין „עליה" טרוים, וועט אָבער לידער גלייכצייטיק פאַרוואַנדלט ווערן אין זיין טויט־אורטיילי דריי יאָר שפּעטער, באַלד אין אָנהויב פון דער אידישער באַפרייאונגס־מלחמה איז כילעק ראָזענפעלד צוזאַמען מיט זיין פרוי געלינטשט געוואָרן פון יאָרדאַנישע לעגיאָנערן, נישט אויסמיידנדיק דעם טרויעריקן שיקזאַל פון אומ־קום און איבערלאָנדיק אַ פאַר־תומט קינד אויף די הענט פון זיינע קיבוץ־חברים.

* * *

גאַס־אויס, גאַס־אַריין לעב איך אַדורך די זעלבע טרויעריקע עמאָציעס.

שערקאָ, סטאַראָזוגלאָווע, איוואַנסקאָ. דאָ אין זינגערס הויז (דער נישט־געקרוינטער אומאָפּיציעלער וויר־טשאַפּטס־לייטער פאַר די „יאָשניע וויעלמאָזש־נע פאָבעס" כון דער געגנט, וועמענס באַשעפטיקונג עס איז געווען צו באַ־זאָרגן אַלע הצטרכותן פאַר די אָרומיקע היף, אָנהויבנדיק פון אַ דינסטמיידל און ענדיקנדיק מיט דזשענעכ צו שמירן די וועגענער) — פלעגט זיך די רע־ליגיעז־נאַציאָנאַלע יוגנט פון אָפּטער געטאָ צוזאַמענקומען. דאָ פלעגן מיר זיך דערוויסן ידיעות פון אומלעגאַלע צייטונגען און באַהאַלטענע ראַדיאָס; שמועסן פּאָליטיק, אידאָאַלאָגיע און לייענען שאָפונגען פון אייגענע טאַלאַנטן. ביזן היינטיקן טאָג נאָך איז מיר פאַרבליבן אין זכרון מיינס אַ ליד, וואָס פלעגט אָפט

פֿאַרגעלייענט ווערן דורך דער דאָמאָלסטיקער ליטעראַרישער גרופּע. דאָס ליד איז צוליבן דורכאויס אַנטי־היטלעריסטישן אינהאַלט געווען געפֿערלעך אויפֿ־צושרייבן. האָבן חברה זיך עס אויסגעלערנט פון אויסנווייניק און דעקלאָמירט:

„טראָץ יאוש און מאַדערנעם מבול, ווען מאָרד איז אַ פֿאַראָל און רציחה
אַ דעוויז;
טראָץ דעם בלוטיקן זומפּ פון אונטערגעגאַנגענעם פֿראָגרעס און פֿאַר־
זונקענעם רענעסאַנס —
פֿלאַטער איך ווייטער אין מיין טרוים ווען צדק און יושר, און פון מיין
טיפֿסטער אינערלעכקייט שטראַלט ווייטער די נשמהדיקע האָפֿענונג
אויף משיח...
אין שלאָפֿלאָזע נעכט פֿרעי איך זיך, ווען איך לייד נישט פון קיין
גייסטיקן עלנט
און זעץ־פֿאָר דאָס ווען מיינע גאולה־טרוימען.
איך זע זיך דאָן אין מיין פֿאַנטאַזיע מיט נאָך חברים ראַמאַנטיקער, און
מיר טרייסטן זיך צוזאַמען און רעדן זיך אוים דאָס האַרץ.
דעמאָלט פֿיל איך די טיפּע האַרציקייט פון אונדזערע געוואַרעמטע
חלומות ווען געראַטקייט און הומאַניטעט; און עס באַהערשט
מיך אַ סינטעזירט געפֿיל פון גוטסקייט און שטאָלץ!
אַ צופֿרידנקייט באַהערשט מיך ביים געדאַנק, אַז נישט איך האָב מיט־
געווירקט די שטירצונג פון וועלטס־פֿרידן; נישט איך האָב פֿאַר־
פֿלייצט די וועלטס־פֿעלדער מיט מיליאָנען הרוגים!
ס׳איז אַ פֿראָוואָקאַציע פון איר: די היטלעריסטישע „לילית קולטור״,
ביי דער מיטהילף פון צווי אויסגעלאָסענע שוועסטערן: טעכניק
און מעכאַניזאַציע.״

* * *

קיינער פון דער דאָזיקער אינטעליגענטער חברה מיט „פּען״־אַמביציעס איז נישט געבליבן. אַלע זענען זיי אַוועקגעשלעפּט געוואָרן צו די קאָלך־אויוונס; צו די ברידער־קברים! דער אייניקער וועלכער האָט דורכגעמאַכט אַלע גע־שפּענסטיקע מערכות און דאָך באַווייזן צו בלייבן לעבן איז מאיר ווייסבלום, וואָס געפינט זיך איצט אין מדינת ישראל, אַרבעטנדיק אַלס „מענעדזשער״ אין אַ ספּרים־געשעפט אויף אַלענבי־גאַס, פונקט קעגנאיבער דער תל־אביבער גרויסער שול.

„רינעק״ — דער זעלבער מאַרק מיטן גערטנדל אינדערמיטן. בימי היטלער האָט מען דאָ געקענט באַמערקן טייל פונם הויכן האָלצערנעם פֿאַרקאַן, וואָס איז געווען די אַזוי גערופענע געטאָ־מויער. אויף יענער זייט גרענעץ איז גע־ווען די „יאָגד־טעריטאָריע״ פֿאַרן „העלצל״ (לאָקאַלער זשאַנדאַרישער באַנדיט). דעם לעצטן טריאומף האָט דער דאָזיקער טעמפּער תלין אָפּגעהאַלטן אַ פּאָר

אין אַפּטער געטאָ. מאיר׳לע טרעגער (לינקס) מיט אַ חבר וואַרטן אויף אַ ביסל עסן.

אפטער אידישע קינדער געמאכט פון די דייטשן צו רייניקן די גאסן. אין הינטערגרונט, די געוועזענע תלמוד־תורה
אויף „ספארא וואלאווא".

טעג נאָך דער געטאָ ליקווידאַציע, דערשיסנדיק אויף איר געלעגער די איבער 80־יאָריקע „אַלטעלע אַבישעס".

פאָרבי מיר רעשן דורך קופקעלעך זאָרגלאָזע שילער אין גימנאַזיאַלנע היטלען, און נומעריטע „טאַרטשעס" אויף די לינקע אָרעמס. דער דאָזיקער בורזשואָזער אוניפאָרם־מנהג פון פאַרמלחמהדיקן פּויילן איז נאָך שטאַרק אָנ־געזומען, טראָץ דעם, וואָס מען לערנט שוין מאַרקסיזם אין אַלע מיטל־שולן. איינער פון זיי ווינקט צו מיר פריינטלעך. אינטערעסאַנט אויב ער וואָלט עס געטאָן ווען ער ווייסט, אַז איך בין אַ איד.

ווער קען ווייסן? אפשר איז ער אַמאָל גאָר אַ ברודער אָדער אַ זון פון יענעם נ.ס.ז. איסוואורף וועלכער האָט שוין נאָכן קריג דאָ אין אַפּט דערמאָרדעט לייבל זילבערבערג הי"ד.

פונדערווייטנס שטייט אַן אַלטער גאַסן־קערער און רייניקט מיט זיין בעזעם איבערבלייבענישן פון אַ פריער דאָ פאַרהאַלטענעם פערדישן געשפאַן.

— פאַניע! — דערנענטער איך זיך צו אים מיט מיין אַלטער סטראַטעגיע.
— אַנו, פרוביר אַ קאַנאַדער סיגאַרעט.

— אָ „דזשענקויען". דער הער איז אַן אַמעריקאַנער?

— ניין, אַ קאַנאַדער, אָבער צוריקגעשמועסט ס'איז אויך אין אַמעריקע.

— פאַניע קאָכאַני — וואָס הערט זיך עפּעס אין דער גרויסער וועלט? — וויל דער טיפּישער „פילסודטשיק" לויטן אויסזען (רונדיק היטעלע מיטן גלאַנ־ציקן דאַשעק און פאַרשפּיצטע וואָנסעס) וויסן.

— איי „פאַניע דאָבראָדזשעיו" — באַמי איך זיך אים צו דערקלערן. — מען מוז אומעטום אַרבעטן אויף צו קענען עקזיסטירן. איבעראַל, אויף דער גאַנצער וועלט זענען פאַראַן רייכע און אָרימע. אַזוי איז געווען, אַזוי איז עס און אַזוי וועט עס זיין אַלעמאָל.

און זעט אויס, אַז מיין פילאָזאָפּיע איז נושא חן אין דעם אַלטיטשקענס אויגן. וואָרום זענלענדיק זיך אויף זיין בעזים פאַרציט ער זיך נחתדיק מיטן פאַפּיראָסל און באַמבלט מיר צו:

— „ראַציאַ"! „טאַק יעסט"!

— „פאַניע מיסטשו" — גיי איך דאַן שוין איבער צו מיין דירעקטער פראַ־גע. — זאָגט מיר איז דאָ עפּעס פאַראַן אידן?

פאַרקייכט זיך מיין מיטשמועסער, אָדער פון צופיל פאַרציגענעם רויך, אָדער פון איבעראַשונג און קוקט מיך אַן מיט פאַרכלישטשעטע, טרערנדיקע אויגן, שאָקלענדיק מיטן קאָפּ אויף ניין! אַ ווייל שפּעטער באַהערשט ער אַנט־גילטיק זיין ספּאַמאַטישן הוסט און לאָזט מיך קודם־כל מביניש וויסן, אַז מיינע סיגאַרעטן זענען — שטרוי, נישט טאַבאַק. און דאַן דערקלערט ער מיר מיט אַ שטילער באַדויערנדיקער שטימע, אַז לויט ווי עס איז אים באַקאַנט איז נישט נאָר אין אַפּט, נאָר אין דער גאַנצער אומגעגנט נישט פאַראַן קיין אידן.

— געווען דאָ־הי אַ שניידער מיטן נאָמען שאָפּירא, אַ וואוילער מענטש! אָבער זעט אויס אַז עס איז אים געוואָרן סמוטנע, האָט ער זיך אַוועקגעצויגן קיין לאָדזש — צו זיין צווישן אייגענע — קאָמענטירט ער ערנסט.

קען אפשר זיין, אַז איך בין באַגאַנגען אַ ברוך קעגן פּוילישן „ליקער גע־זעץ", אָבער צו דערמוטיקן דאָס געשפּרעך, האָב איך פון מיין לעדערנעם פּו־טעראַל — וואָס איך טראָג שטענדיק מיט אויף מיינע נסיעות אַריבערגעוואָרפן איבערן אָקסל — אַרויסגענומען אַ פּראַנצויזישן קאָניאַק, געקויפט אויפן ערשׂ־פּלאַן, און אינם שטאָפּער (וואָס איז בכוונה געמאַכט צו נוצן אַלס טרינק־כלי) אָנגעגאָסן מיין אינפּאָרמאַציע־געבער אַ פּאָר היפּשע גלעזלעך.

אויך דער קאָניאַק איז נישט געווען לויטן פּאַן קאָוואַלסקיס געשמאַק! כאָטש ער האָט פּאָר העפּלעכקייטס־וועגן זיך עס „געצוואונגען" אויסצוטרינקען.

— פּשוטע פּוילישע וואודקע — האָט ער פּאַטריאָטיש פּעסטגעשטעלט — איז אַ סך ריינער און בעסער! פּונדעסטוועגן האָט ער הויך געוואונטשן „נאַ־זדראָוויע" (פּוילישער לחיים) און אַ וויל שפּעטער זעט אויס שוין אונטערן איינפלוס פון אַלקאָהאָל זיך געקלאָפּט אין האַרצן און כמעט געווײַנט.

— פּאַניע! איך בין שוין נישט קיין אינגעלע, באַלד זיבעציק יאָר אַלט! אָבער דאָ אַ — האָט ער אָנגעוויזן אויף דער לינקער זייט פון דער וואָטענער „פּופּייקע" — קלאָפּט אַ גוט, קריסטלעך, ערלעך האַרץ. וויל אי־ך, אַז דו זאָלסט וויסן „פּאַניע שאַנאָווני", אַז אידן זענען געווען די הייוון אין פּוילנס לעבן, וואָס האָבן אַלץ געמאַכט וואָקסן און בליען. אידן האָבן זיך ווי גאָטספּאַרכטיקע מענטשן געהאַלטן ביים כלל: „לעבן און לאָזן לעבן"!

— פּאַניע! אַ גרויסער שאָד, וואָס עס איז דאָ מער נישט פּאַראַן קיין „סטאַראָאָקאָנענע". געווען אַמאָל פּאָר וועמען זיך אַראָפּצורעדן פון האַרצן; פון וועמען צו בעטן אַ טובה. נישט ווי אונדזערע ניי־געבאַקענע סוחרים, וועלכע וואָלטן מיט אינמאָל געוואָלט רייך וועלן מיט זייערע פון „אונטער דער פּאָלע" געשעפּטן. עס בענקט זיך נאָך זיי שטאַרק! מעג דער גוטער גאָט אונדז מוחל זיין די גלייכגילטיקייט, וואָס מיר האָבן אַרויסגעוויזן צו די אידן, וועמען דער „שוואָב" (דייטש) האָט זיי געמאַרדעוועט.

* * *

שוין זיצנדיק צוריק אין אויטאָבוס, אויפן וועג קיין וואַרשע, האָבן מיר נאָך פּאָר אַ לאַנגע צייט אין די אויערן אָפּגעקלינגען די וודוידיקע רייד פונם אַפּטער שטאָטישן סטרוזש וואָס באַדויערט דעם אידישן חורבן.

קען זיין, אַז ער האָט עס געמיינט אויפריכטיק.

אָבער וויפיל אָזעלכע בעל־תשובהדיקע חרטה האָבערס זענען פּאַראַן אין היינטיקן פּוילן?

און אויב זיי זענען שוין יאָ דאָ, האָב איך מורא, אַז זיי זענען צו ווייניק און צו שפּעט.

די מגילה פון דער אידישער שטאָט אָסטראָווצע אין מדינת פּוילן

אַ אידישער ישוב אָפּגעמעקט פון דער אויבערפלאַך. — „בית הקברות" פאַרוואַנדלט אין אַ שטאָטישן שפּאַציר פּאַרק. — געווען אַ אידישע גענסלעך פּאַרצעלירט פּאַרן בוי פון אַפּאַרטמענט הייזער. — קיין זכר פון אַמאָליקער אידישער עקזיסטענץ.

הונדערט און דריי און זעכציק קילאָמעטער אַוועק פון וואַרשע (דרייסיק מייל פון צויזמער) צווישן דרילדזש און אַפּט פון איין זייט, און שיענגע און נייַ־סלופּיע פון דער אַנדערער זייט — געפינט זיך די שטאָט אָסטראָווצע.

קיין אָסטראָווצע קען מען היינט צו טאָג צופּאָרן דירעקט מיט אַ מלוכהשן אויטאָבוס פון וואַרשע אין משך פון אַ פּאָר שעה פּאָר אַ הונדערט און פופציק זלאָטעס. (אין אַמעריקאַנער וואַלוטע אַן ערך אַנדערהאַלבן דאָלער). איך האָב אָבער דעצידירט בעסער צו פּאָרן מיט דער באַן טראָץ דעם, וואָס מען דאַרף אינמיטן דער נאַכט איבערשטייגן אין סקאַרזשיסק צום ראָזוואַדאָווער צוג, וועלכער פירט אייך ערשט אַריין קיין אָסטראָווצע. געטאָן האָב איך עס צוליב פּאַרשידענע מאָטיוון. ערשטנס, בין איך געווען נייגעריק ווי עס זעט אויס אַ באַן־רייזע אין איצטיקן טעכניזירנדיקן זיך פּוילן, ווי כמעט אַלע צוגן שלעפּענדיקע מאַשינען זענען נאָך אַלץ לאָקאָמאָטיוון געהייצטע מיט קויל. צוויי־טענס, האָב איך בכוונהדיק אויסגערעכנט אַריינצוקומען קיין אָסטראָווצע פאַרטאָג, בכדי איך זאָל האָבן דעם גאַנצן טאָג צו מיין דיספּאָזיציע אויף צו דערלעדיקן מיינע ענינים און נישט דאַרפן איבערנעכטיקן. דריטנס, האָט מיך עפּעס אַן אינערלעכער אינסטינקט געשטויסן צו קויפן אַ באַן־בילעט און דווקא פּאָרן מיטן צוג.

קען זיין, אַז עס איז געווען יענער געהיימער פּאָרבאָרגענער דראַנג נאָכאָמאָל איבערצולעבן די געפּאַרפולע מאָמענטן, ווען דער שרייבער פון די שורות האָט אַלס „שגץ" צענדליקער מאָל זיך און אַנדערע געשמוגלט טאַקע אויף דער באַן־ליניע; עובר־געווען אַ דאָפּלטן, געראַנגישן „יהרוג ואל יעבור" — איינמאָל פּאָר אַרויסגיין פון געטאָ, און ס'צווייטע מאָל פּאָרן פּאָרן אויף דער דאַמאָלסטיקער „גענעראַל־גאָווערנמענט" באַן, און נאָך דערצו אַן אַ „יודן־באַנד". און קען אויך זיין, אַז עס איז געווען אַ באַקרעפטיקונג פון דער פּסי־כאָלאָגישער ווערסיע, אַז נישט נאָר דעם מערדער ציט צום אָרט פון פּאָר־

ברעכן, נאָר אויך דעם „קרבן" ציט צו זען דעם פּלאַץ וואס ער איז געפּיניקט געווארן.

יעדנפאַלס האָט זיך די בילעטן־פאַרקויפערן אויפן הויפט־וואָקזאַל באַשטימט שטאַרק געוואונדערט אויפן אויסלענדער, וואָס גייט אַזוי „בורזשואַזי" אַנגעטאָן, באַהאָנגען מיט „קאַמעראַס" און פאַרלאַנגט אַ בילעט דריטע קלאַס קיין אָסטראָוויץ־שוויענטאָקזשיסקי.

— פּאַניע! — האָט זי מיך אַפילו געפּרובירט אויפקלערן, אַוועקלייגנדיק די פּרימיטיווע „ליטשידלע" (רעכן־קעסטל) פון דער האַנט — עס וועט אייך אפשר זיין באַקוועמער צו פאָרן ערשטע קלאַס, ווייל ווי איר ווייסט זענען איצט די צוגן געפּאַקט מיט מענטשן, וועלכע פאָרן אַהיים אויף „וויעלקאַנאַץ" (פאַסכאַ).

— אַ הערלעכן דאַנק אייך! — האָב איך העפלעך געענטפערט — ענג־שאַפט איז פאַר מיר נישט קיין פּראָבלעם. כ׳האָב גראָד ליב צו פאָרן מיט דער פּראָסטער מאַסע! ס׳איז היימלעכער, אָן אַנגעצויגנקייט און מען קען אויסרעדן אַ וואָרט...

אַרום חצות האָבן מיר פאַרלאָזן וואַרשע. דער לאָקאָמאָטיוו האָט זיך צעפייפט נאָסטאַלגיש, און אַרויסהעשענדיק כמאַרעס פאַרע אָנגעהויבן צו פאָרן. קעגנאיבער מיר זיצן צוויי סטודענטן ערשט צוריקגעקומענע פון אַ וואַקאַציע אין ענגלאַנד. ווי עס וויזט זיך אַרויס אין לויף פון אונדזער פאַרבונדענעם געשפּרעך, איז איינער פון זיי דער זון פון באַרימטסטן פּוילישן כירורג, וואָס פאָרט אָפט קיין אויסלאַנד אויף אַדורכצופירן אָפּעראַציעס און איז דער־ריבער מאָטעריעליש גוט סיטואירט. דער צווייטער איז אַ יוריסט אַ זון און שטודירט שוין אַליין אויך אַדוואָקאָטור. דער ערשטער איז אַ טונקל הויטיקער מיט אַ סעמיטיש געזיכט און אַדלערדיקע נאָז. אָבער נאָך אַ פאָר מינוט איבערצייג איך מיך באַלד, אַז זיין אויסזען איז נישט מער ווי אַ קאָפּ־ריזנע צופעליקייט. דער יונגער פאָלאַק איז אַ כשרער אַריער און חושד זיין אים אין אידישער אָפּשטאַמונג, איז ווי דאָס פּוילישע פאָלקס־וועריטל זאָגט: „אַ טרוים פון אַן אָפּגעהאַקטן קאָפּ".

אַ שיינע פאָר קילאָמעטער שוין אָפּגעפאָרן און פונדערווייטנס זעט זיך נאָך אַלץ דער רויט־באַלויכטענער שפּיץ פון וואַרשעווער קולטור־פאַלאַץ אויף די יעראָזאַלימסקע אַלעיען, וועלכן די סאָוויעטן האָבן במתנה אין צייכן פון חבריש־קייט אויפגעבויט פאָרן דורך די היטלעריסטן צעשטערטן וואַרשע. אַ פאָר יאָר האָט געדויערט דאָס אויפשטעלן פון דעם קאָלאָסאַלן, אַוודאי איינציקן אין פּוילן וואָלקנקראַצער, צו וועלכן מען האָט אימפּאָרטירט ספּעציעלע בעלי־מלאכות פונם ראַטנפאַרבאַנד. בין איך נישט קיין גרויסער מבין אויף אַרכי־טעקטור, אָבער איינס בין איך זיכער, אַז די קאָנסטרוקטאָרן פון דער מאַסי־וועריע, רעפּרעזענטאַנטפּולער געבוידע האָבן שוין געזאָרגט, אַז דער בנין זאָל זיך חלילה נישט צוזאַמענפאַלן פון שוואַכקייט...

פֿאַרשידענע דערציערישע אינסטיטוציעס, ספֿאָרט לאָקאַלן, מואווי־זאַלן, טעאַטערן און אימפּאָזאַנטע רעסטאָראַנען זענען דאָרט אייגנטלעך אַראָפּגיין אין קעלער פון קולטור־פֿאַלאַץ און אויפֿעסן אַ מאָלצייט ביים קלאַנג פון אַמעריקאַנער דזשאַז מוזיק און גערוישׁ פון אילומינירטע שפּריצנדיקע וואַסער פֿאָנטאַנעס, דערלאַנגט דורך אין „טאַקסידאָס" געקלייַדטע קעלנערס. איר דאַרפט נאָר האָבן דאָס געלט זיך צו קענען דערלויבן דאָס צו טאָן. און ווי איך אורטייל פון די פּנימער און די קליידונג פון מיינע מיטפֿאָרנדיקע, קען די מערהייט פון זיי זיך דאָס לוקסוס נישט פֿאַרגינען.

צווישן די קופּענען אין קאָרידאָר פון וואָגאָן זיצן פויערטעס איינגעבאַלטע ווי מיט צוואנציק יאָר צוריק, אין טונקלען, וואָלענע שאַלן, אין געבלימטע טיכלעך אויף די קעפּ און אין אייגנהענטיק געשטריקטע סוועטערס. די פון דער וואָנט אַרויסשטאַרנדיקע אויפֿלייג פֿלעצער זענען נישט געגוג פֿאַרן אָנ־געפֿראָפּטן עולם. זיצט מען אויף פּעקלעך, קלומפּעקלעך, וואָליזקעס, אַרומגע־בונדענע מיט שטריק און מען הוידעט זיך שלעפּערדיקע צום טאַקט פון די סקריפּטשענדיקע רעדער.

כאָטש איך וויים, אַז עס איז לאָגיש כמעט אוממעגלעך עס זאָלן זיך ער־געץ וואו גיפּינען אַ איד, פונדעסטוועגן וואָנדערט מיין בליק איבער די גע־זיכטער פון די אַרומזיצנדיקע — אפשר דאָך? פֿאַרן מיר דאָך איצטער אַדורך געגנטן, שטעט און שטעטלעך וואו עס האָבן זיך געפונען אַזעלכע קאָמפּאָקטע פֿאַרצווייגטע, אידישע ישובים! ראָדאָם, שידלאָווצע, ווישראזשבניק, שוין־זשע טאַקע איז אפֿילו קיין זכר נישט געבליבן פון דער אַמאָליקער אידישער אַא־פעלקערונג און איר טויזנט־אָריקן מי און מאָטער?

אין דער שטילקייט פון דער נאַכט הערט זיך דאָס סאָפֿען פון לאָקאָמא־טיוו, דאָס קרעכצן פון די געשלעפּטע וואָגאָנען, באַגלייט פון אַ הוראָגאָן מיט פונקן, וואָס שוועבן אַרויס פון צווישן אַרויסגלאָזענע וואָלקנס רויך פון הייצערס־קעסל, מאַכנדיק דעם אינדרוק פון אַרומפליענדיקע, לעבעדיקע גלי־ווערעמלעך.

קוק איך דורכן פענסטער אין דער טונקלקייט אַרויס, אָבער אוממעגלעך צו זען עפּעס קאָנקרעטס. נאָר שאָטנס און קאָנטורן לויפן פֿאַרבי איינגעהילט אין נאַכטיקער שוואַרצקייט.

רעכטס פון מיר איןווינקל פון אונדזער אָפּטיילונג זיצט אַ אוניפֿאָרמירטער באַן־אַרבעטער אין אַ קיילעכדיק היטעלע (מען זעט נישט מער די גרונוואַל־דישע פּירשפּיציקע קאַשקעטן), און קאָנצערטירט אויס אַ שנאָרך סימפאָניע אויף די העכסטע אָקטאַוון. קיינער וואָגט אים אָבער נישט אויפצוועקן. עס באַווייזט זיך דער קאָנדוקטאָר צו בילעטן קאָנטראָל, געבנדיק זיין באַרופּס־חבר אַ דעליקאַטן שטורך אין דער זייט אַריין. יענער וועקט זיך איבער, פּינטלט מיט די אויגן, נעמט זיך אויסטשוכען און אַנטשולדיקט זיך פאָר די אָנוועזנדיקע וועגן זיין פֿאַסקודנער גענוואוינהייט. אַלס באַווייז, אַז ער מיינט ערנסט אונדז מער

נישט צו שטערן, גייט ער שוין נישט צוריק שלאָפן. נאָר נעמט אַראָפּ פונם אויבערשטן באַגאַזש האַלטער זיין רענצל און אַ מינוט שפּעטער רייבט ער אויף ביידע באַקן אַ „אינמיטן דער נאַכט סעודה", „פּאַרשמעקנדיק" די ענגע אַכטפּערזאָניקע קופּע מיט די שאַרפּסטע ריחות פון פּוילישן קנאָבל־וואורשט.

בכלל פּעלט נישט קיין עסנוואַרג אין היינטיקן פּוילן. ספּעציעל אין וואַרשע וואַרפן זיך אין אויגן די גרויסע צאָל דעליקאַטעסן געשעפטן אין וועלכע מען קען קויפן פון כל־טוב, אויב מען האָט נאָר מיט וואָס צו באַצאָלן. אַ באַזונדער חשוב אָרט אין די שוי־פענסטער פּאַרנעמען די פון רוסלאַנד אימפּאָרטירטע, פּאַרשידענע, קאָליריקע קאָוויאָרן, שיין דעקאָרירטע קאָווקאָזער שאָמפּאָניער, פּאַרשאָכטלטע לעבינגראָדער סאָרדינען, בולגאָרישע וויינען, יוגאָסלאָווישער שליוואָוויץ. אָבער נישט יעדער איינער איז פּעאיק צו גענישן פון אָט דער שפּע, צוליבן פּשוטן מאָטיוו פון נישט פּאַרדינען גענוג זיך צו קענען איינהאַנדלען די אַלע גימען רייצנדיקע אַרטיקלען.

אָבער דערפּאַר שטייען איך צו פּאַרפּיגונג ביליקע רעגירונגס רעסטאָראַנען אויף שריט און טריט, אין וועלכע איר קענט איך פּאַר אַ קליינע פּאָר זלאָטעס אָנעסן מיט קעז־קרעפּלעך, אייער שפּייזן, וואורשטלעך מיט זענפט, פּאַרשידענע זופּן, געבעקסן מיט פּוטער און מילך, וואָס וועלן אויפן אַמעריקאַנער אויטאָמאַטן־שטייגער מערסטנס קאָנסומירט שטייענדיקערהייט ביי ספּעציעל אינגעאָרדנטע בופּעטן.

וואָלט אַ הונדערטס חלק פון דעם געווען צו באַקומען אין די פּאַרצוימטע געטאָס, וואָלטן צענדליקער טויזנטער פון אונדזערע שוועסטער און ברידער כאָטש נישט אומגעקומען מיטן מאוימדיקסטן פון אַלע טויטן — מיט הונגער גסיסה!

וואָס מער מיר דערנענטערן זיך צום אָסטראָווצער ראַיאָן, אַלץ טרויעריקער וועלן מיינע רעיונות און אַלץ מער קומען מיר אויפן געדאַנק דורכגעלעבטע עפּיזאָדן פון דער קאָשמאַרפּולער פּאַרגאַנגענהייט אונטער דער נאַציסטישער אָקופּאַציע צייט. בין איך שוין צופרידן פון דער מאָמענטאַלער פּאָרלייכטערונג, וועלכע עס רופט ביי מיר אַרויס דאָס פּלוצלינגדיקע זיך פּאָרלאָגאַמערן פון צוג; און דער מאָנאָטאָנער אויסגעשריי פונם דורכלויפּנדיקן קאָנדוקטאָר: סקאַרזשיסקאָ־קאָמיענאַ! פּאַסאָזשירן קיין סטאַראַכאָוויצע, אָסטראָוויץ, סאַנדאָמיעזש, ראָזוואָדאוו — אומשטייגן ביטע.

2

בכדי צו דערגרייכן די וואַרטנדיקע באַן פון דער ראָזוואָדאָווער ליניע, מוז מען צוערשט אַרויפגיין אויף אַן איבער די באַן־רעלסן אויפגעבויטע בריק און נאָכהער צוריק אַרונטערגיין אויף דער אַנדערער זייט, וואו עס שטייען די וואַרטנדיקע וואָגאָנען. קיין גרויסן באַגאַזש פיר איך דאָך נישט מיט זיך, ממילא אייל איך זיך נישט צופיל מיטן פּאַרכאָפּן אַ זיץ־פּלאַץ; און עס אָרט מיך איבערהויפּט נישט ווען איך קען טאָקע שפּעטער קוים געפינען אַן אָרט

צום שטיין. דער צוועק פון מיין איצטיקער רייזע איז אַבסאָלוט נישט פיזישער קאָמפאָרט. אין אַ געוויסן זין בין איך אפילו צופרידן, וואָס עס וועט מיר אויסקומען דעם לעצטן עטאַפּ פון מיין פאָרן קיין אָסטראָווצע אַדורכצומאַכן שטייענדיקערהייט. עפעס פאָר איך דאָך איצט דורך די מזבחדיקע טעריטאָריע פון די סקאָרזשיסקער „פּיקרין" פאַבריקן, וואו מיינע נאָענטסטע און טייערסטע האָבן אויסגעשווויצט זייערע לעצטע אָנגסטן אין שקלאַפישע אָרבעט פאָר די נאַצישע משחיתים. פאָר איך דאָך איצט דורך איבערן שטח וואו טויזנטער פון מיינע שוועסטער און ברידער זענען אין געלע „פראַנקענשטיינס" פאָר־וואַנדלט געוואָרן, אויסהוסטנדיק זייערע פון שוועבל צעפרעסענע לונגען אין מוראדיקע אָגאָנישע שמערצן. טאָ איז וואָס אַז כ'וועל מיך אַביסל קווטשן אַ צונויפגעפרעסטער שטייענדיקערהייט? זאָל זיך מיר דאָכטן אַז איך פאָר דורך אַ „בית הקברות" געביט פון געפאַלענע מאָרטירער און עלעהיי איך שטיי אויף אַכטונג פאָר זייער הייליקן אָנדענקונג.

אינדרויסן הייבט שוין אָן צו טאָגן. עס וועלן בולטער און הייבן זיך אָן באַווייזן פאַבריקס געביידעס, רייכערנדיקע קוימענס, רויט ציגלדיקע פאָר־קאָפּטשעטע בנינים פון אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען אַרומגעזוימט מיט גרין יאָדלענדיקע סאָסנע וועלדלעך. אָלץ אָרום איז אַזוי נאָרמאַל אויסזען־דיק, אַזוי געמיטלעך רואיק, ווי עס וואָלט דאָ גאָר קיינמאָל נאָרנישט קיינעם קיין עוולה געשען. פונקט אַזוי אָפּנאָרעריש און אומשולדיק האָבן אַוודאי אויסגעזען די פאָרמאָסקירטע גאַז־קאַמערן אין טרעבלינקע, אָרום וועלכע די „נעטע" דייטשן האָבן דופטיקע בלומען געפלאַנצט.

נישט ווייט אַוועק שאָטנט זיך אויפן האָריזאָנט דער קיניווער וואַלד. דרייצן בחורים און אין מיידל (דאָרא דעם ווייסענקערס), די „שמנה וסלתה" פון דער אָסטראָווצער געטאָ יוגנט האָבן דאָ אָנגעקניפט אַ קאָנטאַקט מיט דער קרייז־קאָמאַנדע פון אַ.ק. („אַרמיא קראַיאָווא") און זיך מאָביליזירט צום אונטערערדישן פאָרטיזאַנער קאָמף קעגן די פעלקער־מערדער. דער ראַיאָן־שטאָב פון דער „לאַנדעס אָרמעע" האָט די בונטאָרישע יוגנטלעכע אָנגענומען אין זייערע רייען און סטאַציאָנירט אַלס גלייכבאָרעכטיקטע קעמפער אין די געהיימע זשעמליאָנקעס פון קינעווער וואַלד.

דערהויבן זענען געוואָרן די וויידערשטאַנדס געפילן צווישן יונגן דור אין אָסטראָווצער געטאָ פונם באָוואוסטזיין, אַז אַ פאָרפאָסטן פון אונדזער יוגנט געפינט זיך שוין אין וואַלד אַלס נקמה־נעמער פאָר אונדזער פאָרגאָסן בלוט. כאָטש דער חלף איז שוין געלעגן אויפן האָלדז און יעדן טאָג האָט מען דער־וואָרט די ענטגילטיקע אויסזידלונג פון געטאָ, איז עס דאָך געווען אַ באַל־זאָמירנדיקע דערלייכטערונג צו וויסן, אַז אָסטראָווצער אינגלעך זענען געוואָרן די „גואלי הדם" אין די שכנישע בערג און וועלדער, צונישט מאַכנדיק די דערניידערנדיקע לעגענדע, אַז אידן זענען נאָר פעאיק צו זיין פּראָפּעסיאָנעלע, גוטווילליקע שטאַרבערס און אויפוועקנדיק אַ האָפענונג, אַז אפשר וועט נאָך געלונגען אַרויסצורעטעווען אין וואַלד אַריין די שטעטלשע יוגנט, ווי זיי

וועלן וועלן דער אַוואַנגאַרד פון אונדזער געליטן פאַלק אין זיין קאַמף מיט געוועלט אין דער האַנט קענען די נידערטרעכטיקע פאַרטיליקער פון אונדזער נאַציע.

אין אַנבליק פון דער אומפאַרמיידלעכער ליקווידאַציע האָט זיך אין געטאָ אָנגעפאַנגען אַ פיבערהאַפטע מאָביליזאַציע פון „וואַלד־גייערס". הונדערטער האָבן זיך געמאָלדן פרייוויליק, שטעלנדיק זייערע לעבנס אין רשות פון דער גרויסער אידייע: „פאַר אונדזער און אייער פרייהייט". (גרויס געוואָגטקייט האָט אין יענער צייט אַרויסגעוויזן אברהמעלע ווינענבערג פון דער שיענער גאַס, מיט זיין אומדערשראָקענעם אינקויף פון וואָפן, וועלכן ער האָט אָפּגעהאַנדלט אַפילו פון דייטשע „וועראַכטלער").

מיט אומגעדולד האָבן די אַרגאַניזאַטאָרן פון דער הייליקער קאָנספיראַציע זיך געגרייט, געוואַרט אויף אַ צייכן פון דער ערשטער, אַרויסגעאַנגענער גרופּע, אַז דער וועג איז פריי און די צווייטע פּל גרעסערע פּאַרטיע קען נאָכקומען.

און דער צייכן האָט אויף זיך לאַנג נישט געלאָזט וואַרטן. שלמהלע צוויי־מאָן ע״ה (נישט לאַנג צוריק געשטאָרבן אין ניו־יאָרק פון שלעכטער בלוט צירקולאַציע צוליב אָפּטע עפענונגען פון די וואונדן), האָט אים געברענגט: אַ בלוטיקן „קין־צייכן" פון העסלעכסטן, הימל־שרייענדיקן ברודערמאָרד!

צוויי ביינאַכט האָט שלמהלע אַ מאַסאַקרירטער זיך קוים צוריק דער־שלעפּט אין געטאָ אַריין, דורכגעשאָסן אין דער באַק, האַנט און בויך פון גרא־נאַטן שפּליטערן און מיט אַ ספּאַזמאַטיש געוויין דערציילט:

קיינער לעבט נישט מער פון די אַלע, וואָס זענען מיט מיר אין וואַלד געווען. נישט אין שלאַכט מיט די דייטשן זענען זיי געפאַלן, נאָר דערהרגעט געוואָרן אויפן בעסטיאַלישסטן אופן; דורכגעזיפּט געוואָרן מיט קוילן פון מא־שין־ביקסן, צעפּערטלט מיט גראַנאַטן זענען זיי געוואָרן, דורך די איגענע אַזוי גערופענע „געווער־קאַמעראַדן", מיט וועלכע זיי האָבן צוזאַמען אין בשותפותדיקן פרייהייטס־קאַמף געזאָלט אַרויס. אין נחמן אלמאנס שטיבל אין דער וואַגאָנען פאַבריק איז דאָן שלמהלע צווייגמאַן געלעגן אַ קרעכצנדיקער אונטערן געניטן פעלדשערס האַנט, וואָס האָט זיך באַמיט די פאַרזינקענע שפּליטערן פון אים אַרויסצוקריגן, ריזיקירנדיק מיטן אייגענעם לעבן. צוזיש איין באַנדאַזש און צווייטן האָט דער פאַרוואונדעטער צווייגמאַן איבערגעגעבן די דאָנטאַישע סצענעס, וועלכע האָט זיך אָפּגעשפּילט פאַר זיינע אויגן אין די קיניעוועך בערג.

— צוערשט האָבן זיי ביי אונדז די פאַרטיזאַנער שבועה געגומען ביזן לעצטן טראָפן בלוט קעגן אָקופאַנט צו קעמפן. נאָכהער האָבן זיי אונדז מיט לעקעך און בראָנפן מכבד געווען, מיר זאָלן גאָרנישט פאַרדעכטיקן און אונדז אָפּיציעל גראַטולירט פאַר דער העלדישער דעציזיע אַרויסצוטרעטן מיט וואָפן קעגן דייטשישן שונא. שפּעטער ערשט האָבן זיי, אין נאָמען פון קאָפּיטאַן,

דער העלדנמוטיקער קעמפער פון אָסטראָווצער געטאָ
שלמה׳לע צווייגמאַן ע״ה.

צוגענומען אונדזערע מיט אזויפיל מסירת נפש פאַרשאַפענע רעוואָלווערן מכלומרשט פעסטצושטעלן זייער טויגלעכקייט און אונדז געהייסן אַרייניגיין אין די ערד שטיבלעך און וואַרטן.

לאַנג האָבן מיר אָבער נישט באַדאַרפן וואַרטן. נאָכן אויסנאַרן אונדזער געווער, האָבן זיי אונדז אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן און געעפנט אויף אונדז אַ מבולדיק קריין־פייער פון אויטאָמאַטיש געווער און גראַנאַטן. איינער אויפן צווייטן זענען מיר געפאַלן אין קאָלוזשעס בלוט, מבולבלדיקע פון דעם פאַרעטע־רישן אָקט פון געמיינסטן ברודער־מאָרד. זאַלפן פון קוילן־סעריעס האָבן זיך צונויפגעמישט מיט לעצטע שמע־ישראלס און זיך איינגעשטילט צוזאַמען מיטן גסיסה כאָרכל פון די אָפשטאַרבנדיקע.

וען כ׳האָב צוריקבאַקומען דאָס באַוואוסטזיין איז שוין געווען פינצטער. אין אויגנבליק האָב איך זיך אַפילו נישט אָריענטירט, וואָס דאָ איז פאָרגע־קומען. אָבער באַלד האָב איך דער פולער מאָס באַגריפן די גאַנצע שוידער־לעכקייט פונם געשעענישן. מיט די לעצטע כוחות האָב איך זיך אַנגעהויבן אַרויסדראַפּען פון צווישן די נאָך וואַרעמע קערפערס פון מיינע דערהרגעטע חברים. אי״ך ווייס נישט מיט וועלכע קרעפטן עס איז מיר געלונגען דורכצופּויזן די צען קילאָמעטער צוריק אין געטאָ אַריין, אייך צו וואַרענען מער קיין מענטשן אין וואַלד אַריין נישט צו שיקן.

און מער האָט מען טאַקע קיין מענטשן אין וואַלד אַריין נישט אַרויסגע־שיקט די פּראָוואָקאַטאָרישע אויפפירונג פון די קיניווער „פּרייהייטס־פּאָט־ריאָטן״, האָט דערשטיקט די לעצטע מעגלעכקייט פאַר די געוואָגסטע אין אָסט־ראָוצע, וועלכע האָבן זיך צום קאַמף גערישן און זענען אַזוי עקלהאַפּטיק פאַרעטעריש דערמאָרדעט געוואָרן דורך די אייגענע אונטערגרונט סאָלדאַטן, וואָס זענען אַליין געווען אָסטראָוצער געבוירענע.

וואָס אַן אמת, האָט די נאָכמלחמהדיקע פּוילישע פּראָקוראַטור — אַ דאַנק דער העלדישער איניציאַטיוו און עדות זאָגן פון לייביש ראָזענבלאַט (איצט אַ טאָראָנטער תושב), וועלכע האָט ממש מפקיר געווען זיין לעבן צושטעלנדיק באַווייזן — געכאַפט און פאַראורטיילט דריי פון די פאַרברעכער. דער פּראָצעס איז פאָרגעקומען נאָכן באַרימטן קיעלצער פּאָגראָם, טאַקע אין קיעלץ גופא, און די באַנדיטן נאָוואַק און באלארסקי זענען פאַרמשפט געוואָרן צום טויט, און דער דריטער רוצח פּעזשינסקי — צו אַ תפיסה שטראָף פון פופצן יאָר.

אָבער די גרופּע אין גרוילן אומגעבראַכטע גבורים איז שוין מער קיינער נישט פּעאיק געווען מחיה מתים צו זיין . . .

דאָכט זיך מיר איצט אויס, בשעת איך שטיי אַזוי צוגעפּרעסט צום וואַגאָן־פענצטער און קוק אַרויס אויפן שאַריעדיקן טאָג, ווי עס וואָלט צו מיר דורכן רעדער־געלויף פון די וואָגאָנען טראַנסמיטירט געוואָרן אַ הזכרהדיקער עכא פון די קיניווער בערגס אָפהילך; און איך וואָלט געקאָנט שווערן, אַז דער אָפּ־שטייענדיקער געוואוי פון לאָקאַמאָטיוו האָט אין זיך אויסטערלעשע ענלעכ־

קייט צו יענעם לעצטן, הילפלאָזן אויסגעשרייי פון מיינע הערַאָישע חברים: חנן שערמאַן, קודלאוויטש, מאיר לייביש וואַרטסמאַן, קלמן גרינבערג, מאָטל ווײַנשטאָק, דוד גרויסקאָפֿ, אלימלך בראפמאן, נאשעלסקי, און אַנדערע, וועמענס אַגאָנישע זיפצן האָבן זיך באַשטימט אַוי בהדרגהדיק געמוזט אויסלעשן, ווי עס פֿאַרלאָנגאָמט זיך איצט סיסטעמאַטיש דער קרעכץ פון מיין פֿאַסאַזשיר צוג, וואָס פֿאַרהאַלט זיך אין פּראָנט פון אָסטראָווצער רויטן וואָקזאַל, קעגנאיבער אַ שילד מיט שוואַרץ־ווייסע קידוש לבנה אותיות: אָסטראָוויץ־שוויענטאָקזשיסקי.

3

דאָס לעצטע מאָל בין איך אַרויסגעגאַנגען פון דעם וואָקזאַל מיט פופצן יאָר צוריק. עס איז דאַן געווען נאָכן צוריקקומען פון מיינע וואַגאָבונדישע וואַנדערונגען אַלס אַריער, אויף פאַלשע דאָקומענטן, וועלכע עס האָט מיר אויסגעאַרבעט לוטעק אייזען ע״ה, דער קאָניגער פון אַלעמען געאָכטעטער כלל־טוער. דער לשמהדיקער עוסק בצרכי־ציבור האָט מיר דורך זיינע פֿאַרבינדונגען פֿאַרשאַפֿן אַ קריסטלעכע קענקאָרטע און איז אַליין שפּעטער נפטר געוואָרן אין אָסטראָווצער געטאָ אַן אָנגעשטעקטער מיט פלעקן־טיפוס, וועלכן ער האָט באַקומען אַרומוואַנדערנדיק צווישן זיינע אַרבעטסגעזעלן לאַנדסלייט, מיטן צוועק זיי צו העלפן מיט וואָס עס איז נאָר געווען מעגלעך.

(אַ קרבן פון דער זעלבער, ספּעציפישער געטאָ־נכחלה, פון פלעקן־טיפוס איז אויך געווען דער אַנדערער, גוט באַקאַנטער געזעלשאַפטלעכער עסקן פון קאנין: חיים פּיעקאַרטשיק — לוטעק אייזענס אַן אינטימער פריינט.)

אַ פּאָר צענדליק צוריקגעקומענע אידן האָבן זיך דאַן פֿאַראַמלט אין לאָקאַל פון פֿראָוויזאָרישן אידישן קאָמיטעט אין טומאה־געסל, מיט וועלכן עס האָט אָנגעפירט אהרן פרידענטאַל. טייל פון די צוריקגעקערטע האָבן זיך נאָך אַרומגעקוקט מיט דער פֿאַנטאַזיע אָפּצושאָקלען פון זיך דאָס אַש און זיך וויידער נעמען אויפצובויען אַ לעבן. זענען געקומען פֿאַרברעכערישע, אונטערוועלטישע אידן־האָסער און מיט רעוואָלווער־קויל־ן איבערגעהאָקט די לעבנס פון די, וואָס האָבן זיך באַוויזן צו ראַטעווען פון היטלערס גאַז־קאַמערן, צעברעקלענדיק די לעצטע אילוזיע פונם וויידעראַמאָל זיך איינאָרדנען אין דער געוועזענער היימשטאָט. (צווישן די שוין נאָכמלחמהדיקע קרבנות זענען געווען: הייקע שפּיגל דעם אייזן־סוחרס טאָכטער; פייטשע קראָנגאָלד און דער זיבעצן־יאָריקער בן־יחיד ישראל לייביש לוסטיק, וועמענס פאָטער, יעקב לוסטיק, איז באַלד נישט לאַנג דערנאָך אויך אָפּגעשטאָרבן, באַקומענדיק אַ האַרץ־אַטאַק פון גרויס צער).

אָט די אַלע טרויעריקע דעראינערונגען קומען מיר אין קאָפּ אַריין גראד איצט וועז כ׳גיי צופוס אין שטאָט אַריין פון דער אָנגעקומענער באַן, פאָוז דעם רויט ציגלנעם פֿאַרקאַן פון דער אָסטראָווצער וואַגאָנען פאַבריק. אָט דאָ אוג־טער דער פֿאַרצוימטער מויער איז דערשאַסן געוואָרן מיין טאַלאַנטירטער שול־

די פאַרוואַלטונג (מפקדה) פון קאנינער „בית״ר״. אונטן, פון רעכטס, דער מפקד לוטעק אייזען. שטייענדיק פון רעכטס: חיים פיעקאַרטשיק הי״ד. פון לינקס, זיצנדיק: משה לעווין, וועלכער געפינט זיך איצט אין ישראל.

(פון די געפונענע בילדער)

קבר פון דער־מאָרדעטן זיבעצן־יאָריקן ישראל־לייב לוסטיק, אויפן אָסטראָווצער בית־עלמין, אַרומגערינגלט מיט שטיינער. עס שטייען: דער פאָטער יעקב לוסטיק מיט זיין שוואָגער, אוריש לוסטיק.

ישראל־לייב לוסטיק אַלס קינד.

חבר פון וואַרשעווער מלוכהשן לערער סעמינאַר — דער פאָעטישער משה גאָטמאַן, וועלכער וואָלט באַשטימט אויסגעוואָקסן צו איינעם פון די גרעסטע דיכטער אין דער מאָדערנער העברעאישער פּאָעזיע. אויף יענער זייט פאַרקאָן האָבן זיך געפונען די באַראָקן אין וועלכע עס זענען קאָנצאַרירט געווען די סעלעקטירטע, אַרבעטס פּעאיקע דערווייל נאָך עקספּלואַרטירבאַרע אידן (באַראָק וו. ה. ווילאדונקי הוטי און יעגערס באַראָק). ווי אַן אומגלויבלעך מעשהלע פון טויזנט און איין נאַכט, זעט מיר היינט אויס דער פּאַקט, אַז אין 1943 אין אָנבליק פון אונטערגאַנג און פּורענויתדיקן חורבן איז נאָך אין באַראָק וו. ה. אַרגאַניזירט געווארן אַן אומלעגאַלע הערצלס יאָרצייט אַקאַדעמיע, אויף וועלכער עס איז אַפילו אויפגעטרעטן אַן אָרגאַניזירטער מוזיקאַלישער קוואַרטעט אין באַשטאַנד פונם האַרציקן ווינער אידישן דאָקטאָר פּעקער „טשעלאָ" (האָט איבערגעלעבט די לאַגערן און געפינט זיך היינט־צו־טאָג צוריק אין ווין), סעוועריין פּיעטרושקאַ, דיריגענט פונם לאָדזשער פילהאַרמאָניע אָרקעסטער — ערשטע פידל; בייגעלמאַן — צווייטע פידל; און מיצמאַכער — דריטע פידל. קען זיך עמעצער פאָרשטעלן די באַדייטונג פון יענע אויפמונטערנדיקע התקוה קלאַנגען פאַר די פאָרשפאַרטע לאַגערניקעס אונטער דער נאָז פון די היטלעריסטישע ווערק־שוץ.

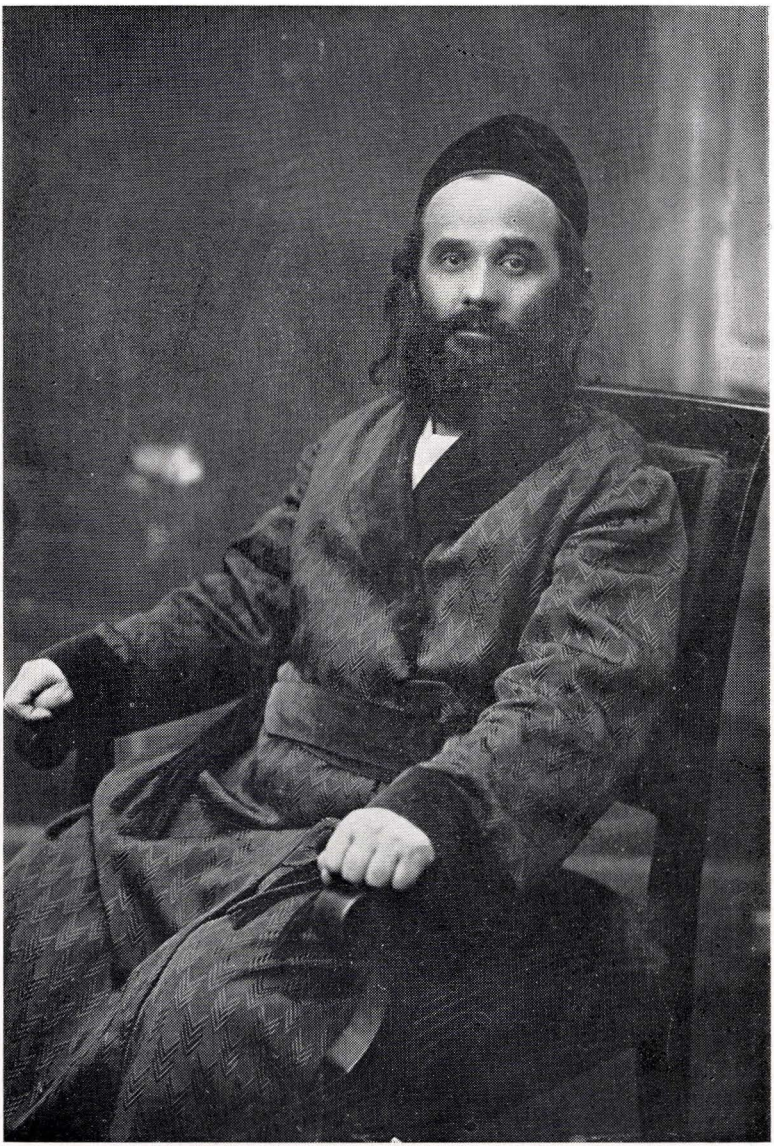
יעדער שפּאַן נענטער צו די אַלייען רופט אַרויס זכרונות, וואָס וועקן זיך אויף מיט אַזאַ בילדלעכע בולטקייט, ווי ערשט נעכטן וואָלט עס פאַסירט. דערמאָן איך זיך ווי מיט עטלעכע דרייסיק יאָר צוריק בין איך דאָס ערשטע מאָל געקומען קיין אָסטראָווצע אין אַ גאַנץ אַנדערער שטימונג. איך בין דאָן אַלס דעם רבינס בן־יחידל, מיטגעפאָרן מיט מיין פּאָטער אדמו״ר הרב אלכסנדר זושא אייזענשטאַדט הי״ד, וועלכער איז אויף דער איינלאַדונג פון זיינע חסידים געפאָרן פירן „טיש" אין אָסטראָווצער בית־מדרש. ווי לאַנג כ׳וועל לעבן וועל איך נישט פאַרגעסן יענע דערהויבענע גייסטיקע מאָמענטן, וועו דער אַלטער אָסטראָווצער צדיק ר׳ מאיר יחיאל האלשטאק ז״ל און מיין פאָטער האָבן צוזאַמען אַ שלוש סעודות געפירט, תורה געזאָגט, און באַגייסטערט דעם טויזנט־קעפּיקן עולם מיט דער וואונדערבאַרקייט פון חסידישער נגינה.

איצט אָבער גיי איך איינער אַליין אין אַ שבעה שטימונג און מיט יעדן טריט ווייטער הויערט אויף מיר אַלץ מער און מער אַ דערדריקנדיקע אבלות פונם בלויזן באַוואוסטזיין, אַז עס קען אַמאָל זיין, אַז איך גיי אפשר אין די געגנויע פוס־טריט פון מיינע אומגליקלעכע, הייליקע טאַטע־מאַמע, וועלכע זענען אויפן זעלבן וועג, נאָר אין אַ קעגנזעצלעכער ריכטונג געטריבן גע־ווארן מיט נאַגייקעס צו זייער לעצטער רייזע קיין טרעבלינקע אין די אויס־געכלאָרקטע פי־וואַגאָנען.

באַמי איך זיך צו באַהערשן אַ פלוצלינגדיקן אימפּולס, וואָס דיקטירט מיר די שיך אויסצוטאָן און באָרווסערהייט אַרייצוגיין אין שטאָט. שטאַרק איך זיך נישט מיטגעריסן צו ווערן פונם צודרינגלעכן געפיל וואָס עגבערט

דער אָסטראָוצער צדיק, אדמו״ר הרב ר׳ מאיר יחיאל
הלוי האלשטאק זצ״ל.

אבי מורי אדמו״ר הרב אלכסנדר זושא אייזענשטאַדט זצ״ל הי״ד.

אָסטראָווצער געטאָ־אָרקעסטער (מיט אינסטרומענטן אין די הענט און „יודען־בעגדער" אויף די אָרעמס), אין די יאָרן 41־1940. דיריגענט: פּיעטרושקאַ; וויאָליניסטן: יעקב לוסטיק און פּנחס מיצמאַכער; פּיאַניסטין: חיה׳לע מושקעס; סאַקסאָפאָניטן: בייגעלמאַן און דר. מאַלינגער׳ס טאַכטער; טשעליסט: דר. פּעקער; אַקאָרדיאָן: משה מיצמאַכער; באַס: יצחק בייגעלמאַן; פּאָרלעזער און דעקלאַמאַטאָר: וואָהל.

אין מיר: „של נעליך מעל רגליך כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קודש הוא".

אויף די אַלעיעס (די „פיפט עוועניו" פון אַמאָליקן אָסטראָווצע) איז נאָך פרימאָרגנדיק שטיל, אָבער מען זעט שוין גרופּקעלעך פון אַרבעטער שטיין אויף די ראָגן און וואַרטן אויף די אויטאָבוסן, וואָס קומען זיי אויפנעמען און אָווקפירן צו די וויטער־אַוועק ליגנדיקע אָפּטיילונגען פון די אָסטראָווצער זאָקלאָדן. ווי מיט צוואנציק יאָר צוריק זעט מען אַהיימגייענדיקע אַרבעטער פון דער נאַכט־שיכטע. מען קאָן זיי דערקענען אין די צוויי קילאָדיקע רונ־דיקע לאַבנס ברויט, וועלכע זיי טראָגן פונקט ווי אַמאָל אונטערן אָרעם. ווי אין די אַלטע פּאָר דער קריג צייטן פּאָרן אויך אַ סך אַרבעטער אַהיים אויף „בייסיקלעך". אין אַלגעמיין האָט אָסטראָווצע אין דעם טייל שטאָט פיל זיך נישט געענדערט. אַביסל וויטער געפּין איך אויס, אַז דער רעדער־פּאַרקער דורך די אַלייען צום מאַרק צו איז אינגאַנצן אָפּגעשלאָסן, וויייל מען האָט צענומען די אַלטע האָלצערנע בריק איבער דער קאַמיענע, אויף וועמענס אָרט דער שטאָטראָט וועט איצט אויפבויען אַ פיל שטאַרקערע און באַקווע־מערע בריק, אַז אַפילו די שווערסטע טראַקטאָרן און לאָקאָמאָציע מאַשינען וועלן אָן שום געפּאָר קענען דורכפּאָרן. באַלד נאָך דער בריק, אויף דער רעכ־טער זייט, וואו די שפּיגלס האָבן אַמאָל געהאַט זייער אייזן־אונטערנעמונג, געפינט זיך נאָך אַלץ אָסטראָווצע פּאַרנעמסטער רעסטאָראַן, וואו דער „יודנ־ראָט" פלעגט אויפנעמען די ס.ס.־אישע פּאָגראָמשטשיקעס פון דער קלימאַ־טאָווער שטראָף־בריגאַדע און דורך די פיינסטע מאכלים און די טייערסטע וויינען ווירקן אויף די באַנדיטן, אַז זיי זאָלן פון זייערע ראַפניקעס אָפּקייטלען די בלייערנע געווייכטן און שלאָגן מיט „רחמים".

אָנהייבנדיק פון די פּאָוואָזשניקעס און אַרויף דורכן טומאה־געסל צום מאַרק צו, זענען מערסטנס געווען אידישע געשעפטן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין פריוואַט וואוינונגען. אַנדערש זעט שוין אויס אויפן מאַרק אַליין, וואו מען קאָן באַלד באַמערקן די פאַרגעקומענע ענדערונגען. קודם כל איז דער גאַנצער מאַרק־שטח אויסגעפּלאַסטערט געוואָרן מיט שטיינער־פּלאַטן און מאַכט איצט דעם איינדרוק פון אַן אַמפּיטעאַטער מיט דער „הויכער צאָל" אַלס בינע־פּאָדיום.

אינמיטן מאַרק, קעגנאיבער דער אָפּטייק, אויפן פראָמינענטסטן אָרט, שטייט איצט אַ דאַנקבאַרקייט דענקמאָל פאַר דער באַפרייערישער רוסישער אַרמיי אין געשטאַלט פון אַ רויט־אַרמייאישן סאָלדאַט אין פולער באַוואָפענונג מיט אַ פאָן אין האַנט.

וואו קערבלס בירשענק איז אַמאָל געווען איז איצט פאַראַן אַ גרויסער קאָאָפּעראַטיוואָר שפּייז מאַגאַזין, וועלכער פאַרטרעט איצט די צענדליקער אידישע „ספּאָזשיווטשע"־געוועלבלעך, וואָס האָבן זיך אין שטאָט געפונען, האַנדלענדיק מערסטנס אויף באָרג (קרעדיט) ביז צו סוף־חודש.

ראזענצווייג פאמיליע פון אסטראוצע—שיענע גאס נומער 107. פון לינקס: ירחמיאל ראזענצווייג, די מוטער שרה־מירל, דער פאטער שמואל־משה, און די עלטסטע טאכטער שפרה. אונטן זיצנדיק לעבן טאטן, די קליינע פייגעלע. אין קיילעכיקן חסידישן היטעלע, פון רעכטס, דער איינציק לעבנ־געבליבענער פון דער גאנצער משפחה, חיים יוסף ראזענצווייג נ"י (איצט אין טאראנטא).

פייגע ראָזענצוויג, לעצטנס געוואוינט אין טשמיעלאוו, אויסגעזידלט צוזאַמען מיט איר עלטערע שוועסטער שפרה. ביידע שוועסטערן האָבן מקדש השם געווען מיט זייער טאַט פון נישט וועלן אַוועקגעבן זייערע קינדער צו די דייטשן, בכדי צו קענען בליבן לעבן.

פאַרשוואונדן זענען די שלום עליכמשע געסלעך פון דער „טילנע" און „זאַטילנע". אויף זייער אָרט זענען אויפגעבויט געוואָרן גרויסע, מאָדערנע אַפּאַרטמענט הייזער פאַר דער לאָקאַלער באַפעלקערונג. אויף דער קיניווער גאַס איז נישט צו באַמערקן קיין שום ראדיקאַלע ענדערונגען חוץ דעם, וואָס דער אַמאָליקער אידישער בית־עולם אויפן באַרג איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גוט־געפלעגטן גאָרטן, איבערלאָזנדיק קוים אַ שוואַכן שפּור פון זיין אַמאָליקן כאַראַקטער אַלס באַערדיקונגס פּלאַץ, אויף ווּעלכן עס האָבן זיך גע־פונען הונדערטער היסטאָריש זעלטענע מצבות פון אידישע פערזענלעכקייטן.

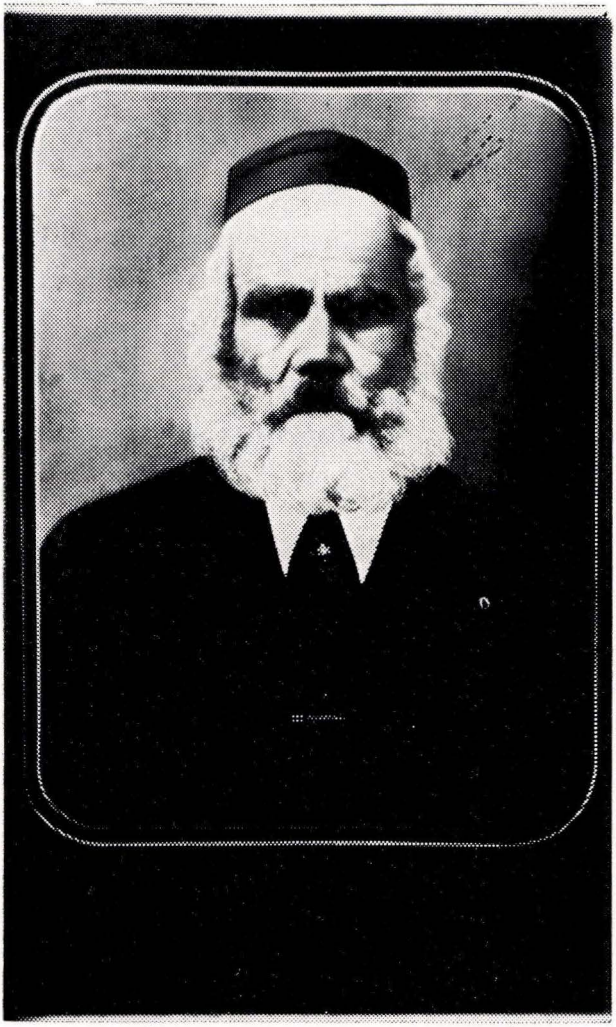
אויפן הינטערגרונט פון אַ נייער קירכע שטייען פאַרוקט אין אַווינקל אַ ביסל פאַרלאָזענע מצבות, ווי אַ טרויעריקער נישט אָנזעעוודיקער „מעמענטאָ" נאָכן אידישן אָסטראָווצע, וואָס איז פאַרשוואונדן. פון הייליקן אָסטראָווצער צדיק אוהל איז אַפילו קיין סימן נישט געבליבן, אויסער דער אַלטער פיר־הונדערט יאָריקער בוים, ווּעלכער האָט מיט פענאָמענאַלער עקשנות זיך פאַר־ווּאָרצלט אין געווּעזענעם אידישן „גוטן־אָרט" און אויף צו להכעיס אַלעם פאַרגעקומענעם — גרינט ער נאָך אַלץ, טראָץ זיין טיפן עלטער.

ווי מיט אונטערגעהאָקטע פיס פאַרנעם איך זיך צו דער שיענער גאַס. אויך דאָ איז נישט צו זען קיין גרויסע שנויים. לעווקאָוויטשעס הויז שטייט נאָך אַלץ אין סאַמע צענטער שיענניענסקאַ, צווישן מאַרק און די בראָווארניע. נאָר אַנשטאָט די אידישע לאָקאַטאָרן פון ווּעלכע איך געדענק די אַלעקסאַנ־דראָוויטשעס און די לאַנדאַס הי"ד, האָט דער „שליאַכעצקע גאַספּאַדאַזש" איצט קריסטלעכע איינוואוינער, וואָס צאָלן מן הסתם דאָס דירה געלט אין מאַגיסט־ראָט אַריין. אינדרויסן ביי זיין גרויסשטאָטישן בנין שטייט איינער פון די מי־כאַנסקי ברידער, נישט צו עלעגאַנט אָנגעטאָן, מיט האַמער און זעג אין דער האַנט און רויכערט אַ ביליקן פּאַפּיראָס. דאָס איז דער זעלבער באַלעבאַטישער מיכאנסקי, וואָס האָט אידן קיין שלעכטס נישט געטאָן, אָבער אין קיין פאַל נישט געלאָזן אַ אָרעמען אידן נעמען אַ וויאַדרע וואַסער פון זיין הויף־ברונעם...

פונקט קעגנאיבער איז נומער פיר־און־פופציק שיעננאַ גאַס. דאָס איז געווען דאָס הויז פון ר' אליעזר ברוקירער הי"ד, וואו עס זענען באַגראָבן מיין פאָטערס כתבים, ווּעלכע איך באַמי זיך איצט אויף אייגענער האַנט אַרויס־צובאַקומען.

וואָרט איך שוין מיט אומגעדולד דער מאַגיסטראַט זאָל זיך עפענען, איך זאָל קענען אינטערוועניר ביים פאַרזיצער פון שטאָטראַט וועגן אַ דערלויבעניש און פאָליציייאישע הילף אַריינצוגיין צו די נייע באַזיצער פונם באָדן, וואו די מאַנוסקריפטן זענען אין אַ האַלצערנעם קאַסטן באַהאַלטן אונטער דער פאָד־לאָגע פונם קליינעם אָפּיצינע הייזל אין אונטערשטן טייל הויף.

דערווייל איז נאָך אָבער נישט קיין ניין אַזייגער, ווען עס הויבן זיך אָן די אָפּיציעלע אַמט שטונדן. גיי איך זיך אינצווישנצייט איבער אויף די אַמאָל היימישע גאַסן און באַמערק צום ביישפּיל, ווי „סאָקאָלס" ספּאָרט פּלאַץ איז

עזריאל הערש אייזענשטאַדט פון דער דרילזשער גאַס.

פֿאַרבויט מיט שפּאָגל־נייע הייזלעך פון ווייסן קאָליר. אויף דער דרילדזשער גאַס — וואו עס איז פֿאַרגעקומען דער לעצטער אַקט פון דער געטאָ־דראַמע — שטייט נאָך אַלץ די „יודנראַט" געביידע, אַן אויפגעפרישטע, מיט אַ רויט וויסן אויפשריפט: דאָ געפינט זיך איצט די שטאָטישע, אינדוסטריעלע מיטל־שול. דערלעבן דערקען איך קאַנטאָרס אַמאָליקן פריזיר־אַנשטאַלט — אַן אָפּ־געלאָזענער מיט פֿאַרהאַקטע לאָדנס.

ווי אַנדערש זענען איצט אויס אין מיינע אויגן די שטילע מיט שפּיציקע שטייגער ברוקירטע געסלעך, וואו עס האָט אַמאָל געווימלט מיט קאָליךפולן אידישן לעבן.

אַבי טויזנט אידן האָבן זיך דאָ געפונען ווען די מערדעריש באַצווינגער זענען אַריין קיין אָסטראָווצע; צען טויזנט אידן געווען דאָ אין 1940. עלף טויזנט צוזאַמען מיט די אַרייַנגעיאָגטע אין 1941. פון די פופצן טויזנט אידן, וואָס האָבן זיך דאָ אָנגעזאַמלט אין 1942, זענען קרוב עלף טויזנט דעם 12־טן אָק־טאָבער פונם זעלבן יאָר, אויסגעזידלט געוואָרן קיין טרעבלינקע, אונטער דער זאָרגפולער אויפזיכט פון די באַרימטע מאָרד־מאַניאַקס: פּיטער און ברונאָ, ביי דער מיטהילף פון די גירוש פּראָפּעסיאָנאַלן: לאַנגער און ווייליער פון דער לאָקאַלער ס.ד. (זיכערהייטס־דינסט), הויפּטמאַן שוואַרץ פון דער שוץ־פּאָליצייַ, שוין נישט רעדנדיק פון אַזעלכע נידערטרעכטיקע טיפּן פון דער „גראַנאַטע־נער פּאָליצייַ" ווי: קאָטשמאַרעק, וועלכע האָבן ווי היענעס נאָר געוואַרט אויף דעם מאָמענט זיי זאָלן קענען מאָרודירן די געבליבענע רעשטלעך פון אידישן האָב און גוטס.

אין דער צייט ווען די אויבנדערמאָנטע וואָמפּירן האָבן זיך פֿאַרנומען מיטן פֿראַקטישן אַדורכפירן פון די ליקווידאַציע אַקציעס — איז אין מאַגיסט־ראַט געזעסן אַ ספּעציעל פון בערלין דעלעגירטער רייכס־דייטש מיטן נאָמען מאטשאל, אין דער קאָפּאַציטעט פון שטאָט קאָמיסאַר איבער אָסטראָווצע. דער דאָזיקער מיטל־יאָריקער יונקער, ציוויל אָנגעטאָן אין אַ ווייכן פּילצענעם קאָפּע־לוש מיט די אַראָפּגעלאָזטע ראַנדן און אויסגעפּרעסענעם קיילעכיקן פּרצוף — איז אין דער אמתן געווען דער טעאָרעטישער, טיראַנישער צוגרייטער פון אַלע גירושים, וועלכע ער האָט געהאַט אַ שוואַכקייט צו פּובליצירן אויף גרויסע אַרויסגעקלעפּטע אָפּישן, אונטערגעחתמעט מיט זיין אָפּיציעלן טיטל אלס קאָמיסאַר פון דער שטאָט.

זיך אי־ך איצט אין מאטשאלס קאָבינעט, וואָס איז היינט צו טאָג צוריק דאָס אַרבעטס־ביורא פונם סימפֿאַטישן פֿאַרזיצענדן פון אָסטראָווצער שטאָט־ראַט. ווי אַנדערש אין באַנעמונג און אויסזען איז דער איצטיקער „ראש העיר" פון אָסטראָווצע. אַ הויכער, אַן ערנסטער מיט אַן אידיל געזיכט איז ער צו מיר אַרויסגעקומען פון אינמיטן אַ פֿאַרקומענדיקער קאָנפֿערענץ, דערפֿאַרנדיק, אַז כ׳בין אַ קאָנאַדער טוריסט און מיין פֿאָטער איז געווען דער אין אָסטראָוו־צע רעזידירנדיקער „סאַנדאָמיעזשער ראַבין".

אַן אויספלוג פון אָסטראָווצער יוגנטלעכע צו דער שוויענטאָקזשיסקער תפיסה.
פון די אַלע פאָטאָגראָפירטע זענען נאָר לעבן געבליבן פאָלגנדיקע: ישעי׳
צווייגמאַן, בערל אַרבוס (טאָראָנטאָ), יחיאל מינץ (האַמילטאָן), די ברידער
סארלאזוסקי און מאיר קרענדל (ישראל), פּנחס זינגער (וואדערבורי, אַמעריקע)

אַסטראָווצער מאַרק אין „הויכע צאל" — פונדערווייטנס די געוועזענע געשעכטן כון די נייהויזעס, מיוצבערגס, קאצענעלענבויגנס, צוקערפיינס און פוקסעס.

שיענע גאַס נומער 54 — ר׳ לייזער ברוקירער׳ס הויז הי״ד. פּוילישע פּאָליציאַנטן גראָבן, זוכנדיק די כתבים.

וואָס אַן אמת קוועלקלט ער זיך אַ ביסל אין אָנהייב, נישט וויסנדיק אין פֿאַרלעגנהייט וויי צו רעאַגירן אויף מיין פֿאַרלאַנג, ער זאָל מיר צוהעלפן אויס־גראָבן דעם באַהאַלטענעם קאָסטן שריפטן. אָבער וועג איך דערקלער אים, אַז עס זענען אין קאָסטן נישט פֿאַראַן קיין שום מאַטעריעלע ווערטפולקייטן, נאָר מאַנוסקריפּטן פון רעליגיעזן אינהאַלט, און אפשר גאָר טעגלעכע פֿאַרצייכ־נונגען פון דער אָקופּאַנטן־תקופה, אַ שטייגער ווי דודל ראַבינאָוויטשעס העפטן — טעלעפֿאָנירט ער מאַמענטאַל צום קאָמיסאַר פון דער שטאָטישער פֿאָלקס־מיליץ אויף די אַלייען און פֿאַראַרדנט אים מיר צו געבן עטלעכע מיליציאָנערן, וואָס זאָלן נישט בלויז האַלטן אָרדנונג און פונאַנדעריאָגן נייגעריקע, נאָר אויך טאָקע מיט לאָפּאַטעס אין די הענט העלפֿן גראָבן.

ליידער אָבער האָט מען כמעט גאָרנישט באַווייזן צו געפֿינען. נישט צוליבן נישט וויסן וואו דאָס באַהעלטעניש אָרט איז געווען. כאָטש דאָס קלייניע הייזל אין אונטערשטן הויף איז געווען צענומען ביזן פונדאַמענט, האָב איך דאָך גלייך צוגעטראָפֿן צום פֿלאַץ, וואו איך האָב עס מיט די אייגענע הענט אין 1942 געהאָלפֿן באַגראָבן. די ווייכע דורכגעזיפּטע ערד אין וועלכע די לאָפּאַ־טעס זענען געזונקען אָן שום שוועריקייטן, האָט שוין אָבער געהאָט אַלע סימנים, אַז עמיצער האָט זיך שוין דאָ מטריח געווען פאַר אונדז, זוכנדיק ווערט־זאַכן און געפֿינענדיק אַפּנים באַשריבענע אידישע בלעטלעך, מיט אַנטוישונג זיי אַרויסגעווארפן.

פאָטאָגראַפיר איך די מיליצאָנערן אין אָנדענקונג פון זייער אָנטיילנעמען אין דער זוך עקספּעדיציע און בלית ברירה שטעל איך זיך צופרידן מיט מיין געפונענער, געלער „יודן־קאָרטע", אַ ביסל בילדער, עטלעכע מיט בלייפּעדער געשריבענע נאָטיצן פון מיין פּאָטער זצ"ל, און אַ קליין פּעקל שריפטן, וועלכע מיר נעמען אַרונטער פון אונטער אַ שיכט ליים אויפן קאָפּליענעם אויוון אין געווענטעם עס־צימער פון ר' אליעזר ברוקירער (אָפּגעזאָגט זיך צו גיין אין די וואַגאָנען אַריין און דערשאָסן געווארן פאַר שטעלן אַ ווידערשטאַנד).

צווישן די קוים לעזבאַרע ווערטער פון מיין פאָטערס אָפּגעריבענע האַנט־שריפט דערקענן איך און לייען אַ פּלאַסטישן פראַגמענט פון אַ נישט־פאַרענ־דיקטן העברעאישן געטאָ־שיר: „מיין האַרץ איז אין האַרפע פון ביטערן פּיין; מיין נשמה פול עלנדע קלאָנגען".

דאָס איז טאָקע דער גייסטיקער צושטאַנד אין וועלכן כ׳גענפין זיך. דאָס איז טאָקע די טרעפּלעכסטע באַצייכענונג פאַר מיין איובדיקער שטימונג, אין וועלכער איך פאָר צוריק קיין וואַרשע.

✻

וויערזשבניק-סטאַראַכאָוויץ - דאָס אָרט פון הערמאַן נערינגס שקלאַפן לאגערן

אַ באַזוך אין איצטיקן „וויערזשבניק" — צוזאַמענשטויס מיט אַן אַנטי־אַמעריקאַנער. — קוימענרויך, וואָס דערמאָנט אינם אידישן גורל. — אומבאַקאַנטע פאַקטן פון אידישן מסירת נפש.

אין די פריערדיקע באַשריבענע שטעט און שטעטלעך פון היינטיקן פוילן, האָבן אַוודאי די לייענער באַמערקט, אַז במשך פון מיין גאַנצן אַרום־פאָרן איבער די געווען אידישע קהילות איז מיר נישט אויסגעקומען אָפילו קיין איין מאָל זיך אָנצוטרעפן מיט ספּעציעלע אומאַנגענעמלעכקייטן בנוגע מיין אידישקייט. אויב איך האָב זיך ערגעץ־וואו אַמאָל צוזאַמענגעטראָפן מיט אומפריינטלעכע באַמערקונגען קעגן אידן — זענען זיי אַרויסגעזאָגט געווען אין אַן אַבסטראַקטער פאָרם און נישט געווען געצילט צו מיר פערזענלעך.

אין דער גאַנצער צייט פון מיין אַרומוואַנדערן איבער די געווענע אי־דישע ישובים, איז מיר אויף אַ מאָמענט נישט איינגעפאַלן, אַז איך שטיי אפשר אין אַ געפאָר „פּיזיש באַליידיקט צו ווערן" און איך ריזיקיר צופיל מיטן אַרום־קריכן אייגענער אַליין אויף פלעצער און ערטער, וואו קיין אידיש פנים האָט זיך שוין זינט יאָרן נישט געוויזן.

עס איז געווען אָפילו אַ פאַל, וועו איך בין אויסטערליש פראַווואָצירט גע־ווָארן פון אַ צעשויבערטן חברה־מאַן, וועלכער האָט זיך אומגעבעטענערהייט צוגעזעצט צו מיין טישל און אויף אַ ווילד, שרייענדיקן אופן מיר געשטערט צו טרינקען מיין טיי. די „פּאַרציע", וואָס איך האָב פון אים אַריינגעכאַפּט האָב איך אָבער נישט געקריגן אַלס איד, נאָר אַלס „קאָרופּטירטער" אַמערי־קאַנער, צו וועמען מיין אָנפאַלער, זעט אויס, פילט אַן איינפאַכע זאָלאָגישע שנאה.

— איר פאַרשאָלטענע אַמעריקאַנער אימפּעריאַליסטן — האָט ער אַ היי־זעריקער געליאַרעמט. — איר פאַרברעכערישע מלחמה־צינדער! — האָט ער ווי אַ נישט־נאָרמאַלער געוועזט. — דער חבר גאָמולקא, דער רעטער פון פוילישן פאָלק וועט שוין וויסן ווי אונדז צו באַשיצן קעגן אייערע פאַרעטע־רישע אינטריגעס!

עס איז געווען אַ זייער נישט אַנגענעמע לאָגע אין יענעם וויערזשבניקער קאָאָפּעראַטיוון גאַסט־הויז, וואו איך בין צופעליק אָפּגעטרעטן צו כאָפּן אַ וואַ־רעמען טרינק. אַן איינאונאיינציקער איד אין דער אָנגערויכערטער קרעטשמע האָב איך זיך געפילט שרעקלעך אומבאַקוועם פון דעם פלוצלינגדיקן צוטשע־פּעניש, וואָס האָט זיך אויף מיר אָנגעזעצט און מיך ממש געצוואונגען אויס־צוהערן זיינע זלזולים, וואָס זענען כסדר געוואָרן דראָענדיקער.

ווער ווייסט מיט וואָס דער פּיינלעכער אינצידענט וואָלט זיך געענדיקט, ווען צוויי יונגע, דאָנעבן זיצנדיקע אַרבעטער שטעלן זיך נישט אויף, נעמען דעם ריטשענדיקן „וואַגאַבונד" גוט־ברודעריש אונטערן אָרעם און שטעלן אים אַרויס אין דרויסן.

באַלד נאָך דעם האָב איך אויך פאַרלאָזט דעם מלוכהשן רעסטאָראַן און אַוועק כאָפּן אַ בליק אויף דעם אַמאָל אַזוי אַקטיוון און לעבעדיק שטעטל, וואו עס איז געגרינדעט געוואָרן די ערשטע תרבות־שולע אין קיעלצער געגנט און וועלכעס האָט געשמט מיט אירע אינסטיטוציעס און אידיש־באַלעבאַטיש איינגעפונדעוועטקייט פון דורות.

* * *

וויערזשבניק, וואָס איז פאַקטיש אַ צווילינג־שוועסטער פון דערבייאיקן סטאַראַכאָוויץ, איז היינט צו טאָג ווידער אַקטיוו אין איר פּראָדוקציע פון שוועך־אינדוסטריע. געגנוי וואָס מען אַרבעט אויס אין די רויט־ציגלנע האַלעס מיט די רויטע, צום הימל־גרייכנדיקע קוימענס, ווייס איך נישט און האָב נישט געוואָלט ריזיקירן צו פרעגן. (בייַ די אָקופּאַנטן זענען עס מערסטנס געווען אַמוניציע פאַבריקן). וואָס מיך האָט אָבער גאָר שטאַרק אינטערעסירט איז געווען דער חשק פאַר אַ ווייל כאָטש אַרומצואוואַנדערן איבערן מאַרק, אין די זייטיקע געסלעך, וועלכע זענען מיר נאָך באַקאַנט פון פריערדיקע פריילעך־כערע צייטן.

האָב איך זיך פאַרנומען צו דער ריכטונג פון אַמאָליקן „ראטוש", וואו עס האָט יאָרנלאַנג געווואוינט מיין קוזין שמואל אברהם אייזענשטאַדט (איצט אין ניו־יאָרק) און אויב איך בין זיך נישט טועה אויך די טענענבלום פאַמיליע, פון וועלכע צוויי זיין, הערשל און מענדל, האָבן זיך געראַטעוועט און געפינען זיך היינט צו טאָג אין טאָראָנטע.

פון אויבנדערמאָנטן לאַנדמאַרק איז אָבער קיין זכר נישט געבליבן. אַנ־שטאָט אים, זענען זיך אַ פּאָר נייע אָפּאַרטמענט הייזער מיט באַלקאָנען, וואָס ציען די אויפמערקזאַמקייט פון יעדן געקומענעם באַזוכער.

קעגנאיבער, אויף דער אַנדערער זייט מאַרק, האָט צוזאַמען מיט זיין שוועך, יעקב קאָרנוואַסער, געוואוינט מיין פּאָטערס אַ חסיד, ברוך צוקערבלום

הי״ד (מאיר רעליס זון פון צויזמער). אַביסל אַראָפּצוצו, געדענק איך, האָט געווּאוינט אַ פּלאָצקער פּליטים־פאַמיליע.

בכלל איז וויערזשבניק־סטאַראָכאָוויץ אין די מלחמה יאָרן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן עיר־מקלט, אין וועלכער עס האָבן זיך געפונען אידן פון די וויטסטע געגנטן און פון די אַרומיקע קלענערע שטעט און שטעטלעך. נישט אַלע פון די דאָזיקע אידן האָבן דערלעבט צו זען די נאַצישע מפלה און זענען צום גרויסן וויטיק אומגעקומען — וועראַנדיק פאַרשלינגען אין די „פּיקרין״ פאַבריקן פון טרויעריק באַרימטן וועלק „צע״ אין סקאַרזשיסקאָ, אַדער אַוועק־געשיקט קיין טרעבלינקע.

* * *

גיי איך איצט אַרום איבער דעם אַמאָליקן וויערזשבניק, וואָס איז שפּעטער געוואָרן „מלכות הערמאַן גערינג״, פון וועלכן ער האָט געצויגן קאָלאָסאַלע פּראָפּיטן און — איז היינט פולשטענדיק אידן־ריין.

אָט איז די דרילדזשער גאַס. דאָ האָט אַ געסטאַפּאָוויץ דערשאָסן טאָבטשע וויסבלום פון אַפּט הי״ד (שמואל וויסבלומס, דעם אייזן־סוחרס אַ טאָכטער). איר געקעפּטער קערפּער איז ערשט נאָכן קריג אויסגעגראָבן געוואָרן דורכן געזעלשאַפּטלעכן עסקן, גרשון ראָזענוואַלד (אַליין געווען אין וואַלד מיט די פּאַרטיזאַנער) און צוזאַמען מיט נאָך איבער הונדערט אַנדערע געפונענע קדושים איבערגעפירט געוואָרן אין אַ בריידער־קבר אויף די „מאיוואוקע״.

ווי אין וואַרשע, ביאַליסטאָק און טשענסטאָכאָוו, האָט מען אין תחום פון די וויערזשבניקער געטאָ־געסלעך אויך געטרוימט און געפלאַנט אַ באַוואָפנטן קאַמף מיט די דייטשן און וועגן פאַרטיזאַנער טעטיקייט.

אַריבער פיר הונדערט מאַן פון סטאַראָכאָוויצער לאַגער איז ביסלעכווייז געלונגען זיך אַרייַנצובאַקומען אין וואַלד אַריין, וואו זיי האָבן זיך באַמיט צו ארגאַניזירן אַ קעמפּערישע איינהייט. אַ געוויסע צייט איז אפילו אַרומגעגאַנגען אַ קלאַנג אין די באשעטשינער וועלדער וועגן אַ גבורהדיק, אידיש קראָשניקער אינגל, וואָס אָפּערירט אַלס פּאַרטיזאַנער קאָמאַנדיר אונטער נאָמען „באָלקע״. שפּעטער זענען אָבער געקומען ידיעות וועגן זיין פאַלן אין שלאַכט בעת אַ פאַרביטערטן קאַמף מיט דער זשאַנדאַרמעריע.

איבערמענטשלעכן הערואיזם אין העלפן די קאָשערירטע לאַגערניקעס צו אַנטלויפן אין וואַלד אַריין האָט אויך אַרויסגעוויזן אַ פּשוט פאָלקס־אינגל, אַ טרעגערס אַ זון (מאיר די בירעטעס). זייענדיק פאַרוואונדעט אין פוס פון אַ גראַנאַט, האָט ער זיך מיט די לעצטע כוחות צוגעשלעפּט צו די שטעכל־דראָטן און זיי איבערגעשניטן, עפענענדיק אַן אַנטרינונגס־וועג פאַר די אַנדערע. די

רוצחים האָבן אַלס נקמה אים צוגעבונדן צו אַ פערדישן עק און אים געשלעפט איבער די גאַסן ביז ער האָט אויסגעהויכט זיין נשמה.

זענען מיר איצט די מאַרק שטיינער, אויף וועלכע דעם קדוש׳ס גוף איז אַרומגעשלעפּט געוואָרן, נישט אויס ווי איינפאַכע „דומם׳ס" — נאָר ווי סימ־באָלישע, מיניאַטוריקע מצבה שטיינער, וואָס ווען זיי וואָלט געקאָנט רעדן, וואָלטן זיי דערציילט וועגן דער מלכותדיקער גבורה פון אַ לויטערער נשמה, וועלכע האָט זיך געאָפּפערט צו ראַטעווען זיינע ברידער...

* * *

אָנהייב קריג האָבן זיך אין וויערזשבניק געפונען דריי טויזנט און אין סטאַראַכאָוויץ דריי טויזנט צוויי הונדערט אידן. אין 1941 איז זייער צאָל צו־זאַמען מיט די צוגעקומענע פּליטים געשטיגן צו דריי טויזנט זעקס הונדערט נפשות. אין 1942 האָבן זיך אין ביידע פּלעצער צוזאַמען געפונען בערך צען טויזנט אידן, אנשים, נשים וטף. דעם 26־טן אָקטאָבער פון זעלבן יאָר, זענען אַכט טויזנט פינף הונדערט פון זיי אַוועקגעשיקט געוואָרן אין כלאָרק־וואַגאָנען קיין טרעבלינקע, וואו זיי זענען אַלע פאַרניכטעט געוואָרן. גאָר אַ קליינער פראָצענט פון די געבליבענע פופצן הונדערט האָבן איבערגעהאַלטן די לאַגערן. אַ נאָך קלענערע צאָל האָט אויסגעהאַלטן דאָס פאַרטיזאַנער לעבן אין וואַלד.

די צווישן זיך ריוואַליזירנדיקע און טיילמאָל אַפילו זיך קעגנזייטיק באַ־קעמפנדיקע אָפּטיילונגען פון פאַרשידנאַרטיקן פולישן אונטערגרונט, האָבן זיך נישט אַלעמאָל פריינטלעך באַצויגן צו די אַנטרונענע פון געטא. אַפילו די איינהייטן פון דער פאָלקס־ארמיי האָבן אויך נישט שטענדיק געוואָלט אַרייַ־נעמען אידן אין זייערע ריייַען, צוליבן מאַנגל אין געווער. אַן אויסנאַם אין זיין הומאַניטאַרער און טיף מענטשלעכער באַציאונג צו די געליטענע און אָפּט־מאָל אויך באַרויבטע וואָלד־מענטשן איז געווען דער אָסטראָווצער לינקיס־טישער „אַרמיא־לודאָווא" פירער דזשובינסקי — פּסעוודאָנים „זעסטא". דער אויבנדערמאָנטער האָט אַרויסגעוויזן אַ סך מסירת נפש אין פאַרטיידיקן אידן ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן. (נאָכן קריג איז דער זעלבער געוואָרן נאָמינירט אַלס קאָמענדאַנט פון דער שטאָט לאָדזש).

די ערגסטע, צרותדיקע געפאַרן פאַר די וואָלד־אידן זענען אָבער געווען די כסדרדיקע פאַרפאָלגונגען און אָבלאָווע, וואָס די דייטשן האָבן אייניגע־אַרדנט אין די אַרומיקע וועלדער, ביי דער מיטהילף פון די אַזיאַטישע, קרום־אויגיקע קאַלמיקן. די דאָזיקע שאַרפקיניגע, האַלב ווילדע „סטעפּ בריות" אין דייטשע אוניפאָרמען האָבן ווי חיות רעות פּשוט הנאה געהאַט פון דעם „מענטשן יאָגד" און מיט ווילדן אייפער זיך געיאָגט נאָך די אומגליקלעכע, טיילמאָל פאַר טעג הונגעריקע און נישט ווי געהעריק אויסגעשטאַטע גרופּעס פון די אידישע ווידערשטענדלער.

טראָץ אַלעמען, האָבן אַ געוויסע צאָל וויערזשבניקער דאָך זיך באַוויזן אויסצובאַהאַלטן אין די שכנישע וועלדער און זענען אַ דאַנק זייער נישט אויס־פאָלגן די דייטשע באַפעלן און פאַרקאָנספּירירטער טעטיקייט געבליבן לעבן. אין יאַנואַר 1945 זענען זיי אַנטגילטיק באַפרייט געוואָרן דורך דער אַוואַנ־סירנדיקער רויטער אַרמיי. קיינער פון די צוריקגעקומענע איז אָבער מער נישט דעצידירט געווען צו בלייבן אינם פון אידן אויסגעלייקטן שטעטל. ספּעציעל נאָך וועו עס האָבן זיך וואָס אַמאָל אַלץ מער אָנגעהויבן פאַרמערן די פאַלן פון אידן מאָרד מצד היימישע גענגסטערס. די קליינע שארית הפּליטה האָט אָנגעהויבן אויסוואַנדערן, עמיגרירנדיק מערסטנס קיין ישראל און אַמע־ריקע. (אין ניו יאָרק דאַרפן זיך געפינען אַרום הונדערט געראַטעוועטע וויערזשבניקער). די יאָרהונדערטער אַלטע וויערזשבניקער קהילה האָט אויפ־געהערט צו עקזיסטירן און איז געוואָרן אַן ענין פון דער פאַרגאַנגענהייט.

נישט מער, — אַ טוריסט מיט פאָטישן דמיון, וואָס בלאָנקעט זיך אַרום איבערן אידנלערן שטעטל זוכנדיק סמנים פון אַמאָל — קען טיילמאָל אין די פליענדיקע פונקן און אינם קוימענרויך פון די אַרומשטייענדיקע פאַבריקן, נאָך זען טרויעריקע מיראָזשן פון דער פאַרגעקומענער טראַגעדיע... ווי עס וואָלט ערשטע נעכטן געשען...

אויפן מאַרק און נעפּלעך פונם אידיש היסטאָרישן שטעטל דרילדוש

געבליבענע חורבות פון פּוילישן קעניגטום. — דאָס אָנ־זעעוודיקע פעלן פון אידישער איניציאַטיוו. — פּאַרקלאַפּטע לאָדנס פון אַמאָליקע אידישע געשעפטן. — זכרונות וועגן אידישן ווידערשטאַנד. — דער אַנטגילטיקער אומקום פון אַ אידישן ישוב.

אומגעפער האַלבוועגס צווישן וואַרשע און צויזמער געפינט זיך דאָס שטעטל דרילדוש (אָן ערך עטלעכע און דרייסיק קילאָמעטער פון ראַדאָם). אויף פּוילישׁ־לשון הייסט דאָס מאָלערישע שטעטל: „אילושא" און איז אַ צוזאַמענשטעל פון צוויי באַזונדערע זילבן „איל" און „לושא".

לויט אַלט פּוילישע פּאָלקלאָריסטישע מקורות, האָט דער אויבנאויפיק גאָרנישט מיינענדיקער נאָמען אַ טיפּערן, רמזימדיקן זין. לויט פּאָלקסטימלע־כער „מויל צו מויל" לעגענדע איז „אילושא" אייגנטלעך אַ פּאַרגרייזטער וואָר־יאַנט פונם פּוילישן אויסדרוק: „יעי לוי", וואָס מיינט אויף אידיש: אירע טרערן.

דאָס רעדט זיך וועגן די טרערן פון דער פּוילישער קעניגין יאַדוויגאַ, וועלכע האָבן מיט איבער זעקס הונדערט יאָר צוריק אינספּירירט די דאָמאָלס־דיקע „מיעשטשאַנעס" (שטאָטישע בעלי־בתים) אָנצורופן זייער וואויינאָרט מיט דעם דאָזיקן סימבאָלישן נאָמען אין צייכן פון סימפּאַטיע און מיטגעפּיל צו זייער הערשערין — די מוטער פון „קאָשׁימיערזש דעם גרויסן".

נישט וויכטיק פון וועלכער זייט איר פּאַרט אַריין אין שטעטל מוזט איר באַמערקן די מערקווירדיקע איבערבלייבענישׂ פון קעניגין יאַדוויגאַס אָמאָלי־קער רעזידענץ. פון אַלע פיר זייטן זענען זיי אָנגעוווּדיק די רעשטלעך פון אויפן בארג שטייענדיקן פּאַלאַץ, וועלכער איז שוין וואָס אַן אמת אַביסל חרוב גע־ווארן, אָבער פּאַרמאָגט נאָך אַלץ אין זיך אַ געוויסן פּאַרגאַנגענהייט־צויבער פון פּוילנס אָמאָליקער מאַיעסטעטישקייט.

דאָ, צווישן די פּעסטונג־אַרטיקע מויערן האָט אַוודאי נישט איינמאָל פּאַר־בראַכט „קאָשׁימיעזש וויעלקי", דער שפּעטער באַרימט געוואָרענער „פּוילישער שלמה המלך", וואָס איז געווען אַ גרויסער פּאַרערער פון אידישער האַנדעלס איניציאַטיוו און אידישער שאָפונגס־גאונות. טאַקע ער, דער זון פון יאַדוויגאַ און וולאַדיסלאָוו לאָקעיטעק, פּוילנס היסטאָריש טאַלאַנטפּולער קיסר און דיפּ־

לאמאט איז געווען דער, וואס האט דערהויבן אידישע רעכט, פראפאגאנדירט אידישע אימיגראציע, און דערמוטיקט אידן פון אלע שטאנדן און פאכן זיך אייגצוגלידערן אין דער פוילישער עקאנאמיע.

אלס אינטעליגענטער שטאטסמאן און גרונטלייגער פאר ערשטן פויליש־ אוניוועדזיטעט אין קראקע, האט ער פארשטאנען, אז מיטן נעמען אין שוץ די אידן, מיטן דערלויבן זיי קאמערציעלע און אנדערע פרייהייטן — וועט ער נישט בלויז פארמיבידן וועלן אין דער געשיכטע אלס הומאניטארער און ברייטהארציקער מאנארך — נאר אויך אלס קלוגער קאפרדינאטאר פון אלע שעפערישע כוחות פארן אויפבוי פון א גרויס, פאראייניקט פויל.

האט ער דעריבער מיט ערנסטקייט געפרופן די פארפאלגטע אידן זיי זאלן קומען און באלעבן די מדינה; קומען און מיט זייער פאטענציעלער וויטאליטעט אים העלפן אויפצובויען די דאמאלסטיקע, נאך צוריקגעשטאנענע, האלצערנע שטעט און שטעטלעך, צווישן וועלכע עס האט זיך באשטימט אויך געפונען „אילזשא" — אדער ווי מען רופט דאס „פיקטורעסקע" שטעטלע אויף אידיש: „דרילדזש".

און זיי זענען געקומען די אידן און מיט איבערגעגעבענער לאיאליטעט בייגעשטייערט זייער שוויים און מי אויף די פארשידנארטיקסטע געביטן פון מסחר און מלאכה, וויסנשאפט און פאטריאטיזם. אזוי יארהונדערט נאך יאר־ הונדערט, עפאכע נאך עפאכע, משפחה נאך משפחה — יעדער לויט זיין שטיי־ גער און זיינע יכולתן.

וועמען האט געקענט איינפאלן, אז דאס גוטע פאטערלאנד מיט א סטאזש פון טויזנטיאריקער אידישער קולטור געשיכטע וועט אויף א פאטאלן אופן פארוואנדלט ווערן אין טעריטאריעס, וואס האבן אין זיך איינגעזאפט ימים אידיש בלוט! ווער האט זיך דאס געקענט פארשטעלן, אז דער אבי אבות הטומאה ימח שמו וזכרו וועט דווקא אויסקלייבן דאס פוילנלאנד אויפצושטעלן זיינע אינקווויזיטאריש מארד פאברי!

און אמווייטיקלעכסטן, ווער האט זיך עס געקענט אויסמאלן אז די קא־ זשימיעזשדיקע אידן־פריינטלעכקייט זאל פארביטן ווערן אויף אויפגעבושע־ וועטער שנאה, רויב גיריקייט און אין בעסטן פאל פארברעכערישן גלייכגילט.

2

ארום צווי טויזנט אידן זענען דא געווען אין דרילדזש, צוזאמען מיט די „גולים" פון לאדזש, קאליש, קאנין, בלאשין, פרענדוטשין, פענקיסלאוו. א רירעוודיק „קוועקזילבערדיק" אידיש שטעטל מיט קנאפע פיר הונדערט אי־ דישע פאמיליעס פון וועלכע נאר יחידים זענען איבערגעבליבן. און אויב מען רעדט שוין וועגן איינצלנע וועמען עס איז פארט געלונגען איבערצושפרינגען דעם טרויעריקן גורל, געפינען זיי זיך נישט מער אין זייער געבוירן־שטאט, נאר מערסטנטיילס אין ישראל און אין די אמעריקעס. (אין טאראנטא דארפן זיין ארום פופציק דרילדזשער לאנדסלייט).

דרילדזש אַליין איז שוין אַכטצן יאָר אידנריין און וועט שוין וואַרשיינלעך דעם דאָזיקן סטאַטוס, צום רום און לויב פון אַלע ראַסיסטישע מנוולים, אָנ־האַלטן לעולם ועד.

דער פערטער נאָוועמבער, ניינצן צוויי־און־פערציק, איז דער דאַטום וועז די דרילדזשער קהילה קדושה איז אונטער נאַציסטישע באַגנעטן אַוועקגעטריבן געוואָרן צו דער 14־קילאָמעטער אַוועק ליגנדיקער באַן־סטאַציע „בראדיס". (אין דעם זעלבן טאָג האָט אויך די פּערפעקט פונקציאָנירנדיקע אייכמאַניס־טישע מאַשין „אויסגעזידלט" די וויערזשבניקער אידן). דאָרט האָט מען זיי אין היטלעריסטישן סטיל פאַרלאָדן אין די וואָגאָנען און אַוועקגעשיקט דער־שטיקט צו וועלן אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע.

נאָוועמבער דער פערטער, ניינצן צוויי־און־פערציק, איז געווען דעם אידישן דרילדזשס לעצטע, געצוואונגענע אסיפה אויף דער „טאַרגאָוויסקע". דאָרט אויפן רחבותדיקן פלאַץ האָט דער זשאַנדאַרמעריע קאָמענדאַנט באאַק, מעשה רעפּרעזענטאַנט פון „דריטן רייך" אין נבול־פּהדיקער גאַסן־יונג שפּראַך אינסטרוקטירט די צונויפגעיאָגטע אידן, און אין אָנבליק פון זייער לעצטן טויטן מאַרש מיט זיי געקנעלט די לערע פון דיסציפלין און רואיק זיך פאַרהאַלטן ווי „אייראָפּעער".

דריי אי־ך זיך איצטער אַרום אויפן שטח פונם דאָזיקן גרויסן מאַרק, איבער ראַדאָמער גאַס, נאָווע גאַס, אָסטראָוצער וועג... פאַר מיינע אויגן לעבן ווידער אויף און פילמירן ווידעראָמאָל דורך סצענעס פון אידישער סבלנות און מאַר־טירערטום; אידישער קדושה און גבורה, אָפילו אין אָנגעזיכט פון אומפאַר־מיידלעכן אומקום.

אָט איז כאָסקל פּויזנערס הויז אין וועלכן דאָס יאָרהונדערטער אַלטע קאָ־פּיטל אידיש־דרילדזש איז געקומען צום אַנטגילטיקן עפילאָג. דאָ אינעווייניק האָבן געלעבט די לעצטע צוואנציק יוגנטלעכע פון דער אַזוי־גערופענער „אויפרוים־קאָמאַנדאָ", וועלכע מען האָט ספּעציעל איבערגעלאָזן צו דערפילן אַ טאָפּלטע אויפגאָבע. ערשטנס, צונויפזאַמלען און אויסצוסאָרטירן דאָס פאַר־בליבענע אידישע „האָב און גוטס". צווייטנס, צוואַמענצוגעמען און קובר זיין די זיך אַרומוואַלגערנדיקע, האַלב נאַקעטע מתים. (ס׳האָבן זיך אַלעמאָל געפּי־נען לאָקאַלע מאַרודעריש אַמאַטאָרן אויפן אָנטוען פון די דערהרגעטע).

אינער פון די דאָזיקע קאָשאַרירטע חברה קדישא׳ניקעס, וועלכער האָט געהאָלפן ברענגען צו קבר ישראל די לעצטע שוין נאָך דער אויסזידלונג דער־שאָסענע, מענדל איטשע בעקער און יעקב ווייסטראָוב (גאַלאַנטעריע־סוחר) הי״ד — איז דער היינט צו טאָג אין טאָראָנטאָ זיך געפּינענדיקער פּראָמינע־טער „בילדער" און אָנגעזעענער געזעלשאַפּטלעכער עסקן — אברהמעלע בלימאַן.

ער איז אויך דער איינציקער פון די צוואנציק קאָמאָנדאָניקעס, וואָס איז

דאָס שטעטל דרילדזש, געזעגן פון באַרג (פּאַר דער אויסזידלונג). זיצנדיק אינדערמיט פון לינקס, ברכה קירשנבלום (בלימאַן), דערנעבן פון רעכטס, וועלוועלע מלאכס טאָכטער, עקסטרעם לינקס: דבורה שטיינהאַרט. עקסטרעם רעכטס: אַן אומבאַקאַנט דרילדזשער מיידל.

נאָכן אַדורכמאַכן פאַרשידענע קאַצעטן געבליבן לעבן און ווען שוין אַוודאי תמיד אין זײַ אַרומטראָגן דאָס בילד פון זיין היימשטאָט ליקווידאַציע.

דאָ, אויף רינעק נומער פערצן, איז געווען זיין פאָטערס מאַנופאַקטור געשעפט (אהרן נתן קירשענבלום־בלימאַן). אין דער קלייט אָבער זענען נישט בלויז פאַרגעקומען ביזנעס־טראַנזאַקציעס. דאָ איז אויך אינמיטן פון דיי־טשע גזירות אויסגעפלאַנירט געוואָרן די איניציאַטיוו צו שאַפן די „מחויקי־דת" ישיבה, וועלכע האָט טאַקע טראָץ אַלע פּורענויותן, אונטער דער אָנפירונג פון ליטווישן ראש־ישיבה הרב מעליץ, עקויסטירט אין געראַר שטיבל ביז צו דער סאָמע לעצטער מינוט פון פאַר דער אויסזידלונג.

פונקט קעגנאיבער, אויף דער אַנדערער זייט מאַרק, איז געווען דאָס כמעט אַלץ פאַרקויפנדיקע אייזן און פאַרבן געשעפט פון די טראפערס. די דאָזיקע חשובע פאַמיליע פון דורות לאַנגע סוחרים און ביר־לאַגערס אייגנטימער, איז נישט נתפעל געוואָרן פון זייערע מאַטעריעלע דערפאָלגן און אַ סך געטאָן לטובת הכלל באַווייזנדיק, אַז זייער אָסטראָווצער הסידות איז נישט נאָר אַ לפּנימדיקע אויבערפלעכלעכע זאַך.

דאָס לעצטע מאָל ווען איך האָב זיי באַזוכט (צירקא ניינצן יאָר צוריק) האָבן זיי געהאַט צוגאַסט זייער געראָטן אייניקל פון אָסטראָווצע — דבורהלע טראפער הי"ד. דאָס הויך אינטעליגענטע, פילזייטיק טאַלאַנטירטע מיידל איז איך געווען אַן אויסערגעווויינלעך באַגאַבטע פאָרלעזערין. ביי אַ גלעזל טיי מיט סאַכאַרין איז די היימישע אוידיענץ פון משפּחה און פרייַנט געזעסן אונטער פאַרמאַכטע לאָדנס אָון זיך צוגעהערט ווי זייער „דאָבעלע" האָט צוזאַמען מיטן שרייבער פון די שורות אין „דוע" רעציטירט אַן אויפן אָרט אימפראָוויזירט לידל, געווידמעט דעם גורל פון די געטאָ־קינדער:

יאָטן, יאָטן און יאָטעלעך
טאָטעס, מאַמעס און טאָטעלעך.
קינדער פון טאָטעס, דיקע הויך;
קינדער אין שמאָטעס בלאָסע אָן כח.
קינדער רייכע פון טאָטעס גבירים —
אין אָנצוגלעך, פוטערלעך, סחורות פון ביעלסק.
קינדער ווייכע פון צער און יסורים
אין געטאָס פון וואַרשע, לאָדזש און נאָשעלסק!
יאָטן, יאָטן און יאָטעלעך
טאָטעס, טאָטעס און טאָטעלעך.
אַ טאָטע, אַ גרעב ווי אַ דעמבענער בוים,
מיט אַ גוידערדיקע גאַמבע צענטימעטערס די דיק!
אַ טאָטעלע, אַ דאָרס, פאַרשמירט און מיט שוים,
פאַרבאָדן אין צרות; פון נויט ער זיך שטיקט.

— דער אין פּאַלאַצן, דינער, לאַקייען —
ווין אויף טאַצן און כסדרדיק זיך פרייען.
— דער אין קעלער בלויז שמערצן און פּיין,
אויף די לונגען שוין אַ פּעלער — געוואַלד וואָס וועט זיין?!
אַ פרוי אין אַ קלייד מיט אַ הערלעכן דעקאָלט;
בריליאַנטן און זייד, אוירינגלעך פון גאָלד.
אַ אידענע אין אַ שייטל מיט אַן איינגעדאַרט פּנים,
איינגעהילט אין פּלייטל: „האָטס מיטלייד רחמנים"!
און אַלע ביידע האָבן קינדער...
יעדערע באַזונדער:
יאַטן, יאַטן און יאַטעלעך
טאַטעס, טאַטעס און טאַטעלעך.

נישטאָ מער די יאַטן און די יאַטעלעך, די מאַמעשיס און די טאַטעלעך! צעשטויבט און צעפּיצלט, פאַרסמט און קרעמירט, וואַלגערן זיך ערגעץ וואו די צונויפגעמישטע אַשן פון די פּשוטע איטשע־זונדעלס, די כלי קודשדיקע שלמה שטיינהאַרטס, די סעמיטיש אויסזעענדיקע רובינשטיינס און די קריסט־לעך־פּנימדיקע ברכה קירשענבלום (בלימאַן) וואָס האָט שוין אַרישע פּאַפּירן געהאַט, און זיך געקאָנט ראַטעוונען, אָבער בעסער באַשלאָסן מיט איר אייגן לעבן מקיים צו זיין דעם „כבד את אביך ואת אמך" און מיט טאַטע־מאַמע צו־זאַמען צום טויט מיטגעגאַנגען.

3

וועגן איצטיקן, קעגנווירטיקן דרילדוש איז באמת נישט פאַראַן צופיל וואָס צו שרייבן. מיט דער ערלעכסטער אָביעקטיוויטעט פון אַ נייטראַלן אָב־סערוואַטאָר מוז איך זאָגן, אַז אין מיין פּאָר שעהדיקן אַרומשפּאַצירן האָב איך אַבסאָלוט נישט באַמערקט עפּעס אַזעלכעס, וואָס זאָל אַן אויסלענדישן טוריסט אימפּאָנירן און פאַראַטן „פּראָספּעריטי".

אין אויסערלעכן אויסזען האָט זיך דאָס שטעטל גאָרנישט געענדערט. די זעלבע מיט „דאָכאווקעס" באַדעקטע הייזלעך פון וועלכע נישט איינס נויטיקט זיך אין רעפּעראַטורן. דאָס זעלבע וואַסער־מילעכל אויפן אָסטראָוצער וועג. דאָס זעלבע קאָנקרעטענע בריקל ווי מען האָט דעם דרילדזשער רבס באָרד אונטערגעצונדן און נאַכהער מיט אַ ברענענדיק געזיכט אין וואַסער אַריין־געוואָרפן. (באַלד ביים אַריינקום האָבן זיך די נאַציס איזדעקעווטע איבער ר׳ יחיאל אונגער ז״ל). דער זעלביקער פאַרשפּיצטער קירכן־טורעם, וואָס הייבט זיך אַריבער מיט זיין הויך איבער אַלע שטעטלשע געביידעס. אַלץ זעט אויס אַזוי מאַנאָטאָן שטיל, אַזוי מאַנאָסטיריש רואיק — כאָטש נעם און לייג זיך אַוועק שלאָפן אין מיטן גאָס ביזטו זיכער פון קיינעם נישט געשטערט צו ווערן...

ברכה קירשענבלום (בלימאַן(הי״ד, וועלכע האָט שוין געלעבט אויף אַרישע פּאַפּירן, אָבער באַשלאָסן צוריק צו קומען אין געטאָ אַריין, בכדי אין די לעצטע שוידערלעכע מאָמענטן צו זיין צוזאַמען מיט טאַטע־מאַמע.

די אינציקע אינסטיטוציע פון עפנטלעכן כאַראַקטער וואו דער פאַרקער איז אומאויפהערלעך אַ לעבעדיקער, איז דער שטאַטישער קאַאַפּעראַטיוועך רעסטאָראַן, נישט ווייט פון דער פּאָסט.

אַ פּאָר חדשים פאַר דער אויסזידלונג האָבן דרילדזשער אידישע פּאַרטיזאַנער, וועמענס באַזע עס איז געווען אין די לובענער און שיענגער וועלדער דאָ דורכגעפירט אַ העלדנמוטיקע אַקציע. אונטער דער אָנפירונג פון האָראָוויץ, לאַנגער און כילעלע הי"ד זענען זיי באַפאַלן די אין דער פּאָסט זיך געפינעדיקע פּ.ק.ק. קאָסע, און אויף אַ געלונגענעם אופן קאָנפיסקירט אַ גרעסערע סומע געלט פאַר דער ווידערשטאַנדס באַוועגונג און פאַרן איינקויף פון געווער. ליידער זענען אָבער די דאָזיקע גבורים שפּעטער אומגעקומען, טיילווייז אין שלאַכט מיט די דייטשן, און טיילווייז צוליב פּראָוואָקאַטאָרישע דענונציאַציעס און פאַרעטערישע מסירות, אין וועלכע עס האָט געהאַט אַ גרויסן חלק דער דאָמאַלסטיקער, שטאַטישער "קאָזע־סטרוזש", וואָס האָט פאַר "בלוט־געלט" אָנגעוויזן די זשאַנדאַרמעריע, וואו זיי קענען מיט זייערע שפּיר־הינט געפינען די "סליאדעס" פון די אידישע בונטאַרן.

אין שוער מסכים צו זיין מיט די יעניקע, וואָס האַלטן אַז אונדזער חורבן ליטעראַטור איז שוין גענוג גרויס און פּילט שוין אין אַ געגנוגדער מאָס אויס אַלע אַספּעקטן פון געדאַנק, טאַט און געשעעניש פון יענער תקופה. וועט מען וואַנדערט אַזוי אַרום איבער די געוועזענע אידישע ישובים שטויסט מען זיך אָן אין פאַקטן, און מען דערמאָנט זיך אין עפּיזאָדן, וועלכע וואַלטן מיט זייער גייסטיקע הערלעכקייט און דראַמאַטישע געוואָגטקייט אַפילו נאָך היינט צו טאָג געקאָנט וועלן לייט־מאָטיוון אין קלאַסישע ווערק וועגן אידישע ליידן און אי־דישן הערואיזם, אונטער די שטיוול פון דער געדמאַנישער טיראַניי.

אַזוי פיל באַוואוסטזיניקע, אידישע קידוש השם מאַמענטן נאָך פאַרן צו פאַרשרייבן!...

אַוויפיל נישט אויפגעקליבענע פערל פון מסירת־נפשדיקע אידישע נסיונות!...

נישט נאָר אין נאָך פאַרן שפּאַנענדיקע טעמאָטיק פאַר אומדערשעפלעכע „למען ידעו דורותיכם" ליטעראַרישע שאַפונגען פאַר דער צוקונפט. אין די איצטיקע פאַרנאַכלעסיקט אָפּגעלאָזענע, געווענטע אידישע געסלעך פון דרילדזש, און אַנדערע אומגעברַאכטע אידישע שטעט און שטעטלעך; אויך די היסטאָרישע מאַרקן און אונטער די פּוילישע הימלען האָבן זיך אָפּגעשפּילט אַזעלכע מין עפּאָפּייען, אַזעלכע מין „ונתנה תוקפדיקע" סאַגאָס וועמענס מינדעסטער קלאַנג און שטילסטער ניואַנס איז אוצרותדיק וויכטיק צו פאַראייביקן אי אַלס ערנווירדיקע גייסטיקע מצבה נאָך אונדזערע מאַרטירערישע שוועסטער און ברידער; און אי אַלס אומאויפהערלעכער וואַרנונגס „מעמענטאָ" נישט צו פאַרגעסן, וואָס דער דייטשישער עמלק האָט געטאָן צו אונדזער נאַציע.

אידיש לעבן אין די נייע פוילישע נעביטן

אומגעבראַכטע דייטש־אידישע „געמיינדעס". — צוריק אויפגעלעבט דורך פון רוסלאַנד צוריקגעקומענע רעפאַט־ריאַנטן. — עפּיזאָדן פון אַ רייזע אויבערן זאַגלעמביער געגנט. — אידישע אינטעליגענץ אידענטיפיצירט זיך עפּנטלעך מיטן כלל ישראל. — מאַטעריעלער און גייסטיקער צושטאַנד פון די באַנייטע קהילות. — שטימונגען צווישן דער געבליבענער שארית הפּליטה.

איינע פון די אָנגעזעענסטע אידישע קהילות, אין פון די דייטשן באַפרייטע, פוילישע טעריטאָריעס — וואו עס קאָנצענטרירט זיך איצט די מערהייט פון די אין פוילן זיך געפינענדיקע אידן, איז היינט־צו־טאָג, בלי שום ספק, גלייוויצע — אָדער ווי מען רופט עס אויף פראָסט אידיש מאַמע־לשון: גלייוויץ!

טאַקע אין גלייוויץ האָב איך אויפגעכאַפּט אַ נייע פאַר מיר אינטערפרעטאַציע אויפן אויסדרוק: „פאַרוואָס עפּעס רופט מען אידיש־רעדן מאַמע־לשון"?

און דער ענטפער איז: אַז די מאַמע הויבט אָן צו רעדן — קען דער טאַטע שוין מער נישט קומען צום וואָרט!

און געהערט האָב איך דאָס גלייכווערטל פונם הויפּט „נאַטשאַלניק" פון דער גלייוויצער קאָנסערוון פאַבריק (איינע פון די גרעסטע אין לאַנד), וואו עס ווערן מאַרינירט צענדליקער טויזנטער פּוד קירשן, עפּל, פּאַפּריקאַס, קרויט, מערן, ציבעלעס פאַרן אינלענדישן געברויך און ספּעציעל פאַרן פּוילישן עקספּאָרט.

דער אָפּיציעלער באַלעבאָס פון דער דאָזיקער, ריזיקער רעגירונגס אונטערנעמונג, וואָס באַשעפטיקט טויזנטער אַרבעטער איז אַ היימישער איד מיט אַ סך איינגעבוירענער „ביזנעס" אינטעליגענץ. אַ דאַנק זיין אָרגאַניזאַטאָרישער איניציאַטיוו פאַרמאָגט דער גלייוויצער פּרעזערוו־קאָמבינאַט צענדליקער אייגענע גרינוואָרג געשעפטן, הונדערטער אינקויף פונקטן איבערן גאַנצן לאַנד און אַ פלאָטילע פון טראָקס, וואָס ברענגט אַריין דעם מלוכה אוצר מיליאָנען זלאָטעס הכנסה.

כאָטש ער איז נישט קיין פּראַקטיצירנדיקער רעליגיעזער איד — דער

דאָזיקער מיטליאָריקער, ענערגיע־שפרודלדיקער אינדוסטריעלער — האָט ער דאָך געפונען פאַר נויטיק צוצוגרייטן אַ יום־טוב מיט אַלע פּיטשעווקעס.

אַקטיוו צוגעהאָלפן אין אָרגאַניזירן דעם פּסח ווי ס׳גלעהערט צו זיין, האָט אים די „פּאַני דירעקטאָראָווא", אַ באַהנטע אידיש ווייבל פון קיעוו, וואָס שרייבט אַ הערלעכן, קאַליגראַפישן אידיש, נוסח מאָסקווע. אָן לאַנגע נונס, לאַנגע צדיקס און לאַנגע פּייס... און שפּילט אידישע מאָט׳וון אויף דער פּיאַנאָ, אַז עס קען אַ שטיין רירן.

איז מיר טאַקע געפֿעלן דער דאָזיקער אָנגעזעענער מעדאַלן באַזיצער פאַר שלאָגלער־רעקאָרדן, וועלכער האָט זיך באַמיט צו האָבן געניג מצות, וויין און כשר פלייש לכבוד דעם זמן חרותינו. און באַזונדער האָט ער ביי מיר אויסגע־נומען מיט דעם, וואָס ער באַהאַלט זיך חלילה נישט מיט זיין אידישקייט, ווי עס טוען דאָס נאָך היינט אַ געוויסע צאָל „שמענדריקעס"; און האָט נישט קיין מורא צו רעדן אידיש מיטן פּולן מויל אָפּילו אין זיין פאַבריקס־ביורא אין דער אָנוועזנהייט פונם גאַנצן שטאָב באַאַמטע און סעקרעטאַרינס.

זעט אויס, אַז דער גוטמוטיקער, זיך וויצלענדיקער הער דירעקטאָר ליידט נישט פון קיין מינדערוואַרטיקייט־קאָמפּלעקס; באַהאַלט זיך נישט מיט זיין נאַציאָנאַליטעט; און קרעמפּירט זיך אַבסאָלוט גאָרנישט מיטן פאַקט, אַז זיין פאַמיליע נאָמען קלינגט עכט אידישלעך און דערמאָנט אין אַ פּראָמינענטע, אידישע משפּחה פון פאַרמלחמהדיקע פּרוכטן אימפּאָרטירער פון דער וואַר־שעווער פּטאַשיע גאַס.

* * *

גלייוויץ איז נישט וויט אַוועק פון קאָמאָוויץ. לויט די אויפקלערונג פון אַן אָרטיקן איד, וואָס האַלט זיך פון די „יודע־פּאָליטיקע" — איז די שטאָט, וועלכע איז ערשט צוריק „פּאָלאָניזירט" געוואָרן נאָך היטלערס מפלה, געווען דאָס היסטאָרישע פּלאַץ פונוואַנען דער מטורפּדיקער טיראַן האָט דערקלערט קריג דער פוילישער רעפובליק אין 1939.

דער זעלביקער איד, אַ גלייוויצער תושב זינט 1945, האָט מיר אָפּילו אָנגעוויזן אויף אַ מאַסיווער, שטיינערנער געביידע אין מיטן פון דער נצחון־גאַס (אוליצאַ זוויציענסטווא) פאַר וועלכער עס שטייען זין נאָמען פון „קונסט", איינע פון יענע שווערע גאָטישע מאָנומענטן, וואָס שטעלן מיט זיך פאָר אַ כאָפּטע מוסקולירטע פערד שטייענדיק אויף די היינטערשטע פיס; און מיך פאַרזיכערט, אַז פונדאַנען טאַקע, פון דעם בנין האָט דער פאַטאַלאָגישער מא־ניאַק געהאַלטן זיין אָפּיציעלן מלחמה „ספּיטש" צו דער וועלט — באַרעכ־טיקנדיק זיין בלוטיקע אינוואַזיע און פאַרשפּראָכן די „הערנראַסיקע דייטשע נאַציאָן", נישט נאָר אַ בליציקן קריג, נאָר אויך דעם אָנהויב פון אַ זיך אויפ־בויענדיקן „טויזנט יאָריקן רייך אויף אימער אונד עוויג".

איין־און־צוואנציק יאָר זענען שוין דורכגעלאָפן פון יענעם פינצטערן מאָמענט זינט די נאַציסטישע האַרדעס האָבן אָנגעהויבן זייער מאָרד־אָרגיע

איבער אייראָפּע, באַזירנדיק זייער נצחון אויף דער עקסטערמינאַציע פונם אידישן פאָלק, וועלכעס עס איז זיי ליידער אויף 33 פראָצענט געלונגען.

איז כאָטש יעדער איינער פון אונדז פילט נאָך מיט דער גאַנצער עמ־פינדלעכקייט דעם גרויזאַמען, געשעענעם פאָלקס־בראָך—איז עס דאָך אַ שטיקל סאַטיספאַקציע פאַר אַן „עמק־הבכא"־אידן, וועלן ער קומט אַריין אין דער גע־וועזענער ריין־דייטשער „רייכס־שטאַדט" און זעט, אַז פונם טייוולאָנישן האַקנ־קרייץ איז דאָ אַפילו קיין שפור נישט געבליבן. דאַקעגן זענען אויף הונדערטער אידישע טירן אָנגעקלאַפּט כשרע מזוזות, און טייל נאָך אַפילו פון אמתער ארץ־ישראלדיקער אויסאַרבעטונג.

אָבער לאָמיר זיך באַמיען דאָס מאָל צו זיין אַ ביסל מער כראָנאָלאָגיש און אָנגיין מיטן באַשרייבן מיין וועג קיין גלייוויץ און די סיבה פון מיין אויס־ווייזן דווקא די דאָזיקע פאַרקאָפּטשעטע שטאָט אין אויבערשלעזיע אַלס אינ־טערעסן־פונקט פאַר מיין באָזוך.

דעם אמת זאָגנדיק האָב איך געקענט יוצא זיין מיט אַ בלויזן טעלעפאָן־רוף קיין גלייוויץ אין וועלכן איך וואָלט אַ געוויסן יונגערמאַן אָפּגעפֿעבן אַ לעבעדיקן גרוס פון זיין קוזין אין טאָראָנטע, וועלכער איז מיינער אַ פריינט און אַ שול־חבר.

אָבער זעט אויס, אַז עס איז מיר דאָך באַשערט געווען צו זיין אין דער דאָזיקער שטאָט, וואָס איז פון אַלע זייטן אַרומגערינגלט מיט קוילן־גרובנס, און אַז מען טוט אָן אַ וויס העמד אין דער פרי, איז עס פאַרנאַכט — נישט האָבנדיק געטאָן די האַנט אין קאַלטן וואַסער אַריין — שוואַרץ ווי סאַדזע.

האָב איך זיך דעריבער געלאָזן צורעדן פונם דריי־און־פופציק יאָריקן אידן, וואָס איז איינער פון די פיר אידישע דירעקטאָרן פון גאָר־גרויסע אינ־דוסטריעלע מלוכה אונטערנעמונגען אין גלייוויץ; און צוליב טועבדיק זיין (ווי ער האָט זיך אַליין אויסגעדריקט) בנפשדיקן וואונטש — אַוועק אויפן וואַר־שעווער וואָקזאַל און געמומען אַ בילעט קיין גלייוויץ.

2.

אַרויסגעפאָרן בין איך פון וואַרשעס מערבדיקן וואָקזאַל, וואָס געפינט זיך אויף די יערָאָזאָלימסקע אַלעיען צווישן די גאַסן „טאָוואַראָוע" און „זשעלאַז־נע". ס׳איז געווען אַ הערלעכער, פרילינגדיקער נאָכמיטאָג, וועו די פּאַסא־זשירן פון דער קאַטאָוויצער ריכטונג האָבן זיך אָנגעהויבן זאַמלען אויפן פּערָאָן. די פאַרבינדונג אויף דער ליניע איז אַן ערשטקלאַסיקע און ווערט מערסטנס באַדינט מיט אַזוי־גערופענע בליץ־טאַרפּעדאָ־צוגן, וואָס לויפן אינ־גאַנצן פיר שעה פון וואַרשע ביז גלייוויץ.

וואַנדער איך אַרום צווישן עולם וואַרטנדיקע, וועלכע באַשטייען מער־סטענס פון מיליטערלייט פון העכערן ראַנג; און ציוויליסטן מיט לעדערנע אַקטן־טאַשן אונטער די אָרעמס — ס׳העכערע באַאַמטנטום פון היינטיקן פּרָא־

לעטאַרישן פוילן. צו דער פאַראויסגעזעענער רגע שניידט זיך דער צוג מיט אַ סווישטש אַריין צום איבער די רעלסן ספּעציעל אויפגעבויטן איינטריטס־פּאַדיום. די עלעקטרישע טירן עפענען זיך אויטאָמאַטיש — און די וואַרטנדיקע מאַסע מענטשן הויבט אָן איינצושטייגן.

דאָ שטופט מען זיך נישט און מען קלעטערט נישט דורך די פענצטער ווי ביים סקאַרזשיסקער צוג. די סאָציאַלע קלאַס און מענטאַליטעט פון די רייזנ־דיקע איז אַן אַנדערשטיקע. ממילא איז אויך די אויפּפירונג אַ סאָלידערע. יענער איינער האָט זיך זיין בלאָען פּלאַץ־נומער און איז זיכער, אַז זיין רעזער־ווירט אָרט וואַרט אויף אים, און קיינער וועט עס נישט פאַרכאַפּן.

די איינאַרדענונג פון די וואַגאָנען איז רחבותדיק און עלעגאַנט. געזעסן באַדעקטע מיט לעדערעט מאַטעריאַל, טישלעך פון געפּרעסטע „פּאַרמייקאַ" מיט מעטאַלענע באַפּיצונגען. אַן אָרט פּוילישע „ניו־יאָרק לאַין" מיט וועלכן דאָס איצטיקע פּוילישע באַן־מיניסטעריום איז שטאָלץ און נישט אָן באַרעכ־טיקונג.

אויף יעדן טישל שטייען אויסגעשטעלט עטלעכע פלעשלעך ווייס און שוואַרץ ביר, זאַלץ און פּעפּער, מושטאַרדע. דאָס איז פאַר דער באַקוועמלעכ־קייט פון די פאַרנדיקע, טאָמער ווילן זיי דערווייל כאַפּן אַ טרונק ביז דער רעסטאָראַן־וואַגאָן הייבט אָן זיין טעטיקייט.

און אַזויווי מען הויבט נאָר טאַקע אָן צו פאָרן, באַווייזט זיך אַ אין־ווייסן געקליידעטער קעלנער מיט אַ געהילף און טראָגן אויף פאַרצעלייענע „פּול־מיסקעס" פאַרשידענע „האַרץ־דערכאַפונגען" ווי: געהאַקטע לעבערלעך, וועמפּ־לעך, געבראָטענע פיש „פּאָ גרעצקו". דער עולם רייסט איבער דאָס אָנגעהוי־בענע קאָרטן־שפּיל און „לענט זיך אונטער די הערצער" מיט די צוגערייטע פאַרציעס פּיקאַנטעסן.

דער קעגנאיבערדיקער שכן מיינער איז דאָס מאָל אַ מאַן מיט האַרטע געזיכטס־שטריכן, מיטעלער וואוקס, ברייט אַקסלדיק, איינער פון יענע פנימער, וואָס דערציילן וועגן קענען זיין ענערגיש און אַפילו ריקזיכטלאָז. ווען איך באַמי זיך צו פאַרבינדן אַ שמועס מיט אים, פראָפאָנירנדיק אַ קאַנאַדער סי־גאַרעט — האַקט ער מיר שניידיק אָפּ, אַז ער רויכערט נישט קיין אויסלענ־דישע פּאַפּיראָסן. מיין „וויז־אַ־וויז" זעט אויס ווייט פון צו זיין אָן אינטעלעק־טואַל. אויף דעם זאָגן אויך עדות זיינע האָמעטענע באַוועגונגען, זיין קוקן אין אַ זייט בשעת ער רעדט צו אייך, און די האַסטיקע אומגעפּאָלישטע מאַניערן מיט וועלכע ער זשלאָקעט אויס אין אַטעם־צוג זיין פּלאָש ביר. אָן אַ זיי־געזונט פאַרלאָזט ער אויך מיין טישל און לאָדנט זיך אַליין אין אַלס פערטע האָנט צו אַ פּאָקער־שפּיל, וואָס קומט פאָר ביי די זעקס־פערזאָניקע טישן אויף דער צפונדיקער זייט פונם וואָגאָן.

— מילא — טראַכט איך אין פאַרלעגנהייט — האָב איך נישט געפּידלט! כ׳וועל זיך נישט איבערנעמען צוליב דער אומפּריינטלעכקייט פון עפּעס אַ

מרוקעוואַטן פּאַרשוין, וואָס באַגרייפט נישט די נאָבלקייט פון דער „הכנסת אורחים" אידייע.

דער צוג פליט מיט בליציקער שנעלקייט. קוק איך אַרויס דורכן ברייטן פענצטער און זע אַ ספּעציפישע, פּוילישע פּאַנאָראַמע. דערפּער, וועלדלעך, באַן־בודקעס, צעאַקערטע פעלדער, פּריש אַרויסגשפּראָצטער גרין און אַן אַ שיעור קוימענס; געוואַלדיק הויכע ווי צום הימל גרייכנדיקע קוימענס. אויפּ־ריכטיק געראַדט בין איך קיינמאָל נישט געווען קיין ספּעץ אין דער טאָפּא־גראַפיע פון פּוילן־לאַנד. און איך דערקענן ערלעך נישט דעם אונטערשיד אין אויסזען פונם אינדוסטריאַליזירטן זאַגלעמביער געגנט דורך וועלכן מיר פּאָרן איצער דורך — ביז צו דער מיט פּאַבריקן אָנגעפּראָפּטער קיעלצער וואָיע־וואודסטווע.

אָבער אינטערעסאַנט איז, אַז כאָטש איך בין אויף דער דאָזיקער ליניע נישט געפּאָרן צו אָפט — האָב איך דאָך אַן אומדערקלערטן נאָענטקייט געפּיל, ווי איך וואָלט דאָך עפּעס געהאַט אַ מיסטעריעזן צוזאַמענהאַנג מיט די אַלע דורכלויפּנדיקע שטעט און שטעטלעך.

* * *

פּיעטריקוו! די שטאָט וואו דער דף־היומי אידאָלאָג ר׳ מאיר שאפּיראָ זצ״ל איז געווען מרא דאתרא. די עיר ואם בישראל, וואָס האָט מיט טויזנטער חנען אַרונטערגעשיינט פון הונדערטער, טויזנטער שער־בלעטלעך פון אידישע ספּרים. די פּאָלקלאָרישע „גוטריקון", וועלכע מיר פלעגן אַלס חדר־אינגלעך פּאַנטאָזיאָריש צוזונעמען אות ביי אות און עס שפּילעוודיק אויסטייטשן אינם פּאָלקס זאָג: „פּיעטריקאָוער אידן, עסן, טרינקען, קויפן אַלץ וואָלוול!"

* * *

דאָמבראָוע! די שטאָט, וואָס האָט אָפילו אין אָנבליק פון „בלוטיקן מיט־וואָך" אַרויסגעוויזן לאָמעדוואָוויש מידות. דערהויבן זיך די פּאַטריאַרכאַלישע געשטאַלטן פון די ראובן גלאָזענמאַנס ז״ל (לעכטציערס), די ישראלקע עדע־ליסטס הי״ד (דעם טאָראָנטער בוטשערס עדעליסטס אַ ברודער), די בערל רעכטס, די משה אייזענמאַנס. אַ פּלעיאַדע פון פּאַרצייטישדיקע יראים ושלמים. די מרדכי לייב מיאָדאָוניקעס, די שלמה יוספס סאנאליס! נצחיותדיקע, סימ־באָלישע טיפּן פון דערהאָבנסטן קאַליבער קידוש־השם אידן.

שטייט אַ צעפּלאַטערטער ר׳ משה בעריש גוטפּרייַנט בשעת דער אויס־זידלונג אין מיטן מאַרק און אָרגאַניזירט אונטער דער דייטשישער נאָז אַ דבקותדיק ריקודל מיט דער מעלאָדיע פון „הנה מה טוב ומה נעים".

טויכן אויף די מאַרטירערישע געשטאַלטן פון די ערשטע קרבנות, וואָס זענען געקעפּט געוואָרן קומענדיק בלויז טיילווייז צו קבר־ישראל (נאָר די קערפּערס, די קעפּ האָט מען ערגעץ־וואו אין אַ וואַסער אַריינגעוואָרפן). לייזער דאפּניס אַ זון פון דאָמבראָוע, זיין אידעם, דעם זאָמבקאָוויצער שוחטס זון,

ר׳ מרדכי לעווענבערג, וועמענס שוואַנגערע פרוי האָט אַרויסגעוויזן אומבאַשרייבלעכן הערואיזם אין אָנבליק פון דער טראַגעדיע און געהאָט כוח דעם נייַ־געבוירענעם זון אַ נאָמען צו געבן נאָכן דערהרגעטן טאַטן, אומקומענדיק אַ ביסל שפעטער, צוזאַמען מיטן עופעלע אויף אַ נישט ווייניקער שוידערלעכן אופן.

לייכטן אויף די דאָמבראָוער אידישע פאָלקס־פאַטריאָטן און מסירת־נפשדיקע שתדלנים: בערלינער און שוועד, וועלכע האָבן דאָס לעבן ריזיקירט ביים ראַטעווען אידן, אָנהאַלטנדיק אין די שווערסטע נסיונותדיקע מאָמענטן די גאָלדענע טראַדיציע פון „ישראל ערבים זה בזה".

* * *

בענדין: די אַריסטאָקראַטקע פון אידישע מעשים טובים. די שטאָט אין וועלכער עס פלעגט דערשיינען דאָס התעוררותדיקע אידישע וואָכנבלאַט „אונדזער רוף". הונדערטער אידן האָבן פירסטנבערגס פאַבריקן באַזאָרגט מיט פרנסה. אַ קאָליר־פולער אידישער פילאַנטראָפּ, וועמענס אייַדעלע אַמביציע איז געווען: דאָס אויפבויען פון אידישע אינסטיטוציעס „למען תינוקות של בית־רבן" (יבנה גימנאַזיום אין בענדין, יתומים הויז אין דאָמבראָוע).

* * *

טשענסטאָכאָוו: שימערירט אויף אין מיין געדעכעניש די געווען קהילה קדושה, וואָס איז אַריין אין היכל פון אידישן מסירת נפש און הערואיזם מיט זייער געוואָגטקייט פון הצלת־נפשות (4000 אידן האָבן זיך גערואַטעווט אין „האָסאָג" לאַגער) בונט און נקמה קעגן די נאַצישע באַרבאַרן, וועלכע עס האָבן אַרויסגעוויזן די אויפשטענדלער פון געטאָ און לאַגער אונטערגרונט.

* * *

סאָסנאָוצע: דאָס זיץ־אָרט פון ראַדאָמסקער רבין הי״ד, וועלכער איז אין טלית מיט דער עטרה איבערן קאָפּ דערשאָסן געוואָרן אין ווארשע. דאָ האָט זיך געפונען די צענטראַלע „כתר תורה ישיבה", דער קיבוץ גבוה און וועלכן מען האָט יומם ולילה געלערנט תורה לשמה. היינט איז דאָ אַפילו קיין דרדקי־חדר נישט פאַראַן. דעם רבינס הויז אויף עק „מאָדזשעיעווסקאַ" און „טאַר־גאָווא" שטייט אַן אָפּגעלאָזנס און אַ פארשעמטס.

דאָ אין רבינס געוועזענעם בנין האָט „מאַניעק־מארין" מיט דער „פאַני טשאַרנאַ" געפירט זיין „יודענראַטישע מלוכה" איבער די זאַגלעמביער שטעט און שטעטלעך, וועלכע זענען אָנגעשלאָסן געוואָרן צום „דריטן רייך".

פונקט ווי רומקאָווסקי אין לאָדזשער געטאָ, האָט ער געפירט און פאַר־פירט „ביד־חזקה", אַרומפאַרנדיק שוויצעריש אין זיין אויטאָמאָביל און אַ באַרוישטער פון זיין „גרויסקייט־מאַניע" — איז ער געווען שטאָלץ פון זיין „עולה לגדולה" זיין (פון אַ וואַיאַזשאַר און מינדערווויכטיקן ספּאָרט־פענדל טרעגער פאַר פוטבאָל מאַנשאַפטן) צו דער פאָזיציע פון „דער עלטסטער דער יודען" אין זאַגלעמביע.

* * *

לויפט דער צוג מיט שווינדלענדיקער שנעלקייט. פליען זכרונות פון צעשטערטע אידישע ימים־טובים, פון געשענדעטע אידישע הייליקטימער און אויסגעפליקטן אידישן עבר.

דאָ אין סאָסנאָוויץ, וואָס איז באַלד נאָכן אַריינמאַרש פון די היטלער־חילות אָנגעשלאָסן געוואָרן אין „דריטן רייך" — האָבן די אידן מאָמענטאַל (נאָך פריער פאַרן ענדעראַל גאָוועךנמענט) דערפילט די חיהשע לאָפעס פון דעם דייטשישן מאָרד־מאַשין. באַלד אין ערשטן שמחת־תורה פון ניין־און־דרייסיקסטן יאָר איז אַ געכאָפטער טראַנספאָרט אָוועקגעשיקט געוואָרן אין די לאָגערן אַריין צו שקלאַפישע אַרבעט ביים בוי פון אויטאָסטראַדעס.

* * *

קאַטאָוויץ! פוילנס פאַרמלחמהדיק פענצטער צו דער מערב־וועלט. דאָ האָט שוין נאָך פאַרן קריג געשמעקט מיט דייטשישקייט. דורך דאָנען זענען דאָס אומאויפהערלעך דורכגעפאָרן די פאַרקראַטעווועטע לאָסט־וואַגאָנען מיט „יודן־פראַכט" קיין אוישוויץ. אין 1945 איז דאָ געווען שטאַרק טעטיק די „בריחה" (אָרגאַניזאַציע פון דער אומלעגאַלער עליה קיין ישראל) פירנדיק אידן אויף קאָנספיראַטיוון אָרט קיין בראַטיסלאַוואַ, טשעכאָסלאָוואָקיע, פונ־וואַנען זיי זענען אָוועק צו די מעפילים שיפן. היינט זענען נאָר סימבאָלישע שפורן געבליבן פון אַן אַמאָליקן, איינגעפונדעוועטן אידישן ישוב.

* * *

פערציק קילאָמעטער אָוועק פון דאָנען געפינט זיך דאָס רויכערנדיקע גלייוויץ.

אין וואָגאָן איז נאָר איצט געבליבן אַ געציילטע פאָר מענטשן. די מערסטע פאָסאָזשירן זענען אויסגעשטיגן אין קאַטאָוויץ. זיץ איך מיט אַ געפיל פון דערוואַרטונג און קוק דורכן פענצטער, ווי מיר דערנענטערן זיך צום ענד־ציל פון דער רייזע. שוין לאָנג נישט געזען אַזויפיל אָנגעהויפטע בערג מיט קויל־ן ליגן צווישן רעלסן, אויף וואָקזאָלן, אין דערנעבנדיקע פעלדער. נישט בחינם שמעקט עס נישט די „גוטע", „פאַציפיסטישע" דייטשן פון דער היינ־טיקער באָן־רעגירונג, וואָס אָזעלכע געוואָלדיקע קוילן־רייכע, אינדוסטריעלע געגנטן, זענען אויף דער „יאַלטאַ קאָנפערענץ" אָנערקענט געוואָרן אַלס פויי־לישע טעריטאָריע; און אַלס אָזעלכע איינגעשלאָסן געוואָרן אין דער פויילישער רעפובליקס מערב גרענעצן.

— מער ווי סטראַשען קענען זיי אָבער נישט — דערקלערט מיר הער מיכאָל (אַ גלייוויצער אייפעריקער „סטעמפּ־קאָלעקטאָר", וועמען איך פאָר־שפּרעך אָנצוהאַלטן קאָרעספּאָנדענץ פון קאָנאַדע לשם מאַרקעס־זאַמלעריי) — בשעת מיר פאָרן אַריין אין גלייוויצער וואָקזאָל. זיי וועלן מער נישט וואָגן, די שמוציקע פאַשיסטן, זיך צו פאַרטשעפּען מיטן כוח פון פראָלעטאַריאַט!

.3

אין דער אַלגעמיינער באַפעלקערונגס צאָל פון איבער הונדערט און צוואַנציק טויזנט איינוואוינער אין גלייוויץ, איז דער אידישער אַנטייל אַ מינימאַלער — בלויז זעקס הונדערט פאַמיליעס. מערסטנס זענען עס רעפּאַטריאַנטן משפּחות פון רוסלאַנד, וואָס האָבן נאָכן צוריקקומען פון ראַטנפאַרבאַנד צוליב פּאַרשידענע סיבות, באַשלאָסן דווקא דאָ, אין דער עקס־דייטשער שטאָט אויפצושטעלן זייערע געצעלטן.

אָבער ס׳איז נישט געפערלעך.

מיר אידן האָבן זיך קיינמאָל נישט צופיל געריכטן מיט קוואַנטיטעט.

— די הויפּט־זאַך איז קוואַליטעט. און „איכות" פעלט ברוך השם נישט ביי די גלייוויצער אידן — זעלבסטפאַרשטענדלעך לויטן זאָג: „יפתח בדורו כשמואל בדורו". פאַראַן אַפילו אַ אידישער ראַטמאַן אין גלייוויצער שטאָטראַט, וואָס איז גלייכצייטיק אַ באַוואוסטזיניקער איד און האָט אָפּגעטיילט אַ ספּעציעל פּראָמינענטן פלאַץ אין זיין אַפּאַרטמענט־סאַלאָן פאַר אידישע ביכער פון מאַסקווער פאַרלאַג.

אין צייכן פון פריינטשאַפט און אָנערקענונג פון ערנסטע שמועסן (אַזוי לויטעט דער צושריפט), האָב איך טאַקע פון אים באַקומען אַזאַ „יקר המציאותל", וועלכעס איז אָפּגעדרוקט געווארן אין דער סאָוויעטישער הויפּטשטאָט אין 1950; אַלס קינסטלערישע ליטעראַטור, צונויפגעשטעלט דורך אַהרן וועראַגעליס, און פּאַרטרעטירט דורך מ. גארשמאנען. דאָס קנאַפּע פּיר הונדערט זייטלדיקע בוך אין ווייסע טאָוולען מיט געליישטע גאָלדענע אותיות אויפן רוקן, איז אַ עלף קאָפּיטלדיקע זאַמלונג פון שלום־עליכמס אויסדערוויילטע שריפטן און מאַנאָלאָגן ארויסגעגעבן אין אַ טיראַזש פון דרייסיק טויזנט ביכער.

אויף וויפיל אַ גאַסט אויף אַ ווייל קען באַמערקן, געהערן צו דער שטאָטישער „עליטע" אַ סך אידישע אינטעלעקטואַלן, וואָס פאַרנעמען זייער פאַראַנטוואַרטלעכע פּאָזיציעס אין אַלגעמיינעם געזעלשאַפטלעכן לעבן. פאַראַן אין גלייוויץ אידישע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, אינזשיניערן און — „קאָפּע־הויזיצערס", וועלכע זיצן לויטן אַלטן אייראָפּעאישן שטייגער איבער אַ „האַלב־שווארצע", זענען מעלה־גרה אַלטע, אויסגעדראַמאַטיש אויף „ריזן געלעגנהייטן", וואָס זענען נישט אויסגענוצט געווארן.

ווייס איך נישט צי די דאָזיקע שורות וועלן דערגיין צו מיינע אויבן־אויסגערעכנטע כאַראַקטערן, אָבער יעדנפאַלס גלויבט זיך מיר זיי צו גרוסן פונדערווייטנס, און איבערחזרן שריפטלעך דאָס, וואָס איך האָב זיי געזאָגט מינדלעך:

„טייערע פריינט! טוט זיך אַליין אַ טובה גוון הערט אויף צו לעבן מיט דער גלאָריע פון דער פאַרגאַנגענהייט. זינט איר זענט אַרויס פון בונקער, צוריקגעקומען פון קאַצעט און סיביר, איז אַנטשטאַנען דאָס וואונדערבאַרע נס פון ווידעראויפגעלעבטן אידנשטאָט. נוצט־זשע אויס די געלעגנהייט, וואָס מען קען נאָך פון פוילן פאָרן קיין מדינת ישראל, בכדי איר זאָלט חלילה שפּעטער נישט האָבן קיין געווישנס־ביסן, אַז איר האָט זיך אַליין פאַרפירט מיט אַמביציעס און אילוזיעס, וועלכע האָבן קיין האַפּט נישט".

דערמאָנט זיך מיר אַן אָונט אויף דער גאַס פון די געטאָ־גבורים (אוליצאַ באַהאַטערוואו געטאָ) איינע פון גלייוויצער באַלעבטסטע גאַסן — צוגאַסט ביי אַ אידן, וועלכער איז אַ הויכער באַאַמטער אין דער פּוילישער יוסטיץ־מאַשין. אַ איד אַ תלמיד־חכם מיט אַ קלאָרן געדאַנק און איינער פון די פילצאָליקע אָנגעטראָפענע, טראַגישע עקזעמפּליאָרן פון ר' יהודה־הלויס: „לבי במזרח ואנכי בסוף מערב".

אָבער וואָס קען ער טאָן, דער דאָזיקער סימפּאַטישער באַאייַנדרוקנדיקער דזשענטלמען, אַז זיין פרוי, וועלכע איז אגב זיין קרובה, איז אינגאַנצן אַן אַנ־דערע מענטאַליטעט. וואָס קען ער טאָן, אַז זיין בעסערע העלפט, די „פאַני מעצענאַסאָוואַ" איז נאָר אידיש לויטן געבורט — אָבער פאַרמאָגט נישט דאָס מינדעסטע פאַרשטענדעניש פון צוגעהעריקייט צום אידישן פאָלק; ממש ווי די דורכגעלעבטע גרויזאַמקייטן זאָלן האָבן אַטראָפירט אירע נאַציאָנאַלע געפילן.

ביי אַ יום־טובדיק גלעזל משקה (אימפּאָרטירט פון אונגאַרן מיט אַ הכשר פון בודאַפּעסטער ראַבינאַט) זענען מיר געזעסן און זיך צוגעהערט צו דער דיסקוסיע פונם הויכגעוויקסיקן קלוגן יוריסט — מיט אונדזער בשותפותדיקן פריינט, דעם אָנפירער פון אַ גרויסער לאָקאַלער פאַבריקס אונטערנעמונג.

— איך לעב זיך דאָ גאַנץ גוט אויס, אי מאַטעריעל, אי גייסטיק — האָט געטענהט דער ענערגישער, בלאָנדער רעגירונגס פאַרוואַלטער.

— כ'באַזיץ אַ שיינע דירה (צווי שלאָפצימער, ליווינג־רום און קוך); טע־לעוויזיע־סעט, אַן אייגענעם אויטאָמאָביל (קליין רוסיש מאָסקוויטשל פון 1955). אין סאַנאַציישן, פאַרמלחמהדיקן פוילן וואָלט איך אין לעבן נישט געוואַגט דערגרייכט צו דער מדרגה, וועלכע איך פאַרנעם היינט־צו־טאָג אונטערן איצ־טיקן רעזשים.

— „שוחט שאַכטס מיר די הינער", — האָט דערויף געענטפערט דער טעמפּעראַמענטפולער געריכט־באַאַמטער.

— הער מיר אויף צו דערציילן בבא־מעשיות ווי גוט דו פילסט זיך אין אַלע היגזיכטן. מיך וועסטו דאָך נישט אָפּנאַרן „הער דירעקטאָר"! ווער עס ווייסט נישט, אָבער מיר איז גוט באַקאַנט די היפּאָקריטישע, חניפה ראָל, וואָס דו דאַרפסט נישט איינמאָל שפּילן; דאָס זיין אַלס איד „פויפּסטלעכער ווי דער פויפּסט", בכדי נושא חן צו זיין אין די אויגן פון דיינע העכערע אינסטאַנצן.

— זאָג מיר נאָר, „גוטער־ברודער", אַזוי פּה אל פּה! דו טיילסט דאָך יעדעס יאָר אויסצייכענונגען דיינע אונטערגעאַרדנטע אַרבעטער. וויפיל פון די אידן, וואָס אַרבעטן אין דיינע אונטערנעמונגען למשל, האָבן שוין טראָץ זייער אויסערגעווייגלעכסטע „סטאַכאַנאָווישקייט" באַקומען פון דיר אַן אַרבעטס־מעדאַל? אַוודאי קיין איינער נישט!

פאַרוואָס? — דאַרפסט מיר נישט דערקלערן — איך ווייס עס ערשט־קלאַסיק. דו האָסט מורא, אַז מען זאָל „גאָט באַהיט" נישט זאָגן: זעסט, דער „זשידאָווסקי" דירעקטאָר טיילט „נאַגראָדעס" זיינע „זשידקעלעך".

— אמת אַז די היינטיקע גאָמולקאַ רעגירונג טוט אַלץ אין דער וועלט צו באַקעמפן אַנטיסעמיטיזם; פּראָפּאַגאַנדירט אומאויפהערלעך פעלקער־ברודער־לעכקייט און קעגנזייטיקע טאָלעראַנץ אַלס מילשטיין צו דער רעאַליזירונג פון סאָציאַליסטישן יושר. אָבער אַ לאַנגע, לאַנגע צייט וועט נאָך דויערן, ביז דער היטלעריסטישער סם וועט אויסגעווארצלט ווערן פון די פּוילישע מאַסן, פאַר וועלכע דער לעבנגעבליבענער איד, איז נאָך אַלץ אַ „יודאַש" און „ישו־קרייציקער", וועמען עס איז אַ מצווה עוקר מן השורש צו זיין.

אַ פּאָר שעה האָט אָנגעהאַלטן דער דאָזיקער פּאָלעמישער דיאַלאָג, וואָס איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש אין אָפּשפּיגלען די שטימונגען צווישן דער איצ־טיקער שארית־הפּליטה פון פּוילישן אידנטום און דער פּועל יוצא איז גע־ווען, אַז מען האָט זיך טראָץ דעם קעגנזייטיקן „אַריינזאָגן" חלילה נישט צע־קריגט — נאָר אין קעגנטייל, געטרינקען לחיים פאַר שלום אויף דער וועלט; און פאַר דער פאַרווירקלעכונג פון ישעיהוס „וכתתו חרבותם לאתים וחני־תותיהם למזמרות" (פאַרוואָנדלען די שווערדן אין לאָפּאַטעס; די שפּיזן אין אַקעראיזנס), וועלכן עס ציטירן איצט פון אינטערנאַציאָנאַלע טריבונעס די העכסט ראַנגיקסטע פירער פון דער וועלט.

דער רוב מנין און רוב בנין פון גלייוויצער אידן איז אָבער ווייט פון געהערן צו דער נאָר וואָר פאַרגעשטעלטער דיפלאָמירטער אינטעליגענץ און אָנפירנדיקער אויבערקלאַס. „עמך, שער און איזן" איז דער גרעסטער טייל פון די היינטיקע גלייוויצער תושבים און מערסטנס פון זייערע פּראָבלעמען דרייען זיך אַרום אַזעלכע „בשר ודמישע" טאָג־טעגלעכקייטן ווי: דאגת־פּרנסה און טיילווייז אַרום די מעגלעכקייטן פון עליה קיין מדינת ישראל.

קיין פּריוואָטער אַלגעמיינער אָדער אידישער האָנדלט עקזיסטירט כמעט נישט און ווערט אויך אָפּיציעל נישט דערמוטיקט. דער איינציקער לעגאַלער מסחר, וואָס איז דערלויבט איז: דער פאַרקויף פון די פון אויסלאַנד אַריינגע־שיקטע פּעקלעך פון קרובים. קיינער קען אייך נישט שטערן צום ביישפּיל צו נעמען אייער באַקומען שטיקל מאַנופאַקטור, עלעקטרישן ראַזיר־אַפּאַראַט, אָדער אַנדערן באַקומענעם געגנשטאַנד אָדער ווערטזאַך, און עס אַריינגעבן אין אַ רעגירונגס קאָמיס געשעפט צו פאַרקויפן לויט אייער פאַרלאַנגטן פּרייז.

אַזעלכע מסחרים זענען נישט נאָר דערלויבט, נאָר אַפילו אונטערשטיצט מצד די מאַכט־אָרגאַנען, וועלכע זענען אין דעם אַ סאָרט פֿאַזיטיווע דערשיינונג לטובת דעם וואויל־זיין פון דער באַפעלקערונג. ווימלט עס אויף די הויפּט־גאַסן מיט אַזעלכע קאָמערציעלע רעגירונגס געשעפטן וואו די סחורה איז אַריינ־געגעבן פון פּריוואַטע מענטשן עס פֿאַר זיי צו פֿאַרקויפן. אין אָט די קראַמען קענט איר קויפן אַ ציין־בערשטעלע פון האָנג־קאָנג און אַ „דיימאָנד" פון סאָוט־אַפריקע (האָלענדישער און אַפילו אַמעריקאַנער שליף); זון־גלעזער פון מערב דייטשלאַנד, קאָסמעטישע אַרטיקלען פון פֿאַריז און אַפילו אַזאַ עקס־טראַוואַגאַנציע ווי: אַ כשרע פושקע קאָנסערוון־פלייש פון אַביסיניע (עטיאָפּיע), ספּעציעל וואָרפט זיך אין די אויגן דער גרויסער אויסוואָל פון פֿאַרשידענע עלעקטרישע מאַשינדלעך ווי: וועסטינגהאָוז מישערס (מיקסערס), עלעקטרישע טיי און קאָווע־טעפּ, קליינע טראַנזיסטאָרדיקע אַמעריקאַנער ראַדיאָס, און אָן אַ שיעור פוטער־מאַנטלען פון אַלערליי קוואַליטעטן. (פּרייזן לויטן וועלט פון אַמעריקאַנער דאָלאָר זענען ממש מציאותדיקע).

אָן אָרט קאָמפּראָמיס דערשיינונג זענען די פֿאַראַנענע אידישע אָרטעלן און קליינע פאַבריקלעך, מערסטנס אין די אַזוי גערופענע „נאָדל מלאכות", וועלכע אַרבעטן אויף קאָלעקטיוויסטישע יסודות און גענישן אין אַ געוויסער מאָס סוחרישע זעלבסטשטענדיקייט. אומעטום, אין אַלע פאַכן זענען אחינו בני ישראל פֿאָרטרעטן. איר וועט זיי טרעפן נישט נאָר ביי די קאָמאָשן מא־כערישע און שניידערישע ניי־מאַשינען — נאָר אויך אַלס כעמיקער אין די פֿאַרמאַצעוטישע פאַבריקן, אַלס שאָפערן אין די גלאָז־הוטעס, אַלס טעכ־ניקער אין די צעמענט מילן און אַפילו אַלס איינפאַכע אַרבעטער אין די שטאָ־טישע אייזן־גיסערייען.

דער יושב־ראש פון דער גלייוויצער קהילה איז דעריבער דער פאַסיק־סטער רעפּרעזענטאַנט פון אָט דעם האָרעפאַשענעם עולם אידן, וואָס איז היינט־צו־טאָג פאַראַן אין גלייוויץ; און איז אין דער גרעסטער מערהייט רעגיסטרירט אין דער אידישער גמינע אַלס מיטגלידער פון רעליגיעזן פאַרבאַנד.

אַליין אַ יגיע כפּימניק (קאָמאָשן שטעפּער) שטעלט ער מיט זיך פאָר אַ מערקווירדיקן טיפּ פון אַ קהילה־פרעזעס אונטער אַ קאָמוניסטישן רעזשים, וואָס איניקט אין זיך הונדערט־פּראָצענטיקע לאָיאַליטעט צו די איצטיקע מלוכה־אָרגאַנען מיט טיפער אומדערשיטערלעכער אמונה אין „עול מלכות שמים".

ווען איך שטיי אַזוי מיט אים נאָך מעריב, אין דער גלייוויצער שול און מיר שמועסן (אָנגעלענט אין בעלעמער) וויי כ'וואָלט עס אָנגערופן אויף אַ פוטוריסטישן אופן; אויסמישנדיק פאַרשידענע טעמעס און ענינים וועגן וועלט, אידן און אידישקייט — כאָפּט זיך מיר אַרויס דער מאמר „חסד עשה ה' לישראל שפּזרן בין האומות".

שפּרינגט מיין ראש הקהל אויף און מיט די זעלבסט־זיכערע בקיאות פון אַ געוועזענעם ישיבה־בחור מאַכט ער מיר אויפמערקזאָם: מיסטער אייזענשטאָדט,

איר מאַכט אַ טעות! עס שטייט נישט „חסד עשה ה׳ לישראל שפזרן בין האומות״ — נאָר „שהפיצן בין האומות״.

אַן אָריגינעלער יונגערמאַן דער שוואַרץ אויגיקער, איידעלער מנהיג פון דער גלייוויצער עדה אידן, וואָס קוקן צו אים אַרויף מיט ליבשאַפט און רעס־פּעקט. (ערגעץ־וואו ביי אונדז אין טאָראָנטע דאַרף זיך געפינען זיינער אַ פּעטער מיטן נאָמען ברוך אייזען — מיט וועלכן ער וואָלט זיך זייער געוואָלט שטעלן אין קאָנטאַקט).

— אונדזער פּרעזעס האָט אַ געוואַלדיקן טאַלאַנט מוציא צו זיין מכוח אל הפּועל — דערקלערט מיר זייטיק אַ איד אין אַ רוסישן קאָשקעט. — איר זאָלט הערן ווי ער לערנט מיט אונדז אַ שטיקל „עין יעקב״, אַ פּרשה חומש־רש״י — פּשוט אַ מחיה — סמאָטשקעט מיט די ליפּן דער עלטערער איד מיטן גראָען קמץ־בערדל. היינט־זשע זיינע מאָדזשיצער ניגונים ביי שלוש־סעודות, בנאמנות, „קראַסאַטאַ״.

דער גלייוויצער ראש־הקהל ר׳ שלום פּאָמע־ראַנצענבלום מיט זיין פּרוי און קינדער.

און איך ווייס, אַז ער זאָגט דעם אמת.

ר׳ שלום פּאָמעראַנצענבלום איז אַ הייסער איד זון אַ בן־קדושים; אַ ווייר־דיקער יורש פון פּויליש־אידישע, רומ־רייכע עסקנות לשם שמים; אייניער פון יענע לעצטע מאָהיקאַנער פון ישראל־סבאדיקן יהדות אויף פּוילישע טעריטאָריעס, וועלכע האָבן אויף זיך געזומען די הייליקע מיסיע אונטער אַלע אומשטענדן און באַדינגונגען וווייטער צו פלעגן תורה־אידישקייט און טראַדיציאָנעל שטייגער לעבן, אַלס אומפּאַרטרעטבאַרן, גייסטיקן אָנהאַלט פּאַר די פיל גלעליטענע, שבעה מדורי גיהנום דורכגעגאַנגענע רעשטלעך פונם אַמאָליקן אַזוי גרויזאַם פאַרניכטעטן פּוילישן אידנטום.

✻

אַן אָונט אין וואַרשעווער אידישן מלוכה-טעאַטער

וועך זענען היינט צו טאָג די אַנסאַמבל-מיטגלידער אינם אידישן טעאַטער. — קאָמעדיע און טראַגעדיע אין רעפּער-טואַר פון דער קאַמינסקי טרופּע. — ווי רעאַגירן נישט-אידישע צושויער בשעת דער אויפּפירונג פון אַ חורבן-דראַמע. — איינדרוקן פון בייגעוואוינטע פּאָרשטעלונגען.

נישט ווייט פון האָטעל „בריסטאָל" — בערך אַ פּינף-מינוטיקער שפּאַ-צירגאַנג פון דער „קראָקעווער-פּאָרשטאָט" — געפינט זיך די געביידע פונם איינציקן, סטאַבילן, אידישן טעאַטער אין היינטיקן פּוילן. (ערגעץ-וואו אין די מער קאָמפּאַקטע אידישע ישובים פון נידערשלעזיע, זאָלן נאָך זיין אַ פּאָר אַמאַטאָרישע דראַם-קרייזן ביי די לאָקאַלע אידישע קולטור אָרגאַניזאַציעס).

כאָטש אין דרויסן ווינקען נישט קיין „נעאָן" רעקלאַמעס, און מען זעט אַפילו נישט קיין ספּעציעלע איבערשריפט אויפן פראָנט-איינגאַנג, אַז דאָ רעזידירט דאָס קינסטלערישע, אידישע וואָרט — ווייסט דאָך יעדער איינער אַז אינמיטן פון די פּראָמינענטסטע רעגירונגס-געביידעס אויפן געוועזענעם „פּלאַץ פּילסודסקיעגאָ" הויזט דאָס „קאַמינסקי טעאַטער", אויף וועלכן די נאָך אידיש רעדנדיקע וואַרשעווער אידן זענען אויסערגעווינלעך שטאָלץ.

פיר מאָל אַ וואָך איז דאָס טעאַטער אָפן פאַרן אידישן פובליקום, וואָס איז אינטערעסירט צו זען אַ אידישע פּאָרשטעלונג אין „מאָמע לשון". (די איבעריקע דריי טעג זענען פאַרנומען פון פוילישן נאַציאָנאַלן טעאַטער, וואָס נוצט דעם זעלבן בנין צו שטעלן זיינע אייגענע פיעסן). באַשיידענע אָפּישן ווערן דאָן אַרויסגעאָנגען אין די באַגלאָזטע פענצטער פאַרן טעאַטער, אָנאָנ-סירנדיק דעם פּראָגראַם פאַר די נאָענטסטע טעג, לויט וועלכן דער עולם קען זיך אויך אָריענטירן, וועלכע אַקטיאָרן עס באַטייליקן זיך און ווער עס „סטא-דעווט" אין דער הויפּט-ראָל.

אין אַלגעמיין זעט אויס, אַז אין פוילן איז היינט פאַראַן אַ שטאַרקע טענ-דענץ צוריקצוהאַלטן און צו באַקעמפן נישט נויטיקע „פּאָמפּע" און האַליוואוד-מעסיקע, שרייענדיקע פּראָפּאַגאַנדע ווען עס האַנדלט זיך ווען קולטורעל-דערציערישע ענינים, און אַפילו נאַציאָנאַלע ימים-טובים. צוליב דעם זעלבן מאָטיוו — האָט מען מיר אויפגעקלערט — איז היי-יאָר צוריקגערופן געווארן אויך דער טראַדיציאָנעלער פּאָנען-פּאַראַד און מארש דעמאָנסטראַציע לכבוד דעם ערשטן מאַי.

איז טראָץ דעם, וואָס די טעאַטער דירעקציע צעשפרייט זיך נישט צופיל די הענט מיט פרסום. אַ חוץ פאָרמעלע מעלדונגען אין דער טעגלעכער פרעסע, וואָס עס ווערט היינט געשפּילט, זענען דאָך כמעט אַלע בילעטן פון די בעסערע פּלעצער שטענדיק אויספֿאַרקויפט. עס וועט אייך גאָרנישט העלפן — ווי איך האָב עס אויף דער אייגענער הויט דערפֿאָרן — אין דער לעצטער מינוט פֿאַר דער פֿאָרשטעלונג צו אַפּעלירן צום קאָסע־פּענצטערל מען זאָל אין אָכט נעמען אייער טוריסטישן סטאַטוס און אייך אויסנאַמוויייז פֿאַרקויפן אַ בילעט.

— „פֿראָשען פּאָנאָ, ניעמאָ" — (ס׳איז נישטאָ, מיין הער) — קומט אַ העפּלעכער, אָבער דעפּיניטיוועך ענטפֿער. אין אַזאָ פֿאַל העלפֿט נישט קיין „פֿראָטעקציע" און עס איז נוצלאָז צו אַרגומענטירן, אַז איר זענט אַן אויס־לענדישער גאַסט. אַלע אייערע טענות זענען אַ „ברכה לבטלה". דאָס איינציקע וואָס בלייבט אייך איבער צו טאָן, איז מאָכן אַ קאָמפֿראָמיס, און נעמען אַ בי־לעט...אויף מאָרגן, באַגונדיק זיך דערווייל מיטן באַוואונדערן פון דער נאָענט די פֿאָרטרעטן פון אַלע אידישע אַרטיסטן (ערשטקלאַסיק רעטושירט), וועלכע הענגען זייער בכבודיק אויף אַלע פּיר וועגט פונם טעאַטער־לאָבי, שאַפּנדיק אַן אָריגינעלן, דעקאָראַטיוון קוואַדראַט, פון אַלע היינט צו טאָג אין וואַרשע פֿאַראַנענע אידישע שוישפּילער.

זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, אַז דעם אויבנאָן אויף דער מזרח־וואָנט פֿאַרנעמט דאָס בילד פון אידאַ קאַמינסקאַ, וואָס איז די אָפּיציעלע דירעקטאָרין (ווי רכילותניקעס זאָגן: „דיקטאַטאָרין") פון טעאַטער אויף איר באַרימטער מוטערס נאָמען. די נאָענטסטע פֿאָטאָגראַפֿיעס זענען פון אַזעלכע אַלטע טעאַטער וועטעראַנען ווי: אברהם מאָרעווסקי, וועלט באַקאַנט פון זיין ראָלע אַלס „מירא־פֿאָלער צדיק" אין אַנסקיס „דיבוק" (שוין אַ בן־שבעים, אָבער גייט נאָך גלייך). חבל בוזגאן, וועמען וואַרשעווער געדענקען נאָך אַוודאי פון זיין שפּילן „חבר אַרלאָוו" אין „סקאַלאַ"־טעאַטער אויף דזשעלנאַ גאַס; מאיר מעלמאַן — פרוי קאַמינסקאַס איצטיקער מאַן, וועלכער פֿאַרמאָגט אויך אַ היפּשן סטאַזש פון בינע טעטיקייט אין דער אידישער טעאַטער־וועלט.

די רעשט זענען בילדער פון שוין נאָך דער מלחמה אַנטדעקטע טאַלאַנטן ווי: רבקה שילער, פרידע סאַפּיר, מאיר גאָלדשמידט, אינא טאפער, און אַנד., צווישן וועלכע עס געפינען זיך אויך אַזעלכע נעמען ווי: סאָפּיאַ סקזשעשעווסקאַ, טארו קאָוואַלסקאַ א.אַ. דאָס זענען ווי איר זענט זיך אַוודאי משער נעמען פון אמתדיקע, ריינבלוטיקע פֿאָלאַקן, וואָס האָבן זיך באַוויזן אויסצולערנען אַן אימפּאָנירנדיקן, ליטעראַרישן אידיש, בכדי צו קענען מיטשפּילן אינם אַנ־סאַמבל פון אידישן מלוכה־טעאַטער.

קומט לכל הדעות די דאָזיקע נישט־אידישע שוישפּילער אַ גראָטולאַציע פאַר זייער פּערזענלעכן מוט אויסצווויילן אידיש־לשון אַלס זייער קאַריערע און אידיש טעאַטער אַלס זייער פֿרנסה־קוואַל... ס׳איז יעדנפֿאַלס אַ מערקווויר־דיקע דערשיינונג, וועלכע וואָלט אינם אַמאָליקן פּוילן בשום אופן נישט גע־קענט נולד ווערן, און רופט דעריבער אַרויס פֿאַרשידענע רעפלעקסן.

איר פאַרטראַכט זיך: צי זענען דאָס פאַזיטיווע סימפּטאָמען פון „אהבת מרדכידיקייט"? אָדער זענען עס גאָר נעגאַטיווע סימנים מצד דער אידישער יוגנט אַליין, אַז זי איז מער אינטערעסירט אין אַנדערע אַמביציעס ווי אין קולטוירן און קרעפטיקן דאָס אַנעמישע ביסל אידישקייט, וואָס איז נאָך אי־בערגעבליבן אין פוילן נאָכן גרויסן חורבן?

און דאָס איז נישט דער אינציקער סורפּריז, וואָס איבערראַשט אייך ווען איר קומט צו אַ פאַרשטעלונג אין אידישן טעאַטער אַריין...

שטעלט אייך נאָר ערלעך פאָר, צי איר האָט אַמאָל בכלל געריכט דערויף, אַז אויפן סאַמע חשובסטן אָרט אין דער שטאָט, קעגנאיבער די „עלף טויערן" (אגב נאָר דריי זענען נאָך די באַמבאַרדירונגען איבערגעבליבן), וואו עס גע־פינט זיך דאָס פאַרטרעט קבר פון „אומבאַקאַנטן פוילישן זעלנער", זאָלן זיך אידן צוזאַמענקומען הערן שלום עליכמס הומאָר אין דער אויפּפירונג פון דער „סענדער בלאנק" קאַמעדיע (דריי אַקטן, פיר בילדער).

ווי לאַנג איז עס דען, ווען פאָר אַ דערקענבאַרן אידן איז געווען לעבנס־געפערלעך אַדורכצוגיין אין דער דאָזיקער געגנט פון „זאַקסישן גאָרטן"?

ווי לאַנג דען איז, ווען ענדעקישע כוליגאַנעס פלעגן דאָ אַרומלויפן און זוכן אידישע פנימער, פאַרוואַנדלענדיק דעם גאַנצן שטח פון דער „קרולעווסקאַ" ביז צום אוניווערזיטעט אין אַ געפאָר־זאָנע, וואו מען שפּאַלט אידישע קעפּ?

אַ נאָך גרעסערע פאַרוואונדערונג רופט אַרויס דער פאַקט, וואָס פון די אומגעפער פינף הונדערט פֿלעצער אינם געשמאַק איינגעאָרדנטן טעאַטער, זענען כמעט אַ העלפט שטענדיק פאַרנומען פון פוילישע באַזוכער, וועלכע קו־מען זייער גערן אין „קאַמינסקי טעאַטער" אַלס ניי־דערוואָרבענע מעלאָמאַנען פון דער אידישער קונסט!

איי זיי פאַרשטייען דאָך נישט קיין אידיש? — וועט איר פרעגן. וואָס פאָר אַ הנאה קענען זיי דאָן האָבן פון אַ אידיש גערעדטן טעאַטער־שפּיל?

דאָ קומט שוין צוהילף דער טעכנישער לייטער פונם טעאַטער — יוזף פאָסמאַניק — און ליקווידירט אַלע שוועריקייטן דורכן אינסטאַלירן אַ ספּע־ציעלן איבערזעצונגס־סיסטעם פון אידיש צו פויליש אויפן גרויסוועלטיקן שטייגער, פונקט ווי אין דער ניו־יאָרקער יו־ען צענטראַלע. אויב עמעצער פונם עולם דענקט, אַז עס איז פאָר אים באַקוועמער נאָכצופאָלגן די געגעבענע פיעסע אויף פויליש (און אַזעלכע זענען פאַראַן זייער אַ סך) — באַקומט ער פאַרן מינימאַלן אָפּצאָל פון 3 אָדער 5 זלאָטעס (3 אָדער 5 סענט לויט דער דאָלאָר וואַלוטע) אַרויסגעבאָרגט עקסטראַ אויערן־טרייבלעך, וועלכע ער נעמט מיט זיך מיט צו זיין זיץ־אָרט. דאָרט ביי זיין אייגענער טעאַטער־שטול פאָר־בינדט ער זיך דורך אַן עלעקטרישן קאָנטאַקט מיט אַ קאָמפּעטענטן איבער־זעצער פון „הינטער די קוליסן" און דורך אַ אַראַנזשירטן ראַדיאָ־סיסטעם הערט ער אין פיינסטן פויליש דעם גאַנצן פאַרלויף פונם סיפור־המעשה, וואָס קומט פאָר אויף דער בינע.

2

צוויי מאָל האָב איך געהאַט די געלעגנהייט צו זען אידאַ קאַמינסקאַ אויפֿ־טרעטן אין דער צייט פון מיין צווייַ־וואָכיקן פֿאַרבלעגנעט אין פּוילן. דאָס ערשטע מאָל האָב איך זי געהערט אַלס רעציטאַטאָרין אין אַ ליטעראַרישן מאָנטאָזש צוזאַמען מיט חבל בוזגאן און מאיר מעלמאַן, לכבוד דער אָנדענקונג פון די געפֿאַלענע געטאָ־אויפֿשטענדלער, ביי דער ספּעציעלער יאָרצייט־אַקאַ־דעמיע אין דער וואַרשעווער פֿילהאַרמאָניע.

מוז איך ליידער זאָגן, אַז נישט נאָר איך אַליין (אַ איד פון דער מערב־העמיספֿערע) בין נישט געווואָרן באַאיינדרוקט פון דעם שאָבלאָנישן דעקלאַמירן וועגן „מסירת־נפש" פון פיר הונדערט פּויערים, וואָס האָבן זיך בעסער גע־לאָזן אויסהרגענען, אַידער צו גראָבן קברים פֿאַר „זייערע" שטעטלשע אידן...

נעבן מיר זענען געזעסן אָנגעזעענע, אידישע געזעלשאַפֿטלעכע טוער און האָבן אויך געדרייט מיט די נעז אין פּראָטעסט קעגן דער צונויפֿגעשטוקעווע־טער, פּיקטיוואָר פֿאָעמע, וועלכע איז ממש געווען אַ חוקנדיקער פֿאַרס, אַרויס־רופֿנדיק בייגעשמאַק.

אַ פּרישע מעשה! האָט צו מיר דאָן געטענהט אָן עלטערער פּראָפֿעסער איד. געקומען בין איך מזכיר זיין אונדזערע געטאָ־גבורים, אונדזערע היילי־קסטע מאַרטירער. און דאָ אַנשטאָט צו הערן עפּעס אַ טרייסט־וואָרט, עפּעס אָן אויפ־מונטערנדיק ליד — אימפּראָוויזירט מען דיר גאָר „תהלות ותשבחות", „סאָ־נאָטעס" פֿאַרן הערן־אויזם פון די פּוילישע „כלאָפּעס", וואָס האָבן זיך איינפֿאַך „מקריב" געווען ביים ראָטעווען אידן!

אַ סך פון איר גלאָריפֿיצירטן פּרעסטיזש, האָט דאָן די אָזוי גערופּענע „גראַנדיעזע דאָמע" פון אידישן טעאָטער דאָמאָלס ביי מיר פֿאַרלוירן...

דאָס צווייטע מאָל דאַקענען האָב איך די באַרימטע טראָגיקערין געזען אין אַ דראָמע וועגן אידישן חורבן, ווי זי שפּילט אַלס אומגליקלעכע, האַלב וואָנ־זיניקע מאָמע, זוכנדיק איר דערשאָסענעם זון. דאָ, וועל איך זיך אָבסאָלוט גאָרנישט שעמען און מודה זיין, אַ כ׳האָב אַליין געהעשעט ווי אַ קליין קינד אַ טיף־געריטער פונם „קאָמינסקי צויבער", מיט וועלכן זי האָט אָזוי קינסט־לעריש נאָטוראַל און רעאַליסטיש איבערצייגנדיק פֿאָרטרעטירט דאָס צעברא־כענע געשטאַלט פון אַ אידישער מאָמע בימי היטלער...

ש. דיאָמאָנטס פּיעסע: „אין אַ ווינטער נאָכט", אינסצעניזירט פון אידאַ קאַמינסקאַ, איז בלי שום ספק — אין קעגנזאַץ צו אַלע פֿאַלשע, חניפהדיקע מאַכערייקעס — אַ געלונגענע קריטישע אָפּשפּיגלונג פון אומברחמנותדיקער האָרצלאָזיקייט מצד דער מערהייט פּוילישער דאָרפּס־באָפעלקערונג, וועלכע האָט זיך איבערהויפּט „נישט צעריסן דעם יאָשטשיק" אויסצובאַהאַלטן זייערע געוועזענע אידישע שכנים. אַפּילו דער געוויסנספּולער פֿאַטריאָט און דייטשן־האַסנדיקן פֿאַרטיזאַן „קאָזשימיעזש" צוויפֿלט אויך אין דער אידישער טויג־לעכקייט צום קאָמף.

— „אידן קענען שטאַרבן, אָבער קענען זיך נישט שלאָגן" — עס לוינט זיך דעריבער נישט צו פֿאַרדרייען דעם קאָפּ מיט זיי!..

ערשט די געוואָגטקייט פונם אינגן גראבאָוצער איד (הענריק גרינבערג טעאַטער־סטודיע), וואָס ליקווידירט אַ דייטשן זשאַנדאַרם אויף דער בריק, עפענענדיק אַ פרייען וועג פאַר דער אונטערגרונט־טראַנספאָרטאַציע, איבער־צייגט אים, אַז מען קען דאָך נוצן אידישע בהורים אין פאַרביסענעם געראַנגל מיטן אָקופאַנט.

עד כאן... דאָ ענדיקט זיך דער „סוזשעט" פונם שפיל און די געמישטע אוידיענץ פון אידן און פאָלאָקן שטעלן זיך אויף און פאַטשן שטורמיש בראַוואָ...

מיין איך חלילה נישט צו זיין סאַרקאַסטיש און אַרויסווייזן אפיקורסישן צווייפל, צי אַזעלכע פאַרשטעלונגען זענען פון אַ דערציעריש אויפקלערערישן שטאַנדפונקט איצט נאָך וויכטיק? אָבער שאָדן — דענק איך — קען עס אויך נישט. עס מאַכט נישט אויס, אַז מען דערמאָנט אַמאָל דעם טרויעריקן אמת. פון דער נישט צו לאַנגער פאַרגאַנגענהייט.

די איינציקע זאַך, וואָס איך קען אָבער נישט פאַרגעסן, ווייל עס האָט זיך מיר עפּעס ווי איין ספּעציעלער „מעמענטאָ" איינגעקריצט אין זכרון איז: דער קאָלאָסאַלער אונטערשיד אין פאַרהאַלטן זיך, וועלכן איך האָב באַמערקט ביים אָבסערווירן די געזיכטער פון די אָנוועזנדיקע אין זאַל.

בשעתן שפילן פון דער סענדער־בלאַנק קאָמעדיע, וואָס איז אָנגעפּיקעוועט מיט קאָמישע מאָמענטן, האָבן טאַקע אַלע, סיי אידן און סיי פאָלאַקן געלאַכט אויפן קול, אַמוזירנדיק זיך ערשטקלאַסיק מיט די וויציקע סיטואַציעס. אַנ־דערש האָט שוין אָבער אויסגעזען אין דער טרויעריקער אויפּפירונג פון „אין אַווינטער נאַכט". די אידן — און צווישן זיי אַ גרעסערע גרופּע אַמעריקאַנער טוריסטן — זענען געזעסן פאַרצערטע, דערשלאָגענע מיט פאַרווייטע אויגן, און אַ טיילּ האָבן אַפילו ספּאָזמאַטיש געשלוכצט. דאַקעגן זענען די נישט־אידישע באַווכער געזעסן שטילע, קאָרעקטע, נאָכפאָלגנדיק מיט אויפמערק־זאַמקייט די שוישפּילערס באַוועגונגען. אָבער, כ׳וואָלט געקאָנט שוועדן, אַז ביי קיינעם פון זיי זענען די אויגן־לעפּלעך נישט פייכט געוואָרן פון אַ פאַר־גאָסענער טרער אויפן אידישן אומגליק...

למען האמת מוז מען יעדנפאַלס אָנערקענען, אַז טראָץ אַלץ און אַלעמען איז דאָס וואַרשעווער אידישע מלוכה־טעאַטער אויפן נאָמען פון אכתר רחל קאַמינסקאַ אַ ווירדיקע, קולטורעלע אינסטיטוציע, וואו מען קען נאָך הערן אַ קינסטלעריש אידיש וואָרט, מיט וועלכן די אין וואַרשע און אין כראַגע וואוינענדיקע פיר טויזנט אידן זענען זיך מחיה...

איז וואָס פאַר אַ פאָליטישע השקפות איינער זאָל נישט האָבן, וואָס איינער זאָל נישט דענקען וועגן די אַלגעמיינע אידישע צוקונפט אין פוילן, מוז ער צוגעבן, אַז עס איז זייער שיין פון די פויליש רעגירונגס אינסטאַנצן, וואָס זיי וויזן אַרויס טאָלעראַנץ און פאַרשטענדעניש, געבנדיק אַ פערמאַנענטן בודזשעט אויסצוהאַלטן די איינציקע אַרטיסטישע טריבונע, וואו דאָס טעאַ־ראַלע אידישע וואָרט קען עפּנטלעך און פריי געהערט ווערן דורך אַלעמען.

נאַכט-לעבן אין דער הויפּטשטאָט פון פּוילן

גאַסטראָנאָמישע אַנשטאַלטן און פּאַרווייַלונגס-לאָקאַלן. — „פּראָלעטאַרישער" קאָאַראַרעט אין וואַרשעס עלטסטן קוואַרטאַל. — אידישע מאָטיוון געשפּילט און געזונגען אויף פּויליש. — אין אַ וואַרשעווער „נאַכט-קלוב" אויפן היסטאָרישן „מקום".

פּינקטלעך צען אַזייגער בייגאַכט, ווערן די מאַסיווע דעמבענע פּראָנט-טירן פון „בריסטאָל" צוגעשלאָסן און אַ פּאָרטיער אין אַ קאָנסערוואָטיווער, ברוינער ליבעריע גיט אַכטונג, אַז באַזוכער, געסט און סתם „לאבי-זיצערס" זאָלן מער נישט קענען אַרייַנקומען אין די באַראָדלומטע זאָלן פון וואַרשעס אַריסטאָקראַטישן האָטעל.

אויף קראָקעווער פּאָרשטאָט נומער 44-42 איז איצט אָפּיציעל נאַכט. נאָר רעגיסטרירטע איינוואוינער ווערן מיט העפּלעכקייט — און „טיפּ"-דערוואַרטונג — אונטערטעניק באַגריסט פונם אוניפּאָרמירטן שומר, וועלכער שטייט אויף זיין נאַכטיקן דיזשור פון רו און אָרדענונג.

כאָטש עס איז היינט צו טאָג שוין פּאָראַן אין וואַרשע אַ פּיל מער מאָדערנער און עלעגאַנטערער האָטעל, וואָס איז מיט זיין אויטערגעווויינלעך לוקסוריעזער אייַנאָרדענונג (האָטעל גראַנד) אַבסאָלוט נישט הינטערשטעליק פון די וועלט-באַקאַנטע, בורזשואַזע „סטאַטלער-הילטאָן" האָטעלן — איז נאָך אָבער דער „בריסטאָל-האָטעל" אַלץ דאָס פּאַווילאָיזירטע צוזאַמענטרעפונגס-אָרט פון דער פּוילישער אינטעליגענץ, פּראָפעסיאָנאַלן, אַרטיסטן און שווארצע קאַווע ליבהאָבער, וועלכע געדענקען נאָך די פּאַרמלחמהדיקע פּראָמינענץ פון דער דאָזיקער געבויידע, וואָס איז אגב פון די איינציקע, גאַנץ געבליבענע בנינים אינם דורך די דייטשן צעטרימערטן וואַרשע.

האָטעל בריסטאָל איז אַ צופעליק אָפּגעראַטעוועטער היסטאָרישער לאַנד-מאַרק פון פּוילנס הויפּט-שטאָט, וועלכן די היטלעריסטן האָבן אין זייער אַנט-לויפונגס-פּאַניק שוין נישט באַוויזן אויפצורייסן, אויסנוצנדיק ביז צו דער לעצטער מינוט די הויכסופּיטיקע, געוויסע צימערן אַלס „אונטערקונפטס-קוואַרטיר" פּאַר נאַצישע אָפּיצירן פון דער „הערן ראַסע".

היינט, איז דאָס באַרימטע גאַסט־הויז צוריק אַ ציווילע אינסטיטוציע און שטייט אונטער דער דירעקציע פון דער מלוכהשער רייזע געזעלשאַפט „אַרביס" — פאַר וועמען ראַסע און קאָליר איז איבערהויפט נישט אינטערעסאַנט און האָט גאָרנישט צו טאָן מיטן איינאָרדענען פון פאַרשידענע אויסלענדישע טו־ריסטן פון אַלערליי פעלקער און פאַרבן.

פונדעסטוועגן, טראָץ דעם וואָס מיין הויט איז דווקא אַ ווייסע, און מיין נאָז אַ „ריין־אַרישע" (בין איך דאָך עפּעס עטלעכע יאָר געווען אויף קריסט־לעכע פּאַפּירן), האָב איך דאָך באַקומען אַ שטיקל אַנטיסעמיטיש אָנצוגע־הערעניש, באַגלייט מיט אַזאַ מכלומרשט האַלב־העפּלעך, האַלב־ציניש חוזק־געלעכטערל.

געשען איז דאָס באַלד ביי מיין ערשטן אַרייזקום אין האָטעל. צוזאַמען מיט מיר זענען ביים איינמעלדונגס־דעסק געשטאַנען אַ בורמעזער, אַ שפּאַניש־רעדנדיקער אַרגענטינער און אַ דייטש־רעדנדיקע פּינישע זשורנאַליסטין. גענוי ווי פּאַרן קריג מוז אויך איצט יעדער דורכגיין די אַלטמאָדישע פּראָ־צעדור פון איינמעלדן זיך, אָפּגעבנדיק די פּעסער, וועלכע ווערן לעגאַליסטיש דורכגעקוקט אויב אַלץ איז אין אָרדענונג. די דאָזיקע פאָרמאַליטעטן זענען אָבער אַ נאָרמאַלע רוטין און דויערן נישט לאַנג, ספּעציעל נאָך וועג אויפן אָרט אַסיסטירט עטלעכע באַאַמטינס מיט שפּראַכן־קענטעניש פון די פאַרשידנסטע לענדער. איר קענט רעדן יעדעס לשון, מעג עס אפילו זיין כינעזיש, וועט זיך אויך פון צווישן פּערסאָנאַל געפינען אַן איבערזעצער גרייט זיך אַדורכצורעדן מיט אייך און דערליידיקן אייערע ענינים.

וועג מיין רייַ איז אָנגעקומען, האָב איך נישט אַן שטאָלץ אַרויסגענומען מיין קאַנאַדישן פּאַס, רעדנדיק נאָטירלעך בשעת מעשה ענגליש — ווי אַ בירגער פון דער דאָמיניאָן דאַרף עס טאָן. פּאַר אַ ווייַלע האָט די מונדירטע אַדמיניסטראַטאָרין זיך מיט מיר זייער דרך ארצדיק דורכגעשמועסט אין דער „קעניגינס־שפּראַך". אָבער מיטאַמאָל בלעטערנדיק מיין פּאַספּאָרט האָט זי באַמערקט, אַז מיין נאָמען איז אייזענשטאַדט און איך בין געבוירן אין סאַ־דאָמיעזש.

אַ ספּעציפיש שמייכעלע האָט זיך דאָן באַוויזן אויף אירע אָנגעשמינקטע ליפּעלעך און אויסדרייענדיק זיך צו אירע חברטאָרינס אין צימער, האָט זי בקול־רם גיפּטיק אַרויסגעשאָסן, אַקצענטירנדיק בכוונה די „רישן" מיטן באַ־רימטן נאָכקרימערישן ניגונדל:

— דער הערר אייזענשטאַדט איז אַן אייגענערר! ער שטאַמט פון דער לאָדזשער גובערנרניע!

איך האָב זיך אָבער נישט פאַרלוירן און — נישט לאָזנדיק זיך פּראָווא־

צירן — מיט קאַלטבלוטיקייט איבערגעפרעגט צי זי קען מיר איבערזעצן אויף ענגליש דעם גוטן, צווייטיקן וויץ, וועלכע זי האָט אַוודאי נאָר וואָס דערציילט אירע כיכיקענדיקע „קאָלעזשאַנקעס".

* * *

עס וואָלט אָבער נישט געווען אַנשטענדיק דעם פאַראיינצלטן אינצידענט אָנצונעמען אַלס אַלגעמיינעם אילוסטרירנדיקן פאַקטאָר פון דיסקרימינאַציע קעגן אידישע האָטעל־געסט אין איצטיקן פוילן. דער אויבנדערמאָנטער עפיזאָד איז גיכער אַ ספּאָנטאַנער, אינדיווידועלער אַרויסטריט פון אַ כראָנישן שונא־ישראל, וואָס וועט פון זיין פּאַסקודנער מחלה זיך שוין קיינמאָל מער נישט אויסהיילן און פון צייט צו צייט רייסט זיך דער געמיינער אידנהאַס פון אים אַרויס בגוואַלט...

בדרך הכלל, ווערן אידן ווי אַמבעסטן באַהאַנדלט אין אַלע מלוכהשע האָטעלן. ווער שמועסט נאָך וועגן עס קומט אַ גרעסערע, אַרגאַניזירטע טוריסטן גרופּע פון אַמעריקע, אָדער וועלכע עס איז אויסלענדישע אידיש דעלעגאַציע, טראָגט מען זיי ממש אַנטקעגן ס׳טעלערל פון הימל.

אידישע אָדלער־נעז, שוואַרץ־אויגיקע אידישע געזיכטער, ביים רעדן זשעסטיקולירנדיקע „עמך" — זענען לכל הדעות וועלקאָמען אין היינטיקן פוילנס גאָסטראָנאָמישע אַנשטאַלטן, באַזונדערס נאָך, וועגן זיי באַצאָלן פאַר זייער אויפהאַלט מיט די גרינע דאָלאַרן פון די פאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע. עס איז גאָרנישט קיין זעלטענקייט אָנצוטרעפן אונדזערע אויסגעאַרבעטע אידן פון דער ניו־יאָרקער „איסט־סייד" (אויפן וועג דורך מאָסקווע קיין תל־אָביב) אַרומשפּאַצירן אין די פּלושענע חדרים פונם „בריסטאָל" און טומלען אומגעשטערט טאַקע אויף פּשוטן אידיש וועגן „באַנדלעך", „פּיסוואַרק", סאָציאַליזם וכדומה.

יאָ, אינם פּריצישן „בריסטאָל", אינם עלעגאַנטן „גראַנד האָטעל", אינם פאָכולערן „כאָלאַניאַל־האָטעל — וואו עס איז מסתמא אין פאַרמלחמהדיקן, סאַנאַציש פוילן גילטיק געווען די לאָזונג: „אידן און הינט — אייגטריט פאַרבאָטן" — שטייען אידן אין פראָנק און פריי און רעדן (נישט פליסטערן) מאָמע לשון און עברית (אומצייליקע ישראל דעלעגאַציעס) צו זייער אייגענע באַקוועמלעכקייט און צו דער צעפּיקענישער פון די פאַרקאָנספּירירטע אידנפיינט, וואָס פלאָצן פון גרימענישן, אָבער מוזן אָפּ־ציעל שמייכלען פאַרן וואויל־זיין פון האָטעלס גוטן נאָמען און צוליב דער מורא נישט געסטעמפּלט צו ווערן אַלס רעאַקציאָנערער אַנטיסעמיט.

* * *

איינע פון די באַזונדערע אַטראַקציעס פאַר די אין פוילן געבוירענע און ספּעציעל נאָך וואַרשעווער איז: דאָס באַזוכן די פאַרצייטיקע היסטאָרישע אַלטשטאָט מיטן מאַרק, ווועלכער איז צוריק רעקאָנסטרואירט געוואָרן הויז ביי הויז, געניי ווי עס האָט אַמאָל אויסגעזען פאַר דער מלחמה.

דאָ, אויפן קוואַדראַטיקן מאַרק־פּלאַץ מיט די שאָטנדיקע, אַלטסטיליקע לאַמטערנעס, קאָנט איר נאָך טרעפן וואַרשעס אייגנצלנע „דראָשקאָזשעס" (אַן אַמאָליקער קאָליספולער צווייג פון אידישער פּרנסה), ווי זיי זיצן אויף די „קאָזלעס" און וואַרטן אויף ראָמאַנטישע פּאָסאָזשירן, וואָס ווילן זיך איבער־פּאָרן אין די לאַבירינטישע געסלעך פונם „מקום". דאָ, געפינט זיך אויך וואָר־שעס אַריגינעלסטער נאַכט־לאָקאַל: „פּאָד־פּאָדדאַשעס", „אונטערן דעכל" (פּאָרן קריג האָט דער זעלבער פּאַרווייַלונגס לאָקאַל געהייסן: „פּאָד קזשיוואָן לאַטאַר־ניאָן"), וואוהין מיינע צופעליק דערוואַרבענע גוטע־פּריינט, וואַרעמע אידן, וואָס באַגייסטערן זיך נאָך אַלץ מיט אַ חסידישן „וטהר לבנו" — כאָטש זייערע פּסעוודאָנימישע נעמען ענדיקן זיך שוין מיט אַ וואוילקלינגענדיקן „סקי" — האָבן מיך אַרויסגענומען, וועלנדיק מיר באַווייזן עפּעס מערקווירדיקערעס, וואָס איז אין קעגנזאַץ צו די שאַבלאָנישע נאַכט־פּאַרווייַלונגען אין „בריסטאָל" — אַ סך אינטערעסאַנטער און שטימונגספולער.

און ווידעראַמאָל קומט מיר אויפן געדאַנק דער טיפּזיניקער, פילאָזאָ־פישער לערער מיינער, פּראָפעסאָר לימאנד הי"ד, וועלכער האָט מיך אַלס תלמיד פון אידישן מלוכה סעמינאַר אין וואַרשע אַמאָל אינטערוויואירט, צי איך בין פּעאיק אָנגענומען צו ווערן אין דער שולעס דראַמאַטישן קרייז:

— זאָג מיר דריי מאָל נישט מער ווי: „דאָס ציגלנע הויז"! — איז דאָן געווען זיין עקזאַמינירנדיקע פראָגע.

— ביים ערשטן מאָל זאָגסטו עס וועגן אַ תפיסה. ביים צווייטן מאָל זאָגסטו עס וועגן אַ פאַרווייַלונגס־פּלאַץ. ביים דריטן מאָל זאָגסטו עס, נאָכן זיין פאַר־בלאָנדזשעט אין אַ דזשאָנגל פאַר לאַנגע יאָרן; אָן אָפּגעריסענער, אָן אָפּגע־שליסענער, און מיטאַמאָל — שוין אויפגעבנדיק יעטוועדע האָפענונג וועט עס צוריקגעשטאַנען אין „גוטע זיטן און שיינע מאַניערן" און כ'האָב נישט קיין געשמאַק פאַר דעקאָראַציע און קלאָסישע אַטמאָספער.

בשעת איך בין געזעסן אין דער געזעלשאַפט פון מיינע אינטעלעקטועלע באַקאַנטע אונטער די געוועלבטע, האַלב־רונדיקע, רויט ציגלנע קעלער־סופיטן פונם „פּאָד־פּאָדראַשעס" און געהערט די עלעגישע לידער וועגן: „דער אידי־

שער מאַמען", „בעלז" און די קליינשטעטלדיקע „רעבעקאַ" — האָט זיך מיר אַבסאָלוט גאָרנישט געפילט ווי כ'זיץ אין אַן אונטערהאַלטונגס־לאָקאַל.

נאָך איבער פופצן יאָר זיין אַוועק האָבן די נאָסטאַלגישע מעלאָדיעס אין מיינע אויערן געקלונגען ווי אַבלדיקע קדיש־מאָטיוון נאָך אַן אויסגעשאָכטן, אומפאַרגעסלעך אידיש פוילן.

אין מיינע אויגן האָט די מאַסיווע, רויט־ציגלדיקע סטרוקטור פונם „נאַכט־קלוב" אויסגעזען טורמע־מעסיק; מיין געדאַנק האָט זיך עפּעס נישט געקאָנט באַפרייען פון אַ פּיינלעך געפיל, אַז אַזוי האָבן אַוודאי געמוזט אויס־זען די אינקוויזיציע קעלערן אין שפּאַניע. אַזאַ אומגעפער רויען, רויטן אַנ־בליק האָבן אַוודאי אויך געהאַט די קעלערן פון דער גסטאַפּאָ אויף אַלעיאַ שוכאַ.

האָב איך דעריבער נישט געהאַט קיין געדולד און שטימונג אויסצוהערן דעם טיף אין דער נאַכט אַריין זיך ציענדיקן קאַבאַרעט־פּראָגראַם. און ווען אַ לירישער קוואַרטעט (אין אַמאָליקן „כור דאַנאַ" סטיל) האָט אָנגעהויבן זינגען וועגן אַ מאַטראָז'ס אומגליקלעכע ליבע — האָבן מיר זיך אויפגעשטעלט, באַ־צאָלט דעם רעכענונג, געוואונטשן אַ גוטע נאַכט אונדזערע לוסטיקע שכנים פון דער וואַרשעווער רומענישער אַמבאַסאַדע, און דיסקרעט זיך אַרויסגע־שלייכט אויף דער גאַס.

אינדרויסן האָט געטריפט אַ דראָבנע רעגנדל. פון דער נאָענט־ליגנדיקער וויסל האָט אומעטיק געפייפט אַ ווינט — בשעת מיינע באַגלייטער האָבן מיך דורך דעם „פרעטע" גיסל צוריק אָפּגעפירט אין האָטעל אַריין.

צווייטע טייל

טיפן און געשטאַלטן פון אָנגעטראָפענע אידן

געשטאַלטן פון איצטיקע פוילישע אידן און זייערע אַדורכ־
געמאַכטע ענויים. — טאַטע־מאַמעס זאָרגן אָנצוהאַלטן
דעם אידישן שטאַם. — קאָנסעקווענצן פון אַ טרויעריקער
פאַרגאַנגענהייט. — אידן רעדן זיך אַראָפּ פון האַרצן.

פאָרוואָרט

אינם פאָרוואָרט פונם איצטיקן צווייטן טייל בוך האָלט איך פאַר וויכטיק אונטערצושטרייכן, אַז די נאָכפאָלגנדיקע גאָלעריע פּראָפילן איז נישט קיין פיקטיווע אויסטראַכטעניש פון מחבר.

אַזוי האָב איך געזען די אָנגעטראָפענע אידן פון היינטיקן פוילן און דאָס זענען די פאַרצייכענונגען וועגן מיינע געשפּרעכן מיט זיי, וועלכע זענען פאָרגעקומען ביי כלערליי געלעגנהייטן און אומשטענדן. מיינע „טיפּן און געשטאַלטן" זענען עכטע, לעבעדיקע אידן פון היינטיקן פוילן, וואָס איך האָב אויף פאַרשידענע אופנים אינטערוויואירט אָנהויבנדיק אין אַ טעאַטער־לאבי, בשעת אַ מאָסן־אַקאַדעמיע, אין אַ רעסטאָראַן, אין אַ וואַרטע־זאַל — וואו אַ שמועס איז געווייגלעך באַגרענעצט און בחפֿזונדיק — און ענדיקנדיק אין אַ מער פּריוואַטער טערע, אינטימערע געזעלשאַפט אַלס איינגעלאַדענער גאָסט ביי אַ גלעזל טיי, וואו די אָטמאָספערע איז אַ סך מער אָנטשפּרעכנדיקער, די מענטשן צוגעלאָזענער און ממילא רעדט זיך אי פרייער און אי מער אַרײַנדרינגנדיקער אין דער טיפקייט פון די באַרירטע פּראָבלעמען.

די אייגנציקע פרייהייט, וואָס איך האָב זיך נאָך דערלויבט איז: דאָס ענדערן, האַלבירן און טיילמאָל אָפילו אינגאַנצן איבערטוישן די נעמען און אָדרעסן פון די געגעבענע פּערזאָנען, בכדי זיי נישט צו שטעלן אין פאַרלעגנהייט מיטן מפּרסם זיין אין דער עפּנטלעכקייט זייערע דורכגעמאַכטע לײַדן און פיין.

ס׳איז אַ כאַראַקטעריסטישער שטריך, אַז די מערסטע מענטשן, וועלכע האָבן מיט מיר זייער גערן גערעדט פאַר שטונדן־לאַנג און געדולדיק, מיט סבלנות, מיר איבערגעגעבן די אויסטערלישע פאַקטן פונם מאוימדיקן עבר, אָפשטעלנדיק זיך אויף די קלענסטע דעטאַלן, ווי זיי וואָלטן געווואָלט, אַז דער מינדעסטער פּרט זאָל נישט פאַרלוירן גיין — האָבן דאָך צום סוף מיך געבעטן אין פאַל פון באַשרייבן אונזערע צוזאַמענטרעפן, נישט צו דערמאָנען קיין אי־דענטיפיצירנדיקע איינצלהייטן...

טו איך צוליב מיינע נייע באַקאַנטע און האָלט די הבטחה פון אָנוועזנדן קיינמאָל נישט קאָליע־מאַכנדיקער דיסקרעציע אַ דאַנק וועלכן זיי פאַרבלייבן אומדערקענבאַר — אויסער אפשר צו דער אוממיטלבאַרער, גאָר נאָענטער סביבה זייערער.

דער אינטעלעקטואַל פון ווילנע; דער געוועזענער פּאָליטישער אַרעסטיר־טער פון כעלם; דער טאַקסי־דרייוער פון ווַארשע; דער אָנטוישטער פון גאַליציע; דער ספּעקולאַנט פון דער געוויינע גאַס; די ווַארטנדיקע מענטשן־מאַסע

אין ישראל־קאָנסולאַט; און די דיפּלאָמירטע אינטעליגענץ אונטער פּאָלאָני־זירטע נעמען — זענען פּאַר מיר אַלע (כאָטש פּאַרגעשטעלט „אינקאָגניטאָ") טייערע, אומפּאַרגעסבאַרע אחינו בני ישראל, סימבאָלן פון מוט און אויסדויער, אַ דאַנק וועלכן ס׳איז זיי געלונגען איבערצולעבן די פּאַרטיליקונגס עפּאָכע.

באַמי איך זיך, אויף וויפיל עס איז מעגלעך אין סקיצירטע פּאַרטרעטן, זיי צו שילדערן, איבערדערציילן וואָס זיי זאָגן, טראַכטן, שטרעבן און האָפן — און בין זיכער, אַז פון די קומענדיקע קאַפּיטלעך וועט זיך שאַפן אַ שטיקל בילד וועגן אַלגעמיינעם מצב פון די פּאַרשידנאַרטיקע שיכטן פון דער איצטיקער אידישער באַפעלקערונג אין היינטיקן פויילן.

—דער מחבר

דער פּענסיאָנירטער דירעקטאָר

אויסערלעך זעט ער איבערהויפּט נישט אויס ווי עמיצער, וואָס האָט ערשט נישט לאַנג צוריק נאָך פאַרנומען אַזאַ הויכע, לייטנדיקע פּאָזיציע אין דער צעראַמיק אינדוסטריע, וועלכע איז איינע פון די וויכטיקסטע ביישטייערינס צו פוילנס אויסלענדישן עקספּאָרט.

זיין קיילעכדיק, גוטמוטיק געזיכט מיט די גוטע, גרויסע אויסדרוקספולע אויגן, פאַרמאָגן לגמרי נישט יענע פאַרביסענע פאַרסנקייט, וועלכע איז גע־ווייגלעך די ערשטע כאַראַקטעריסטיק פון אַ פּראָפעסיאָנעלן „נאַטשאַלניק". אַנשטאָט אויפגעבלאָזענע, דירעקטאָרישע שטרענגקייט און אייגערעדטע גאווה, ווייעט פון דעם מענטשן מיט אַזויפיל נאַטירלעכע פריינטלעכקייט, מיט אַזויפיל צוגעלאָזנקייט און פּשטות, אַז אינסטינקטיוו באַקומט איר צו אים עפּעס אַזאַ אומבאַגרענעצטן צוטרוי.

איר דערפילט, אַז איר האָט זיך אָנגעשטויסן אין איינעם פון יענע ווערט־פולע יחידים, וואָס כאָטש זייערע השקפות אויף פאַרשידנערליי געביטן זענען נישט אינגאַנצן געוני ווי אייערע, אייגענע אָנשויאונגען — און טיילמאָל נאָך אַפילו היפּש דער היפוך פון אייער גאַנצן לעבנסבאַגריף — אימפּאָנירן זיי אייך פונדעסטוועגן מיט זייערע פּערזענלעכע מאָראַלישע סטאַנדאַרטן און עטישע מידות, אַרויסרופנדיק רעספּעקט און אָנערקענונג.

אַ באַאיינפלוסנדיקער פּאָקטאָר אין אַרויסרופן מיין אייגענע סימפּאַטיע פאַר דעם דאָזיקן מיטלוואוקסיקן, ליטעראַטור־ליבהאָבנדיקן „עקס־דירעקטאָר" איז מסתמא געווען דער פּאָקט, וואָס ער איז זייער אַ שטאָלצער איד. ער האָט אַבסאָלוט גאָרנישט בדעה צו רעפּאָרמירן (אַפילו נישט אויף אַ קוצו של יוד) זיין עכט־אידיש קלינגנדיקן נאָמען מיט וועלכן מען האָט אים אַרום זעכציק יאָר צוריק אָנגערופן אין זיין היים־שטעטל כעלם.

זעט עס טאָקע אויס געוואָגט — און דערציילט וועגן כאַראַקטער־פעסט־קייט פונם נאָך איצט אָנגעזעענעם פאַרטיי־חבר און געזעלשאַפטלעכן טוער, וואָס רעכנט זיך נישט דערמיט, וואָס ער וואוינט צווישן סאָמע „שמאָלץ" אין איינעם פון וואַרשעס אַריסטאָקראַטישסטע קוואַרטאַלן. ער איז טאָקע דער איינציקער אידישער איינוואוינער אינם ניי־אויפגעשטעלטן הויז. אויף דער

פרישער לאָקאַטאָרן־ליסטע — אַזוי זאָרגפעלטיק איינגעראַמט אין אַ גאָלדע־נעם באַגלאָזטן קוואַדראַט — פיגורירט מיט באַשיימפּערלעכע קלאָרקייט, אַז אין דער־אָ געביידע (פונקט קעגנאיבער איינער פון דער הויפּט־שטאָטס פּרא־מינענטסטע קירכעס), וואוינט דער הער — דאָ מוז איך זיך צוליב קאָרעקט־קייט טעמים זיך באַנוצן מיט אַ פיקטיוון נאָמען, וואָס וועט אָבער אין אויסדרוק געניי אילוסטרירן דעם פּאָנעטישן קלאַנג פון מיין באַקאַנטנס פּאָר און בייי־נאָמען: — „משה חיימזאָן".

הער מ. ח׳ס פאַרבינדונגען מיט די אָנפירנדיקע פערזענלעכקייטן פון איצטיקן רעזשים זענען נישט קיין צופעליקע, אַנטשטאַנענע דורך נאָכמלחמה־דיקע געלעגנהייטן, וועלכע פיל פיפיקע אָפּאָרטוניסטן האָבן זיך מיטאַמאָל צוליב זייער אייגענער טובה וועגן דעקלאַרירט אַלס פייערדיקע אָנהענגער פון דער נייער אָרדענונג. צוזאַמען מיט אַ סך אָנדערע היינטיקע פירער פון פוילן האָט ער פון זיין פריעסטער יוגנט אָן געהערט צו די, אין פילסודסקישן פוילן פאַרבאָטענע, אומלעגאַלע אַרבעטער קרייזן, פון וועלכע ס׳איז שפּעטער אויפ־געקומען דער פ.פּ.ר. (פוילישע אַרבעטער פּאַרטיי) און אויך סאָוויעטישער טערריטאָריע, דער פאַרבאַנד פון פוילישע פּאַטריאָטן.

צווישן מאָל איז ער אָפּגעזעסן לאַנגיאָריקע תפיסה־טערמינען פאַר קאָמו־ניסטישער טעטיקייט, דורכגייענדיק אַלע שיקאַנעס פון אַ פּאָליטישן אַרעס־טירטן בימי „רידז־שמיגלי"; און פאַרזוכנדיק די ברוטאַליטעט פון היימיש־געמאַכטן, סאַנאַצישן קאָנצענטראַציע־לאַגער אין קאַרטוז־בערעזאַ, מ. ח. איז נישט אָפּגעקומען בלויז מיטן לייענען פּראָגרעסיווע ביכער וועגן דער פּאָ־זיטיווקייט פון סאָציאַליזם און דער וויסנשאַפטלעכער אויסגעהאַלטנקייט פון מאַרקס „קאַפּיטאַל". זיינע בעסטע יאָרן האָט ער צוזאַמען מיט זיין געטרייע לעבנס־באַגלייטערין (אַ שוואַרץ־חנוודיקע אידישע פרוי, וואָס גייט נאָך איצט אין אַרטעל אַריין אַרבעטן), אַוועקגעגעבן אין אַקטיוער טעטיקייט פאַר דער באַוועגונג, וועמענס מענטשן עס שטייען היינט אין דער אָנפירערשאַפט פון פוילישן מלוכה־רודער.

אַוודאי וואָלט געווען אַ סך פריילעכער אויפן האַרצן צוריקצוקומען פון דער עוואַקואַציע אין ראַטנפאַרבאַנד, צו אַ לעבעדיק, ממשותדיק פּויליש אידן־טום און זיך נישט אָנשטויסן אויף שריט און טריט אין בלויזע, עלנטע סימנים פון אַן אויסגעשאָכטן פאָלק!

באַשטימט וואָלט מען זיך געפילט אַ סך גליקלעכער ווען די אַמאָליקע, ברויזנדיקע, אידישע וואַרשע איז נישט קיין ענין פון דער פאַרגאַנגענהייט;

און טויזנט יאָר אידיש לעבן אין פּוילן אַ פּאַרשוואונדענער עפּיזאָד, רעדו־צירט פון אַ קוועליקער, שעפּערישער דריי און אַ האַלב מיליאָניקער באַפעלקע־רונג צו דעם מיניאַטוריקן, האַרצשניידיקן סך־הכל פון דרייסיק ביז פערציק טויזנט צעוואָרפענע אידן.

בשעתן צעשמועסן זיך אויף דער טראַגישער טעמע פון אונדזער חורבן, זעט אונדזער פריינט עפּעס גאָרנישט אויס ווי אַ קאַלטבלוטיקער רעוואָלוציאָ־נער מיט שטאָלענע נערוון. זיין בריי‌ט געזיכט מיט די עטוואָס אויסגעקרומטע ליפּן פון אַ פּאַראַליטישן אָנפאַל צוקן אויפגערעגט פון קרענקונג. איר דער־זעט פאָר זיך פלוצלינג דעם האַרציקן אידישן פאָלקס־מענטש, וואָס איז נישט פּעאיק צו מאַכן שוויצערישע אָנשטעלן און פילט אויך אַ נויטוועندיקייט זיך אַראָפּצורעדן פון האַרצן.

וועגן זיין אייגענעם פערזענלעכן גורל האָט ער חלילה נישט קיין טענות צו קיינעם. פון זינט זיין סקלעראָזע קראַנקהייט, צוליב וועלכער ער איז טאַקע עמעריטירט געוואָרן, צאָלט אים די רעגירונג עטלעכע טויזנט זלאָטע חודש־לעכן געהאַלט, וואָס איז צוזאַמען מיט דער פרויס פאַרדינסט גענוג אויסצו־קומען מיט פרנסה. די קינדער פון וועלכע איינס קען נאָך רעדן אידיש, שטו־דירן אויף „פרייַ פראָפעסיעס" און וועלן אין אַ פּאָר יאָר אַרום — אויב עס וועט זיין שלום אויף דער וועלט — ענדיקן מיט דאָקטאָראַטן פון פאַרשידענע ספּעציאַליטעטן.

דאָס איינציקע, וואָס קוועלט איז: דער אומברחמנותדיקער פאַקט, אַז מען איז אַזוי שנעל פאַר דער צייט אַלט געוואָרן, און אויך די באַהאַלטענע, עק־בערדיקע מורא, אַז די צוקונפטיקע איניקלעך וועלן שוין זיין מישלינגען פון געמישטע הייראַטן מיט פלאַקסענע קעפּעלעך און בלאָע אייגעלעך, נישט אַריינגעראָטנדיק אפילו אויף קיין האָר אין די תמימותדיקע געשטאַלטן פון די חסידישע עלטער־זיידעס. אין אַזעלכע מאָמענטן זיצט פאַר אייך נישט דער מיליטאַנטישער פאַרווירקלעכער פון די אַרבעטער אידעאַלן, דער קעמפּע־רישער באַריקאַדן־פאַרטיידיקער פון דער אינטערנאַציאָנאַלער בריגאַדע אין שפּאַניע — נאָר אַ פּשוטער, אידישער טאַטע, וואָס זאָרגט זיך וועגן אידישע חתנים פאַר די אונטערוואָקסנדיקע טעכטער. ער וואָלט געוואָלט דערלעבן אַ ביסל „אידישן נחת" פונם אויסערגעווייַנלעך באַאַבטן זון (אַ פּיזיקס־סטודענט) וועלכער געדענקט שוין אָבער ליידער נישט אַפילו קיין צורת „אלף".

ביי אַזעלכע געלעגנהייטן האָט איר נישט מער צו טאָן מיט אַ דאָגמאַטישן פאַרטיי־פאַנאַטיקער, פאַר וועמען עס עקזיסטירט גאָרנישט מחוץ דער קאָמו־ניסטישער אידעאָלאָגיע. אין דער צייט פון אַזעלכע אינטימע פּה אל פּה גע־שפּרעכן שעמט זיך חבר ח. חלילה נישט צו זיין פולשטענדיק אָפּנהאַרציק און רעדן מיט אויפריכטיקן רעספּעקט (און פאַרבאָרגענעם בענקשאַפּטלעכן צאַפל) וועגן אידישן אויפבוי־וועלק אין מדינת ישראל, וועלכע ער באַמיט זיך טאַקע

צו קענען באַזוכן אַלס טוריסט, בכדי זיך צו זען מיט זייַנע אייגענע לעבנגע־בליבענע קרובים.

— אָבער „אַ מענטש טראַכט און גאָט לאַכט" — ציטירט ער דאָס באַ־קאַנטע אידישע פאָלקס־וועדטל מיט גאַרנישט קיין פריידענקערישן טאָן.

קוקט איר אויף דעם גראָ־געוואָרענעם „בעל חלומות" און איר פילט, אַז איר רעדט מיט אַ „איד פון אַ גאַנץ יאָר" וועמען דאָס לעבן האָט פאַרפלאָכטן אין אַ נעץ פון אומשטענדן קעגן וועלכע עס איז כמעט אוממעגלעך זיך אַנט־קעגנצושטעלן — ווייל מען וואָלט דאַן באַדאַרפן צו וויַיט צוריקצוגיין אָנצו־הויבן פונדאָסניי.

מען האָט צופיל דורכגעמאַכט! צופיל דורכגעליטן! איז מען מער נישט אימשטאַנד זיך איבערצואַנדערשן.

אויף אַ נייַעם „בראשית" איז מער נישט פאַראַן קיין כוחות!

* * *

די קראָקעווער אלמנה

אַ הויכע, אין שוואַרצן געקלייַדעטע, האָב איך זי דאָס ערשטע מאָל געזען חול־המועד פסח ביי אַ זייטיק טישל אין בריסטאָל רעסטאָראַן. די אַינציקע אין טרויער־פאַרבן אָנגעטאָענע פרוי אונטער די שימעירנדיקע קאַנדעלאַב־רעס פונם פרעכטיקן עס־זאָל, האָט זי געצויגן אַלעמענס אויפמערקזאַמקייט. געזעסן איז זי אין דער געזעלשאַפט פון אַ קורצגעוויקסיקן, בלאָנדן יונגמאַן, וועלכער האָט אָבער טראָץ זיין סלאַווישן אויסזען גאָרנישט געמאַכט דעם אַינדרוק פון אַ ריין־ראַסיקן אַריער. עפּעס האָט אים געפעלט די פריילעכקייט, די זעלבסט־זיכערע זאָרגלאָזיקייט און די רואיקע געמיטלעכקייט פון עמעצן, וואָס האָט נישט קיין פּראָבלעמען.

געוועדט האָט מען פּויליש. אָבער גראדע דאָס האָט מיך פאַראינטריגירט, וואָס אַן אויסלענדיש געקלייַדעטער הער מיט אַ שוועדיש עמבלעם־פענדל אין לאַץ, רעדט אַזוי פליסיק מיצקעוויטשעס לשון? נאָכמער פאַרשטאַרקט איז מיין קוריאָזיטעט געוואָרן, וועו כ׳האָב אויף זייער וויַיס באַדעקט טישל דערזען שטיקלעך פון אַ צעבראָכענער מצה. דאָס האָט שוין אויסגעזען ווי אַ „קאַרפּוס־דעליקטי", אַז מיינע חשדים זענען באַגרינדעט און כ׳האָב דאָ צו טאָן מיט נישט קיין הונדערט פּראָצענטיקע פּאָליאַקן.

אויפן זינען איז מיר געקומען אַ פּאָפולערע פיגור פון וואַרשעווער געטאָ: שלמה דאָמב, דער פירער פון די עקסטרעם לינקע וואַרשעווער „דת ועבודה־ניקעס" (אַ פראַקציע פון רעליגיעז געשטימטע אַרבעטער, פאַר וועמען דער החלוץ המזרחי איז נישט געווען גענוג פּראָלעטאַריש און זיי האָבן זיך דע־ריבער אָפּגעריסן פון דער „תורה ועבודה" באַוועגונג שאַפּנדיק זייער אייגענע

אַרגאַניזאַציע אויף זאַמענהאַף 38). אָט דער דאָזיקער שלמה דאָמב פלעגט אין די געטאָ־צייטן אויך אַרומגיין אויף דער קריסטלעכער זייט מיט אַ שווייצאַריש פענדל אין דער קלאַפּע. וועט עס איז געווען אויף אַרישע פּאַפּירן האָט נישט איינמאָל געזען דעם „אַלאַ היטלער מוסטאַזש" טראָגנדיקן הער דאָמב אַרום־גיין פראַנק און פריי מחוץ דער געטאָ, ווייל אַלס שווייצאַרישער שטאַטס־בירגער האָט ער געהאָט אומבאַגרענעצטע רעכט זיך אַרומצודרייען וואו ער האָט נאָר געוואָלט אין זכות פון זיין רעגירונגס נייטראַליטעט.

שלמה דאָמבס מעשים פון יענער גרויליקער צייט זענען אַ שטיק לעגענ־דע; אַן אַרט אידישע „פּימפּערנעל" טעטיקייט אין ראַטעוועז אידישע פּאַר־מעגנס און הויפּטזעכלעך אידישע נפשות. ווי איינער מיט כמעט דיפּלאָמאַ־טישע אימוניטעט פלעגט ער כסדר אַרויסגנבענען מענטשן פון געטאָ און זיי אָפּפּירן אין ספּעציעל צוגעגרייטע „מלינות". מיט באַזונדערע טאַלאַנטירטקייט פלעגט ער פאַראיניקן צעריסענע משפּחות. רעדנדיק עטלעכע דייטשע דיאַ־לעקטן, פלעגט ער אָפילו אָפּט אימיטירן אַ ריכטיקן „יעקע" און איבערשמוגלען אויף פאַרשידענע אופנים פרויען צו זייערע מענער, קינדער צו זייערע על־טערן, איינקויפנדיק זיך ממש עולם־הבא.

(אַ שוועסטער הי"ד פון דעם שרייבער פון די שורות איז טאַקע דורך שלמה דאָמבן אַרויסגענומען געוואָרן פון וואַרשעווער געטאָ און איבערגעפירט גע־וואָרן קיין סאַנדאָמיזש (צויזמער) פון וואַנען זי איז ליידער שפּעטער אויך אויסגעזידלט געוואָרן).

ליידער אָבער זענען די אַלע גוטע טאָטן, זעט אויס, אים נישט בייגע־שטאַנען. וואָרום ענדע 1943 איז ער פלוצלינג מיסטעריעז פאַרפאַלן געוואָרן. אין דער וואַרשעווער שווייצאַרישער קאָלאָניע האָט מען דאָן געשמועסט, אַז דער הער דאָמב זיצט אין די געסטאַפּאָ קעלערן אונטער די גאָר ערנסטע באַשולדיקונגען פון קאָנספּירירן מיטן „יודן־געזינדל" קעגן דער זיכערקייט פון „דריטן רייך". ביזן היינטיקן טאָג איז ער שפּורלאָז פאַרשוואונדן און מען וויים נישט צי ער לעבט, אָדער די רשעים האָבן אים טאַקע דאַמאָלסט אומגע־ברענגט.

כ'ווייס נישט פאַרוואָס אין מיין מוח האָט אויפגעבליצט די אַסאָסיאַציע פון זיי ביידע. קאָן זיין, אַז איינפאַך דערפאַר, וואָס ביידע האָבן זיי די נאַציא־נאַלע זשעטאָנען געטראָגן אין לינקן „לאַפּעל" און זענען אויך אפשר ענלעך געווען צו זיך מיטן טראָגן טונקעלע שטייגער־ברילן. סיי ווי האָב איך שוין געהאַט דעצידירט צופרידנצושטעלן מיין נייגעריקייט און באַשלאָסן, אַז עס וועט מיר גאָרנישט אָפּקומען, ווען איך וועל צוגיין צו זייער טישל און אויפן אַלטן, אויסגעפּראָווטן וואַרשעווער שטייגער אַ פּרעג טאָן: „עמך"?

— „אַ יאַקושע" — איז צוערשט געקומען אַן ענטפער אויף פּויליש — נאָך וועלכן עס האָט נאָכגעפּאָלגט אין אַ זאַפּטיקן אידיש: — און וואָס האָט איר געמיינט, אַז מיר זענען טערקן?

מיין אינטואיציע האָט מיך אַלזאָ נישט אָפּגענאַרט. זאַלבעדריט זענען מיר שוין שפּעטער צוזאַמען געזעסן און אין פּסחדיקער טראַדיציע זיך איבער־דערציילט די נסים ונפלאות פון אונדזער לעבן בלייבן. דריי אידן פון דריי באַזונדערע לענדער, מיט דריי פאַרשידענע ביאָגראַפיעס, אָבער אַלע מיט דער זעלבער עמק־הבכאדיקער פאַרגאַנגענהייט.

עבדות מצרים מיט אַלע אירע ענויים, האָבן אין אָנבליק פון די ווידער־אויפגעלעבטע זכרונות אויסגעזען ווי אַ קינדערשפּיל אין פאַרגלייך מיט די אַלע וואַריאַציעס פון לייד און פּיין, וואָס מיינע מיטזיצער האָבן דורכגעמאַכט אונטער דער דייטשישער אָקופּאַציע.

אַ ספּעציעל אומעטיקן צער האָבן אַרויסגערופן די דעראינערונגען פון דער מיטליאַריקער, אינטעליגענטער פרוי, וואָס האָט זיך בשעתן דערציילן באַמיט צו זיין הומאָריסטיש און אַפילו שעלמיש. עס איז אָבער געווען אַן אָנ־שטעלערישער „גאַלגן־הומאָר" קעגן זיך אַליין. ווי זי האָט זיך נישט באַמיט צו זיין בראַוו און וויציק, האָט מען דאָך פון צווישן די וועלטער אַרויסגעפילט דעם גרענעצלאָזן ווייטיק פון אַ אידישער פרוי, וואָס האָט אַראָפּקונדיק פון איר באַהעלטעניש אויף אַ בוידעם, מיט די אייגענע אויגן צוגעזען די בעסט־יאַלישע דערמאָרדונג פון איר מאַן.

— דאָס ליבסטע און טייערסטע איז פון מיר אַוועקגענומען געוואָרן און איך האָב אַ הילפסלאָזע געמוזט שווייגן און זיך נאָך באַמיען צו באַרואיקן מיין זונדעלע, וועלכער האָט זיך פונקט אין מאָמענט פון זיין פאָטערס אומקום צעווינט, ווי אַנעקדיק עפּעס ליאַרמענדיק: איך וויל מיין טאַטעשי!

אַכצן מאָנאַטן האָב איך מיט מיין קינד זיך אָפּגעפייניקט צווישן אַ טאָפּלטע וואַנט אויף אַ פּויערישן בוידעם. אין אָנפאַנג האָבן מיר נאָך געהאַט אַ ביסל געלט, פלעגן מיר פון דער כיטרער פּויערטע נישט שלעכט באַהאַנדלט ווערן. שפּעטער האָט זיך דאָס באַר־געלט אויסגעלאָזן, האָט זי אונדז אָנגעהויבן סטראָשען מיט אַרויסיאָגן אויב מיר ווילן איר נישט אָפּגעבן אונדזער גאָלדענע צירונג. נאָך אַ יאָר זענען מיר געבליבן באַרויבט נישט נאָר פון אונדזערע ווערטפולע זאַכן, נאָר אָפילו פון אונדזער וועש און וואַרעמע קליידונג. מיין קינד און איך האָבן אָנגעהויבן אויסצוזען ווי יענעווועלטיקע מאָנסטערס. מיט יעדן דורכגעגאַנגענעם חודש איז אונדזער באַלעבאָסטע געוואָרן אַלץ שרעק־לעכער און אומדערטרעגלעכער. זי פלעגט אונדז ווי די חזירים קאַרמענען מיט געקאָכטע קאַרטאָפל שאָלעכץ. וועז די רוסן האָבן זיך אָנגעהויבן דערנענטערן — און על פּי שכל האָט זי דאָך באַדאַרפן זיך פאַרבעסערן אין איר באַציאונג צו אונדז — איז גאָר געשען פונקט ס'פאַרקערטע. זי האָט אָנגעהויבן וועלן גרויזאַמער פון טאָג צו טאָג און מיט מיין זעלבסטדערהאַלטונגס אינסטינקט האָב איך דערפילט, אַז מען פלאַנט אונדז אומצוברענגען.

ווי אַ טרינקנדיקער, וואָס כאַפּט זיך אָן אין אַ שטרוי, האָב איך מיין געשטופּלטע ווירטין צוגעזאָגט, אַז איך וויל איר נאָכן קריג אָפּשרייבן אַ גרויס

פֿאַרמעגן, און זי זאָל האָבן גאָט אין האַרצן און אַלס גלויביקע קריסטין נישט פֿאַרגיסן קיין אומשולדיק בלוט.

— איך קען דיר נישט געטרויען — האָט זי אַן אויפגעקאָכטע מיר גע־ענטפֿערט. דו ביסט אַן אַדוואָקאַטס אַ פרוי און דו וועסט שוין געפֿינען אַ פֿאַר יורידישע דריידערלעך צוריק אָפּצונעמען די אַלע זאַכן פֿאַר וועלכע איך האָב דיך אין משך פון דער גאַנצער צייט אויסגעהאַלטן און געגעבן צו עסן. איר זשידעס זענט אַלעמאָל געווען פֿאַרעטער — האָט זי געצישעט ווי אַ שלאַנג. — זאָלן נאָר די „רויטע" אַריינקומען וועסטו באַלד פֿאַרגעסן אַלע דיינע הבטחות און לויפֿן מיך פֿאַרמסרן, אַז איך האָב דיך געפֿיניקט און שאַנטאַזשירט.

געשפּענסטיק טרויעריק איז געוואָרן אונדזער לאַגע. עס האָט אויסגעזען, אַז מיר זענען פֿאַרלוירענע און אונדזערע טעג זענען געציילטע. זענען מיר אין שלאָפלאָזע נעכט געלעגן הונגעריקע מיט אָנגעשפּיצטע אויערן און אויפגע־כאָפּט דעם מינדעסטן שאָרך, די קלענסטע באַוועגונג. יעדע מינוט האָט זיך אויסגעדאַכטן, אַז מען גייט שוין נאָך אונדז. אָבער ס'איז קיינער נישט געקומען.

ווי יעדער תקיפדיקער אויסוואורף, וואָס איז בעצם אין זיין כאַראַקטער אַ פּחדן, האָט אונדזער „גאָספּאָדיניע" מורא געהאַט צו דערציילן די דייטשן, אַז אַ אידישקע מיט איר קינד זענען באַהאַלטן אויף איר בוידעם. אין איר שגעונדיקן האַס האָט זי דאָך געציטערט, אַז מיט מיין פֿערפּעקטן באַהערשן די דייטשישע שפּראַך, קאָן איך נאָך אַמאָל מקיים זיין מיין דראָאונג און אויס־זאָגן וועגן צוגענומענעם צירונג, וועלכעס די דייטשן וואָלטן אַוודאי קאָנפּיס־קירט און מעגלעך אויך זי אַליין פֿאַרשיקט ערגעץ־וואו צום טייוול.

און אַזוי האָבן זיך דורכגעשלעפּט גיהנומדיקע טעג און וואָכן, ביז מיר האָבן ענדלעך אָנגעהויבן הערן דעם בפירושן עכּא פון קאָנאָנען געברום, וואָס האָט אין אונדזערע אויערן אָפּגעקלינגען ווי די שענסטע און צאַרטסטע מוזיק. אין קורצן האָט מען שוין אָפּילו אָנגעהויבן פילן די ויבראַציע פון דורכפֿליענ־דיקע גראָנאַטן. די ישועה איז געווען נאָענט און די עקלהאַפּטע באַלעבאָסטע אונדזערע איז פֿלוצלינג ווייך געוואָרן ווי פּוטער צוצולייגן צו אַ געשווויר. מיטאָמאָל האָט זי אונדז צוריק אָנגעפּאָנגען אַרויפּצוברענגען גאַנצע שטיקער ברויט, דערציילנדיק וועגן די ריזיקע נצחונות פון דער רוסישער אַרמיי. ווי אַ פּאַלשע קאַץ האָט זי זיך צוריק אָנגעהויבן אונטערצולעקן, אַרויפּברענגענדיק אונדז טיי, וואָסער זיך אַרומצואָוואָשן, פּרישע העמדער זיך איבערצוטאָן.

— קינדערלעך — האָט זי איינמאָל מיט טריאומפאַנטישן פֿאַטריאָטיזם אויסגעשריגן — לכבוד דעם נאָענטן זיג איבער די פֿאַרשאָלטענע „שוואָבעס" (דייטשן) וועל איך אייך היינט אָוונט מאַכן אַ נאַכטמאָל, וועלכן איר האָט שוין נישט געגעסן פֿאַר אַ לאַנגע, לאַנגע צייט. איך זאָג עקסטרע נישט וואָס, ווייל איך וויל אייך סורפּרייזן מיט מיין אויפֿטו! נאָט אייך דערווייל אַ ברויטל ביז איך וועל צוריקקומען פון שטאָט, וואוהין איך פֿאָר אינקוויפֿן. אינצווישנצייט זייט נאָר פֿאָרזיכטיק און קריכט נישט אַמאָל אַראָפּ פון בוידעם, וואָרום די כאַלערנדיקע „פּריצעס" (דייטשן), זענען נאָך דערווייל אַלץ דאָ, און איר קענט זיך נאָך אַליין אומגליקלעך מאַכן אין דער לעצטער מינוט פֿאַר דער באַפֿרייאונג.

מיין קליינער טאַדעק איז דאָ אונטן אין שטוב. אין פאַל טאָמער געשעט עפּעס אויסטערלישעס, וועט ער אייך אַרויפקומען זאָגן.

און באמת, ס׳האָט טאַקע נישט לאַנג געדויערט נאָך איר אַוועקגיין, ווי מיר האָבן דערהערט דעם צוועלף־יאָריקן, טאַמעוואַטן טאַדעק זיך פּאָרען ביי דער לייטער אַרויפקריכנדיק צו אונדזער באַהעלטענישׂ.

— „פּראָשען פּאַני״! — האָט ער אָנגעקלאַפּט אין אונדזער ווענטל — די מאַמע איז אַוועק און ס׳איז מיר סמוטנע. קומט אַרויס און דערציילט מיר כ׳בעט אייך איינע פון אייערע שיינע מעשׂיות וועגן באָרוועסן פּאַסטוך מיטן פּאָר־כישופטן פייפל, וואָס האָט געמאַכט אַ פּרינצעסין זאָל זיך אין אים פּאַרליבן.

יעדעס מאָל ווען די מוטער פלעגט אַוועקגיין האָט דער קליינער טאַדעק פּאָר אַ לאַנגע צייט שוין — טראָץ דער מוטערס שטרענגסטן פּאַרבאָט — זיך אַרויפגעגנבעט צו אונדז, בכדי צו דערקווייקן זיין קינדערישע פאַנטאַזיע מיט די אָנציענדיקע רויבער־געשיכטן איבער ימים און ווייטע לענדער, וועלכע כ׳פלעג פּאָר אים אימפּראָוויזירן.

זעט אויס, אַז אין נאַיוון, נאָך נישט קאַליע געמאַכטן הערצל זיינעם האָט זיך דעריבער אַנטוויקלט אַ געפיל פון דאַנקבאַרקייט צו אונדז און ער האָט אויף אייגענער איניציאַטיוו זיך דעצידירט אונדז אויסצוזאָגן וועגן שרעקלעכן פּלאָן, וויאַזוי די מאַמע מיט איר שוועסטער האָבן אונדז באַשלאָסן צו דער־הרגענען.

— „פּראָשען פּאַני״! — האָט ער נאָכן אויסהערן מיין „זשולס ווערנישע״ געש־כטע אָנגעהויבן צו שטאַמלען. — די מאַמע מיט דער „טשאָטשע״ יאָד־וויגאָ האָבן היינט געשמועסט, אַז מען דאַרף אייך, זשיידעס, כּאַרטיק מאַכן און באַסטאָ. זיי וועלן אייך היינט אַרויפּברענגען אַ גוטע קאָלאַציע פון געשמאַל־צענע קאַרטאָפל מיט פלייש און אייך געבן מילך צו טרינקען, אָבער אויף צופּריער וועלן זיי אַריינטאָן שטשאַרעס־סם אין אייער עסן, נאָך וועלכן איר וועט קיינמאָל מער נישט קענען אויפשטיין, ווייל איר וועט זיין טויט.

אויסגעבנדיק אונדז דעם שרעקלעכן סוד האָט זיך טאַדעקל אַליין אַ דער־שראָקענער פּאָר דעם, וואָס ער האָט נאָר־וואָס אָפּגעטאָן, זיך שנעל אַרונטער־געלאָזן פון בוידעם איבערלאָזנדיק אונדז אַליין מיט אונדזערע פּינצטערע רעיונות וועגן פּאָרשטייענדיקן אַטענטאַט אויף אונדזערע פּאָרפּיניקטע לעבנס.

אַ שאָד, אַ גרויסער שאָד, וואָס איך האָב דאָמאָלט מיט זיך נישט געהאַט קיין „טעיפּ־רעקאָרדער״ אויפצוכאַפּן די לאָקריצדיק זיסע שטימע און די אַלע האָפערדיקע גוטע ריידעלעך, מיט וועלכן די נידערטרעכטיקע „שמאַלצאָוונישט־קע״ (אויספּרעסערין) האָט אַרויפגעבראַכט דעם דורך טאַדעקן פּאָראויסגע־זעענעם מעניו! ס׳וואָלט געווען מאַטעריאַל פּאַר פּסיכאָלאָגן, דעטעקטיוון און אויספּארשער פּאָר וויסנשאַפּטלעכער סטודיע וועגן פּראָוואָקאַטאָרישע, אינטרי־גאַנטישע פּרעמידיטאַציע פון אַ פּאָרברעכערין דווקא אומצוברענגען אירע באַהאַלטענע אסורים אין אָנבליק פון אַ טאָג שפּעטער קומענדיקער פרייהייט.

אַ שאָד איז אויך, וואָס איך האָב דאָמאָלט נישט געהאַט קיין פילם־אַפּאַראַט אויפצוכאַפּן דעם פּאַרציטערטן אויסדרוק פון די ווילד אַרויסגע־זעצטע אויגן פון מיין באַלעבאָסטע, וועלכע איז שוין געווען זיכער, אַז אונ־

דזערע פֿאַרשטייפּטע קערפּערס ליגן פֿאַרגיפּטעטע צווישן טאָפּלטן בוידעם־ווענטל. אַ בלאַסע ווי פּאַרן קריגן אַן אָפּאָפּלעקציע, איז זי געשטאַנען צלמדיק זיך אומאויפהערלעך אויפן בייזן ווואונדער פון אונדזער אויפשטיין תחית־המתים אין מיטן פון איר כאַטע, אַרומגערינגלט פון אַריינגעקומענע רוסישע פּראָנטאָוניקעס צווישן וועלכע עס האָט זיך שוין אויך געפינען אַ אידישער דאָקטאָר, וואָס האָט אונדז מיט זיינע מעדיקאַמענטן שנעל צוריקגעברענגט צו די כוחות.

דאָס איז בקיצור מיין לעבנס־געשיכטע און דאָ האָט איר דאָס בילד פון מיין אַמאָליק זעקס יאָריק „מוזולמענריל" אַלס סטודענט פון צווייטן יאָר מעדיצין אין קראָקעווער אוניווערזיטעט. צוליב אים בין איך דאָן לעבנגעבליבן. ער איז אויך איצט די אורזאַך פון מיין ווייטערדיקן עקזיסטירן. ער איז מיין אייניציקע טרייסט און פֿאַרגיטיקונג און נאָר צוליב אים און זיין אויסבילדונג האָב איך נישט פֿאַרלאָזט פוילן.

איך בין געווג רעאַליסטיש צו וויסן, אַז אויב מיין קינדס קאַריערע איז מיר טייער, קען איך, אַ מיטליאָריקע פרוי אָן שום מאַטעריעלע רעזערוון, מיר נישט דערלויבן קיין עקספּערימענטן פון פּרישער עמיגראַציע צו אַ ניי לאַנד.

צוליב דער זעלבער סיבה קען איך אויך נישט אָננעמען די פּראָפּאָזיציע פון מיין טייערן, בלאָנדן קוזין, וועלכער איז ספּעציעל געקומען צו פּאַרן פון שוועדן מיט אַ היראַטס־פּאָרשלאָג. ליידער מוז מיין ענטפער צו אים זיין אַ נעגאַטיוועד. איך מיין אים חלילה נישט וויי צו טאָן, אָבער איך מוז אים אויפּריכטיק זאָגן, אַז כ'וואָלט בשום אופן נישט געקענט פאַרלאָזן מיין אייניציקן זון מיט וועלכן איך בין אַזויפיל דורכגעגאַנגען, בכדי צו ווערן אַ שטיף־מאַמע צו זיינע פּלוצלינג פאַריתומט געוואָרענע דריי קינדער.

* * *

דער אומגליקלעכער הער „שטשענשליווי"

אין דער ליטעראַטור זענען אונדז באַקאַנט אַ סך פאַלן פון קעגנזעצלעכע, אויסטערלישע פּאַראָדאָקסן; פון צושטאַנדן, וואָס פּאָרן זיך אַבסאָלוט נישט מיטן חיצוניותדיקן אויסזען פון געגעבענעם העלד.

אַט למשל, וויסן מיר וועגן איינעם פון די באַרימטע פילאָזאָפֿן־דיכטער, וועלכער האָט זיין גאַנץ לעבן אויף אַ וואונדערבאַרן אַרט באַשריבן די פּרעכ־טיקע האַרמאָניע, די באַצויבערנדיקע שיינקייט פון דער נאַטור — און אַליין איז ער ליידער געווען אַ צעקרומטער הויקער. אויך אין דער וועלטס קלאַ־סישער בעלעטריסטיק האָבן מיר איינע פון די הערלעכסטע באַשרייבונגען פון דער עפֿאָפּיי פון דער פּראָגרעסיוויזישער רעוואָלוציע, אויף וועמענס הינטער־גרונט אַ געוועזענען מגושמדיקער קאַטאַרזשניק, אַ צעיורענער ריז — ווייזט

אַרויס נשמה רירנדיקע איידלקייט מיט זיין דעליקאַטע, מסירת־נפשדיקע ליבע צו דעם קינד פון אַ פאַרפאַלגטער פרוי.

אָבער כ׳וואָלט זיך קיינמאָל נישט פאַרגעשטעלט, אַז אין ווירקלעכן לעבן — וואָס אַן אמת אויך אויפן הינטערגרונט פון אַ טרויעריקער, דראַמאַטישער „סאַגאַ", וואָס הייסט: קבר־אָבות באַזוך אויף די רעשטלעך פונם אומפאַרגעס־לעכן אויפשטענדלערישן וואַרשע — וועל איך זיך באַקענען מיט אַן אידישן יונגערמאַן, וואָס וועט גלייך ביים פאַרשטעלן זיך פאַר מיר, מיט סאַרקאַסטישע ביטערקייט אונטערשטרייכן:

— „עס זאָל אייך אַמאָל נישט אינפאַלן, אַז מיין סימבאָליש שיינער נאָמען שפיגלט אָפּ כ׳יין טאָג־טעגלעך לעבן. איר זעט — האָט ער מיט איראָניע אָנ־געוויזן אויף זיך אַליין — איך בין איינער פון די פענאָמענאַלע סתירות אין דער נאַטור. כ׳הייס: גליקלעך! אָבער, ליג טיף טייער אין דר׳ערד מיט מיין גאַנצער אומגליקלעכער עקזיסטענץ".

האָב איך געקוקט אויפן איבער זעקס פוסיקן, עלעגאַנט געקליידעטן יונגערמאַן אין די מיטעלע פערציקער און נישט באַגריפן פונוואַנען עס נעמט זיך צו אים אַזאַ אויפרייסנדיקע פאַרביטערטקייט, וואָס מוז אַוודאי זיין גאָר ווייטיקלעך, אויב ער שעמט זיך אָפילו נישט וועגן דעם צו דערציילן עפּנטלעך און נאָכדערצו אַ פרעמדן וועלכן ער זעט צום ערשטן מאָל אין זיין לעבן.

אַ פאַר טעג שפּעטער האָב איך אין אַ אידישער אינסטיטוציע צופעליק ווידעראַמאָל אָנגעטראָפן דעם הער „שטשענשליווי" און אים איינגעלאַדן אויף אַ שוואַרצער קאַווע. צערעדנדיק זיך, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז טראָץ קאָנ־טינענטן און גרענעצן איז די וועלט דאָך אַ קליין „פּלאַנעטל" און מיר האָבן גאָר בשותפותדיקע באַקאַנטע אין טאָראָנטע, וועלכע שטאַמען אויך פון דעם זעלבן קליינעם שטעטל, וואו עס איז פאַר און נאָך אַפילו אינם קריג פאַברי־צירט געווארן כשרער וואורשט און וואו יעדער איד פלעגט אַנשטאָט דעם פאָפולערן „אידישן היטל" — אויפן גאַליציאַנער שטייגער טראָגן אַ שוואַרצן, רבנישן קאַפּעליוש.

דעם הער ש. לעבנס־געשיכטע איז טאַקע באמת אַ טראַגישע, כאָטש עס זענען אין איר פאַראַן אַ סך פּערזענלעכע מאָמענטן, איז עס אָבער מער ווי אַ פריוואַטע עלעגיע וועגן אַן אינדיווידועל דורכגעפאַלן לעבן. זיין לעבנס ביאָגראַפּיע אַנטהאַלט אין זיך עלעמענטן פון אַ באַשיימפּערלעכן וואַרענונגס־רוף קעגן געמישטע חתונות, און איז מתרה קעגן די קאָנסעקווענצן פון אַ שוידערלעכן לייכטזיניקן טעות, וואָס אַ איד באַגייט מיטן נעמען אַ נישט־אידישע פרוי, הייראָטנדיק מיט איר אויף דעם אַזוי־גערופענעם ציווילן אופן.

פון זיין פריסטער יוגנט אָן האָט י. ש. געהערט צו די פראָגרעסיווע לינ־קע קרייזן פון זיין שטעטל, וועלכע האָבן זיך גרופירט אַרום דער „ספאַרטאַקוס" אַרגאַניזאַציע. דער פאָליטישער „אני מאמין" פונם דאָזיקן פאַרבאַנד איז גע־ווען: די פאַרווירקלעכונג פון די מאַרקסיסטישע אידעאַלן, פאַר וועלכע מען

האָט געאַרבעט מיט גרויס איבערגעגעבנקייט; פירנדיק אַן אויפקלערונגס־טעטיקייט, טיילנדיק פאַרבאָטענע פלוג־בלעטלעך און אַרגאַניזירנדיק אומ־לעגאַלע דעמאָנסטראַציעס.

ווען די נאַצישע האַרדעס זענען אַריין קיין פוילן איז די מערהייט פון די קלוב־חברים אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד. צווישן זיי איז זעלבסטפאַרשטענדלעך אויך געווען דער דאָן עטלעכע צוואנציק יאָר אַלטער, ברוין־אויגיקער יאָסל שטשענשליווי, וואָס איז גלייך אַוועק טיף אין ראָטנפאַרבאַנד. דאָרט איז ווייטן רוסלאַנד האָט יאָסל אַוועקגעלייגט אַלע קולטורעלע אַספּיראַציעס און די אויפקלערערישע „מויל־מלאכה" און מיט זיינע גוט אַנטוויקלטע ידים זיך געמומען אַרבעטן שוועריע פיזישע אַרבעט, בכדי זיך צוצוגעווואוינען צום נייעם סיסטעם, אונטער וועלכן ער האָט געהאָפט צו דערגרייכן אַן אַנטשפּרעכנדיקע מדרגה אַלס וואונטשנסוועדטער בירגער פון דער סאָוויעטישער געזעלשאַפט. אַנדערהאַלבן יאָר שפּעטער איז ער שוין געווען אַ „סטאַכאַנאָוויץ" (שלאָגלער) מיט די קוואַליפיקאַציעס פון אַ טעכניקער אין דער אויסאַרבעטונג פון צע־מענט, גיפּס און אַנדערע בוי־מאַטעריאַלן פאַר אויפבוי־אַרבעט. טראָץ דעם, וואָס ער איז געווען אַ „זאַפּאַדניק" (פון מערב געקומענער) און אין אַ געוויסן זין אַ שטיקל „אינאָסטראַניץ" (אויסלענדער) האָט אים דאָך נישט געפעלט פון קיין „פויגל מילך". גוט געקלייידט אין די מיטגעברענגטע אייראָפּעאישע מלבושים, מיט די רויטע בליענדיקע באַקן און אונטערגעשוירענע וואָנסעלעך — איז ער אומעטום געווען וועלקאָמען און איבעראַל געזאָסן פון די באַקאַנטע רוסישע גאַסטפריינטלעכקייט.

דאָס אייניציקע, וואָס האָט אים פון צייט צו צייט אַריינגעוואָרפן אין טרויע־ריקע שטימונגען — איז געווען דאָס הערן די פינצטערע ידיעות, וואָס די היטלעריסטישע יאָנטשאַרן טוען אָפּ מיט די אומגליקלעכע אידן אין די געטאָס. אַ ברענענדיקער האָס האָט זיך אָנגעהויבן זאַמלען אין זיין יונג האַרץ, און וואָס אַמאָל האָט ער אַלץ מער אָנגעהויבן טראַכטן וועגן נקמה אין די בעסטיאַלישע פאַרטיליקער פון זיין פאָלק. אַזוי זענען אַדורך וואָכן און מאָנאַטן ביז מיט־אַמאָל האָט זיך איבערן סאָוויעטן־לאַנד פונאַנדערגעטראָגן די אומגלויבלעכע בשורה, אַז די בלוטיקע פאַשיסטן זענען פלוצלינג באַפאַלן די רויטע אַרמיי און כאַרמעסטן זיך מלחמה צו האַלטן און באַזיגן דאָס רוסישע פאָלק.

יאָסלס פאָבריק איז איבערנאַכט פאַרוואָנדלט געוואָרן אין אַ קריגס־מא־טעריאַלן פראָדוצירנדיקע אונטערנעמונג, אַרבעטנדיק מיט דער פולער פּאַרע אויף גאַנצע דריי שיכטן. אַנשטאָט בוי־מאַטעריאַלן האָט מען איצט גאָר אַנ־געהויבן אויסצואַרבעטן צעשטערערישע וואָפן מכל המינים און קאָנקרעטענע פאַרטיידיקונגס בונקערס. די צייט איז דערווייל געלאָפן און די מערדערישע ברוינע חילות האָבן מיט אומבאַשרייבלעכן אימפּעט זיך געריסן פאָראויס, דערגייענדיק ביז אונטער די טויערן פון מאָסקווע און לענינגראַד. אַ רוף פון מאָביליזאַציע איז אַרויס, אַז אַלע פעאיקע צו טראָגן געווער זאָלן זיך מעלדן צו קעמפן קעגן גרויזאַמען שונא, וואָס שרפהט און פלינדערט, פאַרסמט און

ברענגט אום מיט מאניאקישער רציחה אלץ וואס ער טרעפט אן אויף זיין צעטראמפלענדיקן וועג.

מיליאנען האבן געענטפערט דעם רוף און זיך געשטעלט אין די רייען פון די ווידערשטאנדלער. צווישן זיי זענען אויך געווען הונדערטער טויזנטער „יאסלס" פון פארשידענע קרייזן און פראפעסיעס, ראנגען און פאזיציעס. דער פאשיסטישער מבול איז ענדלעך פארהאלטן געווארן. ביי די טויערן פון סטא־ליגראד האבן די היטלעריסטן געליטן זייער ערשטע גרויסע מפלה, וואס האט געמאכט א וועندע־פונקט אינם גאנצן פארלויף פון קריג. צווישן די נצחונדיקע זיגער איז אויך געווען דער צווי מאל פארוואונדעטער „סטארשי לייטענאנט" יאסל אבראמאוויטש שטשענשליווי, אויסגעצייכנט מיטן ארדן פון „רויטן שטערן" און פארשידענע אנדערע מדאלן פאר העלדישקייט.

אויף דער איניציאטיוו פון דער בארימטער שרייבערין וואנדא וואסי־לעווסקא, הויבט זיך אן צו ארגאניזירן א נייע פוילישע ארמיי. יאסל ווערט איבערגעשיקט אין דער ניי־געשאפענער פוילישער דיוויזיע מיט וועלכער ער קעמפט שוין ביזן דערגרייכן וואַרשע. אנהויב 1945 דערגרייכט קאפיטאן שטשענשליווי די הויפט־שטאט א דעקאריטער מיט „קזשיזש וואלעטשניך" און „ווירטוטי מיליטארי" צווייטע קלאס. פוילן וועט פריי פון בלוטיקן אקופאנט. די מלחמה ענדיקט זיך און יאסל א דעמאביליזירטער, שטעלט אין קורצן פעסט דעם אומהיימלעכן פאקט, אז ער איז איינער אליין געבליבן אין דער גרויסער וועלט פון זיין גרויס פארצווייגטער משפחה, וואס זענען אום־געקומען ביזן לעצטן.

יאסל, א דערשלאגענער פון אנגעטראפענעם חורבן, באשליסט מער זיך נישט ארומצודרייען איינזאם אליין. נאך אלעמען, טראכט ער זיך, בין איך דאך שוין א גוטער בן־שלושים, איז שוין צייט א שידוך צו טאן. ווי געטריבן פון עפעס אן אינערלעכער שטויס־קראפט און ווי אלעמאל אין זיין גאנץ לעבן אן אימפולסיוויער, האנדלט ער אויך איצט שנעל — „אומר ועושה".

אויף א טאנץ־אוונט פון געווען אפיצירן באקענט ער זיך מיט א יונגע, שלאנקע פאלקע. דאס אנציענדיקע פריילין איז וואס אן אמת א גלחס א שוועסטער, אבער אליין א פארגעשריטענע, א געוואלדיקע אנהענגערין פון טואוימען און פריי פון יעטוועדער רעליגיעזע פארוראטיילן. דער בריטיטפליי־ציקער יאסל געפעלט אויך מיט זיין שווארצע געקרייזלטע טשופריע, מיט זיין שטאלטנע פיגור און מענערישקייט. עס אנטוויקלט זיך א ליידנשאפטלעכע ליבע און זיי באשליסן חתונה צו האבן — ספעציעל נאכדעם ווי ער ווערט טאקע פון איר אליין געוואויר, אז זי איז אן אויסגעשפראכענע אידן־פריינדין און האט זייער פיל געהאלפן די אומגליקלעכע „סטארא־אזאקאנענע" אין די געטא־צייטן.

מר. און מרס. שטשענשליווי ארדענען זיך אין אין א וואוינונג פון צווויי צימערן מיט א קוך, וועלכע דער שטאטישער פארזארגונגס אמט טיילט זיי צו. ביסלעכווייז הויבט מען זיך אן צו פארשאפן די אנטשפרעכנדיקע באלע־

באַטישקייט נויטוועניקייט פאַר אַ יונג פאַרהיראַט פאַרלאַנגט. דריי יאָר נאָכן ציווילן „שלוב" גייען דורך אין פולשטענדיקער האַרמאָניע. אין אָנהויב פונם פערטן יאָר ווערט געבוירן אַ שוואַרץ באַהנט מיידעלע מיט ברוינע, סאַמעטענע אייגעלעך, וואָס איז אַ הונדערטפראָצענטיקע קאָפּיע פונם טיפיש־אידיש אויסזעענדיקן טאַטן. דאָס נייגעבוירענע וועזנדל ווערט דעם טאַטנס ליבלינג און לויטן פאַראויס אַדורכגעשמועסטן פּלאַן ווערט עס דערצויגן אַלס פרייער בירגער פון אַ מאָדערנער געזעלשאַפט — נישט געאידישט, און נישט גערעליגיעזירט.

יאָסל ווערט ערנסטער, הויבט אָן פאַרגעסן די גלאָריע פון זיין מיליטערישער פאַרגאַנגענהייט און פאַסט זיך צו צום נייעם צייט־פּעריאָד, אַרבעטנדיק אַלס טעכנישער אינספּעקטאָר אין אַ בוי־פּראָדוקטן פאַבריק, און גיט אויך לעקציעס אין אַן אינדוסטריעלער שולע וועגן כעמישער קאָמבינירונג פון פאַרשידענע בוי־מאַטעריאַלן.

די צייט לויפט דערווייל ווייטער און דאָס נאָכמלחמהדיקע לעבן אין פּוילן הויבט זיך אָן צו נאָרמאַליזירן. וואַרשע בויט זיך צוריק אויף און שאַקלט זיך ביסלעכווייז אָפּ פון די גרוזן און חורבות פון דער צעשטערטער הויפּט־שטאָט. עס אַנטשטייען מלוכהשע געשעפטן אין וועלכע מען קען פאַר געלט באַקומען פון שענסטן און פון בעסטן. נישט יעדער אָבער געהערט צו די אויסדערוויילטע, וואָס קאָנען זיך דערלויבן די אַלע אויגן־אויפרייסנדיקע לוקסוסן אויסגעשטעלט אין די שוי־פענצטער פון די ניי־אויפגעעפנטע מאַגאַזינען.

פרוי שטשענשליווא, וועלכע איז אַ געבוירענע אַריסטאָקראַטקע מיט אַ נאַטירלעכן דראַנג פאַר עלעגאַנץ, קען אָבער נישט אויסקומען מיטן באַגרענעצטן געהאַלט פון איר נישט געניג — לויט אירע אַספּיראַציעס — פאַרדינענדיקן מאַן. מרס שטשענשליווא חלומט וועגן אַ אייגענעם אויטאָמאָביל, קאָסטבאַרע מעבל, אויפנאַמעס, קאָבאַרעט־פאַרוויילונגען, אימפּאָרטירטע גרעטקעטן און זי לאָזט וויסן איר אויף צוויי שטעלן שוין אַרבעטנדיקן מאַן, אַז זי וועט בשום אופן נישט אויפגעבן איר לעבנס־אַמביציע פון צו זיין אַ דאַמע.

— „קאָכאַני יאָסקו"! איך וויל, אַז דו זאָלסט וויסן, אַז כ'האָב אַבסאָלוט נישט בדעה אָפּצואוועגעטירן מיינע בעסטע יונגע יאָרן אַלס קאַרטאָפל־שיילערין פאַר דיין „זשידאָווסקי טשאָלענט"! אָדער אַלס אַרעסטירטע ניאַנקע פאַר דיין צעבאָלעוועטער טאָכטער.

יאָסלען ווערט ביטער אויפן האַרצן. מיט גרויסע אָנשטרענגונגען, דורך אויסערגעוויינלעכער פּראָטעקציע באַקומט ער ענדלעך אַ מער באַצאָלטע אַרבעט אַלס רייזנדיקער אינספּטרוקטאָר אין די ניי־איינגעאָרדנטע אינדוסטריעלע שולן פון אויבערשלעזיע. איצט גייען טיילמאָל אָוועק וואָכן, וואָס ער איז נישט אינדערהיים, וואָנדערנדיק אַרום פון שטאָט צו שטאָט מיט זיינע לעקציעס. עס אַרט אים נישט די פיזישע אָנשטרענגונג פונם אָפּטן אַרומרייזן מיט דער באַן. ער איז נאָך אַלץ אַ געזונטער מאַן, אַ ריז, און אַפילו נאָכן איבערשלאָפן זיך זיצנדיקערהייט אין פּאַרנדיקן וואַגאָן פילט ער אין זיך געזונ ענערגיע איינצולייגן וועלטן.

דאָס איינציקע, וואָס איז אים דערווידער איז, דאָס נישט קענען זיין צו־זאַמען מיט פרוי און קינד, וועלכע קוקן זיך אַוודאי אויס די אויגן ווארטנדיק אומגעדולדיק אויף זיין צוריקקומען.

ער ווייסט נאָך נישט, אַז אַלע זיינע באַמיאונגען מער צו פאַרדינען, בכדי צופרידנצושטעלן זיין פרויס פאַרלאַנגען זענען אַרויסגעווארפן. וואָרום זי האָט אים שוין פון לאַנג אַוועקגעשטעלט און נוצט אים בלויז אַלס ליפערער פון געלט, וואָס זי גיט אויס אונטער זיינע פּלייצעס צוזאַמען מיט איר ניי־געפּו־נענעם נישט־אידישן באַקאַנטן.

ווען ער קומט אַמאָל פלוצלינג אַהיים ווועלנדיק פריידיק איבערַאשן זיין הייס געליבט ווייב מיט זיין ראַפּטאָונע צוריקקומען — כאָפּט ער אַזאַ מין סיטואַציע, וואָס לאָזט מער נישט איבער קיין צווייפל, אַז ער איז אַ מיאוס־פאַראַטענער פון אַ נידערטרעכטיקער, באַטריגערישער פרוי.

אַ פּריטשמיעלעטער ווי די גאַנצע וועלט וואָלט אים פלוצלינג אונטער־געגאַנגען שטייט ער פאַר אַ ווייל אומפּעאיק אַרויסצורעדן אַ וואָרט, קוקנדיק אויף דער אומפאַרשעמטער, פרעך לאַכנדיקער מוטער פון זיין קינד. ווען ער באַקומט ענדלעך צוריק זיין לשון און פרעגט זי אַ מבולבלער, וואָס דאָס באַדייט? — באַקומט ער אַ קלאָרן ענטפער צוריקגעשמיסן גלייך אין פּנים אַריין:

— „מיין ליבטיקער", ווען איך האָב מיט דיר חתונה געהאַט האָב איך געמיינט, אַז אַלס איד וועל איך ביי דיר האָבן דאָס לעבן פון אַ גרעפין און אונדזער זיין צוזאַמען וועט מיט זיך פאַרשטעלן איין לאַנגע קייט פון פאַר־געניגנס, בעלער, הוליאַנקעס, אָן צו טוען די האַנט אין קאַלטן וואַסער אַריין. ווייזט זיך אָבער אַרויס, אַז כ׳האָב געמאַכט אַ טעות. דו ביזט נישט מער ווי אַ לויזיקער, שליממזלדיקער באַאַמטער, וואָס פאַרדינט צוגעטיילטע גראָשנס פון וועלכע כ׳קען גאָרנישט דערוואַרטן. מעלדע איך דיר גאַנץ אָפיציעל, אַז פון היינט אָן און ווייטער דאַרף איך דיך פאַר אַ שיינע, ריינע כּפּרה. איך וועל מיר פון איצט אָן מיין שטעטל אַליין באַשטיין און נישט דאַרפן זיין אַ דינסט פאַר אַ פאַרשטינקענעם איד.

— אַזוי — טענהט צו מיר מיין דערציילער — האָט געפּלאַצט יאָסל שטשענשליוויס מכלומרשטע פאַמיליען־אידיליע. די צרה איז, וואָס ביזן היינ־טיקן טאָג זענען נאָך פאַראַן נאָכווייענישן, וועלכע קענען נישט אַזוי לייכט ליקווידירט ווערן.

מיין קינד, וואָס איז שוין קיין ע״ה אויסגעוואַקסן און געוואָרן אַ באַ־טעמט עלף־יאָריק מיידעלע איז שרעקלעך צוגעבונדן צו מיר; און איך האָב מיר געשטעלט אַלס לעבנסציל זי צו דערציען אַלס גוטע אידישע טאָכטער, צוליב וועלכן איך קען זי נישט איבערלאָזן צו לאַנג אויפן בארַאָט פון איר אויסגעלאַסענער מוטער. טראָץ אַלע מיינע אויסצייכענונגען און מיליטעריש־שע פאַרדינסטן איז דער קריג שוין אַ פאַרגאַנגענהייטס זאַך און עס העלפט מיר ליידער גאָרנישט צו געפינען אַן אַנדערע דירה וואוהין זיך אַריבערצוציען. געפינען מיר זיך בעל כרחך ווידער אַלע צוזאַמען ווייטער אין דער אַלטער וואוינונג, וואו איך מוז טאָלערירן די אַלע פאַרדעכטיקע טיפּן, וואָס קומען

אַרויף באַזוכן מיין געוועזענע פרוי און וויצלעזן זיך גאָנץ אָפט אויף מיין אידישער קאָנטע.

ערשט די פאָריקע וואָך זענען מיר געקומען צו אַ מינדלעכן הסכם ווי־אַזוי אַ סוף צו מאַכן צו דעם אומדערטרעגלעכן גיהנום. כ׳פאַרהאַף, אַז די דעמאָראַליזירטע מכשפה וועט נישט חרטה האָבן ביז דער אַדוואָקאַט פירט אַלץ אַדורך שריפטלעך און פאָרמעל. דער אָפמאַך צווישן מיר און מיין „עקס־ווייב", איז אַ פאַלגנדיקער:

זי ווערט די געזעצלעכע אייגנטימערין פון דער גאַנצער וואוינונג מיטן מעבל, וואָס ווערט איר אָפיציעל אָפגעשריבן ביים נאָטאַריוס. אין קאָמפּענ־סאַציע פאַר דעם, באַקום איך אַ גט און אַ דורך עדות אונטערגעשריבענעם דאָ־קומענט, אַז זי גיט מיר גוטוויליק איבער אונדזער טעכטערל און איך מעג עס צו יעדער צייט דערציען ווי אַזוי איך ווייל, זייענדיק באַרעכטיקט צו עמיגרירן אין וועלכן לאַנד איך געפין פאַר נויטיק.

ווי זאָגט דאָס אַלטע אידישע שפּריכוואָרט: „גאָטעניו, ווי האַלט מען שוין דערביי"! עס וואָלט מיר אַראָפּ אַ שטיין פון האַרצן, ווען כ׳בין שוין נאָך דער טראַנזאַקציע.

* * *

דער וואַרשעווער פילם־דירעקטאָר

אָנקוקנדיק אים אַפילו צום ערשטן מאָל, מוז מען מודה זיין, אַז ער האָט אַ נישט דורכשניטלעך אינטעליגענטן אויסזען. דאָס לענגלעך אויסגעצויגענע געזיכט מיט די דעליקאַטע בלאָע אויגן דערציילן וועגן אַ בעל־מחשבות, וואָס לעבט אין דער שענערער וועלט פון מענטשלעכע דערגרייכונגען. דער סימ־פּאַטישער יונגערמאַן מיטן נישט ספּעציעל אידישן אויסזען — טראַכט איר — מוז עפּעס האָבן צו טאָן מיט פּאָעזיע, טעאַטער, אָדער וועלכע עס איז אַנדערע קונסט־טעטיקייט.

נאָכן באַקענען זיך מיט אים, שטעלט איר טאַקע מיט סאַטיספאַקציע פעסט, אַז אייער זעקסטער חוש האָט אייך נישט אָפּגענאַרט! הער — (מיר וועלן אים דאָ אָנרופן) „פּאָלאַנסקי" האָט שוין גאָר צו טאָן מיט דער וועלט פון קונסט. ער איז איינער פון די פאָפולערסטע פילם־דירעקטאָרן אין פוילנס הויפּט־שטאָט. די אייניציקע אומפּינקטלעכקייט, וואָס כמעט יעדער איינער מאַכט איז: דער מכלומרשטער „נישט אידישער" אויסזען זיין, וואָס איז ממש אַ „יוסטיץ טעות".

נישט נאָר איז רעזשיסער „פּאָלאַנסקי" אַ באַוואוסטזיניקער איד, נאָר דערצו נאָך אויך אַ שטיקל יודע־ספר און אַן איניקל פון איינע פון די שענסטע, יחוסדיקע אידישע משפּחות אין פּאַרמלחמהדיקן וואַרשע. כאָטש ער איז שוין ווייט אַוועק פון אַקטיוואַר אידישקייט און עס גלויבט זיך אים אַליין נישט, אַז

ער איז אַ געוועזענער ישיבה־בחור, פערזאָניפיצירט ער אין זיך אײַן זאַך, וואָס איז אים נאָך איבערגעבליבן פון די „כותלי בית־המדרש" — און דאָס איז „התמדה".

אַ געוואַלדיקער דורשט נאָך לערנען ברויזט אין דעם יונגן פֿראָדוצענט, וואָס לייגט אַריין ראשו ורובו אין זיין שפּאַנענדיקער אַרבעט; און זיצט אין זיין פרייער צייט שטענדיק אַ געבויגענער איבער אינלענדישע און אויסלענדישע קאָמפּליצירטע, פאַכמענערישע ביכער, באַמיענדיק זיך צו אַבסאָרבירן וואָס מער ידיעות וועגן סטיל, עפעקט, סיסטעם און אַראַנזשירונג פון גוטע, אינ־האַלטסרייכע פילמען.

הער „פֿאָלאַנסקי" איז אויך אַ סקריפּטן שרייבער פאַר פֿאַרשידענע טעלע־ווייזיע און טעאַטער אויפּפֿירונגען.

— „ווען איך הויב אָן פֿאַרפּיקסירן אַ טעאַטער שפּיל אָדער אַ פילם — גיט ער מיר צו פֿאַרשטיין אין אַ ליטעראַרישן אידיש — נוץ איך תלמודישע אַנאַליטיק אין קאָנטראָלירן מיינע כאָראַקטערן צי זיי זענען באמת אַלס אַזעלכע פֿאַראַן אין רעאַלן לעבן. איך פרעג זיך אַליין צום ביישפּיל צי איז מעגלעך צו שילדערן אַן אָנגעשטאָפּטן גביר מיט אַ גאָלדן האַרץ פון רחמנות? אָדער עס איז מער לאָגישער צו אילוסטרירן דעם אינפּאַקן מענטש, וואָס פֿאַרמאָגט איבערהויפּט נישט קיין אָנגעזאַמלטע אוצרות אַלס מיטפּילנדיקן צו די נויט־באַדערפטיקע.

— ווי איר אַריינטירט זיך אַוודאי לויט מיין רעדן זענען מערסטנס פון מיינע קרעאַציעס געשאפן אויף סאָציאַלע טעמעס, ווי: לוקסוס און נויט; אָרעם און רייך; זאַטע און הונגעריקע. אַ סך פון מיינע פֿראָדוקציעס זענען אויך אויפן הינטערגרונט פון דער פאַרגעקומענע מלוכּה. אויף דעם געביט בין איך איינפאַך אַ פאַנאַטישער זאַמלער פון דאָקומענטאַרע פילמען, וועלכע איך מאַ־טאַשיר צוזאַמען מיט שוישפּילערישן לעבעדיקן טעאַטער און איך בין זיכער, אַז אַזוי אַרום ברענג איך ערשטקלאַסיק אַרויס דעם געשיכטלעכן וואַרענונגס־רוף נישט צו פאַרגעסן, וואָס דער גערמאַנישער עמלק האָט געטאָן צו דער וועלט און ספּעציעל צו אונדז אידן.

די וועלט, און ספּעציעל איר אַמעריקאַנער, זענט שוין צוריק געוואָרן „גוטע ברידער" מיט די דייטשן, שטאַפּנדיק זיי מיט גאָלד און אויך מיטן מאָדערנסטן געווער, אויפשטעלנדיק אַ נייעם פּאָטענציעלן מערדער, וואָס איז כיטרע און פֿאַרעטעריש; און וואָס וועט באַשטימט אויסנוצן די ערשטע געלעגנהייט אָנצוצינדן אַ ניי מלחמה־פייער.

איר זעט, מיין גאַנצע משפּחה איז אין אַמעריקע. דאָך האָב אויך צוגעמאַכט מיט מיין פרוי, וואָס האָט אָנטייל געהאַט אין אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטא, דעצידירט צו בלייבן אין היינטיקן, דעמאָקראַטישן פֿאָלקס־פוילן.

איך בין שוין געווען אויף אַ באַזוך אין ניו־יאָרק, וואו איך מוז אָנערקענען, אַז טעאַטער שטייט טאַקע אויף זייער אַ הויכן ניוואָ. עס געפעלט מיר אָבער נישט, וואָס מען רופט די „שוישפּילערישע" וועלט: „שאָו־ביזנעס"? מוז טאַקע אַלץ טראָגן דעם חותם פון „האַנדל־וואַנדל" און קאָמערציאַליזם?!...

מר. „פּאָלאָנסקי" זעט אויס צו זיין אַ גרויסער מאמין אין נייעם סיסטעם. מיט ווידעראויפגעוואַכטן חסידישן טעמפּעראַמענט קומט ער אַרויס מיט אַ גאַנצע סעריע טענות קעגן דער זינלאָזיקייט פון דער קאַפּיטאַליסטישער אָרדענונג. אייערע שענסטע יאָרן אין לעבן גייען דאָך אַדורך מיטן שטענדיקן יאָגן זיך צו דערגרייכן וואָס מער גאָלט אויף אַ רעגנדיקן טאָג, בכדי נישט מורא צו האָבן, אַז אויף די עלטערע יאָרן וועט נישט זיין פון וואָס צו לעבן. אַ סך פון די מענטשן, וואָס איך האָב באַגעגנט בשעת מיין באַזוך אין אַמעריקע זענען נישט צופרידן מיט זייערע באַשעפטיקונגען. מאַנכע האָסן אָפילו זייערע פּאָסטנס, אָבער מוזן ווייטער טאָן די אין האָרצן פּאַראַסטע אַרבעט צוליב פּרנסה. איך וואָלט נישט געקאָנט לעבן אין אַזאַ מין סיסטעם וואו דער באָראָמעטער צו אַ מענטשנס גאָלדשאָפּטלעכן סטאַטוס איז: זיין איניציאַטיוו און פּאָאיקייט צו מאַכן גאָלט.

— איר זעט, איך און מיין פרוי, וועלכע איז אַ רעדאַקטאָרין פון אַ וואָכנ־צייטונג, לעבן אפשר נישט אין שרייענדיקע באַקוועמלעכקייטן, אָבער דערפאָר לעבן מיר זיך גייסטיק אויס אַ סך גליקלעכער, ווייל מיר טוען אַ שפּערישע אַרבעט, וואָס איז אונדז צום האָרצן און מיר האָבן דעריבער דאָס גוטע געפיל פון פּראָדוקטיוויטעט מענטשן, וואָס טוען אַ נוצלעכע זאַך.

מרס. „פּאָלאָנסקאַ" שמייכלט טאַקטפול צו צו די באַהויפּטונגען, וועלכע איר מאַן דריקט אויס. אַליין איז זי אַן אָריגינעלער טיפּ פון אַ שטאָלצע, אידישע טאָכטער מיט דער גרויסער גלאָריע פון פּערזענלעכער באַטייליקונג אינם געטאָ־רעוואָלט. מיטן אָליוו־פּנימדיקן אויסזען פון אַ סאַברע אייניקט זי אין זיך אינטעלעקטועלע קוואַליפּיקאַציעס פון אַ דר. מעדיצין, פילאָלאָגין, זשורנאַליסטין און — אחרון, אחרון חביב — איבערגעבענע פרוי און מוטער פון אַ צען־יאָריקע טאָכטער, וואָס פילט זיך גראד נישט גוט און ליגט אויף אַן אויסלייג־בעטל (לעזשאַק) אינמיטן דער מיט אַן אַ שיעור ביכער אָנגעפּאָפּ־טער שטוב. קוק איך אויף דעם שוואַרץ־אויגיקן מיידעלע, וואָס הערט זיך אויפ־מערקזאַם צו צו אונדזערע געשפּרעכן און עס פּאַלט מיר אין, איך וועל ביי מיין פריינטלעכן גאַסטגעבער אַזוי כלאחר יד אַ פרעג טאָן סאַראַ שטייגער צוקונפט ער פּלאַנט פּאַר זיין איינציק קינד; און אויב עס אַרט אים נישט, אַז זי וועט חתונה האָבן מיט אַ גוי.

דאָ פאַרלירט מיין פריינט שוין דעם זעלבסטזיכערן טאָן און איז מודה, אַז דאָס איז דווקא יאָ אַ פּראָבלעם און ער פּערזענלעך איז ווייט פון פּראָפּאַ־גירן געמישטע חתונות. אָבער — גיט ער צו מיט אַ געמאַכט, בלאָס שמייכעלע — „די לך צרה בשעתה".

ביים אַוועקגיין געזעגן איך זיך גאָר האַרציק מיט זיי און דערמאָן זיי אין אַ ליד פון באַרימטן פוילישן פּאָעט אַדאָם אסניק, וועלכער וואָרנט די אַלע פּאַראויסמאַרשירנדיקע צו נייע אידעאַלן נישט צו שטירצן די אַלטע „מזבחות" פון אמונה און טראַדיציע אויף וועלכע עס טליעט דאָס קדושהדיקע פייערל פון געטלעכקייט.

עפּעס, דאַכט זיך מיר, שטימט דאָ נישט! — טראַכט איך בשעתן שפּאַ־ציר צו דער נאָענטסטער טעקסי־סטאַציע. עפּעס הייבט זיך מיר אָן דאַכטן, אַז דער גאַנצער פּאַטאָס מיט וועלכן הער „פּאָלאַנסקי" האָט אַזוי שלאָגפּאַרטיק אַרגומענטירט, איז נישט קיין הונדערט־פּראָצענטיקער.

איך האָב אַ געפּיל, אַז ביים דערקלערן מיר זיינע השקפות וועגן געראַנגל פון מזרח און מערב, האָט ער נישט נאָר געוואָלט מיך איבערצייגן אינם אומ־פּאַרמיידלעכן זיג פון פּראָלעטאַריאַט, וועמענס צד ער האָט אויסגעקליבן — נאָר אויך זיך אַליין זעלבסט סוגעסטירן און באַפרייען פון עקבערנדיקע ספקות, וועלכע מאַטערן אים מסתמא און לאָזן נישט צורו.

אַ באַדייטנדיקן גרונט אַזוי צו דענקען האָט מיר געגעבן דער פילוזאָג־דיקער אויסדרוק זיינער ביים אַראָפּבאַגלייטן מיך פון די שטיגן:

— אויב איך וועל שוין אַמאָל יאָ דעציידירן אַוועקצופאָרן פון פוילן אין וועלכן כ׳בין שטאַרק מסופק — קען איך אייך פּאַרזיכערן, אַז מיין דעסטי־נאַציע וועט נישט זיין אַמעריקע — נאָר דאָס לאַנד פון אונדזער פּאַראַנגענ־הייט און צוקונפט — ארץ ישראל, וועלכע איך זע פּאָר אַלס אַוואַנגאַרד פון דעמאָקראַטיע און פּראָגרעסיווקייט פּאַרן גאַנצן נאָענטן מזרח.

* * *

דער „קאָמערסאַנט"

דריי מאָל האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויפן דאָזיקן טשעקאָווען מענטשל, וועלכער וואָלט אַוודאי אין אַמעריקע געמאַכט אַ פּאַרמעגן מיט זיין נישט־מיד־וועריקע צודרינגלעכקייט.

קליינגעוואוקסיק, מיט הויכע אַקסלען, וואָס מאַכן דעם קאַרק אויסזען קורצער, קוקט ער אויס מאָדנע מיט זיין גאַנצער פיגור. מען קאָן אים נישט באַצייכענען אַלס בעל־מום. זיינע שטריכן זענען אָבער אויך נישט הונדערט־פּראָצענטיק נאָרמאַל און סימעטריש. פון הינטערן דעפּאָרמירטן, טונקעלן קאָפּעליוש שטאַרן אַרויס אַ פּאָר גרויסע אויערן, וואָס זעען אויס ווי ספּעציעלע פילאַרן אונטערצוהאַלטן די פילצערנע ראַנדן פונם הוט, פון אונטער וועלכן עס קוקן אויך אַפּיר דורכנעמענדיקע, זשוואַווע מאַנדל־אויגן.

אויף דריי פּאַרשידענע אופנים און אונטער דריי פּאַרשידנאַרטיקע אום־שטענדן האָב איך אים אָנגעטראָפן. דאָס ערשטע מאָל האָב איך אים געזען ביים פּראָווען דעם סדר אינם קהילה־הויז אויף „טוואַרדע" זעקס, און איך מוז מודה זיין, אַז טאַקע דאַן איז ער מיר געווען אַמסימפּאַטישסטן. דאָרט אויפן צווייטן שטאָק פון דער גמינע־געבוידע איז ער געזעסן אַזוי פּשוט און בנעימותדיק אַריינגעקוועטשט צווישן די איבעריקע פּאַרבענקטע אידן, וואָס זענען צוליב פּאַרשידענע סיבות געקומען צום בציבורדיקן, פסחדיקן מאָלצייט.

דעמאָלט האָב איך באמת מיטגעפילט מיט די דאָזיקע אַלע צוזאַמען מיט אים אַרומזיצנדיקע אורחים, וועלכע קענען ליידער נישט אַליין, אויף דער אייגענער האַנט, אין זייערע שטובן פייערן בהרחבה דעם הערלעכן יום־טוב, וואָס דאַרף אידישע מענטשן פאַרוואַנדלען אין מלכותדיקע, סימבאָלישע גע־שטאַלטן פון פרינצן און פרינצעסינס.

אַ סך פון די באַטייליקטע אין יענעם מאָסן־סדר האָבן מיר דאָן אין פרי־וואָטע שמועסן טאָקע דערקלערט, אַז זיי וואָלטן בעסער דורכגעפירט דעם יום־טוב אויף אַ מער אינטימערן שטייגער ביי זיך אינדערהיים — ווען זיי וואָלטן נאָר געקענט זיך דערלויבן אייגנצוקויפן די ספּעציעלע פּסחדיקע כלים; און אויך אַ ביסל מער געוואוסט וועגן דער צערעמאָניאַלער זייט וויאַזוי אַנ־צוגיין מיט די אַלע סדר־מנהגים...

אַנדערש האָט אָבער זיין אָנוועזנהייט ביים געזעלשאַפטלעכן סדר מאָטי־וירט מיין אויבנדערמאָנטער, מערקווירדיקער „טיפּ", וועלכן איך וועל צוליב עטישע אורזאַכן אָנרופן מיטן רמזימדיקן נאָמען: „קליינמאַן".

— איר פאַרשטייט! — האָט ער צו מיר געזאגט אין אַ טאָן פון עמיצן, וואָס שאָצט זיך חלילה נישט אונטער. — איך האָב ברוך השם יום־טובדיק געפּעסט אינדערהיים! אין מיין וואוינונג וועט איר געפינען: כוסות, קאַרפינקעס, טעלער, עס־באַשטעק, טעפּ און טשייניקעס גענוג אויסצוסדרן אַ טיש ווי אַמאָל ביי מיין טאַטן ע"ה, דעם פּיאַסעצנער רבינס מקורב אויף דער פאַרמלחמדיקער געווינע־גאַס!

וועט איר זיך דאָך אַוודאי וואונדערן און קלערן, אַז כ'בין געקומען צום אַלגעמיינעם סדר פשוט דערפאַר וויייל נאָך אַזויפיל יאָרן פון גלגולים און נע־ונדנעם אַרומוואַנדערן איבער סיביר און אַזיע, האָב איך צווישן די „קאַזאַכן" און „טאַדזשיקן" אײַנפאַך פאַרגעסן דעם אופן פון פּראַווען אַ חסידישן סדר און בין מער נישט זיכער, אַז כ'וועל עס אייגנהענטיק אַליין קענען אַדורכפירן.

— וויל איך אייך זאָגן, „פאַניע אַמעריקאַנער", אַז אויב איר דענקט אַזוי, מאַכט איר אַ גרויסן טעות! — „גירסא דינקותא לא משתכחא".

אַזוי ווי איר קוקט מיך אָן בין איך אַ געווען תלמיד פון דער וואָר־שעווער „מתיבתא" און אויך פון דער ליובאַוויטשער ישיבה אויף „סאָפּיע־זשינסקע" זיבעצן; און זייט זיכער, אַז כ'וואָלט אייך נאָך געקענט זאָגן פון איסנווייניק אַ שטיקל גמרא מיט תוספות.

— די סיבה פון מיין קומען דאָ היינט ביינאַכט אַנטיילצונעמען אינם עפּנטלעכן קהילה־סדר איז אויך נישט חלילה צוליב מאַטעריעלער דחקות, וואָס איך האָב זיך נישט געקענט דערלויבן פון מיין אייגענער קעשענע אײַנצוקויפן די יום־טובדיקע אַרטיקלען און דעריבער באַשלאָסן צו געניסן פון „דזשאָינטס" בודזשעט... איך וויייס, אַז עס וועט אייך אפשר אויסזען אומגלויבלעך וואָרום איר אַמעריקאַנער האָט אַ שם אין דער וועלט פאַר נישט קיין סענטימענטאַלע מענטשן. אָבער, דער ערלעכסטער אמת איז, אַז מיין דאָ־זיין היינט ביינאַכט

איז באוואויגן געווארן פון אן אינערלעך געפיל, וואס האט מיר דיקטירט ספע־ציעל אהערצוקומען און זיך מצרף זיין צו דעם „מתי־מעט", וועלכער איז גע־בליבן פון אונדזערע וואַרשעווער אידן... עפעס אן אינערלעכער אימפולס האט מיך ממש געשטויסן צו קומען צום גמינע־סדר, בכדי צוזאמען מיט אט די אלע טראדיציאנעלע אידן זיך אפיציעל צו אידענטיפיצירן מיטן עבר פון אונדזער פאלק; מיט דער הראישער פארגאנגענהייט פון אונדזער רומרייכער, חרוב־געווארענע וואַרשע, הינטער וועמענס געטא־מויערן מיינע עלטערע ברידער זענען אין יענעם אומפארגעסלעכן פסח פון 1943 געפאלן באשיצנדיק דעם אידישן כבוד.

— „מיין אהערקומען איז אן אויסדרוק פון אינערלעכן דראנג זיך צו גע־פינען פסח ביינאכט צווישן וואַרשעס לעצטע, אידישע „מאהיקאנער", און צוזאמען מיט זיי צו זאגן דעם „שפוך חמתך על הגויים" קעגן די נאצישע פארניכטער און זייערע מנוולדיקע ארויסהעלפער — וואס האבן יעקבן אויפ־געפרעסן און זיין וואוינונג פארווויסט.

ווי אלס קאמפענסאציע פאר זיין פיזישער אומפערפעקטקייט איז פאר מיר געשטאנען א יונגערמאן מיט אן אויסערגעווענלעכן „חיתוך־הדיבור" און מיט ישיבה־בחורישן פאטאס — וואס האט אים צוגעגעבן א געווישן חן — געשלייפערט ביטערע וועגן אומגליקלעכן גורל פון אונדזער אומה, וועלכע איז ביים שטומשווייגן פון א רציחהדיקער וועלט געפירט געווארן צו איר זעקס־מיליאניקער עקידה.

* * *

דאס צווייטע מאל האב איך „קליינמאנען" אומדערוארטעטערהייט באלד נאך פסח אנגעטראפן טרינקען ביר מיט די פארטיערן פון „בריסטאל האטעל" מיט וועלכע ער האט אין א געדעמפטער שטימע זיך געסודלט, נישט קרעמ־פירנדיק זיך אפילו ארויסצוהעלפן מיטן באַרימטן געדריי פונם גראבן פינגער. וואס אן אמת האב איך אפילו געוואלט צוגיין צו אים און זיך באגריסן. אבער אויגנבליקלעך האב איך זיך מישב געווען, באמערקנדיק ווי נאכן וואַרפן א זייטיקן בליק אין מיין ריכטונג, האט ער זיך צו מיר אויסגעדרייט מיט דער פלייצע, ווי ער זאל מיך כלומרשט נישט האבן געזען.

מסתמא באמיט ער זיך צו מאכן עפעס א שטיקל מסחר מיט די האטעל־באמטע — האב איך געטראכט און עס טויג אים נישט זיי זאלן וויסן, אז ער קען עמיצן פון די איינשטייענדיקע געסט. דאס איינציקע, וואס האט אויסגעזען אבסל מאדנע איז געווען די שפעטע שעה, כמעט צוועלף ביינאכט ווען די דאזיקע „ביזנעס־זיצונג" איז פארגעקומען. ענווי צי ער קויפט, אדער פאר־קויפט האב איך נישט געקענט וויסן. אבער, לויט די שושקענדיקע פאר־האנדלונגען איז זיך נישט שווער געווען צו אריינטירן, אז קיין הונדערט־פראצענטיקע, כשרע טראנזאקציע איז עס יעדנפאלס נישט.

אויף צומאָרגנס בין איך דורך איינעם פון די באָרעדעוודיקע האָטעל־דינער געוואָויר געוואָרן, אַז דער „מאַלי זשידעק" (אַ פּאַראַיידלטער אויסדרוק אויפן וואָרט „אידּ", וואָס וואָלט גענוי איבערזעצט אייגנטלעך באַדאָרפן הייסן „זשידּ") איז אַ „קאָמערסאַנט" (פון רוסישן, אַן אויסגעפיינטע באַצייכענונג פאַר אַ „שוואַרצהענדלער"), וועלכער קויפט אָפּ פון די האָטעל דינערשאָפט די פאַרשידענע מתנות, וואָס זיי באַקומען פון אויסלענדישע גאָסט ווי: סיגאַ־רעטן, וויסקי, און אַנדערע קליינע פרעמדלענדישע לוקסוסן, בכדי עס ווייטער דורך באַקאַנטשאַפט צו פאַרקויפן און מאַכן דערביי אַ פּראָפּיט.

— ער איז אַ העכסט אַנשטענדיקער „זשידעק" — האָט מיך מיין באַקאַנ־טער פּאַרטיער פאַרטרוילעך אינפאָרמירט, אַ שטייגער ווי ער וואָלט אונטער אַ שבועה אָפּגעגעבן אַ כאַראַקטעריסטיק עדות־ראַפּאָרט פאַר אַ געריכט. — מען קען זיך אויף אים הונדערט־פּראָצענטיק פאַרלאָזן. אַ וואָרט איז אַ וואָרט. וועט ער זאָגט עפּעס צו מעג דונערן און בליצן, וועט ער עס צושטעלן, אָפּילו ער זאָל עס דאַרפן ברענגען פון טויזנט מייל אַוועק און נישט פאַרדינען דערביי קיין גראָשן.

קען זיין, אַז וועט „קליינמאַן" אַליין זאָל פּערזענלעך אויסהערן די דאָזיקע קאָמענטאַרן וועגן זיין סוחרישער „דזשענטעלמענישקייט", וואָלט עס אים אימפּאָנירט און הנאה געטאָן. און אפשר טאַקע האָט אים אויך ערגעץ וואו דאָרט אין אָפּוועזנהייט זיך געריטלט דאָס „רעכטע אויער" פון די אַלע אויף זיין קאָנטע געזאָגט געוואָרענע שבחים.

איך בין אָבער בשום אופן נישט געווען באַגייסטערט פון די אַלע געהערטע קאָמפּלימענטן. איך האָב אין קיין פאַל נישט געקענט תופס זיי די ריזיקאַלישע אומפּאַראַנטוואָרטלעכקייט פון אַ בעל־שכלדיקן יונגמאַן, וואָס האָט אַזויפיל דורכגעמאַכט; געהאָט אַזעלכע ביטערע דערפאַרונגען אין לעבן; און באַגרייפט דאָך נישט, אַז אַלס מאַן און טאַטע פון קינדער, טאָר מען זיך נישט מפקיר זיין צו דער געפאָר אינגעזעצט צו ווערן אַלס ספּעקולאַנט, באשר בכן עס לאָקט די מעגלעכקייט פון פאַרדינען אַ „לייכטע" פּאָר זלאָטעס... ווי לייכט־זיניק קען דען אַ מענטש ווערן אין געיעג נאָך אַ „פאַרדינסטל", וואָס קען זיך נאָך „בחרפתנו" אויסלאָזן „באָקעם".

איבערהויפּט האָב איך בכלל נישט געקענט משיג זיין דאָס „מנחם־מענדלשע" אַרומפּלאָנטערן זיך פון אַזעלכע טיפּן יונגעלייט ווי „קליינמאַן", וואָס דעקלאַרירן זיך אַלס הייסע אידן, רעדן מיט פּיעטעט וועגן יהדות, און דאָך נוצן זיי נישט אויס די נאָך פאַראַנענע, פּראַקטישע געלעגנהייט עולה צו זיין קיין ישראל, וואו זיי וואָלטן זיך געקענט אויסלעבן אַ נאָרמאַל, רואיק און פּראָדוקטיוו לעבן!

* * *

דאָס דריטע און לעצטע מאָל האָב איך אומגעריכט ווידערַאמאָל געזען „קליינמאַנען" צוויי טעג פאַרן אַוועקפאָרן פון פוילן און אייגנהויטיק דורכ־געמאַכט אַן אָפענסיווע פון פּראָפּאַזיציעס אינצוקויפן ביי אים אַ פּאָר וויס־בלאָע ברילן־אַטלעך, וואָס ווּעלן מיר מינדעסטנס אויסשלאָגן די רייזע־הוצאות.

— ר' אַמעריקאַנער — איז ער מיר פון הינטערווייַלעכטס אונטערגעקומען אויפן וועג אַהיים פון אידישן טעאַטער. — גיט נאָר אַ קוק! אַ ווילדע מציאה! זעכציק „וויכע" (דאָלער) אינגאַנצן.

מיט זיינע דראָבנע, וואַקלדיקע טריטעלעך איז ער מיר פאָראויסגעלאָפן און נישט געפרעגטערהייט, פאַר דער נאָז אַריינגעשטופט זיין קליינעם פינגער פון ווּעלכן עס האָט אַראָפּגעבלישטשעט אַ פינקלענדיקער סיגנעט. — איבער אַנדערהאַלבן קאָראַט צען פונקטענדיקע שטיינדלעך בחצי חנם. בילליקער ווי באָרשט! נו! גיט אַ איד צו פאַרדינען אַ פּאָר דאָלער — האָט ער מיר שוין פאַראיינווּעגס געמונטערט די נאַציאָנאַלע געפילן.

אויף אַ מין עפּנטלעכן פּראָפּאַגאַנדע אַטאַק אינמיטן „פּלאַץ פּילסודס־קיעגאָ", האָב איך שוין געמוזט רעאַגירן. האָב איך זיך בלית־ברירה אָפּגע־שטעלט און העפלעך אָבער אַנטשלאָסן אין אַ פּאָר ווערטער אים געגעבן צו פאַרשטיין, אַז עס איז אַ שאַד זיין ווערטפולע צייט, וואָרום איך בין נישט געקומען קיין פוילן אינצוקויפן שטיינדלעך און ער זאָל זיי אָפּילו מיר אַוועק־געבן אומזיסט, אַלס געשאַנק, ווּעל איך זיי אויך נישט אָננעמען!

„קליינמאַן" איז אָבער נישט נתפּעל געוואָרן פון מיין נעגאַטיוון ענטפער און ווייטער מיט מיר מיטגעשפּרייזט, באָמבאַרדירנדיק מיך פּסיכאָלאָגיש מיט אַזעלכע פראַזן ווי: „פּרוי מיט קינדער", „מען דאַרף פּרנסה", „קען נישט מאַכן אַ לעבן פון אָפּיציעלן דזשאָב".

פונקט ווי אַלע פּראָפּעסיאָנעלע מציאות־העכדלער פון פּאַריז, רוים און אַטענס, וואָס זענען פעאיק אייך נאָכצולויפן פאַר מיילן אין דער זיכערקייט, אַז סוף כל סוף ווּעלנדיק פון זיי פּטור ווערן ווּעט איר דאָך עפּעס קויפן. אַזוי איז אויך „קליינמאַן" נאָך אַלץ נישט אָפּגעשטאַנען און מיך ווי אַ פּאָר־פאָלגנדיקער שאָטן מיטבאַגלייט אין דער ריכטונג פון האָטעל.

ערשט ביי עק „קראָקעווער פּאָרשטאָט" האָט ער, זעט אויס געוּנומען צו קענטעניש, אַז זיין נאָכלויפן מיר איז אַ „תפילת שוא"; און פּאָרשטאַנען, אַז איך בין איינער פון יענע האָרטנעקיקע „כאָראָקטערן", וואָס פּאָרמאָגן נישט די אַמביציע פלוצלינג רייך צו ווערן פון אַ „שנעל געשעפּטל". אָן אַ זיי־גע־זונט האָט ער זיך דאָן אויסגעדרייט און מיט פּאַמעלעכקייט געוּנומען צוריקגיין אין דער זייט פון זאַקסישן גאָרטן.

ווען איך האָב אַ ווייַלע שפּעטער אינסטינקטיוו זיך אומגעקוקט זיכער צו מאַכן, אַז ער איז שוין טאַקע אַוועק — האָב איך פונדערווייטנס באַמערקט

ווי אויך ער האָט זיך אָפּגעשטעלט און מיר האָבן דאָס לעצטע מאָל געכאַפּט אַ בליק איינער אויפן אַנדערן.

איך האָב אויף אים געקוקט מיט באַדויערן, באַגרייפנדיק, אַז וועגן נישט דער שוידערלעכער חורבן וואָלט זיין לעבנס־וועג זיך באַשטימט אויסגעבאַנט אויף אַן אַנדערער „ליניע“...

דאָקטער איז מיר אוממעגלעך געווען צו אורטיילן, וואָס „קליינמאַנס“ אויגן האָבן אויסגעדריקט בשעת ער האָט מיך פונדערווייטנס, ווי געזעגנט אָן וועגער.

* * *

אימיגראַציע קאַנדידאַטן

וועגן מען עפּנט אויף די טיר פון ישראל־קאָנסולאַט אין וואַרשע, דערקענט מען כּאַמעטאַל, אַז דאָס איז נישט סתם קיין דעקאָראַטיוו אינסטיטוציע לשם „פּאָליק־רילייישאָנס“, אָדער וועלכע עס איז אַנדערע געשעפטלעך פּראָפּאַגאַנדיסטישע צוועקן.

דאָס קליינע פּאַלאַצן אויף פילטראָווע גאַס, מיטן אָוואַלן ישראל־עמבלעם אי־בערן אַריינגאַנג, איז אַבסאָלוט נישט איינגעאָרדנט מיט יענער עלעגאַנץ, מיט וועלכער עס זענען געווויינלעך אויסגעשטאַט אויסלענדישע פּאָרשטייער־שאַפטן פון מדינות אין פרעמדע לענדער.

וועגן נישט דאָס פאַרן טויער שטייענדיקע, מיט רויט־ווייס באַמאַלענע פּאָליצייי־בודקעלע, אין וועלכן עס געפינט זיך שטענדיק אַ באַוואָפנטער שומר פון דער שטאָטישער מיליץ, וואָלט אייך אפשר אָפילו נישט איינגעפאַלן אונטערצושיידן דאָס העלע הייזל פון די אַנדערע שכנישע געביידעס פון דער געגנט. טרעט איר אָבער אַריבער די אינעווייניקסטע שוועל פונם קאָנסולאַט, דערפילט איר בפועל ממש, אַז איר זענט אויפן ריכטיקן פּלאַץ. איר דערזעט באַשיימפּערלעך, אַז איר געפינט זיך איצט אין דער שטאָטלעכער רעפּרעזענטאַנץ פון מדינת ישראל, וואוהין איצטיקע פּוילישע אידן קומען זיך אָפּיציעל באַמיען צו באַקומען איינפאָר־וויזעס און דערליידיקן די אַלע פּאַרמאַליטעטן, וואָס זענען פאַרבונדן מיטן עולה זיין אין אידישן לאַנד אַריין.

ווי אַנדערש איז דאָ אַלץ פונם אַמאָליקן „פּאַלעסטינע אַמט“ אויף קרולעווסקאַ גאַס — פאַרן חורבן. דאָרט אין יענעם „קאָנסולאַט“ פון דער מלוכה־אונטערוועגנס, איז יעדע דאָמאָלסדיקע „סערטיפיקאַטן־וויזע“ קמצנותדיק געווארן צוגעטיילט דורך די ענגלישע מאַנדאַטן־מאַכט, וואָס האָט אומאויפהערלעך געהאַלטן אין איין באַגרענעצן אָפּילו די שוין באַשטימטע עליה־קוואָטעס. דעריבער איז אויף יעדן סערטיפיקאַט, אויף יעדער „המלצה“, אויף יעטוועדן דאָקומענט דערמעגלעכנדיק עולה צו זיין — געווען טויזנטער גיריקע קאַנדידאַטן, און נאָר לאַנגיאָריקע חלוצים און פאַרדינסטפולע יחידי

סגולה האָבן זיך דערשלאָגן צום גרויסן גליק פון קריגן אַן אַריינפאָר דער־לויבעניש קיין ארץ ישראל.

ווי איובדיק און איראָניש, אַז גראָד דאָן, ווען גרויסע, נאָך לעבעדיקע מיליאָניקע מאַסן פון פוילישע אידן האָבן זיך געריסן צו פאָרן אין דאָמאָלסדיקן „פאַלעסטינע" — האָבן די „גוטע" בריטישע אפטרופסים געטאָן אַלץ אין דער וועלט צו פאַרשפאַרן אַלע וועגן, בכדי חלילה נישט אויפצורייצן דעם מופּטי, וועלכער האָט טאַקע אין דער שפּעטער אויסגעבראָכענער מלחמה אויס דאַנק־באַרקייט געמאַכט יד־אחת מיט היטלערן ימ"ש קעגן די אַליאירטע.

היינט צו טאָג געהערט שוין דאָס צו דער פאַרגאַנגענהייט. דער בריטישער מאַנדאַט איבער „פאַלעסטיין" איז אַן ענין פונם עבר. די שוואַרצזעעריש „וויס־ביכער" זענען אויך אַ זאַך פון פאַרשוואונדענעם אמאָל. דאָס איינציקע, וואָס פאַרטראָגישט נעבעך דעם סך הכל איז אָבער דער אומברחמנותדיקער פאַקט, אַז עס זענען מער אויך נישט פאַראַן די דריי און אַ האַלב מיליאָן פוי־לישע אידן, וועמענס שוידערלעכער אומקום עס איז אַן אומפאַרטרעטבאַרער, נישט קאָרעקטבאַרער פאַרלוסט, אויף וועלכן דאָס אידישע פאָלק וועט אייביק טרויערן און זאָגן קינות.

וואָס פאַראַ איכהדיקער פאַראַדאָקס — טראַכט איר בשעת אייער באַזוכן דעם וואַרשעווער ישראל קאָנסולאָט. — גראד איצט ווען די בלוי־ווייסע פאָן פון אידישער אומאָפּהענגיקייט פלאָטערט איבערן אויסגעקעמפטן פאָטערלאַנד; גראד איצט, ווען אַ דעקלאַראַציע פון ישראלדיקן פאַרלאַמענט לויטעט, אַז יעדער איד האָט די היסטאָרישע רעכט צוריקצוקומען קיין ארץ־ישראל, און אַ אידישער קאָנסול מיט אַ תנ"כישן נאָמען איז דער איינציקער, קאָמפּעטענ־טער באָפולמעכטיקער אַרויסצוגעבן ישראל־וויזעס — זענען מער ליידער נישט פאַראַן יענע קאָלאָסאַלע רעזערוואוארן פון פוילישן אידנטום, וועלכע וואָלטן אין די הונדערטער־טויזנטער, אַפילו צופוס געגאַנגען אין הייליקן לאַנד אַריין.

* * *

פאַרשידענע שטייגער מענטשן זיצן אין פאַרטערדיקן פאָדערצימער פונם א"י קאָנסולאָט, וואָס איז גלייכצייטיק דער „וואַרטע־זאַל" פאַר אינטערע־סאַנטן. אויף אינפאָכע האָלצערנע בענק, איבער וועלכע עס הענגען די בילדער פון פאַרשטאַרבענע ציוניסטישע מנהיגים און אויך, יבדלו לחיים, היינטיקע ישראלדיקע מלוכה פירער, זיצט מען און מען וואַרט, יעדער אויף זיין ריי, אַנגענומען צו ווערן פונם אַנטשפּרעכנדיקן באָאַמטן. אַ סך פון די „פּקידים" און, ווי מיר דאָכט זיך, די מערהייט פון ישראל געקומענעם פערסאָנאַל, זענען אַליין געווען פוילישע אידן פון לובלין, באָריסלאָוו און ריישע, און רעדן נאָך גוט פוילישׁ, וועלכעס קומט זיי טאַקע צונוץ ביים פאַרשטענדיקן זיך מיט די יעניקע, וועלכע געדענקען שוין נישט דאָס אידישע לשון. אין אַלגעמיין איז אָבער צו באָמערקן ווי אידיש איז נאָך אַלץ פון די דאָמינירנדיקע שפּראָכן

אויף וועלכע די וואַרטנדיקע שמועסן זיך אויס איינער מיטן אַנדערן. אַ חוץ אידיש און פויליש קען מען אויך אָפט הערן רוסיש, וועלכן עס רעדן די לעצטנס צוריקגעקומענע רעפּאַטריאַנטן פון רוסלאַנד, וואָס מאַכן שוין די פּרעלימינאַרע חכנות צו פּאָרן ווייטער.

דאָס אויסזען פונם דאָזיקן אידיש, פויליש און טיילווייז אויך רוסיש רעדנדיקן עולם, וואָס פאַרהאַלט זיך פריי און עמכדיק, דערמאָנט אייך אין די פאַרמלחמהדיקע וואַרשעווער „לינת הצדקס", וואוהין מאַסן אידן פלעגן קומען צו גענים פון צוגענגלעכער, מעדיצינישער הילף. פון אַזאַ שטייגער מענטאַליטעט זענען אומגעפער געווען יענע פּאַציענטן אין די פאָלקס־אַמבולאַטאָריעס פונם אַמאָליקן וואַרשע אויף פּאָוויע 24, נאָוואָליפּקע 20, מוראָנאָווסקע 36, וועלכע פלעגן אויך זיצן שטונדן לאַנג מיט די „נומערלעך" אין דער האַנט, וואַרטנדיק אויפגענומען צו ווערן פון דאָקטאָר.

קאָן זיין, אַז עס איז אפשר אַן אויסטערלישער פאַראַלעל. אָבער מיר קוקט אויס סימבאָליש אויסגעהאַלטן און גאָר נאָענט די „סמיכת הפרשה" פון די דאַמאָלסדיקע און די איצטיקע, דאָ אין קאָנסולאַט וואַרטנדיקע אידן.

דער איינציקער אונטערשיד איז נאָר, וואָס פאַרן חורבנדיקן אומקום זענען אידן געזען אין די „פאָטשעקאָלניעס" פון די וואַרשעווער „לעטשניצעס" און געוואַרט, אַז דער דאָקטאָר זאָל זיי מיט זיינע מעדיצינען ראַטעווען פון פיזישע געפאַרן, וועלכע באַדראָען דאָס קערפערלעכע געזונט. היינט, נאָכן גרויסן פאָלקס־קאָטאָקליזם אונדזערן, זיצן רעשטלעך על פּי נס איבערגעבליבענע אידן אינם וואַרטע־זאָל פון דער ישראלדיקער געזאַנדשאַפט און וואַרטן, נישט אַזוי אויף אַ רפואת־הגוף — ווי אויף אַ רפואת־הנפש פאַר זייערע צעוויטיקטע נשמות, וועלכע שטרעבן צוריקצובאַקומען זייערע גייסטיקע, אידישע גלייכגעוויכט מיטן עולה זיין קיין ישראל.

זיצן זיי דעריבער אַזוי די אידישע מענער און פרויען פון וואַרשע און לאָדזש, פון וואַלבזשיך און גלייוויץ, און וואַרטן מיט סבלנות אויף דער דער־לייזיקונג פון זייערע פאַפּירן. מען דאַרף נישט זיין קיין גרויסער פסיכאָלאָג אַרויסצולייענען פון זייערע אויגן: דערוואַרטונג און זאָרג, האָפענונג און שפּאַנונג. און איבער אַלעם הייסער וואונטש, אַז די אַלע פאַרמאַליסטישע פּראָצעדורן זאָלן זיך ענדלעך ענדיקן, און זייערע פוילישע פעסער זאָלן געשטעמפּלט ווערן מיטן העברעאישן, פירקאַנטיקן וויזע־זיגל, וואָס באַרעכטיקט זיי לעגאַל צו אימיגרירן אין אידישן לאַנד, וואו די מערסטע דענקען זיך צו פאַראייניקן מיט די דאָרטן פאַראַנענע משפּחות און אָנהייבן אַ נייַ לעבן.

* * *

דער רוב פון די אַפּליקאַנטן פאַר „עליה" זענען פאַמיליע־מענטשן אין באַשטאַנד פון עטלעכע פערזאָן — דערקלערט מיר אַ פריינטלעכער סעקרעטאַר אין אַ קורץ־דויערנדיקן אינטערוויו.

— איך דענק אָבער נישט, אַז עס וועט זיין נוצלעך לטובת אונדזער טיף הומאַניטאַרער אַרבעט מפרסם צו זיין איינצלהייטלעכע סטאַטיסטיקס, וויפיל אידן עס פאָרן אַרויס פון פוילן מאָנאַטלעך אָדער יערלעך — ווי איר שטעלט אייער פראָגע. דאָס אייגציקע, וואָס איך קען אייך נאָר זאָגן איז, אַז די היינטיקע פוילישע רעגירונג איז אויסערגעווייניליך טאַקטפול אין די פראָבלעמען פון אידישער אימיגראַציע, און ווייזט אַרויס אַ סך פאַרשטענדעניש און קאָאָפּעראַציע אין ענינים וואָס האָבן צו טאָן מיט אידישער אויסוואַנדערונג קיין ישראל.

וואָס אָנבאַלאַנגט קולטורעלע פאַרבינדונגען — קען איך אייך דערקלערן מיט פולשטענדיקער פאַראַנטוואָרטלעכקייט, אַז די פוילישע מיניסטעריומס פאַר בילדונג און קולטור, האַלטן אָן אָפיציעלע באַציאונגען מיט מדינת ישראל און טיילן זיך קעגנזייטיק מיט פאַרשידענע פראָגראַמען און דערפאַרונגען אויפן געביט פון לערע און דערציאונג. צענדליקער דעלעגאַציעס פון ישראלדיקע חינוך־טוער קומען איצט קיין פוילן אַלס פאַרמעלע געסט פון די פוילישע לערער־פאַרבאַנדן, און די העברעאישע שפּראַך קלינגט אָפּ אויף פאַרשידענע קולטור־צוזאַמענפאָרן צוגלייך מיט אַלע אַנדערע לשונות.

— עס איז בלי ספק — פאַרענדיקט מיין אינפאָרמאַציע זיין אויפן אָרט אימפּראָוויזירטן „פּרעס־רעליס" — אַז אויסער די טעכנישע מיסיע פון אַן אימיגראַציע אַמט דערפילט אויך דער ישראל קאָנסולאַט אין וואַרשע אַ גע־וואַלדיקע אויפגאַבע פון הויבן דעם אידישן פּרעסטיזש, און דאָס איז באַשטימט משפּיע צום גוטן אויפן באַוואוסטזיין פון יעדן אין לאַנד זיך געפינענדיקן אידן, וועלכער ווייסט, אַז אונדזערע טירן זענען שטענדיק אָפּן און מיר זענען אַלע־מאָל גרייט צו העלפן אונדזערע פיל־געליטענע ברידער אין זייערע באַמיאונגען עולה צו זיין קיין ישראל.

אַ וואַרעמער, קעגנזייטיקער האַנטדרוק, שלום! און מיר געזעגענען זיך.

ער — צוריקגייענדיק צו זיין אַרבעט ביים דעסק מיט די אָנגעהויפטע קאָר־טאָטעקן. און איך — אין אַ שטימונג נאָך צו כאַפּן עפּעס אַ שטיקל שמועס, כאָטש מיט איינעם פון אָט די אַלע צענדליקער מענטשן, וואָס זיצן נאָך אַלץ און וואַרטן.

אַזאַ געלעגנהייט קומט מיר טאַקע מאָמענטאַל אונטער, ווען איך עפן נאָר אויף די טיר אַרויסצוגיין אויפן מיט שטאַכעטן אַרומגעצוימטן הויף. אינדרויסן, אָנגעלענט אין דער וואַנט, שטייט אַ יונגערמאַן אין אַ לאַנגן, ברוי־נעם מאַנטל מיט אַ „בערעט" אויפן קאָפּ.

— שלום עליכם — שטרעק איך אויס אַ האַנט.

— עליכם שלום — ענטפערט ער מיר, און כהרף עין כאָפּ איך אויף זיין ליטווישן אַקצענט.

— אַ ווילנער איד? — פרעג איך.

— וואָדעז! און איר מוזט אַוודאי זיין אַן אַמעריקאַנער — בלייבט ער נישט הינטערשטעליק. רעדן מיר פּאַר אַ ווייל און מיין נייער באַקאַנטער בעט מיך אַ טובה, מיר זאָלן דאָס געשפּרעך פּאַרזעצן אין ענגליש.

— „יו אַנדערסטענד" — איז ער מיר מסביר. — אַזוי ווי איך פּאַר איצט קיין ישׂראל פּריש איך אויף מיינע ידיעות אין עברית און אין ענגליש. העב־רעאיש געדענק איך גראָד נישט שלעכט, ווייל איך האָב געענדיקט אַ „תּרבות" שולע. מיטן ענגלישן בין איך שוין נישט אַזוי זיכער, דערפּאַר ווייל כ׳האָב זיך אַליין געלערנט פון „בערליצענס" אַן אַלט אונטערריכטס ביכל.

טו איך צוליב דעם בריטפּלייציקן ווילנער צייכענער (דרעפּטסמען), וואָס איז אַן עטלעכע דרייסיק יאָריקער, אומפּאַרהיראַטער בחור — און מיר פּירן ווייטער אונדזער שמועס אויף ענגליש.

— „יו נאָו" — זאָגט ער מיר — איך האָב ערגעץ־וואו אין אַן ענגליש לערנביכל געלייענט אַ כאַראַקטעריסטיש מעשׂהלע, און איך וואָלט עס געוואָלט איך איבערדערציילן.

„אַ באַן־אַרבעטער האָט אָפּגעאַרבעט 35 יאָר אויף זיין פּאָסטן און די די־רעקציע איז פון אים געווען אויסערגעווויינלעך צופרידן. אינם לעצטן טאָג פון זיין 35־יאָריקן דינסט רופט מען אים פייערלעך אין דער קאַנצעלאַריע, וואו דער הויפּט־דירעקטאָר נעמט אים פּערזענלעך אויף בסבר פּנים יפות. ער רומט שטאַרק זיין איבערגעבנהייט און אינפאָרמירט אים גלייכצייטיק אַז פון היינט אָן און ווייטער וועט ער שוין מער נישט דאַרפן אַרבעטן.

— פון איצט אָן מיין פריינט! — זאָגט דער דירעקטאָר מיט אָנערקענונג — באַקומסטו דיין געהאַלט אַלס עמעריטור־פּענסיע אין צייכן פון אָפּשאַצונג פאַר דיין מוסטערהאַפטער לאָיאַליטעט אין משך פון אַזויפיל יאָרן.

— צופרידן? . . .

— „יעס סער" — ענטפערט דער אַלטער באַן־וועטעראַן. אָבער, אויב דער הער דירעקטאָר וויל מיך אויף אַן אמת גליקלעך מאַכן — האָב איך צו אים אַ ביטע:

— מיין גאַנץ לעבן האָב איך פאַרברענגט אויף דער באַן, און איך בין שוין אַזוי צוגעוואוינט צו די וואַגאָנעס, אַז עס וועט מיר איצט אויף דער על־טער זיין זייער טרויעריק אָן זיי. וואָלט איך געוואָלט פון אייך איר זאָלט מיר באַווילקן אַן אַלטן, פאַר שמעלץ שוין באַשטימטן וואַגאָן, וואָס פאַר אייך איז ער כמעט וועדטלאָז. אָבער פאַר מיר וועט עס זיין אַ סימבאָל פון מיינע אָפּגע־אַרבעטע יאָרן אינם באַן־וועזן, אין וועלכן איך וועל מיר איינאַרדענען אַ זו־מער קאַטעדזש.

דעם פּענסיאָנירטן באַן אַרבעטערס וואונטש איז דערפילט געוואָרן. ער האָט באַקומען אַ וואַגאָן, וועלכן ער האָט אַרויסגעשלעפּט הינטער דער שטאָט

צו זיינס אַ שטיקל פּלאַץ לעבן אַ טייכל. יעדן טאָג איז ער איצט געלאָפן צו זיין באָליבטן וואַגאָן, אים געפּוצט, געמאָלן, געפּאָלישט, פּאַרוואַנדלענדיק אין משך פון אַ קורצער צייט די אַלטע „בודע" אין אַ עלעגאַנטן סאַלאָן, אין אַ מיניאַטור „פּאַלאַצל".

וועז דער זומער איז געקומען, פּלעגט ער כמעט מער נישט זיין אינדער־היים. נאָר גאַנצע טעג און נעכט פּאַרברענגען אינם נייעם „עסטעיט" זיינעם ביים וואַסער. מאַכט זיך אַמאָל, אַז אַ פּלימעניק זיינער קומט צו פּאָרן פון ווייט אַוועק, גייט אויפן באַקאַנטן אַדרעס, וואַרט אָפּ שטונדנלאַנג — אָבער בחנם. דער בעל־בית קומט נישט אַהיים און די דירה שטייט אַ פּאַרשלאָסענע. וועז ער הויבט אָן חוקר ודורש זיין ביי די שכנים, דערקלערן זיי אים, אַז דער אַלטער האָט זיך איינגעאָרדנט אַן אייגן זומער־הייזל הינטערן שטאָט ביים וואַסער, וואו ער וועט אים באַשטימט געפינען. פּאַרפאַלן, טראַכט זיך דער יונגערמאַן. ס׳איז אַפילו נישט אָנגענעם פּאַרנאַכט צו גיין זוכן עמיצן הינטערן שטאָט, ספּעציעל נאָך וועז אינדרויסן איז דער הימל פּאַרוואָלקנט ווי פּאָר אַ שטורם.

עס ווילט זיך אָבער דאָך זען דעם אָנקל. באַלאַמוטשעט ער נישט, לאָזט זיך באַלד אין וועג אַריין און ווערט טאַקע פּאַרכאַפּט פון אַ שלאַקס־רעגן פּאָרן דערגרייכן דאָס אויסגעמשלטע אָרט. וועז ער קומט שוין ענדלעך צו אַ „פּיטש נאַסער" צום אויסדעקאָרירטן וואַגאָן און עפּנט אויף די טיר, ווערט ער ערשט אויפסניי איבערראַשט. אַלץ איז פּרעכטיק שיין אויפגערוימט — נאָר ליידיק! דער אָנקל איז דאָ אויך נישטאָ.

אַ פּאַרביטערטער לויפט ער צוריק אַרויס און ערשט איצט באַמערקט ער ווי אויף דער אַנדערער זייט לעבן וואַגאָן זיצט עמיצער אינמיטן גרעוויטער, מיט אַן אַריבערגעצויגענעם זאַק איבער קאָפּ און פּיפּטשעט אַ ליולקע. יאָ! עס איז זיין אָנקל, וועלכער זיצט אַ האַלב אויסגעווייקטער אויף אַ קעסטעלע און לאָזט אַרויס כמאַרעס רויך פון זיין טאַבאַק.

— אָנקל! — שרייט אויס דער דענערווירטער פּלימעניק. — וואָס טוט זיך מיט דיר! האָסט אַזאַ הערלעך אויסמעבלירטן וואַגאָן מיט אַלערליי באַ־קוועמלעכקייטן, וואַרעם און טרוקן — זיצטסטו גאָר אינדרויסן אויפן רעגן און מאַרדעוועסט זיך צו רויכערן דיין נאַסע פּיפּקע?

— „יעס מאַי סאַן" — ענטפערט דער אַלטער מיט אַ שמייכעלע. — ווי דו ווייסט, בין איך אַ מענטש מיט פּרינציפּן. „יו סי" — אין דיין אויפגע־קאָכטקייט האָסטו נישט באַמערקט אַז מיין וואַגאָן איז אויסשליסלעך פּאַר „נאָן־סמאָקערס"...

* * *

— וויל איך אייך דאַנקען — האָט מיין ווילנער באַקאַנטער רעזומירט — נישט נאָר פּאַרן געדולד מיט וועלכן איר האָט מיך אויסגעהערט און געגעבן

אַ געלעגנהייט איבערצוחזרן מיין ענגלישׂ! נאָר אי־ך וויל, איר זאָלט אויך וויסן, אַז אינם דערציילטן וויציקן געשיכטעלע זענען פאַראַן אַ סך עלעמענטן, וואָס האָבן אַ שטאַרקן צוזאַמענהאַנג מיט מיר אַליין, און כ׳וואָלט געזאָגט אויך מיט די מערסטע פון די אין דרינען וואַרטנדיקע אידן.

— איר פאַרשטייט! מיר אַלע זענען שוין מיד פון אַרומוואַנדערן און אַרומוואָגלען זיך אויף באַנען און וואַגאָנען. פון ווילנע ביז טאַשקענט; פון אַשכאָבאַד ביז וואַרשע. מיר ווילן שוין אויך עמעריטירן פון אונדזער גלות. ווי יענער אַלטער וועטעראַן, וועלכער האָט פון אַ „שברי כלי" זיך אויפגעבויט אַ זעלבסטשטענדיקע היים — בענקען מיר אויך נאָך עפעס פערמאַנענטעס און אייגנס, צו וועלכן מיר זאָלן האָבן אַ טיפערן נשמהדיקן סענטימענט.

— דאָס איז די סיבה, וואָס מיר באַלאַגערן אַזוי די „קונסוליה ישראלית" אין וואַרשע. מיר ווילן עולה זיין קיין ישראל, וואָס וועט, ווי מיר גלויבן זיין דער לעצטער, פאַרגיטנדיקסטער עטאַפּ פון אונדזער נע־ונד לעבן אין דער פאַרגאַנגענהייט.

* * *

דער אָפּגעפונענער פאָטער

אין דער גאַלעריע פון כאַראַקטעריסטישע געשטאַלטן, וועלכע איך האָב באַגעגנט אין וואַרשע, מוז איך אַריינרעכענען אַ איד, וואָס איז ווערט דערמאָנט צו ווערן נישט בלויז צוליבן אויסערלעכן, נישט־דורכשניטלעכן אויסזען זיינעם, נאָר הויפּטזעכלעך צוליבן משונהדיקן דערנער־וועג, וועלכן ער האָט דורכגעמאַכט, נישט וויסנדיק במשך גאַנצע צוואנציק יאָר, אַז זיין פרוי און קינדער האָבן איבערגעלעבט היטלערן און געפינען זיך אין קאַנאַדע.

מיין צוזאַמענקומען זיך מיטן דאָזיקן פיל־געפּרואוטן מענטש, וועמענס לעבנס־געשיכטע איז צו פאַרגלייכן מיט דער סאַמע פאַנטאַסטישער פיקציע — איז, אין קעגנטייל צו אַלע מיינע אַנדערע צופעליק־אַנגעטראָפענע פּער־זאָנען, געווען אַ פון פאַראויס־פלאַנירטע.

איין טאָג בלויז פאַר מיין אַוועקפאָרן פון טאָראָנטע איז צו מיר געקומען דעם אויבנדערמאָנטנס עלטסטער זון (אַליין שוין אַ טאַטע פון קינדערלעך קיין ע״ה) און מיר מיט זיין געבעט ווידעראַמאָל געצוואונגען ענדערן מיין באַשלוס מער נישט צו פירן קיין בריוועלעך, מתנות און, דער עיקר, מזומן־געלט, מיט וואָס אַלע מיט־שיקער האָבן אַ טבע צו וועלן באַזאָרגן זייערע ווייט־אָפּגעזוכטע קרובים — נישט חלילה לויטן אָפּיציעלן דעוויזן קורס פון געגעבענעם לאַנד, נאָר לויטן נישט־כשרן, פאַרבאָטענעם, אָבער דערפאַר מער טייערן בערזע־פּרייז פון שוואַרצן מאַרק... (פאַרן זעלבן פּראָבלעם שטייען אויך אָפּטמאָל טוריסטן קיין ישראל, וועלכע ווערן שטענדיק פון געוויסע פריינט געבעטן צו טאָן אַ „גרויסע טובה" און אָפּגעבן אַ פּאָר דאָלער צו משפּחה, לויטן מקח פון תל־אביבער „רחוב לילינבלום"...)

— נעמט פון מיר אַ „צוואנציקערל" פֿאַרן טאַטן מיינעם — איז דער יונגערמאַן פון מיר נישט אָפּגעטראָטן. — עס האַנדלט זיך נישט אינם וועלט פון די פֿאַר זלאָטעס, משטיינס געזאָגט! וואָרום, וואָס איז דען צוואנציק „שמאָלאַרעס"? עס גייט נאָר אין דעם, אַז מיין פּאָטער זאָל זען אונדזער אינטערעס אין זיין וואוילזיין, ער זאָל דערפילן אונדזער געטריישאפט צו אים, נישט גע־קוקט אויף דעם וואָס מיר האָבן אים נישט געזען פֿאַר אַזויפיל יאָרן. לאָזט אייך צורעדן, מיסטער אייזענשטאַדט! אַזעלכע מצוות מאַכן זיך נישט יעדן טאָג. איר וויסט דאָך: „כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא"...

נו, האָב איך זיך געלאָזט איינרעדן — אַן עצה האָב איך געהאַט? — איז דאָך עפּעס דעם יונגנמאַנס שווער מיינער אַ פּערזענלעכער פריינט, מיט וועלכן עס איז מיר אויסגעקומען צוזאַמען דורכצולאָגערן די נאָכמלחמהדיקע „די־פּי־" קעמפּס, און דערצו האַלטן מיר נאָך אַן די פריינטשאפט ביזן הייַנטיקן טאָג. איז וואָס־זשע טוט מען נישט פֿאַר אַ גוטן־ברודער? האָב איך געזונט דעם אַדרעס פונם פֿאַרלוירענעם טאַטן, וועלכער איז פון דער נאַטור אַליין נישט קיין גרויסער בריוו־שרייבער, און פֿאַרשפּראָכן אים צו באַזוכן ווי נאָר איך וועל אָנקומען קיין פּוילן. פון געלט פירן האָב איך זיך אָבער אַנטשלאָסן אָפּ־געזאָגט, מאָטיווירנדיק מיין באַשלוס מיטן פֿשוטן שכל, אַז צוליב אַזאַ סומע לוינט זיך נישט אויסצונוצן קיין „פֿראָטעקציע". אויב, ווידער, איך וועל זען אויפן אָרט, אַז ער נויטיקט זיך ווירקלעך אין אַ פֿאַר דאָלער, וועל איך אַליין עס אים אויסבאָרגן פון מיין אייגענער קעשענע...

(אידן וועלכע האָבן נאָך קרובים אין פּוילן דאַרפן טאָקע וויסן, אַז אויב מען וויל זיי שיקן אַ פּאָר דאָלער איז עס אַמבעסטן צו טאָן דורכ די פּוילישע אימפּאָרט־געשעפטן אין טאָראָנטע, וואָס דערליידיקן דאָס מיט דער וואָרשעווער פּ.ק.א., אויסצאָלנדיק די אָנגעגעבענע קרובים אָנשטאָט 24 זלאָטעס ווי עס איז דער אָפּיציעלער קורס — 72 זלאָטעס פֿאַרן דאָלער).

אַלס צייכן פון דאַנקבאַרקייט איז דעם אַנדערן טאָג געקומען אַ האַלבע משפּחה מיך צו באַגלייטן צום לופט־פּעלד מיט מזל־ברכה וואונטשן, און בינו לבינו האָט זיך מיין לאַנג־יאָריקער ידיד צוגעבויגן צו מיר פֿאַרן געזע־גענען זיך און מיר בסוד איינגערוימט אין אויער:

— למען השם, ווער טאָקע געוואָר צי עס איז אמת, וואָס געוויסע מענטשן זאָגן וועגן מיין מחותן, אַז עס פעלט אים אַ פּוס און ער גייט אַרום אויף אַ קינסטלעכע פֿראָטעזע. אפשר איז דאָס טאָקע די סיבה, צוליב וועלכער ער האָט נאָך ביז איצט נישט באַקומען די קאַנאַדער וויזע. איז אויב דו קענסט עפּעס צולייגן אַ האַנט דורכן אינטערוועניַרן פֿאַר אים אין קאַנאַדער קאַנסו־לאָט, שיפּס־געזעלשאפט, אַדער אין אַנדערע עפּנטלעכע אינסטאַנצן, טו עס צוליב מיין מחותנטע, וועלכע האָט זיך שוין די אויגן אויסגעווייַנט, האָפּנדיק נאָך צו האָבן איר מאַן און פּאָטער פון זייער כלה־מיידל אַלס אונטערפּירער ביי זייער טאַכטערס חתונה, וואָס דאַרף פֿאַרקומען אין עטלעכע חדשים אַרום.

— מילא, איך דאַרף דאָך דיר נישט אויפקלערן, וואָס עס מיינט צוזאַמענברענגען אַ צעריסענע משפחה, וואָס איז דורכן וויסטן גורל צעשיידט געוואָרן אויף אַזויפיל יאָרן, אויפהאָדעווענדיק קינדער, וואָס האָבן זיך געהאַלטן פאַר יתומים און זייער שווער האָרעווענדיקע מאַמע, ווי אַ לעבעדיקע עגונה... קומסט דאָך אַליין אויך פון „יאָמער־טאָל" — האָט מיין פריינט מיך מעורר געווען. — זע־זשע עפּעס צו טאָן פאַרן דאָזיקן עלנטן מענטש און פאַרגעס אויך נישט אים מחזק צו זיין, אַז ער זאָל זיך נישט שרעקן פאַר די קאָנסעקווענצן פון אַ צוואנציק יאָריקע אָפּוועזנהייט. גיב אים צו פאַרשטיין, אַז נישט געקוקט אויף אַלץ וואַרטן אויף אים מיט כבוד־אָב און ליבשאפט געפילן לייטישע, דערוואַקסענע קינדער, וועלכע וועלן צוזאַמען מיט זייער מוטער אים אויפנעמען מיט אָפענע אָרעמס, און זיין לעבן וועט באַשטימט צוריק אָנגעפילט ווערן מיט זין און אינהאַלט. אפשר פאַרלאַנג איך פון דיר צופיל? וואָרום כ'וויס, אַז דו האָסט דיינע אייגענע קאָמפּליצירטע, לעגאַליסטישע פראָבלעמען, וועלכע דו מוזט אין אַ באַגרענעצטער צייט דערליידיקן. אָבער — האָט מיין חבר פּאַטעטיש פאַרענדיקט — ביסט דאָך עפּעס אַ איד אַ מאמין! דערמאָן־זשע זיך אינם מאמר חו"ל: „כל המתפלל בעד חברו והוא צריך לאותו דבר, הוא נענה תחילה"...

* * *

אומגעפער אַרום זיבן פאַרנאַכט האָב איך אָנגעקלאַפּט אין דער טיר פון מיין אַדרעסאַנט אויף דער קאַזשימיעזשאָווסקע גאַס אין וואַרשע. געעפנט האָט מיר — ווי איך האָב פאַרגעפילט און וואָס עס האָט זיך טאַקע שפּעטער אַרויסגעווייזן פאַר ריכטיק — מיין בעל דבר אַליין. וועז איך האָב אַזוי, אַן צערעמאָניעס, אַ זאָג געגעבן, אַז איך בין פון קאָנאַדע, און איך ברענג אַ גרוס פון טאַראַנטע, האָט מיין באַלעבאָס געגעבן אַ שפּרונג אין דער לופטן, אַ שטייגער ווי אַ הויך־עלעקטרישער וואָלטאַזש וואָלט אים אָנגערירט. אינם שפּרונג און פון דער פלינקייט מיט וועלכער דער פעסט־געבויטער איד איז אַ צעחושטער געלאָפן הין־און־צוריק, נישט וויסנדיק אין אויגנבליק וואָס צו טאָן מיט מיר — האָב איך גלייך דערקענט, אַז די געשיכטע מיטן אָמפּוטירטן פוס איז אַ פון פינגער אויסגעזויגענע בבא־מעשה, וואָס אַ דערפינדערישער רכילותניק האָט אַליין אויסגעטראַכט.

— קומט אַריין! קומט אַריין! „פאָזשאַליוסטאַ" — האָט ער מיך אַרומגעכאפּט און כמעט ווי אַריינגעטראָגן אין גרויסן עס־צימער. „פאָניעמאַיעטע"! אַזאַ ליבער גאַסט, אַזאַ איבערראַשונג!

— „אָנו, מינוטעטשקו" — איז ער אויף אַ מינוט פאַרשוואונדן אונטער אַ פאָרהאַנג פון אַ טונקל זייטיק צימערל, צוריק אַריסקומענדיק נאָך אַ ווייל מיט אַ פלעשל מאָנאָפּאָלאָווע בראָנפן און אַ טעלער געפילטע פיש.

— אַליין אָפּגעקאָכט, לכבוד שבת שוין. פאַרזוכט! ביי מיר איז כשר. איר האָט נישט וואָס מורא צו האָבן. איך מאַך אַלץ מיט די אייגענע הענט. מען

איז במשך צוואנציק יאָר אַ שטרויענער אלמן — האָט ער זיך געפרואווט וויצלען — לערנט מען זיך אויס אַ סך זאַכן וועגן וועלכע מען האָט פריער קיין אַנונג נישט געהאַט. איר זעט! איך וואויז דאָ אין דער דירה אַלס סובלאָקאַטאָר ביי מיינעם אַ לאַנדסמאַן, וועלכער טוט עס נישט צוליב געלט־זאַכן, נאָר פשוט אויס מענטשלעכקייט, איך זאָל זיך ביז מיין אַוועקפאָרן נישט דאַרפן אַרומוואַלגערן ערגעץ וואו אין דער פרעמד. אַלץ האָב איך דאָ! אַפילו אַן אייגן עלעקטרישע פליטקעלע (ראַנדזשעטל) אויף וועלכן איך קאָך מיר מיינע „מעדנים" און שטעל אַוועק מיין שבתדיק טשאָלנט. אָפּיציעל געהערט מיר נאָר דאָס קלייַנע אַלקערל. אָבער נישט געזאָרגט, כ'בין דאָ ווי ביי זיך אינדערהיים. איבעריקנס, פאַר אַן איינפּערזאָניקע ווירטשאַפט איז עס פולשטענדיק געניג...

אָ מבול פון וועלטער האָט געפלייצט פונם דאָזיקן דיקלעכן, רויט־פּנימ־דיקן איד, וועמענס קיילעכיקער פראָפיל מיטן וואַרצעלע אויף דער לינקער זייט פאַריסענער נאָך האָט אים שטאַרק ענלעך געמאַכט צו אַן אמתן, רוסישן „מוזשיק". מיט מיר איז געזעסן אָ קרעפקער, גבורהדיק אידל פון עטלעכע פופציק יאָר און געראַטן פאַר פייער און פאַר וואַסער — ווי ער וואָלט זיך וועלן אויסלאָדן פון אַלע נישט־אַרויסגעזאָגטע דיבורים במשך פון די צוויי צענדליק יאָר, זינט זיין פאַמיליע איז אים פאַרלוירן געגאַנגען. אין אָ רוסי־פיצירטן אידיש האָט ער צומערשט מיר דערציילט וועגן די שטורמישע איבער־לעבונגען, וואָס ער האָט דורכגעמאַכט פון אָנהויב מלחמה מיט די דייטשן ימ"ש, וועג ער איז טאַקע מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי אַריין, וועראַנדיק אַזוי־אַרום פונאַנדערגעשיידט פון זיין הויז־געזינד, וואָס ער האָט שפּעטער מער נישט געקאָנט געפינען.

— ווי־זשע „פאַניעמאַיעטע"! אין אַלע אונדזערע צרות זענען שולדיק די „פראָקליאַטע" דייטשן. אין איינאונפערציקסטן יאָר האָבן מיר געוואוינט אין אַ דאָרף פון סטאַלינאָגראַדסקער „אָבלאַסט". וועג די פאַרשאָלטענע „יעקישע" מענטשפרעסער האָבן זיך אָנגעהויבן דערנענטערן, האָב איך, זייענדיק אויפן פראָנט, נישט געוואוסט, אַז אין צווישן־צייט איז מיין פאַמיליע אויף אַ צופּע־ליקן אופן עוואַקואירט געוואָרן קיין „סאַמאַרקאַנד", אַזיע. פון דעמאָלט אָן האָט זיך אָנגעהויבן די טראָגעדיע פון שלימזלדיקן, קעגנזייטיקן ארומזוכן. איך האָב געמיינט, אַז מיינע בני־בית האָבן נישט באַוויזן צו אַנטלויפן פון די ברוינע משחיתים און זענען שוין מער נישט פאַראַן צווישן די לעבעדיקע. ענווי דאָס זעלבע האָבן אַוודאי געטראַכט מיין פרוי און קינדער, וועג מיר, אַז כ'בין אומגעקומען אין די שלאַכטן, און אַזוי אַרום זענען כחלום יעוף אַדורך אונדזערע בעסטע יאָרן אין אומגליקלעכער, דורכן גורל אַרויפגעצוואונגענער „נזירות". איין גאָט אין הימל וויסט דעם אמת, אַז איך האָב שוין געטאָן אַלדאָס מעגלעכע אויסצוגעפינען וועגן מיין פאַרשוואונדענער משפּחה — אָבער „אין קול ואין עונה". קיינער האָט פון זיי נישט געהערט און קיינער האָט זיי נישט געזען.

די לעצטע פראָזע האָט פאַרמאָגט עפּעס אַזאַ מין סמוטנעקייט אין טאָן און האָט מיך געמאַכט זיך צו פאַרטראַכטן, אַז ווי באַרעדעוודיק אַ מענטש

זאָל נישט זיין, זענען דאָך פֿאַראַן טיף־אינטימע ענינים פון ספקות און קומער, וועלכע מען וואָגט נישט, און מען קען נישט אַרויסזאָגן, כאָטש ווי עס זאָל זיך נישט וועלן אַראָפרעדן פון האַרצן.

איך האָב דעריבער געהאַלטן פאַר פּאַסיק איבערצושלאָגן די טרויעריקע שטימונג און דערציילן מיין מכניס־אורח וועגן דער אַנדערער זייט פון דער מטבע. ווי אַזוי זיין פרוי און קינדער האָבן אים אויך יאָרנלאַנג אומדערמידלעך אַרומגעזוכט, שרייבנדיק צו אַלערליי סאָלדאַטישע אינסטיטוציעס קיין מאָסקווע; זוכנדיק אים צווישן די ליסטעס פון די פֿאַרוואונדעטע אין די שפּיטאָלן, צווישן די „אַמנעזיע" קראַנקע אין די אינוואַלידן־הײַמען. אָבער שטענדיק, נאָך אַ לאַנגער צייט פון האַרצקלאָפנדיקן וואַרטן, איז אַלעמאָל צוריקגעקומען דער זעלבער „פּזמונדיקער" ענטפער: „ניעט"; פיגורירט נישט אין אונדזערע רשימות.

— זייט גליקלעך! — האָב איך זיך באַמיט הומאָרפול אים צוריקצוקיבעצן —ווָאס אייער אידענע האָט נישט געוואָלט קיין „היתר מאה רעבעצינס" און אייך אויסגעטוישט אויף אַ צווייטן. אויף דעם האָט זיך מיין בלוי־אויגיקער פריינט צעשמייכלט, ענערגיש זיך געגעבן אַ שטעל אויף און מיך צוגעפירט אין אַ ווינקל פון צימער:

— „פאָסמאָטריטיע"! — האָט ער מיר אָנגעוויזן אויף אַ באַרג מיט פּעק־לעך אָנגעלייגט שיכטנווייז איינס אויפן צווייטן צווישן קרעדענץ און וואַנט צוגעדעקט מיט אַ טישטוך. דאָס איז אַלץ פאַר מיין פרוי און קינדער. די שענסטע פּאָרצעלאַן־מתנות, וועלכע מען קען נאָר היינט־צו־טאָג באַקומען אין פּוילן. די בעסטע לייוונטער פון טייערסטן קוואַליטעט. כ׳וועל חלילה קיין קאָנאַדע נישט אָנקומען מיט ליידיקע הענט... גלויבט מיר ערלעך, פאַר זיך אַליין דאַרף איך גאָרנישט. אַזוי ווי איר קוקט מיך אָן, וועל איך אַוועק, ווי איך גיי און שטיי — אין מיין איבערגעניצעוועטן מלבוש, און אין דער אַלטער, אָפּבלאַקירטער „שליאָפּע" (הוט). כ׳בין נישט מער קיין יונגער־מאַנטשיקל פון צוואַנציק יאָר, כ׳זאָל זיך גיין אויפּוצן אין נייע בגדים, ווי „חולה צום גט". בעסער פאַר די פּאָר זלאָטעס, וואָס איך האָב, איינצוהאַנדלען נאָך אַ פֿאַרצעלייענעם „סערוויס", וואָס, ווי כ׳האָב געהערט, מען קען אין קאָנאַדע פאַרקויפן פאַר דאָפּלט געלט...

די לעצטע סוחרישׂ־קלוגע, אָבער אין רעאַליטעט שטאַרק־נאַיווע מסקנות האָב איך שוין נישט געטאָרט אַדורכלאָזן אומרעאַגירט, ווייל כ׳האָב געפילט, אַז זייער פאַרווירקלעכונג קען נאָך אַמאָל גורם זיין אַ וווייטיקלעכע אַנטוישונג.

— ר׳ איד! — האָב איך אים דעריבער נישט צו אַיידל איבערגעריסן זיינע „מנחם־מענדלשע" האַנדלס־פלענער. — איר זאָלט אייך נישט וואָגן אָפּצוטאָן אַזאַ מין זאַך און אָפּפאָרן צו אייער משפּחה ווי אַ „קרוע ובלוענק". איר פאָרט איצט נישט קיין קאָנאַדע צו מאַכן פראָפּיט. איר פאָרט איצט זיך צוריק צו פאַראייניקן מיט אייער פרוי און קינדער, וועלכע איר האָט נישט געזען פאַר

קיילעכדיקע צוואנציק יאָר!... דאָס מינדסטע, וואָס איר קענט דעריבער טאָן איז כאָטש נישט צו צעשטערן די אילוזיע פון אייערע אייגענע, אַז זיי קריגן ענדלעך צוריק אַ מאַן און אַ טאַטן... קענט איר איך דען פאָרשטעלן די פאַר־שעמונג פון אייערע נאָענטסטע, וועלכע וויך איך באַשטימט צוזאַמען מיט פריינט און באַקאַנטע פייערלעך קומען אָפּווּאַרטן צום פלי־פעלד — אייך, זייער העלד פון אַזויפיל אָנשטרענגונגען; און מיטאַמאָל וועלן זיי דערזען אַ מיטל־וואוקסיקן, צעקנייטשטן איד אין אַן אַלטן צעשמאָדערטן מאַנטל מיט אַ צעפּאָרענעם קאָפּעליוש אויפן קאָפּ אַלס זייער אויסגעטרוימטן ראש המשפּחה?

— אַזעלכעס טאָר אין קיין פאַל נישט פאַסירן. און איר מוזט טאַקע זען, אַז דער ערשטער, עיקרדיקער אייגדרוק פון אייער דערשיינען, וואָס איז בעצם דער וויכטיקסטער, זאָל זיין אַ רעפּרעזענטאַנטפולער. זאָגט זיך בעסער אָפּ פון אינקויפן נאָך מציאות און זעט זיך אויסצוקליידן, ווי געהעריק, בכדי אייער באַווייזן זיך נאָך אַזויפיל יאָרן, זאָל אייער פרוי און קינדער פאַרשאַפן אַ געפיל פון שטאָלץ און לייטזעליקייט, אַז די אַלע באַמיאונגען אייך אַראָפּצו־ברענגען זענען נישט געווען לאיבוד; און פון איצט אָן און ווייטער האָבן זיי אַ גוט־אויסזעענדיקן, ענערגישן פאַמיליען־פאָטער און נישט עפּעס אַן אימ־פּאָרטירטן „עובר בטל", אַן אָפּגעשלאָגענע „הושענה"...

* * *

אויף ווי ווייט איך בין באמת געווען אינסטרומענטאַל אין דער דער־ליידיקונג פון מר. —ערס רייזע־פּאַפּירן (כ׳שרייב נאָר אַרויס די העלפט פון נאָמען אָנצוהאַלטן דעם „אינקאָגניטאָ") ווייס איך נישט עד־היום. אָבער קאַליע געמאַכט — מיט מיינע ענגליש־געראַדטע אינטערוועניציעס — האָב איך זיכער נישט. אָלס אַ „בריטישער אונטערטאָן" איז מיר דאָך לייכטער געווען אָנצו־קומען אין די אַלע אימיגראַציע־אינסטיטוציעס, ווייל די ביוראָקראַטישע באַאַמטע האָבן דאָך מער אָפּשיי פאַר אַ פרעמד־לענדישן מענטשן, צו וועלכן זיי זענען געדולדיקער און העפלעכער.

יעדנפאַלס האָב איך אויף אַזויפיל זיכער געפּוּעלט, אַז אויב מיר האָבן נישט געקריגן קיין קאָנקרעטן ענטפער אויפן אָרט, האָט מען אונדז דאָך אינטעליגענט פאַרזיכערט, אַז אַלץ איז נאָרמאַל. דאָס דויערן איז נאָר צוליב געווייגלעכער פּראָצעדור; און אין דער נאָענטער צוקונפט וועט מען אונדז זיכער לאָזן וויסן וועגן אַ פּאָזיטיווער ענדערונג לטובת דער אַנטגילטיקער דערליידיקונג פון מיין פריינטס דאָקומענטן.

פיל דערפאָלגרייכער בין איך שוין געווען אויפן געביט פון עצות געבן און לייסטן געזעלשאַפט. יעדן טאָג נאָך דער אַרבעט פלעגט דער פלומפּער „בילגאָרייער" בן־עיר אַרויפקומען צו מיר אין האָטעל, דערציילן אַ ביסל „עניני דיומא", פרעגן אַ פּאָר רוטינאָווע שאלות און מיר פלעגן זיך זאַלבעצווויי אַרויסלאָזן אין שטאָט אַריין „אויסצומעסטן די גאַסן"... זעלבסטפאַרשטענדלעך,

אַז די טעריטאָריע פון אונדזערע שפאַצירן זענען מערסטנס געווען די געווע־
זענע, אידישע געטאָ־גאַסן אין דער צפונדיקער געגנט פון שטאָט. דער בלאָנ־
דער, איבער פינף־פוסיקער מר. —ער איז געווען אַ ליידנשאַפטלעכער שמוע־
סער און ליב געהאַט ביידע זאַכן — אי צו הערן, אי צו דערציילן. זיינע פינף
יאָר דינען אין דער רוסישער אַרמיי, זינט וועלכע ער האָט במשך צוואנציק
יאָר פאַרלוירן דעם קאָנטאַקט מיט זיין משפחה — זענען געווען אַ קוואַל פון
באמת האַרץ־רייסנדיקע מעשיות אין וועלכע ס׳האָט זיך אָפטמאָל זייער בולט
געפילט דער אידישער מאָמענט פון העראָאיזם קעגן די נאַציס. די געפאַרפולע
מלחמה־איבערלעבונגען, וואָס ער האָט דורכגעמאַכט, און דער אופן פון זיין
דערציילן בשעת וועלכן דאָס גוטמוטיקע, אָבער דורכאויס נישט־אידישע,
פאַרהאַרטעוועטע געזיכט פלעגט באַקומען אַ מאַדנעם, צערייצטן אויסדרוק, —
האָט מיך שטענדיק דערמאָנט אין די צאַרישע „קאָנטאָניסטן", אַוועקגעריסענע
פון זייערע היימען — אויך אויף צענדליקער יאָרן...

כאָטש ער האָט געשלונגען איטלעכעס וואָרט, וואָס כ׳האָב אים איבער־
דערציילט וועגן זיין פרוי, זין, טעכטער און אייניקלעך, וועלכע איך האָב
נישט איינמאָל פערזענלעך געטראָפן, איז ער דאָך קיינמאָל נישט געווען דער
ערשטער אָנצוהויבן אַ געשפרעך וועגן זיינע „בני־בית", וואָס האָט מיר אויס־
געזען אויסטערליש און נישט נאַטירלעך. זיין מאָדנע פאַרהאַלטן זיך אין דער
הינזיכט האָט מיך ביסלעכווייז אָנגעהויבן צו איבערצייגן, אַז עפּעס אַ באַ־
האַלטענער קאָמפּלעקס ליגט אין הינטערגרונט פון זיין שטענדיקער אויסמיי־
דענדיקייט נישט צו זיין דער איניציאַטאָר פון אַזעלכע טעמעס... אַוודאי וואָלט
אַ ענין פסיכאָלאָג נישט שווער אָנגעקומען זיך צו דערגרונטעווען די אמתע,
שורשדיקע סיבה פון מר. —ערס זאָנדערלעכער באַנעמונג.

איך אָבער האָב מיט פשוטן מענטשלעכן אינסטינקט אַרויסגעפילט, אַז דאָ
האָנדלט זיך, זיכער, נישט חלילה וועגן בייזווילייקייט, אָדער פאַראַכטונג צו
זיין אייגן בלוט און פלייש. לויט מיינע השערות, איז עס גיכער געווען אַזאַ
מין מינדערווערטיקייט־געפיל און נישט געוואָגטקייט מצד אַ מענטשן, וואָס
איז מער נישט זיכער מיט זיך אַליין, אויב ער האָט די מאַראַלישע רעכט צו
פרעגן קשיות און צודרינגלעך גענוי צו וועלן וויסן וועגן זיינע קינדערלעך,
וואָס זענען פאַקטיש אויפגעוואַקסן אָן אַ טאַטן; און וועגן זיין פרוי, וועלכע
האָט פאַר אַזאַ לאַנגע צייט פון זיין אָפּוועזנקייט, געטראָגן די שווערע, פיל־
פאַכע עולן פון פרנסה און דערציאונג, בלייבנדיק אים דערצו געטריי, און
וואַרטנדיק ווי אַן אמתע „אשת חיל".

וואָס לענגער מיר האָבן צוזאַמען שפאַצירט, אַלץ מער איז פאַר מיר קלאָר
געוואָרן, אַז דער באַגלייטער מיינער גייט אַדורך אַן אינערלעכן געראַנגל פון
פאַרשידענע הרהורים, וועלכע ער באַמיט זיך אין קיין פאַל נישט אַרויסצו־
ווייזן אָפן. נישט אינמאָל האָב איך אים אָבזערווירט און באַמערקט אין זיינע
פאַרזשמורעטע אויגן — אַרומגעריימט מיט דאגות־קנייטשן — ווי ער וואָלט

מיט זיין בליק ערגעץ ווּאו געוואַנדערט אין ווייטע מרחקים, זוכנדיק לייזונגען אוּן ענטפערס פאַר די פאַרשטייענדיקע פראָבלעמען אוּן נסיונות, ווּאָס דער־ווּאַרטן אים אין דער צוקונפט. ער פלעגט דאַן אַ שטילינקער מיטשפרייזן מיט מיר, האַלטן די אויסגעמאַזאָליעטע הענט אין די טאַשן פון זיין פאַרקנעפלטן, געלבלעכן אויבערמאַנטל אוּן מעלאַנכאָליש זיך אונטערזינגען: „ווי נעמט מען יענע זיבן גוטע יאָר; אויב נישט זיבן זאָל זיין כאָטש אַ פּאָר"!...

מען האָט נישט באַדאַרפן דאַן צו זיין קיין „מוזיקאַלאָג" צו דערפילן אינם אַרויסגעברומטן ניגון: בענקשאַפט, אומזיכערקייט, צער, האָפענונג אוּן תפלה, אַז אַלץ זאָל זיך פאַרענדיקן צום גוטן...

איינאונאיינציק מאָל נאָר — ווען מיר זענען געשטאַנען קעגנאיבער די געבליבענע געביידע פון „פּאַוויאַק" אוּן געשמועסט ווּעגן דער חרוב־געוואָרענער, אידישער וועלט אונדזערער — האָט ער מיך ראַפּטום, אַזוי אומגעריכ־טערהייט, פלוצלינג געגעבן אַ פרעג?

— „גאָספּאָדין אייזענשטאַדט"! — ווּאָס דענקט איר? ווּעל איך דאַנקבאַר בלייבן יענע קיווּוער באַקאַנטע מיינע, ווּאו כ'האָב דאָס ערשטע מאָל צו־פעליק דערזען מיין פרויס פּאָטאָגראַפיע, אַ דאַנק ווּעלכער מיר האָבן זיך צוריק געפונען. אָדער? ... דאָ האָט ער זיך פאַרהאַקט אוּן שטיל געבליבן נישט פאַר־ענדיקנדיק דעם זאַץ. איך האָב אָבער קלאָר פאַרשטאַנען דעם היפּוכדיקן מיין פון די נישט־אַרויסגעזאָגטע ווּערטער, ווּעלכע ער האָט זיך דערשראָקן אַרויס־צוברענגען פאַרן מויל.

— עס איז אין אַ גרויסער מאָס אָפּהענגיק פון אייך אַליין! — האָב איך אים דעמאָלט געענטפערט. — אויב איר ווילט טאַקע באמת צוריק אויפשטעלן אייער צעשפּאָלטענע היים, מוזט איר זיך אָנגאַרטלען מיט זייער אַ סך געדולד, באַהערשונג אוּן אויסדויער... איר אַליין מוזט זיך אינערלעך צוגרייטן צו קאַרדינאַלע ענדערונגען אין אייער גאַנצן ביז איצטיקן לעבנס־סיסטעם. צי עס ווּעט אייך פון שטאַטישע „קאַמאַשנמאַכערייַ" אָנקומען לייכט דאָס איבערשיכטן זיך צו דאַרפישער „מילך־פאַרמעריי" אין קאַנאַדע, איז אויך אַ פראַגע פון אייער אייגענעם שטאַרקן ווילן אוּן דעטערמינאַציע צוריק אַריינצופאַסן זיך אין דער „אַלט־נייער" סביבה פון אייערע נאָענטע, צו ווּעלכע איר זענט אַלס מאַן אוּן פאָטער זייער אַ סך פאַרפליכטעט.

ווי איצט, געדענק איך נאָך דעם טויט־ערנסטן אויסדרוק פון זיין סלאַ־ווישן געזיכט מיט די סימעטרישע, קליינע אויערן, ווּאָס זענען דאַן אוודאי רויט געוואָרן פון שפּאַנונג אוּן נערוועזיטעט, בשעת מיר זענען אַזוי אַ טאָג פאַרן אַוועקפאָרן געשטאַנען אויפן הינטערגרונט פון דער ווּאַרשעווער אַמאָ־ליקער גרעסטער תפיסה, ווּעלכע איז איצט אַ סימבאָל פון דורכגעמאַכטנע ענויים אוּן מאַרטירערטום.

אויפצומאַרגנס, פליענדיק אין „לאט״־עראָפלאַן אויפן וועג קיין מערב פוילן, האָב איך נאָך געטראַכט וועגן דער אייגנאַרטיקער, אידישער דראַמע, וואָס האָט זיך פאַר מיר צופעליק אַנטפלעקט. אין האַרצן האָב איך אַליין גע־בעטן, אַז מיסטער —ער זאָל האָבן די גייסטיקע קראַפט בייצושטיין און אויס־צוהאַלטן זיין פאַרשטייענדיקן עקזאַמען, ווען ער וועט זיך צוריק וויידער באַ־געגענען מיט זיין פאַמיליע.

מיט מיין איינפאַכן שכל האָב איך באַגריפן, אַז איידער אַלץ וועט זיך איינשטעלן און נאָרמאַליזירן, וועט מיין פריינט דאַרפן דורכגיין אַ פסיכישע „געפאַר־זאָנע״ און זיך באַפרייען פון אַ סך רגילותן, צו וועלכע ער האָט זיך צוגעוואוינט לעבנדיק במשך צוואנציק יאָר אַן איינזאַם לעבן...

אַ פיפטל יאָרהונדערט עקזיסטענץ, אַפילו אַלס געצוואונגענער „בעטש־לאָר״, איבט אויך אויס אַ דעמאָראַליזירנדיקע השפּעה, וועלכע פאַרלאַנגט פיל זעלבסטבאַהערשטקייט, סבלנות און מסירת־נפש זיך צו קענען קאָנטראָלירן פון פאַרשידנערליי שעדלעכע געוואוינהייטן.

אויף וויפיל איך האָב קענען געלערנט מיסטער —ערן — האָב איך גע־וואוסט, אַז ער האָט גאָר גרויסע שאַנסן מצליח צו זיין.

* * *

צעלינא קזשעמינסקאַ

די פאָלגנדיקע באַשרייבונג מיינע איז געווידמעט אַ זעלטן אידעאַליסטיש געשטאַלט פון אַ רעטערין, וועלכע האָט ממש מפקיר געווען איר לעבן, דורכ־געליטן אומבאַשרייבלעכע פאַרפאָלגונגען, באַמיענדיק זיך צו ראַטעווען אידישע קינדער פון טויט.

עס האַנדלט זיך דאָ אין אַן אויטענטישן סיפור המעשה וועגן אַן אמתער פאָלאַטשקע פון שטאַרקן כאַראַקטער, וואָס איז דורכגעגאַנגען גיהנומדיקע יסורים מצד דער געסטאַפּאָ און זיך דאָך נישט איינגעבראָכן אויסצוגעבן איר אידישן באַלעבאָס קינדער, כאָטש מען האָט איר פאַרמשפט צום הענגען.

די דראַמאַטישע לעבנס־געשיכטע פון פרוי צעלינאַ קזשעמינסקאַ פון דאָ־שינסקיעגאָ 81 אין בעגדין, איז אַ ליכטיקע כראָניק פון יענער מאוימדיקער, פינצטערער צייט פון אידן־מאָרד. זי איז אַ באַווייז, אַז עס זענען דאָך געווען איינציקע חסידי אומות העולם, וועלכע האָבן נישט מורא געהאַט צו ריזיקירן זייער לעבן און טראָץ אַלע טויט־דראָענדיקע געפאָרן געהאָלפן די אומגליקלע־כע אידישע קינדער, אַרויסגנבענענדיק זיי פון געטאָ אין דער לעצטער מינוט פאַר דער „אויסזידלונג״.

דאָס איידעלע באַנעמען זיך פון דער אויבנדערמאָנטער קריסטלעכער פרוי האָט אין זיך אַ געוויסן ענלעכקייט ניצוץ צו דער לעגענדאַרער געשטאַלט

פונם קדוש דר. יאנוש קאָרטשאַק, וועלכער איז אויך שטענדיק פאַראייביקט געווארן אין אונדזערע הערצער צוליב זיין דעמאָנסטראַטיוון אוועקמאַרשירן צום „אומשלאָג־פלאַץ" מיט צוויי יתומימלעך אויף די הענט, טראָץ דעם, וואָס ער פערזענלעך, אלס געווענדער פוילישער פולקאָווניק האָט זיך גאָר לייכט געקאָנט אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט.

ליידער אָבער זענען אַזעלכע „קושעמינסקאָס" געווען אַ קליינער מיעוט און צוליב דעם טאַקע איז די צאָל ניצול־געווארענע אידישע קינדער אַזאַ מינימאַלער.

אָבער, דווקא דערפאַר, וואָס נאָר יזידישע נישט־אידן האָבן מקדש־השם געווען מיט זייער געוואָגטקייט און טיף מענטשלעכן באַגער צו ראַטעווען אונדזערע תינוקות של בית רבן, דאַרפן זיי לכל הדעות פאַרצייכנט ווערן אין דער הייליקער רשימה פון מסירת־נפשדיקע הומאַניטאַריער, וואָס האָבן בלב ובנפש אַזוי העראָאיש געקעמפט אַרויסצורייסן די מינדערייאָריקע קרבנות פון די נאַצישע נעגל.

איז כאָטש עס ווילן זיך אַוודאי געפינען „יש אומרים", וועלכע ווילן קריטיקירן, באשר־בכן, צעלינא קזשעמינסקאָ איז אַ געבוירענע גויע און פאַסט זיך דעריבער נישט אַריין אינם ציקל באַשרייבונגען וועגן פראָפילן און כאַראַקטערן פון אידן אין איצטיקן פוילן. פונדעסטוועגן דערלויב איך מיר — נאָר צוליב דעם אַליין, וואָס די טיר פון איר וואוינונג אין בענדין, ווערט אָפילו היינט צו טאָג נאָך אָפטמאָל באַמאַלעוועט מיט מגן־דודס און „זשידאָווקאָ" צייכנס, — זי צו קלאַסיפיצירן אי אַלס געליטענע פון געשפענסטיקן היטלער־ריזם און אי אַלס גרויסע אוהבת ישראל, וואָס האָט מיט איר טאַט פון איר מיטגיין אין געטאָ אַריין צוזאַמען מיט אירע באַלעבאַטים זיך אָפיציעל אי־דענטיפיצירט מיטן גורל פון אידנטום אין יענער שוידערלעכער צייט.

עס איז ביי מיר קיין שום ספק נישט, אַז אינם היכל פון אידישער גבורה, בשעת דער תקופה פון חורבן און אויפשטאַנד, ווען אַלע אונדזערע ווייניקע פריינט און אחים לצרה, וועלכע האָבן אונדז אַקטיוו צוגעהאָלפן אין אונדזער געראַנגל מיט די נאַציסטישע פאַרטיליקונגס־פלענער, און אין דעם באַ־פרייאונגס קאַמף פאַר דער אידישער מדינה — גלייכבאַרעכטיקט פאַרנעמען די ערטער פון רעספעקט און באַוואונדערונג און אַלס אָפּעלכע דערמאָנט ווערן מיט יראת הכבוד אין די וויטערדיקע דורות.

* * *

פרוי צעלינא קזשעמינסקאָ שטאַמט פון פראשקא, וויעלונער פאָוויאַט. אַלס קינד פון אַרעמע עלטערן איז זי אַליין גאָר יונג געווארן אַ יתומה און זיך, אין איר פריעסטער יוגנט, שוין געמוזט אַליין פאַרזאָרגן, אַנטרעפנדיק זיך פנים אל פנים מיט דער האַרטער ווירקלעכקייט פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אַרומוואַלגערנדיק זיך אַן אַ היים און אַן אַ באַשיצער, האָט דאָס יונגע עלנטע מיידל זייער פרי דערפילט דעם טעם צו זיין הפקר און אויסגעשטעלט צו פאַרשידענע אומאַנגענעמלעכקייטן, דערנידעריקונגען און פּורעניותן.

טראָץ דעם, וואָס איר אָפּשטאָמיקייט איז געווען פון פּשוטע פּויערים, וועלכע זענען בטבע נישט קיין פיינפילער, איז זי דאָך געוואָקסן אַן אויסערגעוויינלעך סענסיטיווע. די קליינע צעלינקע האָט שטאַרק געליטן פון באַליידיקונגען און געהאַסט אירע פיניקער, אָבער גלייכצייטיק האָט זי אין זיך אַנטוויקלט געפילן פון געוואַלדיקער דאַנקבאַרקייט פאַר אַ בעל־טובה, וועמען זי איז שטענדיק גרייט געווען אָפּצודינען כפל־כפליים.

זעט אויס, אַז טאָקע דעמאָלט, אין יענע היימלאָזע, נע־ונד טעג — ווען דער הייסטער חלום פון דער פאַרשטויסענער צעלינע איז געווען אָפּצוזוכן פאַר זיך אַן אָרט, וואו זי זאָל קאָנען געפינען משפּחה־וואַרעמקייט, האָבן זיך אין דעם פּרימיטיוון דאָרפּס־שיקסל אָנגעהויבן אויסצוקריסטאַליזירן אירע מיינונגען וועגן וועלט און מענטשן, און זי האָט אָנגעהויבן באַקומען געפילן פון מיטלייד צום באַוולהטן און רחמנות צום געליטענעם.

אַ וועגד־פונקט צום גוטן איז דעריבער געווען דער מאָמענט, וען די זיבעצן יאָריקע קזשעמינסקאַ האָט באַקומען אַ פּאָסטן אינם הויז פון אָנגעזעענעם בענדינער אידישן פאַבריקאַנט און סוחר, דוד שיקמאַן, אויף קאָשטשקא גאַס נומער צוויי.

דאָ, אין דער באַלעבאַטישער, אַרטאָדאָקסישער פאַמיליע, איז די אָנגעקומענע אַרבעטאָרין אויפגענומען געוואָרן בסבר פּנים יפות און די טאַקטפולע ווירטין, פרוי לאה שיקמאַן, האָט איר באַלד געלאָזט וויסן, אַז זי זאָל זיך נישט באַטראַכטן ווי אַ געדונגענע דינסט־פרוי, נאָר ווי אַ פולבאַרעכטיקטער מיטגליד פון דער שיקמאַן משפּחה.

און אָזוי איז אָנטשטאָנען אַ צוטרוילעכע, וואונדערבאַרע פאַמיליע באַציאונג, וועלכע האָט אָנגעהאַלטן פאַר גאַנצע צוואַנציק יאָר. די אייניציקע מיספּאַרשטענדעניש צווישן די שיקמאַנס און די קזשעמינסקאַ איז נאָר געווען צוליב דעם, וואָס צעלינקע האָט נישט געוואָלט חתונה האָבן און אָפּגעווארפן אַלע היראָטס פראָפּאָזיציעס מיטן מאָטיוו, אַז זי האָט גאָרנישט בדעה צו פאַרלאָזן איר היים, און זי זוכט נישט קיין נייע גליקן.

וען פרוי שיקמאַן האָט איר מסחרס אָנגעלעגנהייטן געמוזט אָוועקפאָרן קיין דאָמבראָווע, בכדי אָנצופירן דאָרט מיט זייער ניי איינגעאָרדנט געשעפט, איז צעלינקע געוואָרן די פאַקטישע באַלעבאָסטע און דערציערין פון די שיקמאַן קינדערלעך. אויף אירע הענט זענען אויסגעוואָקסן דריי באָהנטע מיידלעך און אַ באָטעמט, שאַרף־קעפּלדיק אינגעלע. מיט איר דערווארבענעם אידיש לשון פלעגט זי מיט זיי קליינערהייט אָפּילו זאָגן מודה אני און קריאת־שמע; און מיט שטאָלץ פלעגט זי זיי אָפּפירן אין חדר אַריין און אין דער בית־יעקב שולע. אַ באַזונדערע ליבשאפט האָט זיך פאַרקנופט צווישן צע־

לינקאן און דעם מוזיניקל אין דער פאמיליע — מינדעלע. ווי עפעס אן אי־נערלעכער אינסטינקט זאל איר פאראויסזאגן, אז זי וועט נאך מיטן דאזיקן קינד א סך דאַרפן דורכגיין — האט זי איר ארויסגעווייזן ספעציעלע אויפ־מערקזאמקייט. פאר שטונדן לאנג איז זי בכוח געווען צו זיצן, קעמען מינ־דעלעס לאנגע, בלאנדע צעפעלעך און אריינקוקנדיק איר אין די בלאע אויגן שעפן נחת...

— דו זעסט דאך אויס פונקט אזוי ווי איך — האט זי א צופרידענע געמורמלט...

אבער פלוצלינג איז א פינסטערער שטורעם אויסגעבראכן. די היטלע־ריסטישע טייוולאנים זענען די גרענעצן אריבער און איך משך פון געציילטע טעג זענען זיי געווען אין בעגדין, אנהייבנדיק זיך צו איזדעקעווען איבער דער אידישער באפעלקערונג. אויף די גאסן האבן זיך באוויזן אויסגעקלעפטע העצערישע קאריקאטורן פאר שטעלנדיק די אידן אלס א מינדערווערטיקע אומה און געראפן צו זייער פארניכטונג. ווי א רעגן פון אומגליקן האט איין מערדערישע גזירה נאכגעפאלגט די אנדערע. קאנטריבוציעס, זאקלאדניקעס, געלע־לאטע, קאנפיסקאציעס פון פארמעגן און ענדלעך אייכמאנס קרוין אידייע — געטא. אידן הויבן זיך אן צונויפצושטופן צו עטלעכע פאמיליעס אין א צימער אין דעם פאר זיי אנגעצייכנטן שטח. הונגער, קרענק און עפידעמיעס גייען האנט ביי האנט מיט דערשיסונגען און ביינאכטיקן, פלוצלינגדיקן פאר־שוואנדן ווערן פון פראמינענטע אידן. אויף אזא ארט איז אויך געהיימניספול אוועקגעקומען פרוי שיקמאן און צעלינא קזשעמינסקא איז מיטאמאל געווארן די אויפפאסערין אויף דער גאנצער, דערשלאגענער משפחה. מיטן העראיזם און לאיאליטעט פון א מאדערנער רות נעמט זי אויף זיך אלע עולן פון האלטן די פאמיליע צוזאמען און זיי באזארגן מיטן נויטיקסטן, נישט אויסצוגיין פון נויט. צעלינע ווערט די פרנסה געבערין און טוישט אויס אנצוגער, העמדער, טישטעכער פאר שפייז־ארטיקלען, ווען צעלינא זי שמוקלט ארויס אין געטא צו די שיקמאנס. אויך צענדליקער פון אנדערע אידן זענען איצט מיט זייער נעבעכ־דיקער חיונה אפהענגיק פון צעלינאס איניציאטיוו און קוקן צו איר ארויף ווי צו א מלאך המושיע...

די לאגע ווערט אבער וואס אמאל א שווערערע און אומדערטרעגלעכערע. אין שטאט הייבט מען אן רעדן וועגן פארשליסן דאס געטא און אויסזידלונגען אויפן מזרח. די קזשעמינסקא איז פעסט אנטשלאסן צו בלייבן אין געטא און מיטפארן מיט איר הויז־געזינד. אן צערעמאניעס, מיט איר נאטירלעכער פשטות דערקלערט זי:

— וואוהין איר וועט גיין — וועל איך גיין! וואו איר וועט נעבטיקן — וועל איך נעכטיקן! איין גאט איז נאר פארענען אויף דער וועלט און ער וועט נישט דערלויבן שלעכטס צו טאן אומשולדיקע מענטשן...

שיקמאנען שטייט איצט פאר אן אויסערגעווייניליך שווערע אויפגאבע איבערצוצייגן די איבערגעגעבענע דינערין זי זאל זיך אליין נישט פאר־

משפטן צו אַן אומבאַאַקאַנטן גורל, וואָס זעט אויס ווייט פון צו זיין ראָזא... אין קעגנטייל — טענהט ער אין מיט דער אינגעשפּאַרטער „גאָווערנאַנטקע", — מיט דיין בלייבן אין געטאָ פאַראורטיילסטו זיך אַליין און אויך אונדז צו אונטערגאַנג. סיי על פּי דין און סיי על פּי עטיק האָט נישט קיין שום צוועק דו זאָלסט צוזאַמען מיט אונדז אומקומען. דו ביסט אונדזער איינציקע פּאַר־בינדלערין מיט דער דרויסנדיקער וועלט. זע־זשע בעסער זיך צו פּאַרשאַפן ערגעץ וואו אַן אַנטשפּרעכנדיקע דירה און שטיי מיט אונדז אין קאַנטאַקט, טאָמער וועט כאָטש געלונגען אַרויסצוראַטעווען די קינדער און זיי אויסבאַ־האַלטן פון די פאַרברעכערישע רוצחים.

א וואָך שפּעטער איז דוד שיקמאַנס טרויעריקע אינטואיציע ליידער מקויים געוואָרן הונדערט־פּראָצענטיק. ווי די מלאכי חבלה האָבן די פאַרשאָל־טענע היטלעריסטישע פאַרברעכער אין אַ בלוטיקן מיטוואָך זיך אַרויפגעוואָרפן אויפן געטאָ, און אין איין טאָג ליקווידירט די עיר ואם בישראל, שיסנדיק און הרגנדיק טויזנטער אידן מיט גרויזאַמער בעסטיאַליטעט אויפן וועג צו די כלאָרק וואַגאָנען, אין וועלכע די אומגליקלעכע האָבן באַדאַרפן דורכמאַכן זייער לעצטע רייזע צו די קאַלך אויוונס.

מיט דער מסירת־נפש פון אַ פאַרצווייפלטער לייביכע האָט צעלינע נישט אָפּגעטרעטן פון די געטאָ דראָטן, איינגעריסן וועלטן און ריזיקירנדיק איר לעבן אין דער לעצטער מינוט באַוויזן אונטערצוקויפן אַ וואַכמאַן, וועלכער האָט זיך געמאַכט אַוועקקוקן בעת זי האָט דורכן געטאָ־פּאַרקאַן אַרויסגעקריגן די אינגסטע צוויי שיקמאַן־קינדער — יודל און מינדעלע. וועלנדיק זיין זיכער אין אַנהאַלטן קאָנספּיראַציע, האָט זי זיי פאַרבאַלטע אין איר גרויסן פויעריש טוך אויפאינדערשטיל אַוועקגעפּירט אין קריסטלעכן געגנט צום קעלער פון אַ באַקאַנטע, וואָס איז צופעליק נישט געווען אין דער היים. פון דאָרט האָט זי געהאָפט אומבאַמערקטערהייט איינצלווייז זיי אַריבערצופּירן צו זיך אין דער ניי־פאַרשאָפענער וואוינונג. נישט מאַכנדיק זיך קיין אילוזיעס, האָט צע־לינע זיך אָפּגעגעבן אַ דין וחשבון, אַז אין דער אַרומיקער, פאַרסמטער אָט־מאָספערע פון אידן־האָס, מוז זי זיין אויסערגעווינלעך פאַרזיכטיק מיטן אַריבערברענגען די ניצול געוואָרענע קינדער אין דער נייער דירה. האָט זי זיי אויף דערווייל באַזאָרגט מיט עסן, איבערגעלאָזן אין קעלער און אַליין איז זי אַוועק אויסשפּירן די סיטואַציע און צוגרייטן אין איר שטוב כאָטש אַ שטיקל באַהעלטעניש פאַר אַ נויטפאַל, טאָמער קומען אַריין נישט געוואונטשענע שכנים און מען דאַרף זיך שנעל פאַרבאַרגן.

מיט איר געזונטן, פויערישן אינסטינקט האָט זי פאַרשטאַנען, אַז פאַר־לויפיק טאָרן די קינדער בשום אופן דורך קיינעם נישט געזען וועדן, ווייל כהרף עין וואָלטן זיי — מיט די דערשראָקענע פנימער און פחדפולע אויגן — זיך אַליין פאַראַטן. מען וועט מוזן עפּעס אויסקלערן ווי אַזוי צו לעגאַליזירן זייער דערשיינען. אפשר וועט איר געלונגען זיי צו פאַרשאַפן אַרישע פּאַפּירן אַלס אירע קרובים פון פראשקא. אויב נישט, וועט מען מוזן ערגעץ־וואו צו־

גרייטן אַ גוט פּאַרמאַסקירטן בונקער און זיי דאָרט דערווייל איינאָרדענען. אינצווישנצייט וועט אַלס מעלינע מוזן דינען די אַלטע, דעמבענע שאַנק, וועלכע זי האָט איינגעהאַנדלט און ספּעציעל אַוועקגעשטעלט דיאַגאַנאַל איבער אַ טיר פּאַרטיפונג. צייטווייליק וועט דאָס דאָזיקע אויסגעהוילטע שטיקל פּלאַץ צווישן וואַנט און שאַפע מוזן שיצן קעגן בייזע אויגן און לויערנדיקע סכנות.

אַ באַרואיקטע אַביסל, אָבער נאָך אַלץ מיט אָנגעשפּיצטער וואַכזאַמקייט, האָט זיך צעלינע פּאַרנומען צוריק צום קעלער און אונטערן שוץ פון דער צוגעפּאַלענער נאַכט, צומערשט מיט האַרצקלאַפּעניש אַהיימגעפּירט די פּלאַקסן־האַריקע מינדעלע, וועלכע האָט רואיק געקענט אָנגיין פּאַר אַ קריסטלעך קינד. דערגרייכנדיק בשלום די שטוב האָט צעלינע אַרונטערגעלאָזן די ראָלעטן, אַרומגענומען דאָס קליינע פּאַרשמאַטע מיידעלע און אָן וועדטער האָבן זיך ביידע צעהעשעט איינע אין דער אַנדערערס אָרעמס, אויסקלאַנדיק מיט פּאַר־שטיקט געווייַן דעם דורכגעלעבטן מוראדיקן טערמין פון פּאַרגאַנגענעם טאָג. וועלן צעלינע איז אָביסל שפּעטער ווידערמאָל צוריקגעקומען צום קעלער בכדי אַהיים צו שמוגלען „אידעקן" — האָט זי אים שוין דאָרט מער נישט גע־טראָפן. אָנשטאָט דעם אומגליקלעכן פערצניאָריקן אינגל האָט זי אויף דער טיר אַראָפּפירנדיק אונטן איבערגעלייענט אַ וואַרנונגס־אויפשריפט פון אַן אָנאָנימען מסור: פּאַרשאָלטענע אידן־שיצערין! איך בין אויף דיינע שפּורן און וועל דיר נישט דערלויבן צו אָרגאַניזירן אַ נייע סינאַגאָגע! ווער עס העלפט די זשידעס — פּאַרדינט אַליין אַ שוואַרצן סוף!...

* * *

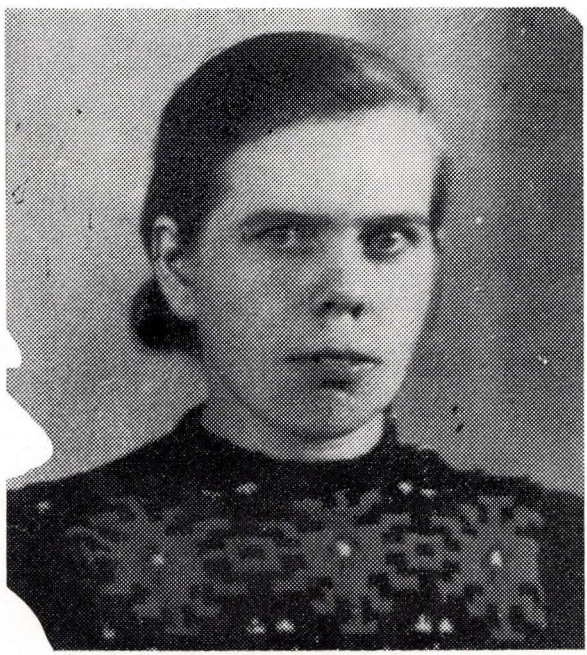
פונקט ווי אַ טונקעלע כמאַרע פּאַרשטעלט דעם זונענשיין, אָנווואַרפנדיק אַ פּאַראומערנדיקע מרה־שחורה, געוויי אַזוי חושכדיק האָט דער „אַריינפּאַל" פון אידלען געווירקט אויפן געמיט פון דער פּאַרביטערטער צעלינען. אָבער דווקא דאָס באַוואוסטזיין, אַז זי איז אַרומגערינגלט מיט אָן אַ שיעור געפּאַרן אויסגעליפּערט צו ווערן צו די דייטשן; דווקא דער שאָנטאָזש סיגנאָל פונם נידערטרעכטיקן פּאַרברעכער, וואָס האָט געסטראָשעט מיט פּאַרפּאָלגונג און נקמה — האָט זי באַאיינפּלוסט נאָך פּאַרביסענער צו ווערן אין איר באַשלוס פּאַר יעדן פּריי־ז אָפּצוראַטעווען דעם לעצטן, צוועלפּיאָריקן מיטגליד פון דער שיקמאָן משפּחה, וועמען זי האָט איצטער מיט נאָך מער איבערגעבנהייט און מוטער־ליבע געהיטן ווי דאָס שוואַרצאָפּל פון אויג.

נישט אַרויסצורופן קיין פּאַרדאַכטן פון די הויז איינוואוינער מכוח אירע איינקונפּטס־קוועלן, איז זי יעדן טאָג אַוועק צו דער אַרבעט אַלס אויפרוימערין ביי די פּאַרמעגלעכערע פּאָלאַקן, וועלכע האָבן זיך געקאָנט דערלויבן אַ משרת.

— פּאַני צעלינאַ, זעצט זיך אַוועק און נעמט עפּעס אין מויל אַריין — פלעגן די גאָספּאָדיניעס פּאַר איר אַוועקשטעלן אויפן טיש פּאַרשידענע מאכלים און זי דערמוטיקן צום עסן. צעלינע האָט זיך אָבער שטענדיק אַרויס־

יודל שיקמאַן הי"ד, פאָטאָגראָפירט צוזאַמען מיט זיין שוועס־טער מינדעלע שיקמאַן — די איצטיקע פרוי טענענבוים.

צעלינאַ קזשעמינסקאַ

געדרייט מיטן אויסרייד, אז זי האט נישט ליב צו עסן אין מיטן דער אַרבעט און זי וועט זיך בעסער איר חלק מיטנעמען אהיים וואו זי קען עסן רואיק און אַן איילעניש. און אזוי איז זי טאָג־אין, טאָג־אויס, אַנשטעלנדיק אַ זאַרגלאָזע מינע אַוועק אין שטאָט אַריין פאַרשליסנדיק פון דרויסן די טיר, און אַנאַגנדיק די הויז־וועכטערין צו וואַרפן אַן אויג אויפן ביסל האָב און גוטס אירן.

מיט יעדן דורכגעלאָפענעם טאָג איז זי געווארן זעלבסטזיכערער אין איר דאָפלטער ראָל אַלס לעגאַלע דינסט בייטאָג, און אומלעגאַלע מאַמע ביינאַכט. אויך מינדעלע שיקמאַן, וועלכע האָט איצט שוין געהייסן מאַריאַ קזשעמינסקאַ, האָט זיך ביסלעכווייז אַנגעהויבן צוגעווואוינען צו דער טראַגישער לאָגע פון געצוואונגענעם אַרעסט. די אַדורכגעלעבטע שרעקן, די צוגעזעענע ברוטאַליטעטן האָבן אַ סוף געמאַכט צו איר קינדישער נאַיוויטעט און ראַמאַנטיק. מיט־אַמאָל האָט זי אָנגעהויבן צו דענקען ווי אַ דערוואַקסענע און פאַרשטאַנען, אַז איר לעבן איז אָפהענגיק פון אירע פעאיקייטן צו אימיטירן אַ שאָטן, אַ גייסט, אַ „רואה ואינו נראה“...

מיט אַ פאַרקלעמט האַרצל פלעגט זי פאַרנעמען די זיך דערטראָגנדיקע קלאַנגען פון אינדרויסן שפילנדיקע קינדער און זיך מיט אַלע כוחות איינגע־האַלטן נישט נאָכצוגעבן דעם וואָס אַמאָל אַלץ מער שטייגנדיקן פאַרלאַנג כאָטש אויף אַ פּאָר מינוט אַרויסצוגיין אויפן גאַס... דאָס אַליינזיין אַ גאַנצן טאָג, דאָס שאַרכלאָזע, שטענדיקע אַרומקריכן אויף די שפּיץ פינגער האָבן אָבער וואָס אַמאָל מער דענערווירנדיקער געווירקט אויף איר. זי האָט זיך שוין קוים געקענט דערוואַרטן עס זאָל ענדלעך טונקל ווערן און אין דער טיר זאָל זיך וויידער דערהערן דער קלאַנג פון איבערגעדרייטן שליסל, אַנזאַגנדיק, אַז צע־לינע איז צוריקגעקומען.

— קינדעלע טייערס! — פלעגט זי צעלינע אין די אָוונטן באַגריסן, קאַר־מענדיק מיט די אַהיימגעבראַכטע גוטע זאַכן. — האַרץ מיינס! — פלעגט זי אַ פאַרטרערטע שעפּטשענדיק אויסקושן דעם קאָפּ פון דער צו איר צוגעפּאַלע־נער מינדעלען. — זאָרג זיך נישט! איך וועל דיך אָפּראַטעווען פון די באַנ־דיצקע מערדער. דערווייל אָבער, אוצר מיינער, מוזסטו זיך פּרובירן אויס־לערנען דעם קאַטעכיזם און די קאַטולישע „פּאַטשעזשעס“, בכדי אויף יעדן פאַל צו קענען „באַווייזן“ אַז דו ביזט אַן אמתדיק קריסטלעך קינד. זאָלסט נישט מיינען איינציקע, אַז איך וויל דיך טאָקע אויף אַן אמת אָפּטויפן און מאַכן דיך פאַר אויס אידישקע! ניין! טויזנט מאָל ניין! איך ווייס, אַז דו ביסט אַ געוועזענע בית־יעקב שילערין און די טאָכטער פון פרומע אידישע עלטערן. זאָג איך דיר צו, אַז באַלד ווי די אכזריותדיקע קריג ווערט זיך נאָר ענדיקן, ווערסטו צוריק זיין דאָס, וואָס דו ביסט פריער געווען און אומגעשטערט און אָפן וועסטו ווייי־טער קענען פאַרזעצן דעם שטאַם און גלויבן פון דיין פאַרפיניקט פּאָלק.

— זאָלסט אָבער קיינמאָל נישט פאַרגעסן, אַז דער בעסטער דאָקומענט דיינער איז: דאָס באַהעלטעניש אויף יענער זייט שאַנק, וואוהין דו דאַרפסט מאַמענטאַל פאַרקריכן ווי נאָר עמיצער קלאַפּט אין טיר... מיר מוזן זיך צו־

גרייטן צו פאַרשידענע עווענטואַליטעטן און מיט ביידע הענט זיך אָנהאַלטן אין לעבן... מיר מוזן אַדורכשטופֿן טאָג נאָך טאָג. יעדער דורכגעאָנגענער מעת־לעת — איז אַ טריט צו דער שוואַבישער מפּלה. יעדע דורכגעלאָפענע וואָך איז אַ פאַרגרעסערונג פון אונדזערע שאַנסן די פינסטערע בראָדיאַגעס איבערצולעבן...

נאָך אַזאַ מין דערמוטיקונג פון צערטלעכקייט און קוראַזש פלעגן זיי זיך אונטער אַ פאַריגלטער טיר לייגן שלאָפן און צוזאַמען שפּינען פלענער און חלומות וועגן דער צוקונפט, וועו מען וועט אויסגעלייזט ווערן פון די היטלער־ריסטישע משחיתים.

ס'איז זיי צומאָל נישט איינגעפאַלן, אַז דער ביטערער גורל האָט נאָך פאַר זיי אין רעזערוו פאַרשידענע אויפטרייסלענדיקע עינויים, וועלכע זיי וועלן דאַרפן דורכגיין פאַרן באַפרייט ווערן. פונוואַנען האָבן זיי געזאָלט וויסן, אַז דער זעלבער געהיימער מאַניאַק, וואָס האָט אויסגעגעבן אידעקן, האָט איצט דערפאַרן צעלינעס אַדרעס און זי פאַרמסרט אין דער פּאָליציי, אַז זי באַהאַלט אויס אַ זשידוואוקעלע...

* * *

גאַנץ אומדערוואַרטעט איז געקומען דער קריטישער אָוונט, וועו אַ זשאַנ־דאַרם האָט מיט געפּילדער אָנגעקלאָפּט אין דער טיר און מיט רוגזה געשריגן: אויפמאַכן! ווי פייל פון בויגן איז מינדעלע פאַרשוואונדן אין איר נאָרע אונ־טער דער שאַנק. אין צימער איז אַריין אַן אויסגעפּצטער, נאַצישער סאַטראַפּ פון דער „שוץ פּאָליצייי" און זיך צעריטשעט:

— צעלינאַ קושעמינסקאַ! דו ווערסט באַשולדיקט אין אויסבאַהאַלטן אַ אי־דישקע פון געטאָ. וואו איז זי? גיב אויס דאָס אָרט וואו זי איז פאַרשטעקט, און מיר זענען דיר מוחל דיין עובר זיין אויפן געזעץ. אויב נישט, ווערסטו אַרעסטירט און איבערגעגעבן דער געסטאַפּאָ, וועלכע וועט שוין פון דיר מיט „געהעריקע מיטלען" סיי ווי סיי אַלץ אויסגעפינען.

צעלינעס רעאַקציע איז געווען אַ הויך קאָקעטיש געלעכטערל, מיט וועלכן זי האָט פאַרקלונגען דאָס גאַנצע צימער. אין אויגנבליק האָט זי מיט אַלע אירע חושים דערפילט, אַז עס האָנדלט זיך דאָ וועגן לעבן און טויט, און באַשלאָסן צו שפּילן „וואַ באַנק" — אָדער, אָדער...

— הער וואַכמייסטער — האָט זי קודם רואיק צוגעמאַכט די טיר און אים אונטערגעטראָגן אַ שטול צום זיצן. — „נעמען זי פלאַץ און ביטע רעגען זי זיך נישט אויף. זי זעען אויס צו זיין אַ פיינער מענטש און מען קען אַלעס דערלעדיקן רואיקערהייט. צוערשט פאַרזוכן זי אָבער פון דעם זעלטענעם אייער־קאָניאַק, וואָס איך באַזיץ נאָך פון פאַרמלחמהדיקן מאַרק; און נאַכהער וועל איך אייך ענטפערן אויף די נאַרישע פּליאָטקעס, וואָס עפּעס אַן אידיאָט דאָרט האָט אויסגעקלערט..."

די אומדערשראָקנקייט מיט וועלכע צעלינע האָט זיך באַנומען און דער אַלקאָהאָל־געטראַנק אין פאַרפלאָמבירטן פלעשל האָבן זעט אויס געהאַט דעם געהעריקן עפעקט. דער פאָליציסט האָט נאָכגעלאָזן פון זיין רעוועלדיקער שטרענגקייט, אויפגענעפלט זיך דעם גרינעם שינעל, זיך באַקוועם אַוועקגעזעצט און אָנגעגאָסן אַ פול טיי גלאָז מיט שנאַפס...

— זי פאַרשטייען דאָך! — האָט ער זופנדיק מיט הנאה שוין געראַדט מיט אַ ווייכערע שטים. „איך מוז דערפילן מיין פליכט וועז מען שיקט מיך אַדורכצופירן אַן אויפגאַבע. זי ווייסן דאָך דיסציפלין... קריגס־צייט... מיט יעדן אויסגעטרונקענעם כוס איז זיין צונג געוואָרן אויפגעבונדענער און ער האָט צעלינען דערציילט, אַז מען האָט אים אַהערגעשיקט אונטערצוזוכן די קלאַנגען, אַז זי האָט ערגעץ וואו באַהאַלטן אַ אידיש קינד.

— זי פאַרשטייען, מיר פֿערזענלעך איז דאָס „גאַנץ עגאַל“... אָבער, באַפּעל איז באַפּעל און טראָץ דעם, וואָס זי זענען זייער אַ סימפּאַטישע פרוי און איך וואָלט אייך געוואָלט העלפֿן, מוז איך זי דאָך פאַרהאַפטן און מיטנעמען מיט זיך אין באַצירק אַריין פאַר ווייטערדיקע אויספֿאָרשונג. „עס טוט מיר לייד“ — האָט ער שוין אַביסל אַ בגילופּנדיקער געשטאַמלט — „זי זינט אַ פיינע פֿער־זאָן... אָבער ניכטס צו מאַכן...“

אַריענטירנדיק זיך לויט די לעצטע ווערטער, האָט צעלינע פאַרשטאַנען, אַז טראָץ דעם אויסגעזויפטן פלעשל בראָנפן גרייט ער זיך דאָך זי מיטצופירן אויף דער פֿאָליציי־סטאַציע, וועלכעס זי מוז פאַר יעדן פרייז אויסמיידן.

האָט זי פֿלוצלינג זיך דעצידירט צו אַן אַנדערע טאַקטיק. מיט דער האַנט איבערן מויל איז זי ראַפּטאָווונע אויפגעשפּרונגען פון אָרט, צוגעלאָפן צום וואַסער־קראַן און זיך געמאַכט ווי עס וואָלט איר נישט גוט געווארן. וואַס־לעַנדיק זיך מכלומרשט אויף די פיס האָט זי אויף זיך געמומען שפּריצן קאַלט וואַסער, נאָכגעמאַכט ווי עס וואָלט זי געשוידערט און בשעת מעשה אַפּעלירט צום שכורן זשאַנדאַרם:

— הער וואַכמייסטער! זי זינד דאָך אַ קאַוואַלירי! ביטע־שען, איך פיל זיך קראַנק, טוען זי מיר אַ געפעליקייט און לאָזן זי מיך הייַנט נאָך שלאָפן צו האָוזע. איך גיב אינען מיין ערן־וואָרט, אַז מאָרגן פרי שטעל איך זיך אַליין צו אין דער שוץ־פֿאָליצי אַריין. ביטע! זאָגט נישט אַפּ דאָס געבעט פון אַ שוואַך פרויענצימער, אויף וועלכן איר וועט באַשטימט קיינמאָל נישט באַדויערן...“

— „נו יאָ! דאָס קען איך פילייכט שאָן מאַכן“ — האָט ער ענדלעך אַרויס־געבורטשעט. — „איך וועל זיי זאָגן די האָכע הערן, אַז כ׳האָב דיך נישט גע־טראָפֿן אינדערהיים. אָבער געדענק! מאָרגן פרי מוזטו זיך פרייוויליק מעלדן אין קאָמיסאַריאַט אַריין אויסצומאַכן אַן אויספֿאָרשונגס־פּראָטאָקאָל — זאָנסט ווירסט דו ערשאָסען! — הייל היטלער!

די טיר האָט זיך מיט אַ קרעכץ צוגעמאַכט און פון די שטיגן האָט זיך

געהערט דאָס געטראָפן פון סאָלדאַטסקע שטיוול, וואָס האָבן זיך וואָס אַמאָל אַלץ מער דערווייטערט.

איצט, אָדער קיינמאָל נישט — האָט זיך צעלינע אַ ריס געטאָן פון אָרט. מיטן אימפעט פון אַ בליץ האָט זי אַ כאַפּ געטאָן אַ קאָץ, אויסגעשפרייט אויפן בעט און זי געגומען אָנשטאָפּן מיט וועש, קליידער, פּיזשאַמעס, — די בעסטע זאַכן, וועלכע זי האָט נאָר פּאַרמאָגט. אינדערגיך האָט זי צוזאַמענגעקנוילט אַ פּעקל, אין אַ קיישל אַרייַנגעוואָרפן אַביסל עסן און אָפּערקריגנדיק די צום טויט איבערגעשראָקענע מינדעלע, זי געכאַפּט ביי דער האַנט, פּאַרוואָרפן דעם קלומיק אויף דער פּלייצע און אַוועק צום וואָקזאַל.

אויף צומאָרגנס איז צעלינע צוריקגעווען אין שטאָט און זיך ווי צוגע־ זאָגט געמאָלדן צו דער פּאָליציי. קיינעם איז אָבער נישט אייַנגעפאַלן, אַז אין משך פון דער נאַכט איז איר געלונגען אייַנצוארדענען „מינדעל־מאַריאַ קזשע־ מינסקאָ" אַלס פּאַסטוכין אויפן דאָרף ביי פּאַטריאָטישע פּאָלאַקן, וועלכע האָבן געזען אויף זיך געמומען די אויפגאַבע אַכטונג צו געבן אויף איר. די פּשוטע דאָרפּס־פּויערים זענען געירט געוואָרן פּן צעלינאַס אימפּראָוויזירטע גע־ שיכטע, אַז זי מוז גיין אָפּזיצן אַ לענגערע תּפיסה שטראָף פּאַר ווידערשפּעניקן די דייטשן.

— זאָרג זיך נישט טייערע! — האָבן זיי איר מיט מיטגעפיל געטרייסט. — מיר וועלן זיך מיט דיין יתומה פּאַרנעמען ווי מיט אַן אייגן קינד ביז דו וועסט זי ווידער קומען אָפּנעמען.

* * *

זעקס פּעליקע מאַנאַטן איז צעלינע געווען אין די גענטאָפּאָס הענט. אין אַנהייב האָט מען מיט די „באַרימטע" גוטע רייַדעלעך געוואָלט פון איר אַרויס־ באַקומען דעם סוד, וואו זי באַהאַלט אויס דאָס „יודען־קינד".

— זאָג אונדז וואו דו האָסט פּאַרשטעקט דיין אידישן באַלעבאָס טעכטערל און מיר באָפּרייַען דיך זאָפּאָרט און דו באַקומסט נאָך צען קילאָ צוקער, און אַ „בעצוג־שיין" פּאָר אַ נייַעם מאַנטל... „זייט נישט אינגעשפּאָרט — האָט אַ געשטופּלטער געסטאָפּ־יונג אין איר אַרייַנגעטענהט מיט אַ לאַקריצדיקע, זיסע אידלקייט. — איך גיב דיר דאָס ערן־וואָרט פון אַ „רייכס־דייטש", אַז דיין זשידואווקעלע וועט נישט אַראָפּפאַלן קיין האָר פון קאָפּ. אַלץ וואָס מיר ווילן נאָר מיט איר טאָן איז: איזאָלירן זי פון דער ריין־אַרישער סביבה און אָפּשיקן אין אַ ספּעציעלן קינדער־לאָגער פון „אויסדערווייַלטע יודען" וואו זי וועט באַקומען צו עסן און טרינקען און דערציען וועלן אַלס פּראָדוקטיווער עלעמענט.

צעלינע האָט גוט באַגריפן, אַז נאָך דער דאָזיקער מכלומרשטער גוטסקייט וועט נאָכפאָלגן אַ מבול פון פּאַרשידענע פּייניקונגען, אָבער מיט אַנטשלאָסנקייט האָט זי אויפן הויכן קול דרייסט געזומען אָפּלייקענען אַלס בלבולים די אַלע

פאנטאסטישע קלאנגען, אז זי, א גוטע קריסטין פון דור דורות באמיט זיך גאר אויסצובאהאלטן א אידיש קינד. „ס׳איז דאך לעכערלעך — האט צעלינע פרו־בירט אנוועגדן לאגיק אין איר ארגומענטאציע — א גאנץ לעבן האב איך אפ־געארבעט ביי די זשידעס און דורך זיי אויסגענוצט געוואלן, וועל איך איצט גאר בשעת עס גייט זיי מיט דער פוטער אראפ — און מיין הארץ פרייט זיך פון נקמה — משוגע ווערן און נעמען פלוצטהאלבן ראטעווען די פארשאלטענע אומגלויביקע".

נישט לאנג אבער האט די דאזיקע קאץ און מויז שפיל פון וועלן איבער־כיטרעווען איינער דעם צווייטן אנגעהאלטן. דער אונטערוועלטניק אין שווארצן אוניפארם איז ארויס פון די כלים, מוראדיק א בריל געטאן אן אויסגעלאסענעם עפיטעט אויף צעלינעס אדרעס, און קריצנדיק מיט די ציין איר געלאזט וויסן, אז זי האט א וואך צייט זיך איבערצוקלערן, וואס זי דעצידירט.

— וואלף זי אראפ, די צויג, אין א קעלער קאמער — האט ער אינסטרוק־טירט דעם ארייגערופענעם וועכטער — און זע, אז זי זאל זיך נישט איבער־עסן, בכדי זי זאל פעאיק זיין צו האבן קלארן ישוב הדעת און באשליסן צי זי וויל אונדז וווייטער ארומפירן ביי דער נאז אדער זי איז גרייט צו ענדערן איר שטעלונג און איינצלהייטלעך דערציילן וועג און וואו זי האט באהאלטן איר „יודען־ממזר"...

— „לאוס! לאוס! געט מאל!" — האט א הייזעריקע שטימע ארויסגעמרו־טשעט און באפוילן צעלינען אים נאכצוגיין. א פאר מינוט שפעטער איז זי שוין געווען איינע אליין אין א דעמפיקן קעלער־צימער, וואס האט פארן קומענדיקן האלבן יאר באדארפן ווערן איר היים. א פארשמאכטע איז זי אוועקגעפאלן אויף דער הילצערנער נארע און זיך ספאזמאטיש צעווויינט. די אנגעשטרענגטע נערוון, די דורכגעגאנגענע דערנידערונגען און אומאויפהערלעכער פחד דע־מאסקירט צו ווערן האבן זיך צוזאמענגעגאסן אין איין גרויסן יאמער פון א געטרייטיקט הארץ, און מער נישט געקאנט צוריקהאלטן דעם געפלייץ פון טרערן, וואס האבן זיך געריסן דורך די רויטע, נישט אויסגעשלאפענע אויגן.

— א גאט! האר פון דער וועלט — האט זי שטיקנדיק זיך אין איר קלאגן געבעטן. — דו ווייסט דאך, אז איך בין איבערהויפט נישט קיין העלדין, נאר א שוואך מענטשלעך באשעפעניש, עמפינדלעך צו פיין און יסורים. העלף מיר פאטער אין הימל, און שטארק מיך איך זאל קענען ביישטיין די באפאר־שטייענדיקע נסיונות און נישט צוזאמענברעכן אונטערן דרוק פון די בלוטיקע מערדער, וועלכע ווילן פון מיר ארויסקריגן מיין הייליקסטן סוד און פארניכטן דעם איינציקן זינ אין מיין לעבן...

א דערשעפטע איז זי אינדערמיט פון איר תפילה אנטשלאפן געווארן מיטן שלאף פון די גערעכטע. ווי א פארגיטיקונג צו דער טרויעריקער ווירק־לעכקייט זענען אירע חלומות געווען פול מיט אפטימיסטישע בילדער וועגן

אַ נאָענטן מלחמה סוף, וועגן אַ שנעלע באַפרייאונג דורך די זיך דערנענטערנ־דיקע רוסן, וועגן מזלדיקן, געלונגענעם אָפּראַטעוועטן פון איר מינדזשטן. אַלץ איז געווען אַזוי בולט קלאָר, אַזוי איינפאַך און רעאַליסטיש, אַז מען האָט אין אַלע גלידער געקאָנט פילן די פרייד און דעם אַריינדרינגנדיקן בטחון, וואָס די געטרוימטע זעאונגען האָבן אַרויסגערופן.

וועג זי איז אויפגעשטאַנען איז זי עפּעס געווען מאָדנע דערפרישט. טראָץ די פייכטקייט פון די גראָע שמוציקע וועגט, טראָץ דעם פּאַסקודנעם אויסזען פון איר „קוואַרטיר" און דעם אומבאַשטרייטבאַרן פּאַקט, אַז זי געפינט זיך פולשטענדיק אין רשות פון די געסטאַפּאָ־קאַניבאַלן — איז זי דאָך געווען גייסטיק געשטאַרקט און אַן אומבאַשרייבלעך געפיל פון דערהויבנקייט האָט אין איר געווען. אין איר הינטערבאַוואוסטזיין האָט זי געפילט, אַז זי וועט נאָך האָבן אויסצושטיין אַ סך צרות, דאַרפן אויסהאַלטן אַ מענגע מיט ליידן. אָבער, עס לוינט זיך דאָס אַלץ מיטצומאַכן וואָרום אין דער ענדע וועט דער פינאַל זיין אַ גליקלעכער און זי וועט ווידער קענען זיין צוזאַמען מיט איר באַליבט מינדזשעלע...

מיט פאַרביסענע ליפּן און מיט דער גבורה פון אַ תמימותדיק האָרץ האָט צעלינע דורכגעטראָגן אַלע ראַפּינירטע, חיכשע אינקווויזיציעס, וואָס די שוואָר־צע נוגשים האָבן איבער איר אַדורכגעפירט. אַ קראַנקע מיט היץ און די־זענטעריע איז זי געפייניקט געוואָרן מיט די אַלע קאָנווענציאָנעלע געסטאַפּישע מיטלען וויי: אומברחמנותדיקע קלעפּ, שפּילקעס אונטער די נעגל, אייזנקלעמונג פון די הענט אין די לאַנגזאַם פאַרמאַכנדיקער טיר. די פּינף־און־דרייסיק יאָריקע דאָרפס־פרוי האָט אָבער אַרויסגעוויזן מאָרטירערישע, אידישע קשה־עורפדיקייט און געשווינגן ווי אַ פּיש, כאָטש מען האָט זי צעקאַטעוועט ביז באַוואוסטלאָזיקייט.

וועג זי איז אַזוי איינמאָל נאָך אַן אויספאָרשונג סעסיע געלעגן אויף איר נאָרע אַ צעהרגעטע, האָט זיך די טיר מיט אַ געקלימפּעריי געעפנט און עס איז אַריינגעקומען אַ גלח.

— טאָכטערשי — האָט דער גייסטלעכער מיט צערטלעכקייט אויסגע־רעדט. — כ׳בין דיר געקומען געבן דעם לעצטן סאַקראַמענט. די געסטאַפּאָ האָט מיר געמאָלדן, אַז זיי האָבן דיך פאַראורטיילט צום טויט און וועלן דיך קירצלעך הענגען. זיי זשע זיך מתוודה מיין קינד און באַזין זיך טאָמער זאָלסטו דאָך נישט זיין איינגעשפּאַרט און אויסזאָגן זיי, וואָס זיי פאַרלאַנגען בכדי צו ראַטעוון דאָס אייגענע נפש? מעגלעך, אַז זיי וועלן אפשר דאָך האַלטן וואָרט און נישט אומברענגען דיין אויסבאַהאַלטן קינד, נאָר עס פאַרשיקן אין אַ לאַגער וואו זי וועט אַרבעטן און איבערלעבן דעם קריג.

פאַר אַ מאָמענט האָט זיך צעלינע — וועלכע איז בטבע געווען אַ שטאַרק רעליגיעזע — אַ וואַקל געטאָן, טראַכטנדיק צו בעטן דעם ערנווירדיקן קירכס־פאַרשטייער ער זאָל זיך נאָך איר טויט פאַרנעמען מיט איר יתומל, וואָס בלייבט

איינע אַליין אין דער גרויער, אומפריינטלעכער וועלט מיט שונאים. אָבער אויגנבליקלעך האָט זי זיך באַרעכנט, אַז עס קען אַמאָל געמאָלט זיין דאָס דער הער אין שוואַרצן סורדוט איז גאָרנישט קיין פריסטער, נאָר אַ פאַרשטעלטער, אונטערגעשיקטער שליח פון די מחבלים, וועלכע ווילן אויף אַ פראָוואָקאַטאָרישן אופן פון איר אַרויסבאַקומען דאָס געהיימניש פון מינדזשעס אויפהאַלט.

— איך ווייס פון גאָרנישט — האָט זי דעריבער מיט די לעצטע קרעפטן אַרויסגעקרעכצט. — כ׳בין קיין שום עברות נישט באַגאַנגען. און אויב עס איז מיר באַשערט צו שטאַרבן, איז פאַרפאַלן. מסתמא איז אַזוי מיין פינצטער שיקזאָל און איך מאַך שלום דערמיט. דאָס איינציקע וואָס דו קענסט טאָן פאַר מיר, הייליקער פאָטער, איז בעטן פאַר מיין נשמה וועגן און דערמאָנען מיך צום גוטן פאַרן אַלמעכטיקן...

עטלעכע טעג שפּעטער איז ענדלעך געקומען אַ סוף צו צעלינעס מוראדיקע אַגאָניע. אַן אַוואַנסירטער פאָרפאָסטן פון רויטאַרמייער אין דער שפּיץ פון אַ אידישן לויטענאַנט האָבן זיך אַריינגעריסן אין שטאָט, פאַרנומען די פאָליציי סטאַציע און צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע אסורים איז אויך צעלינע אין סאַמע לעצטן מאָמענט גערעטעוועט געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

* * *

אומבאַשרייבלעך דראַמאַטיש איז געווען דאָס ווידערראַמאָליקע צוזאַמענטרעפן זיך פון צעלינען מיט מינדזשעלען. דאָס מענטשלעכע לשון איז צו אָרעם, די בלומענשפראַכיקסטע ווערטער זענען צו קאָלירלאָז איבערצוגעבן דאָס האַרצרייסנדיקע „תחית המתימדיקע" באַגעגענען פון „מאַמע און טאַכטער", וועלכע האָבן שוין געהאַט רעזיגנירט ווען עס איז זיך נאָך צו זען לעבעדיקערהייט... ביידע האָבן זיך אין דער דורכגעלאָפענער צייט אויף אַזויפיל געענדערט, אַז עס איז זיי שווער געווען צו דערקענען. צעלינע, די אַמאָליקע לעבנסלוסטיקע, גוט אויסזעענדיקע בלאָנדינקע — האָט איצט אויסגעזען ווי אַ צעבראָכענער שאַרבן. אויסגעדאַרט ווי אַ טובערקולאָזע מיט ברוינע און בלאָע פלעקן אויף איר אַמאָליק רונד געזיכט, וואָס איז איצט געווען איינגעפאַלן און באַדעקט מיט אַ קרענקלעכער מאַטקייט. דאָס איינציקע אין איר וואָס האָט זיך נישט געטוישט איז נאָר געווען דער אויסדרוק פון אירע העלע בלאָע אויגן, וועלכע האָבן פונקט ווי אַלעמאָל, ווידער אַרויסגעשיינט מיט גוטסקייט און רחמנות טראָץ אַלע איבערגעלעבטע גרויזאַמקייטן.

אויך מינדזשע, דאָס אויסגעצערטלטע, בלאַסע מיידעלע האָט איצטער גאַנץ אַנדערש אויסגעזען. דאָס דאָרפישע לעבן, די שווערע פיזישע אַרבעט, דאָס כסדרדיקע זיין אין פעלד מיט די בהמות, האָבן ווי אַוועקגענומען פון איר דעם אַריסטאָקראַטישע אָנבליק, אָבער דערפאָר זי באַשאָנקען מיטן ספּעציפישן חן פון געזונטקייט, וועלכעס האָט געשפּראָצט פון איר גאַנץ וועזן.

— טייערע צעלינע! — איז מינדזשע איצט נישט אָפּגעטרעטן פון איר

אויף אַ מינוט, אומאויפהערלעך זי געהאַלדזט און געקושט. — איצטער איז מיין רייַ אויף דיר אַכטונג צו געבן און דיך צוריקברענגען צום געזונט. און באמת האָט די זאָרגפעלטיקע פלעגע און די ליבשאפט מיט וועלכער מינדזשע איז איצט ווי אַ פולשטענדיק דערוואַקסענע אַרומגעגאַנגען אַרום צעלינען באַווייזן וואונדער. פון טאָג צו טאָג האָט זיך אין צעלינען געזען אַן ענדערונג צום בעסערן. נישט נאָר איר אויסערלעכער אויסזען האָט אָנגעהויבן וועלן שענער, נאָר אויך איר אינערלעכע שטימונג איז געווארן אַ לעבהאַפטיקערע און פריילעכערע. אַלע סימנים האָבן געווייזן, אַז זי איז צוריק אויפן וועג צו הונדערט־פראָצענטיקער גענעזונג . . .

אין קורצן האָט זיך אויך פונאַנדערגעטראָגן די דערפריַענדיקע בשורה פון גענאַלענעם בערלין און היטלערס זעלבסטמאָרד, וואָס האָט ווי באַלזאַם געווירקט אויף אַלע קרבנות פון מאָנסטעריישן נאַציזם. די היטלעריסטישע בעסטיע איז געלעגן אַ צעשמעטערטע אונטערן אָנגריף פון די אַליאירטע אַרמייען. די טויערן פון די קאָנצענטראַציע לאַגערן האָבן זיך אויפגעפראַלט און רעשטלעך פון טויט אַנטרונענע אידן האָבן אָנגעהויבן צו קומען אַהיים. זענען זיי זאַלבעצווייט, מינדזשע און צעלינע, אַרומגעגאַנגען איבער פליכט־לינגס־קאָמיטעטן, רויטן קרייץ ביוראָען, רעקאָנוואַלעסצענטן היימען פאַר קאַצעטלער און געזוכט, געניטשטערט, זיך נאָכגעפרעגט אויף טאַטע־מאַמע, משפּחה, נאָענטע. די אָפּגענומענע שוידערלעכע גרוסן פון די לאַגערן האָבן אָבער נישט געגעבן קיין גרויסע האָפענונגען, אַז עמיצער זאָל זיך נאָך באַ־וייזן. דער ברוינער דעמאָן איז טאַקע געווארן צעטרימערט, אָבער דריי און דרייסיק פראָצענט פונם עם־ישראל, די הייליקסטע, די ריינסטע, די טייערסטע זענען דורך אַלערליי מיתות משונות פאַרניכטעט געווארן ביים שטילשווייגן פון אַ מערדערישער וועלט.

די ראַסיסטישע, קורץ דויערנדיקע „דריטע רייך אימפּעריע" איז טאַקע געלעגן אין חורבות, אָבער אירע אידנהעצערישע טעאָריעס און אַנטיסעמי־טישע גיפטן זענען נאָך אַלץ געווען אויסערגעווייַנלעך שטאַרק און באַדראָט דאָס לעבן פון די איינצלנע געראַטעוועטע אידן.

אין קיעלץ האָבן פוילישע פאַשיסטן אויף אייגענער האַנט דורכגעפירט אַ מוראדיקן פאָגראָם, לינטשנדיק אַ גרעסערע צאָל אַהיימגעקומענע קאַצעט־ניקעס. אַ כוואַליע פון העסלעכסטן אידן־מאָרד, אָנגעפירט פון נ.ס.ז.־באַנדיטן (ענדעקישע מיליטעריש ארגאניזאַציע) האָט אַרומגענומען צענדליקער שטעט און שטעטלעך. ווידעראַמאָל האָבן זיך אונטער צעלינעס טיר געזומען באַ־וייזן געהיימניספולע דראָאונגס בריוולעך מיט חוזקנדיקע באַליידיקונגען און סטראָשונקעס פון רעוואַנזש אין אַלע אידן און זייערע „שקלאַפישע" אַרויס־העלפער.

אָט די דאָזיקע וואַקאַנאַליע פון היימישע בעסטיעס האָבן צעלינען אויס־טערליש אַרויסגעפירט פון גלייכגעוויכט און זי באַוואויגן צום באַשלוס, אַז מינדזשע דאַרף אַוועקפאָרן פון פוילן. ווי יענע העלדין פון דער באַרימטער

שלמה המלך געשיכטע, וואס האָט זיך בעסער דעצידירט אַוועקצוגעבן איר קינד צו דער פאַלשער מוטער אַבי עס זאָל נישט צעשניטן ווערן, אַזוי האָט אויך צעלינע זיך דערהויבן צום העכסטן ניוואָ פון אָפּפערווילקייט און נאָך לאַנגע שלאָפלאָזע נעכט דעצידירט אַריינצוגעבן מינדזשען אין אַ ציוניסטישן קיבוץ, וואו מען זאָל זי פאָרבאַרייטן פאַר אימיגראַציע קיין ארץ ישראל.

אַן אצבע אלוקים אין דער דורכפירונג פון דער אויבנדערמאָנטער החלטה איז אויך געווען דאָס פלוצלינגדיקע באַווייזן זיך פון אַ פון רוסלאַנד צוריק־געקומענער מומע, וועלכע האָט אויך שטאַרק אונטערגעשטיצט דעם פלאַן פון מינדזשעס חלוצישער דערציאונג, זעענדיק אין דעם אַ גליקלעכע געלעגן־הייט פאַר איר צוריקקער צום אידנטום, פון וועלכן זי איז פאַר אַ לאַנגער צייט געווען אָפּגעריסן.

מיט איבערנאַטירלעכן העראָיזם צו וועלכן עס זענען נאָר פעאיק אַזעלכע נאָבעלע געשטאַלטן ווי די קושעמינסקאָ, איז מינדזשע טאַקע דורך צעלינען אַליין רעגיסטרירט געווארן אין דער ערשטער אַרויספאָרנדיקער גרופּע פון קינדער עליה... מיט איר פעלזנפעסטן כאַראַקטער איז צעלינאַ אפילו אַן אויסגעפוצטע זי געקומען באַגלייטן צום צוג און זיך מיט איר געזעגנט רירנ־דיק, מיט טרערן פאַרלאָפענע אויגן, אָבער אַן היסטעריע, אַן ביטערניש...

— „מינדזשוניו קאָכאַנאַ"! האָרץ מיינס! פאָר געזונטערהייט און פאַרגעס נישט צו שרייבן דיין מאַמען. עס זאָל דיר אויף אַ מינוט קינד מיינס נישט אינפאַלן, אַז איך זאָג זיך חלילה אָפּ פון דיר. פונקט פאַרקערט. אונדזער זע־לישער בונד איז אַן אייביקער און קען קיינמאָל נישט איבערגעריסן ווערן. די לאַגע איז נאָר אַזאַ, וואָס פאַרלאַנגט, אַז דו מיין קינד זאָלסט זיך געפינען צווישן דיינע אייגענע. אָבער געדענק, מיין אוצר! ווי נאָר דו וועסט זיך איינ־אָרדענען און פילן, אַז מיר קענען ווידער זיין צוזאַמען — זאָלסטו נישט רוען און אָנווענדן דיין גאַנצע איניציאַטיוו און ענערגיע דיין צעליענען אַריבערצו־ברענגען צו זיך! וואו דו זאָלסט זיך נאָר נישט געפינען, כאָטש אין עק וועלט, ווען דו וועסט מיך וועלן האָבן — זאָג איך דיר צו, אַז כ׳וועל אַפילו צופוס צו דיר קומען...

* * *

פופצן יאָר זענען אַדורך זינט מינדזשע שיקמאַן — אַליאָס מאַריאַ קזשע־מינסקאָ — איז אַוועק פון בענדין. פאַרשידענע גלגולים איז איר פון דאַן אָן אויסגעקומען דורכצומאַכן. אַ וועלט אַ גאַנצע באַשערט געווען אויסצואוואַנדערן. אָבער אייניע פון אירע ערנסטסטע אַמביציעס אין לעבן איז נאָך אַלץ די פאָר־ווירקלעכנוג פון צעלינעס געזעגענונגס וואונטש: זיך וויידער צו פאַראייניקן און זיין צוזאַמען. דאָס אינגסע טעכטערל פונם בענדינער קדוש ר׳ דוד שיקמאַן הי״ד, וועלכע איז אַ דאַנק דער מסירת־נפשדיקער קרבנות גרייטקייט פון איר „ניאַניע" געבליבן לעבן — און איז שוין איצט אַליין אַ מוטער פון דריי געראָ־טענע אידישע קינדערלעך — האָט איבערהויפט נישט פאַרגעסן אין איר רע־

טערין און מאַכט כסדר אַלערליי אָנשטרענגונגען זי אַראָפצוברענגען צו זיך קיין טאָראָנטע. די אַדורכגעלאָפענע יאָרן האָבן נישט נאָר נישט אָפגעקילט די באַציאונגען, נאָר אין קעגנטייל פֿאַרשטאַרקט די קעגנזייטיקע בענקשאַפט.

מרס. מ. טענענבוים (אַמאָליקע מינדזשע שיקמאַן) איצט אַ סטאַבילע אייַנווינערין פון קאַנאַדע און די פרוי פון אַ אָנגעזעענעם בוי־אונטערנעמער, קען זיך ממש קיין אָרט נישט געפינען, זוכנדיק וועגן ווי אַזוי צו פועלן בייַ די געהעריקע מלוכה־אָרגאַנען, אַז זיי זאָלן איר באַווילקן אַן אַריינפאָר וויזע פאַר צעלינע קזשעמינסקאַ, וועלכע איז אינצווישנצייט אַלט געוואָרן פופציק יאָר. אין אירע אומצייליקע ביטעס — וועלכע אָנטהאַלטן נשמה־רירנדע פראַגמענטן פון צעלינעס איבערמענטשלעכע טאַטן אין יענער שוידערלעכער עפּאָכע — אָפּעלירט פרוי טענענבוים צו די געזעצגעבערישע אויטאָריטעטן, מען זאָל אין איר פאַל זיך נישט רעכענען בלויז מיט טרוקענע קאָדעקס־פאַראַגראַפֿן, נאָר דער עיקר מיטן טיף הומאַניטאַרן אַספּעקט פונם גאַנצן ענין. אויך מר. טענענבוים שטייט ביי זיין פרוי אין אירע באַמיאונגען אויסצואווירקן אַן אויס־נאַמדיקע אימיגראַנטן־וויזע פאַר זיין פרויס באַשיצערין, וועלכע ער פאַרפליכ־טעט זיך אויסצוהאַלטן מיט כל־טוב ביז צו דער ענדע פון אירע טעג.

ליידער אָבער פאַרשטייען געוויסע אימיגראַציע באַאַמטע אַנדערש. פאַר זיי איז צעלינע, וועלכע האָט מקריב געווען איר לעבן און איז די פאַקטיש אייניציק לעבנגעבליבענע פּערזאָן טייער צו מרס. טענענבוים — נישט קיין בלוט פאַר־וואַנדטע, נאָר העכסטנס אַן אַדאָפּטירטע „מוטער" פון אַן אַנדערע נאַציאָנאַ־ליטעט, און קען דעריבער אַלס אַזעלכע לויט די אָפּיציעלע פּאָרשריפטן זיך נישט קוואַליפיצירן אַריינגעלאָזן צו ווערן אויף דער אַזוי גערופענער „עלטערן קוואָטע". אויסער דעם איז אין זייערע קאָרטאָטעקן פאַראַן נאָך אַ מיט רויטן בליישטיפט פאַרצייכנטער חסרון אין צעלינען, און דאָס איז: אויפריכטיקייט...

נישט קענענדיק זיך דערוואַרטן אויף די יאָרנלאַנגע פּראָצעדורן און אָפּי־ציעלע אינטערפרעטאַציעס אויב צעלינע קען יאָ באַטראַכט ווערן פאַר אַ מו־טער, אָדער נישט; נישט האָבנדיק מער קיין געדולד אויסצוואָרטן דאָס אוי־סערגעוויינלעך לאַנגע דויערן פון קריגן אימיגראַנטן־פאַפּירן — האָבן די טענענבוימס באַשלאָסן אָנטקעגנצוקומען צעלינעס אַלאַרמירנדיקע בריוו וועגן אירע שרעקלעכער איינזאַמקייט און זי פאַרלויפיק אַריבערברענגען אויף אַ באַזוך.

אַלץ איז שוין געווען דערלויבעניש געגעבן, עראָפלאַן בי־לעטן רעזערווירט — אָבער צעלינעס אמתדיקע ערלעכקייט האָט אין דער לעצטער מינוט אַלץ קאַליע געמאַכט.

וועג דער קאַנאַדער קאָנסולאַט באַאַמטער אין וואַרשע האָט זי פאַרן סטעמ־פּלען דעם פּאַס אַזוי צופּעליק אַ פּרעג געטאָן, ווי לאַנג זי האָט בדעה צו פאַר־ברענגען אין טאָראָנטע און ווען זי פלאַנט צוריקצוקומען — האָט צעלינע מיט איר נאַטירלעכער איינפאַכקייט געענטפערט, אַז זי וועט זיך באַמיען דאָרט צו בלייבן.

מער האָט מען נישט באַדאַרפן, ס׳איז געווען אַ קלאָר מודה זיין זיך אין וועלן אומלעגאַל פֿאַרבלייבן אין לאַנד אויפן סמך פון אַ טוריסטן וויזע. אַ בפירוש אַרויסגעוויזענער חשק צו ברעכן דאָס געזעץ... צעלינעס דערלויבעניש איז אויפן אָרט אַבולירט געווואָרן און זי האָט מער נישט געקענט פֿאָרן, בלייבן־דיק אַ דערשיטערטע און אַנטוישטע נאָענט צו אַ נערוון צוזאַמענברוך.

וואָס פֿאַראַ פֿאַטאַליסטישער פֿאַראַדאָקס. צעלינע, די מוטיקע, שלאָגפער־טיקע העלדין, וועלכע האָט זיך נישט געשראָקן פֿאַר דער געסטאַפּאָ און מיט אַזאַ מין ראַפּינירטקייט זיי שטענדיק באַווייזן איבערצוקלוגן — איז דאָס מאָל אומשולדיקערהייט טראַגיש דורכגעפֿאַלן. טראָץ אַלע דורכגעלעבטע גרויליקייט איז די פיל געליטענע פרוי דאָך געבליבן נאַאיוו, נישט וויסנדיק, אַז נישט אַלעמאָל מעג אַ מענטש אויסאינערן זיינע אמתדיקע כוונות און אַספּיראַציעס וועגן דער צוקונפט...

בלייבט נאָך איבער צו האָפן, אַז די דערדריקנדיקע און דערשטוינענדיקע דעציזיע נישט אַריינצולאָזן אין אונדזער גרויס לאַנד אַזאַ מין קאָלירפולע פֿערזענלעכקייט וועט געענדערט ווערן, און די בארופענע אויטאָריטעטן אונ־דזערע, וועלכע זענען בארימט אין דער וועלט מיט זייער מיטפילנדיקייט און הומאַניזם, וועלן נעמען די געהעריקע שריט מתקן צו זיין אַן אויסטערלישע עוולה.

צעלינא קושעמינסקאַ האָט זיך מיט אירע העלדנמוטיקע, טיף מענטש־לעכע מעשים נישט נאָר פֿאַרדינט אַ דערלויבעניש זיך צו פֿאַראייניקן מיטן קרבן וועלכן זי האָט אָפּגעראַטעוועט — נאָר אויך מאַראַליש זיך דערהויבן צו אַ מדרגה, וואָס רופט אַרויס רעספּעקט און באַוואונדערונג און קען נאָר צו־געבן פּרעסטיזש און כבוד דער מדינה אין וועלכער זי וועט איינוואַנדערן...

* * *

תינוקות שנשבו בין הגויים

איינע פון די וויכטיקלעכסטע נאָכווייענישן פון אונדזער פֿאַרניכטונגס טראַגעדיע איז דאָס פּראָבלעם פון נישט אויסגעלייטע אידישע קינדער.

נאָך ביזן היינטיקן טאָג — אַזויפיל יאָרן שוין נאָך דער מלחמה פֿאַרענ־דיקונג — בלאָנקען זיך אידישע קינדער נאָך אַלץ אַרום אין גויאישע היימען און מאָנאַסטירן, נישט וויסנדיק אפֿילו, אַז זיי זענען די איינציקע אַנטרונענע פון חורבן; און די איינציק געבליבענע ביים לעבן אָנצוהאַלטן דעם זכר פון זייערע פֿאַרפֿיניקטע קדושים־עלטערן.

אַוודאי האָבן די אומגליקלעכע טאָטע־מאָמע אין אָנבליק פון גרויזאַמען חורבן אין דער ערשטער ריי געוואָלט ראַטעווען זייערע קינדער פון פיזישן אומקום. אַוודאי האָבן די צום טויט געיאָגטע פֿאָטער און מוטער קודם כל ג׳ע־וואָלט זייערע קינדער זאָלן כאָטש בלייבן לעבן.

אָבער ווער פון אונדז עס איז געווען אין עמק־הבכא און מיטגעמאַכט געטאָ ליקווידאַציעס און אויסזידלונגען ווייסט, אַז אין יענע לעצט־מינוטיקע, אַנגסטיקע אָנשטרענגונגען פון אַוועקגעבן די קינדער צו פּאָליאַקן איז אויך געווען אַן עיקרדיקע, טיפערע כוונה פון איבערלאָזן נאָך זיך אַ געדעכטעניש; פון אינסטינקטיוון, אינערלעכן שטרעבן ס׳זאָל כאָטש בלייבן אַ יורש, וואָס וועט אָנהאַלטן דעם נאָמען און פאָרזעצן דעם שטאַם.

איז עס אַ האַרצווייטיק און אַ דערדריקנדיק געפיל צו דערפאָרן בשעתן אַרומפאָרן איבער די שטעט און שטעטלעך פון פוילן אַז אַ גאַנץ גרויסע צאָל פון קיילעכדיקע אידישע יתומים געפינען זיך נאָך אונטערן אָפּוטרופּסות פון קריסטלעכע אויפּפּאַסער, וועלכע פאָרשווייגן באַוואוסטזיניק די קינדערס פאָר־גאַנגענהייט, און נישט נאָר וואָס זיי גיבן זיך נישט די מינדסטע מי אָפּצוגע־פינען געבליבענע קרובים — שטערן זיי נאָך און באַקעמפן (אין מערסטע פאַלן) יעטוועדער באַמיאונג עפּעס צו טאָן וועגן זייער צוריקקער צום אידנטום.

אין וואַרשע, לאָדזש, קראָקע און אַנדערע שטעט קענט איר איצט אָנטרעפן אויף אַ נייעם וואַריאַנט פון „תינוק שנשבה בין הגויים", וועמענס אינהאַלט איז אַ סמוטנער באַווייז פון אייגנוציקע חשבונות און אומטאָלעראַנץ צו אַלע גע־געבענע הבטחות וועגן בלויזן אויסבאַהאַלטן פאָר די דייטשן און נישט פּרובירן אויסנוצן די סיטואַציע אָפּצורייסן די מאַרט־רער־קינדער פון זייער פאָלק און גלויבן..

אין דער צייט פון מיין באַזוך אין פוילן איז מיר פּערזענלעך אויסגעקומען בייצוואוואינען אַ צוזאַמענטרעף מיט אַזאַ מין בת־קדושים, וועלכע האָט ביז איצטיקן צוואנציקסטן לעבנס־יאָר אירן נישט אָנגעהויבן צו אָנען, אַז זי איז אַ אידישע טאָכטער און דאָס אייניקל פון אַ גרויסן ערלעכן איד און תלמיד־חכם פון וועמענס גאַנצער פאַמיליע ס׳איז אָפּילו קיין שריד ופּליט נישט געבליבן.

יאָנינאַ ק. איז ביים איצטיקן מאָמענט אַ סטודענטין אויפן דריטן יאָר מע־דיצין אין מלוכהשן אוניווערזיטעט. אין קומענדיקן יאָר וועט זי גראַדואירן אַלס דאָקטאָר פון פּסיכיאַטריע. איר פּראָפּעסיע וועט זיין צו העלפן גייסטיק גע־שטערטע מענטשן און זיי היילן פון פאָרשידענע פּסיכישע חולאתן. דערווייל אָבער איז די אינטעליגענטע אָקאַדעמיקערין אַליין אַ היפּש ביסל צעשרויפט פון דער פלוצלינגדיקער אָנטדעקונג, אַז זי, די בלאָנדע הויכגעוואוקסיקע „פאָלקע" — איז גאָר אַ אידיש קינד וועמענס עלטערן זענען אויף אַן אכזריותדיקן אופן אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַציס. לויט ווי מיין איינדרוק איז דאָס געווען, נויטיקט זיך די צוקונפטיקע מעדיצינערין פאָרלויפיק אַליין אין עמעצן, וואָס זאָל איר בייהילפיק זיין איבערצוואוואונדן דעם אויסגעפונענעם סוד און איר מיט אַ סך געדולד דערקלערן אַז עס איז איבערהויפּט גאָרנישט אַזוי שרעקלעך בימינו צו זיין אַ איד. איר דערפאָרענע אָפּשטאָמונג דאָרף זי חלילה נישט אַרײַנ־וואַרפן אין קיין מרה־שחורה אַרויסרופּנדיק אַ מינדערוווערטיקייטס־קאָמפּלעקס.

פאָר גאַנצע אַכצן יאָר האָבן אירע אַזוי געפּופּענע עלטערן — דאָרפס־פויערים אין קיעלצער געגנט — זיך פאָרגעשטעלט אַלס אירע לעגאַלע, געזעצ־

לעכע טאטע־מאמע, נישט געפינענדיק פאר נויטיק כאטש ברמיזה צו דערמאנען אז זי איז נאר אן אדאפטירט קינד. די שלאנקע יאנינא, וועמענס אמתער נאמען עס איז יוכבד, קען זיך עס נישט שענקען. פון איין זייט איז זי דאנקבאר און האט שטארק ליב די מענטשן, וועלכע האבן זי אפגעראטעוועט פון א זיכערן טויט. פון דער צווייטער זייט, ווייניט זי שוין מיט אידישע טרערן, אויפן שרעק־לעכן גורל פון אירע ווירקלעכע עלטערן צו וועמען — ווי זי אליין דריקט זיך אויס — זי פילט זיך צוגעבונדן מיט טויזנטער אומזעבארע פעדים.

איצט קלינגט מיר נאך אין די אויערן דער כאראקטעריסטיש טראגישער ענטפער, וועלכן דאס צארטע מיידל האט דעמאלט געגעבן צו דער דריי־פערזא־ניקער דעלעגאציע, וואס האט זיך מיט איר געטראפן.

— איך מוז האבן צייט צו דענקען! ס׳איז אן אויסטערלישער פלאנטער פון וועלכן כ׳קען זיך אויף אין דער שנעל נישט ארויסווייקלען. מיין תשובה צו אייך איז פארבונדן מיט ערנסטערע דעציזיעס, וואס פארלאנגען ישוב־הדעת.

— איך וויל אבער איר זאלט וויסן אז איך שעם זיך נישט מיט מיין פאר־גאנגענהייט, און איך רעספעקטיר דעם אנדענקונג פון מיינע הייליקע עלטערן פאר וועמענס נשמה וועגן איך וועל ביי דער ערשטער געלעגנהייט אנצינדן ליכטלעך און תפילה טאן.

★ ★ ★

די געשיכטע פון יאנינא ק. איז נאר אן אינצלנער ביישפיל פון אנשטרענ־גונגען מצד יחידים וועמען א אידיש נפש איז טייער, און וועלכע טוען אויף אייגענער האנט דאס מעגלעכסטע צוריקצוברענגען די דורך טרויעריקע אום־שטענדן פארבלאנדזשעטע יתומים צום אידישן מקור.

צום באדויערן ווערט אבער דעם דאזיקן אויסערגעווייניעלעך וויכטיקן גע־ביט פון ראטעוועז אידישע נשמות נישט געשאנקען קיין געהעריקע אויפמערק־זאמקייט, און די לעצטע שאנסן פון צוריקגעווינען די אפגעפרעמדטע קינדער וועלן פארנאכלעסיקט.

צווישן די אלע אפיציעלע אידישע ארגאניזאציעס אין הייגטיקן פוילן איז ליידער נישט פארהן קיין אינסטיטוציע, וואס זאל זיך אינטענסיוו פאר־נעמען מיטן דאזיקן העכסט אנגעווייטיקטן ענין פון הצלת נפשות... עס פעלט דער ענטוזיאזם, עס פעלט די קנאות פון אמאליקע פוילישע אידן, וועלכע וואלטן אין דעם פאל מרעיש עולמות געווען און מיט זייער התלהבות און אפפערווילי־קייט בכח געווען איבערצוקומען אלערליי צוימען און שטרויכלונגען אינם גע־ראנגל צו ראטעווען אונדזערע קדושים־קינדער פון פערמאנענטן שמד.

עס ווערט קאלאמוטנע אויפן הארץ וועז מען זיצט אזוי אין ביורא פון אן אנגעזעענעם אידישן געזעלשאפטלעכן טוער און מען הערט זיינע — אין בעסטן פאל — דעפעטיסטישע השקפות בנוגע דעם דאזיקן גאר ערנסטן און פאר־פליכטנדיקן פראבלעם.

דער יונגערמאַן, וועלכער איז אין טאָג טעגלעכן לעבן גאָר שטאַרק אַקטיוו אין פּראָפּאַגאַנדירן און טאָקע טאָן ממשותדיקע אַרבעט צו פאַרשטאַרקן אַלץ, וואָס האָט נאָר אַ צוזאַמענהאַנג מיט אידישע קולטור און אידישן המשך — האָלט פּערזענלעך זייער שוואַך פון פּרובירן אָפּגעפונען די דאָזיקע „לעצטע מאָהיקאַנער" פון אַן אומגעבראַכטן שטאַם און זיי צוריקקערן צום אידנטום.

— איר פאַרשטייט! — איז ער מיר רואיק אויף אַ פּראָגרעסיוון אופן מסביר זיין אָנשויאונג. — איך בין נישט קיין פּאַנאַטיקער. איך בין אַ מאָדערנער מענטש און נישט קיין שאָוויניסט. און דעריבער, בין איך גאָרנישט אַזוי שטאַרק זיכער, אַז מען טוט דעם קינד (וואָס איז אין מערסטע פאַלן שוין איצט אַ יוגנט־לעכער פון אַ צוואנציק יאָר) אַזאַ גרויאַלדיקע טובה מיטן מגלה זיין אים דאָס ער איז גאָר אַ אידּ; און די מענטשן, וועלכע האָבן אים דערצויגן זענען נישט זיינע עלטערן נאָר פּרעמדע פּאַרשוינען, וואָס האָבן אים אַריינגענומען צו זיך ווען ער איז נאָך געווען אַ פּיצעלע, צוליב רחמנות.

— אמת, אַ סך פון די קינדער, וועלכע געפינען זיך נאָך איצט אין קריסט־לעכע היימען זענען אין אָנהייב נאָר געווען אַ טרוקענער „ביזנעס־דיל" פון אַראַנזשירן אַ באַהעלטעניש פאַר וועלכן די אידישן טאַטע־מאַמע האָבן אַוועק־געגעבן זייערע פאַרמעגנס. אָבער, „מתוך שלא לשמה בא לשמה".

אין לויף פון יאָרן איז אַנטשטאַנען אַן אינטימע צוגעבונדנקייט פון די קינדער צו זייערע אָפּוטרופּסים און עס וועט פאַר זיי זיין אַן אויסערגעווייניקעכער קלאַפּ מיטאַמאָל געווואויר צו ווערן, אַז זיי געהערן גאָרנישט צו דער פאַמיליע וואו זיי זענען אויפגעוואַקסן נאָר זענען גאָר לעבעדיקע יתומים, אָן משפּחה, אָן לייב און לעבן — איינע אַליין אין דער גרויסער וועלט.

אַזוי רעדט צו מיר אַ אידּ, וועלכער איז אַליין דורכגעאַנגען שבעה מדורי גיהנום. אַזוי דריקט זיך אויס אַן עפּנטלעכע פיגור אין דער וועלט פון שעפּע־רישער אידישער טעטיקייט, וואָס דעקלאַרירט זיך אָפּט אַלס אומקאָמפּראָמיס־לעכער מאמין אין דער צוקונפט פון עם ישראל און אין דער אייביקייט פון אונדזערע גייסטיקע וועלטן — אַפילו אין פוילן.

זעט אויס אַז אונדזערע חכמים זענען געווען זייער טרעפלעך אין זייער שילדערן צוויי סימבאָלישע געשטאַלטן און באַגריפן פון אַ „נאה דורש און אַ נאה מקיים!"

דאָס זענען די רעאַליסטישע פאַקטן פון לעבן.

מען קען שטיין אויף עפּנטלעכע טריבונעס און האַלטן פלאַם פייערדיקע רעדעס וועגן ווירדיקע דענקמאָלן פאַרן קיינמאָל נישט פאַרגעסענעם אָנדענקונג פון די אויסגעהרגעטע אידן. מען קען שרייבן וואונדערלעכע אַרטיקלען וועגן דער נויטוועندיקייט פון פאַראייביקונגס מאָנומענטן פאַר אַ מיליאָן אויסגעמאָר־דעטע אידישע קינדער. אָבער ווען עס קומט צו פראָסט פשוטע מעשים, וואָס פאַרלאַנגען אַ ביסל מסירת נפש און קרבנות גרייטקייט — פאַרשווינדט דער פאַטאָס, וועפט זיך אויס דער אייפער און מען באַהאַלט זיך אונטער דער באַ־קוועמער פאַרהאַנג פון פאַרגעשריטנקייט און אויפגעקלערטע אָביעקטיווישטע.

מיינט דען באמת יענער הויך אינטעלעקטועלער עוסק בצרכי ציבור, אַז עס איז פאַראַן אַ הערלעכערע, גייסטיקע מצבה אין זכרון פון אונדזערע קדושים ווי דאָס אויפזוכן, אָפּגעפינען און טאַקע צוריק אַרונטערנעמען אונטער די פליגל פון יהדות יענע פאַרשטויסענע נפשות וועמענס עלטערן זענען מיט שמע ישראל צו די הימלען געגאַנגען אַנטקעגן טויט.

דענקט דען יענער העכסט פּעאיקער כלל־טוער, אַז עס עקזיסטירט אַ פּרעכטיקערער חסד של אמת פאַרן געדעכטניש פון אונדזערע פאַרהיליקטע מאַרטירער — ווי דאָס צוריקברענגען פון זייערע קינדערלעך צום אידנטום?

* * *

נישט נאָר פון רעליגיעזן און נאַציאָנאַלן שטאַנדפונקט וואָלט די „פּדיון־הנפש" אָקציע פון די „תינוקות שנשבו בין הגויים" באַדאַרפן פילפאַכיק פאַר־שטאַרקט ווערן. עס איז נישט בלויז קיין פראָגע פון טענדענציעזן וועלן מציל זיין דאָס אידישקייט פון געגעבענעם קינד. אין אַ גאָר גרויסע צאָל פאַלן האַנדלט עס זיך אויך איינפאַך אין ראַטעוועון דעם אַלגעמיינעם, מענטשלעכן פּרצוף פון אומגליקלעכן יתום, וועלכער איז אַרייַנגעפאַלן אין זייער נישט קאַמפּעטענטע הענט פון „דערציער", וואָס האָבן אפשר גוטע הערצער — אָבער זענען טונ־קעלע „חברה־לייט" פון צווייפלהאַפטער אויפפירונג און אין טייל פאַלן כראַנישע אַלקאָהאָליקער.

אין יענע שוידערלעכע טעג פון אונדזער קאַטאַקליזם, וועלן דער טויט איז געשטאַנען פאַר די אויגן, האָבן אידישע עלטערן נישט געקענט זיין איבער־קלייבעריש אין אויסווייילן וועמען אָנצוגעטרויען דאָס טייערסטע וואָס זיי פאַר־מאָגן. איין אַלטערנאַטיוו איז נאָר דאָן געווען: אָדער מיטשלעפּן מיט זיך די קינדער צום אומקום, אָדער אַוועקגעבן זיי צו וועמען עס לאָזט זיך נאָר, אין דער האָפענונג, אַז עס וועלן געשען נסים און דאָס קינד וועט שוין וועלן עס איז אַמאָל אויסגעפינען זיין ריכטיקע אָפּשטאַמיקייט און זיך אַליין צוריק דערשלאָגן צום שורש.

ווי אַ כאַראַקטעריסטישער עקזעמפּליאַר פון אַזאַ מין קאָמפּליצירטער סיטואַציע קען דינען דער האַרצרייסנדיקער בריוו, וואָס אַ חשובער טאָראָנטער איד האָט מיר כמעט אַ צוזאַמענגעבראָכענער געגעבן. אינם דאָזיקן קורצן, נישט ליטעראַרישן בריוו, וועלכער איז געשריבן מיט פשוטע ווערטער שפּיגלט זיך אָפּ אַ ים פון אידישער טראַגעדיע, באַלייכטנדיק אויך אין אַ געוויסער מאָס דעם טרויעריקן אַספּעקט פון יענע קינדער, וואָס זענען אַרייַנגעפאַלן אין די הענט פון ווייט נישט פּאַסיקע „מחנכים".

דאָס איז דער אינהאַלט:

„טייערער! מיט גרויס פרייד האָב איך ערשט איצט זיך דערוואוסט, אַז איר — דער אייניקער פון אייער פאַמיליע — זענט געבליבן לעבן. צוליב צוויי סיבות פריי איך זיך, וואָס איר לעבט. ערשטנס, וואָס איך קען אייך אַזוי גוט.

צווייטנס, וואָס אויף אייך ליגט אַן אויסערגעווײנלעך גרויסער חוב, וועלכן איר וועט איצט האָבן די געלעגנהייט צו דערפילן.

אַלזאָ: כ׳וויל זיך מער נישט שפּילן און איך טרעט מאָמענטאַל צו צו דער זאַך.

ווי איר ווייסט איז אייער שוועסטער העניע אַוועקגעגנומען געוואָרן אין 1943, איבערלאָזנדיק איר מיידעלע „רישיאַ" ביי אַ געוויסן שוסטער אין לעמ־בערג, וועלכער האָט צומערשט געוואוינט אויף לעוויאַ גאַס און שפּעטער אויף מיאָדאָווע גאַס נומער 2, 4, 6, 8.

ליידער קען איך אייך מיט קיין געוויסע אַדרעס נישט דינען, ווי אויך נישט מיטן פאַמיליע נאָמען פון יענעם שוסטער. איר מוזט זיך אָבער מיט דעם ענין פאַרנעמען וואָרום דאָס קינד האָט אויסער אייך קיינעם נישט אויף דער וועלט.

איר זאָלט אייך נישט אָפּשרעקן פאַר קיין שום שוועריקייטן, ווייל איך האָב מיין קינד, וואָס איז פיל קלענער אויך אָפּגעזוכט און האָב עס שוין מיט זיך. דער גורל פון דער קליינער „רישיאַ" ליגט מיר זייער אויפן האַרצן. כ׳האָב צוגעזאָגט איר מוטער און מיין טייערע חברטאָרין, אַז ווער פון אונדז עס וועט איבערלעבן וועט זיך פאַרנעמען מיטן גורל פון די קינדער, איך, אָפּיציעל אַ פרעמדע האָב אָבער גאָרנישט געקענט אויפטאָן, ווייל העניע הי״ד האָט מכלומרשט דאָס קינד אַוועקגעשאָנקען. איר אָבער — אַלס איר אייניצקער אָנקל האָט די פולע רעכט אָפּצונעמען די פלימעניצע. שטעלט אייך נאָר פאָר, וואָס פאַראַ דערציאונג און וואָס עס קען אַרויסוואַקסן פון אַזאַ הערלעך מיידעלע ביי אַ שוסטער אַן אונטערוועלטניק און אַ שיכור.

איך באַשווער אייך ביים אָנדענקונג פון אייערע טייערסטע, אַז איר זאָלט טאָן אַלץ וואָס איז נאָר אין אייער מאַכט צוריק אַרויסצוקריגן דאָס קינד. שוועי־ריקייטן מיטן דערציען וועט איר לגמרי נישט האָבן, וואָרום איך וועל דאָס קינד גערן נעמען צו זיך.

וועגן אייער משפּחה, ווייסט איר שוין באַשטימט אַלץ... קיינער לעבט נישט! העניע האָט דורכגעמאַכט די ליקווידאַציע פון געטאָ און זיך אַריינגעקריגן אין „יאַנאָווער" לאַגער. פון דאָרטן איז זי שפּעטער אַנטלאָפן, אויף דער גאַס דער־קענט געוואָרן אַלס אידישקע, וועראַנדיק דערשאָסן אויפן אָרט.

דאָס איז די געשיכטע פון העניען.

דאָס קינד הייסט ביים איצטיקן מאָמענט „קריסיאַ". איז אַלט אַרום צוואַנ־ציק יאָר, אַ בלאָנדינקע מיט בלאָע אויגן. דער אויבנדערמאָנטער שוסטער האָט געוואוינט אויף לעוויאַ גאַס און נאכהער האָט אים העניע געדינגען אַ דירה אויף מיאָדאָווע גאַס (לעוויא—טעמפּלען — אינדערהויף אַ קליין געסעלע).

די גרעסטע שוועריקייט באַשטייט אין דעם, וואָס דאָס קינד געפינט זיך אין לעמבערג, צו וועלכן מען קען נישט פּערזענלעך פּאָרן. כ׳האָב געמוזט

שרייבן צום קאמיטעט און מאכן אלץ, איר זאלט זיך מיט דער זאך פארא־
טערעסירן. דער גוטער גאט זאל העלפן דאס קינד זאל צוריקקומען צו אייך".

* * *

גלויב איך, אז מען דארף דאָ מער נישט קאמענטירן, נאר זיך אנשליסן
אין די וואונטשן פון אַ „סיעתא־דשמיא" פאר אלע געליטענע פונם יאמערטאל
און האפן, אז דאס נצחיותדיקע „פינטעלע איד", וואס ברענט אין אידישע הער־
צער וועט מעורר זיין דאס געוויסן, אינספירירן די ענערגיע און צוגעבן מוט
און קוראזש די אלע אומדערמידלעכע טוער, וואס באטייליקן זיך אין דער
גרויסער, דערהאבענער מצווה פון אויסלייזן אידישע קינדער און זיי צוריק־
ברענגען אין די רייען פון אידישן פאלק.

* * *

צוויי שוועסטערלעך

צווישן די אנגעטראפענע אידישע קינדערלעך אין היינטיקן פוילן האבן זיך
מיר ספעציעל איינגעקריצט אין זכרון צוויי מערקווירדיקע מיידלעך פון דער
אנדערער זייט ווייסל אין פראגע. דורך אַ צופאל האב איך זיך באקענט מיט
זייער פאטער אין דער וואַרשעווער פילהארמאניע בשעת די פייערלעכקייטן
לכבוד די אויפשטענדלער פון וואַרשעווער געטא.

אַ הויכער, אַ בלאנדער מיט שפיציקע וואנסעלעך, איז מיר אין אנהויב
לגמרי נישט איינגעפאלן, אז דער דאזיקער עטלעכע פערציק יאריקער יונגער־
מאן איז אויך אַ מיטגליד פון אונדזער „אתה בחרתנו" נאציע. גיכער האט ער
מיר אויסגעזען ווי איינער פון די פילצאליקע פאליאקן, וואס זענען געקומען זיך
באטייליקן אין דער אקאדעמיע לזכר די געטא־גבורים. לויט זיין אויסערלעכער
פיזיאנאמיע וואלט איך קיינמאל נישט געוואגט אים חושד צו זיין אין אידיש־
קייט. אַ שארף פאריסענע נאז, אַ שלאנקער מיט אַ גראדער פלייצע און העלע
אויגן, האט ער העכסטנס געקענט אנגענומען ווערן אלס אַ נישט־אידישער
סימפאטיקער, וואס איז אויך געקומען ערן דעם אנדענקונג פון וואַרשעס געטא־
בונטארן.

מיין מיינונג האט זיך אבער אנגעהויבן ענדערן מיטן מאמענט, ווען איך האב
באמערקט מיט וואס פארא אויפמערקזאמקייט ער האט זיך צוגעהערט צו די
אין אידיש געהאלטענע רעדעס. אזא אינטערעס — האב איך אנגעהויבן טראכטן
— קען נאר ארויסווייזן עמיצער, וואס אדער ער פארשטייט מאמע־לשון, אדער
ער איז באהאוונט אין דער דייטשער שפראך און אריינטירט זיך אזוי ארום
ווען וואס עס ווערט דאָ גערעדט.

לאנג האב איך נישט געדארפט צו וואַרטן, אז די אינטריגירנדיקע מיס־
טעריע זאל זיך אויפקלערן. ווען דער אפיציעלער טייל פון די רעדנער און באַ־

גריסונגען האָט זיך געענדיקט — האָבן זיך צווישן אַנדערע געזאַנגען אויך דערהערט די טענער פון הערש גליקס פֿאַרטיזאַנער לידː „זאָג נישט קיינמאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג"! מיין שכן האָט געקענט די ווערטער פון אויסנ־ווייניק און זיי מיטגעברומט מיט אַן עכט־ווארשעווער דיאַלעקט, אונטער־שטרייכנדיק די „צירהס" און די „יודן" פֿאַרן „גימל", וואָס האָט מער נישט איבערגעלאָזן קיין שום צווייפל, אַז ער איז אַ משלנודיקער.

— אַנטשולדיקט, — האָב איך אים פריינטלעך פֿאַרטשעפּעט. — איר זענט אַ ווארשעווער?

— יאָ און ניין. — איז געקומען אַ אידישלעכער ענטפער. — דאָס הייסט, אורשפֿרינגלעך בין איך טאַקע אַ ווארשעווער, אָבער באַלד פון נאָך דער מלחמה אָן וואוין איך אין פֿראַגע, וואו עס איז לייכטער געווען צו באַקומען אַ וואוינונג.

— איר ווייסט, — האָב איך אים מיט אַ שמייכל מודה געווען — איך האָב איך פֿאַרדעכטיקט, אַז איר זענט אַ ריינער „אַריער".

— איר זענט נישט דער ערשטער און כ׳מיין, אַז אויך נישט דער לעצטער, וואָס נעמט מיך אָן פֿאַר אַ הונדערט־פֿראָצענטיקן גוי. און לאָמיר אייך זאָגן, אַז אַ דאַנק דעם דאָזיקן שקצישן אויסזען מיינעם בין איך אין דער „אָקופּאַציע־צייט" איבערגעקומען סיטואַציעס און אינצידענטן, וואָס נאָרמאַלערהייט, אַלס איד, וואָלט איך אַפּילו נישט געהאַט קיין שאַנס אַרויסצוקריכן פון זיי אַ לע־בעדיקער. אויב איר איילט זיך נישט — און עס אינטערעסירן אייך פֿאַסירונגען פון די „ימי־השואה", וועלכע איך בין זיכער, אַז איר האָט זיי נאָך נישט געהערט — קומט צו מיר אַהיים פֿאַר אַ גלעזל טיי און מיר וועלן זיך אומגעשטערט קע־נען אַדורכשמועסן.

— אדרבא, — האָב איך נישט לאַנג קלערנדיק איינגעשטימט. — מהיכא־תיתי. וואָס קען נאָך זיין פֿאַסיקער אין פֿאַרענדיקונג פונם „יזכור־אָוונט", ווי דאָס פֿאַרברענגען אין דער סביבה פון ווארשעווער לאַנדסלייט און דערמאָנען דעראינערונגען פון פֿאַרשוואונדענעם אַמאָל.

* * *

לויט אַלגעמיינע ווארשעווער באַדינגונגען האָט מיין ניי־באַקאַנטער פריינט געווואוינט אין גאָרנישט קיין שלעכטן אָפּאַרטמענט. דריי צימערן מיט אַ קוך, זעלבסטשטענדיק באָד־צימער און טואַלעט אויפן דריטן גאָרן פון אַ פּינף שטאָ־קיקער געביידע.

— אויף מיין מאַטעריעלער מערכה באַקלאָג איך זיך נישט — האָט ער ווי אַ זאַרגלאָזער געפֿלאַפּלט. — איך האָב אַ גוטן פּאָסטן אַלס פֿאַרוואַלטער אין אַ מלוכהיש געשעפט פון עלעקטרישע אַרטיקלען און איך קען זיך איבערהויפּט נישט פֿאַרזשאַלעווען מכוח טאָג־טעגלעכער עקזיסטענץ. איר זאָלט אָבער נישט מיינען, אַז איך בין אינגאַנצן פריי פון דאגות. איך האָב מיר מיינע פֿראָבלעמען, וואָס זענען אַ סך מער ערנסטער און קאָמפּליצירטער ווי פרנסה זאָרגן.

— קומט וועל איך אייך עפעס ווייזן.

האָב איך נאָכגעפאָלגט מיין מכניס־אורח, וועלכער איז אויף די שפּיץ־פינגער צוגעגאַנגען צו דער שלאָפצימער טיר און זי געעפנט. אין שיין פון אַ קליינטשיק נאַכט־לעמפל האָט ער מיר אָנגעוויזן אויף אַ דאָפּל־בעט אין וועלכן צוויי קינדער זענען געשלאָפן. — קוקט זיך גוט צו — האָט ער מיר אַריינגע־שעפטשעט אין אויער, — דאָס איז מיין פאַרמעגן.

האָב איך אויפמערקזאַם אָנגעקוקט די אין שלאָף פאַרזונקענע קינדער און באַמערקט, אַז אין קעגנזאַץ צום טאַטנס ריין סלאַווישן אויסזען — איז דער אויסדרוק פון די באַהנטע, קיילעכדיקע פּנימלעך אַ טיפּיש סעמיטישער.

— זיי זענען אויס פונקט ווי אייער פרוי — האָב איך צוריק אַרויסקומענדיק פון צימער זיך אָנגערופן. — כ׳האָב גאָרנישט געוואוסט, אַז אין וואַרשע איז אויך מאָדערן אָפּצוגאָלן קינדערשע קעפּלעך אין אַמעריקאַנער סטיל פון „יול ברינער". ווי אַלט זענען דען אייערע אינגעלעך?

פאַר אַ ווייַלע איז מיין גאַסט־געבער אָנטשוויגן געוואָרן. אָבער באַלד איז ער צו זיך געקומען, ביטער זיך צעלאַכט, שאָקלענדיק אומעטיק מיטן קאָפּ.

— יעדער איינער נעמט זיי אַן פאַר אינגעלעך. אומגליקלעכע טעכטערלעך מיינע! קיינעם פאַלט טאַקע ביים ערשטן אָנבליק נישט אין, אַז זיי זענען גאָר הונדערט־פּראָצענטיקע, שוואַרצאויגיקע מיידעלעך. — איר פאַרשטייט — דאָס איז מיין טראַגעדיע. מיינע קינדער זענען געבוירן געוואָרן פולשטענדיק נאָר־מאַל, אָבער אָן אַ שמץ פון האָר אויף זייערע קעפּעלעך.

— נישט פאַראַן קיין הויט און האָר ספּעציאליסט אין פוילן, וועלכן איך האָב שוין נישט אויספֿרובירט אין זוכן אַן עצה עפּעס צו טאָן וועגן דעם ענין. אַלע באַרימטסטע דאָקטוירים שטייען פאַר אַ רעטזלהאַפטער דערשיינונג און שטעלן פעסט, אַז מיינע קינדער זענען אין יעדער הינזיכט אָרגאַניש פערפעקט, אַ חוץ דעם, וואָס אויפן קאָפּ פאַרמאָגן זיי נישט קיין האָר וואָרצלען. לויט די השערות פון גרויסע פּראָפעסאָרן קען אַמאָל זיין, אַז מיינע טעכטערלעכס האָר־לאָזיקייט אין אַ פּראָדוקט פון די אומדערטרעגלעכע באַדינגונגען אין וועלכע מיין פרוי האָט געלעבט בשעת דעם פּינצטערן נאַצי־פּעריאָד, זייענדיק פאַר יאָרנלאַנג אויסבאַהאַלטן אין אַ פאַרעיפושטן קאַרטאָפל־גרוב. די פיזישע עינויים, אומאויפהערלעכע שרעקן און כסדרדיקער הונגער — האַלטן זיי — האָבן געקאָנט עפּעס צעשטערן אינם מעטאַבאָליסטישן סיסטעם פון מיין פרויס קערפּער; און די קינדערס פליכטוואַטעקייט איז מעגלעך אַ פּועל־יוצא פון די יאָרנלאַנגע איבערנאַטירלעכע ליידן, וואָס זייער מוטער איז אויסגעשטאַנען. דער אָפּטער מאַנגל אין אָקסידזשען, דאָס שטענדיקע פעלן פון וויטאַמינען האָבן געקענט גורם זיין אויסטערלישע דעפעקטיוויטעט אינפלוסן, וועלכע טוען אָפּ באַהאַלטענעם שאָדן.

— נו, מילא, — האָט מיין פון האַרצן זיך אַראָפּרעדנדיקער איד אַ בלאַסן שמייכל געגעבן, — אפשר איז עס גאָר אַן אצבע אלוקים מיך צו דערמאָנען

אין מיין אָפּשטאַם? אפשר איז עס אַ צייכן פון הימל, אַז כ׳בין אַן איניקל פון גרויסן חסידישן יחוס און בעל כרחך וועל איך מוזן חתונה מאַכן מיינע טעכטער פאַר אָרטאָדאָקסישע יונגעלייט, וואָס ווילן האָבן פרויען מיט שייט־לען. די פראַגע איז נאָר: וואו נעמט מען אַזעלכע שטייגער התנים אין איצטיקן פוילן? . . .

* * *

אַ גאַנצע „וואַכנאַכט" האָב איך פאַרבראַכט מיט דער דאָזיקער פיל גע־פרוואוטער, האַרציקער אידישער פאַמיליע, וואָס האָט אַמאָל געוואוינט אינם האַרץ פון וואַרשעווער צפון געגנט אויף מילע נומער עלף. (פאָפולערער דורכ־גאַנגס־הויף און באַזאַר פאַראיניקט מיט זאַמענהאָף פיר־און־פערציק). באַגי־נען האָב איך זיי ערשט אָפּגעדאַנקט פאַרן כיבוד, וואַרעם זיך געזעגנט און זיך אַוועקגעלאָזן איבער דער „קערבעדזשאַ" בריק צוריק קיין וואַרשע.

אינם קאַיאָר פון אויפגייענדיקן פרימאָרגן האָבן די פאַרטאָגיקע לערע גאָסן אויסגעזען ווי צעשניטענע וועגן צונויפגעדראָטעוועטע מיט שטאָלערנע טראַמווייי־רעלסן. פונדערווייטנס האָט זיך געשלענגלט די ווייסל איבער וועל־כער וואַרשעווער רעליגיעז־נאַציאָנאַלע יוגנט פלעגט זיך אין ל״ג בעומר שיפן קיין „מלאטשין". אין מיינע אויגן האָט זי איצט מער נישט געהאַט דעם כישוף פון יענע פרייטאָגן, ווען מיר, וואַרשעווער ישיבה־בחורים זענען אין די „בעדלעך" אַריין געלאָפן לכבוד שבת. פוילנס גרעסטער טייך — אין פאַרגלייך מיט דער טאָראָנטער „אָנטאריאָ", אָדער ניו־יאָרקער „האָדסאָן־ריוועך" — האָט איצטער אויף מיר געמאַכט דעם איינדרוק פון עפעס אַ קליין פראָווינציעל וואַסערל.

פונדעסטוועגן האָט יעדער אַנטקעגנקומענדיקער לאַנדמאַרק אין מיר אויפגעוועקט אַ שלל מיט זכרונות. פלעג איך דאָך עפעס אַלס יוגנטלעכער פאַר אַ לאַנגע צייט שפּאַצירן יעדן שבת נאָכמיטאָג אויף די דאָזיקע טראָטוארן, קיין פראָגע צו דער זאַמבקאָווסקע גאַס, וואו עס האָבן זיך געפונען די לאָקאַלן פון השומר הדתי און ברית החשמונאים, אין וועמענס טעטיקייט איך האָב גע־נומען אַזאַ אַקטיוון אַנטייל.

היינט זענען מער נישט פאַראַן זיין פראָגע קיין אידישע יוגנט־אָרגאַני־זאַציעס פון דעם מין.

אין אָנגעזיכט פון די זיך דערנענטערנדיקע, גלאַנציקע קירכס־קופּאָלן פון קראָקעווער פאַרשטאָט, קומט מיר ווידעראַמאָל אויפן געדאַנק די נאַקעט־קייט פון די צוויי מיידלשע קעפּעלעך, וואָס זענען אַזאַ אויסטערלישער „מע־מענטאָ" פון דורכגעלעבטע, אידישע צרות. רבונו דעלמא כולא — טראַכט איך — אַבי איך האָב געמיינט, אַז מיר זענען שוין באַקאַנט אַלערליי עטאַפּן און פאָרמען פון אידישע פיין בימי היטלער. זע איך אָבער איין, אַז כ׳האָב געמאַכט אַ גרויסן טעות מיטן דענקען, אַז כ׳וויס שוין אַלץ וואָס עס איז פאָרגעקומען. מה דאָך איך, וואָס כ׳בין געווען אין געטאָ און אין אונטערגרונט — מעדיטיר

איך שווייגענדיקערהייט — האָב ערשט פאַריקע נאָכט דערפאַרן זאָכן, וועלכע כ׳האָב ביז איצט נישט אָנגעהויבן צו וויסן — מכל שכן יענע מיליאָנען אידן אין דער וועלט, וואָס וויסן נאָר פון דער טראַגעדיע דורכן נאָכדערציילן און דורך דער חורבן ליטעראַטור.

אַוודאי האָב איך געוואוסט, אַז צווישן אידישע דערשלאָגענע פאַסיוויטעט און אידישן בונטאַרישן ווידערשטאַנד זענען אויך געווען אינדיווידועלע פֿרואוון פון געוואַגטקייט אין וועלן זיך ראַטעווען פון אומקום. אידן האָבן זיך געמאַכט אַרישע, פאַלשע פּאַפּירן אויף גויאישע נעמען; באַהאַלטן זיך אין גריבער און בונקערס; געווען אפילו אַזעלכע מענער, וועלכע האָבן אויף זיך דורכגעפירט פלאַסטישע אָפּעראַציעס, בכדי זיך צו אַנטאידישן. אָבער וועלכע פּען איז בכוח צו באַשרייבן יענע סצענע, וועלכע עס האָט מיר אין דער נעכטיקער „ליל שמורים״ געשילדערט די מאַמע פון די צוויי שוועסטערלעך, וועגן אומגלויבלעכן פּאַרפּאַל, וואָס האָט פּאַסירט מיט איר מאַן סוף ניינצן־פיר־און־פערציק אין אַ קליין שטעטל הינטער וואַרשע.

* * *

— געשען איז עס האַרט פּאַרן פּוילישן אַלגעמיינעם רעוואָלט קעגן די נאַצים. מיין מאַן האָט אויף קריסטלעכע פּאַפּירן געאַרבעט אַלס לייטער פון אַ האָלץ־טאַרטאַק, וואָס האָט צוגעשטעלט בוי־מאַטעריאַלן פאַר דייטשע אונטער־נעמונגען. זיין אַמט אין דער האָלץ־בראַנזשע און די גוטע קענטנישן פון דער דייטשער שפּראַך האָבן אים לייכטער געמאַכט אויך דאָס באַווען זיך קיין וואַרשע און צוריק, וואָס ער פלעגט אויסנוצן זיך צו פאַרשטענדיקן מיט אין „מעלינעס״ באַהאַלטענע פריינט און מיטן באַזוכן מיך אין מיין לעבעדיקן קבר אין וועלכן כ׳בין געלעגן. מיט דער צייט איז אים אויך געלונגען אַריבערצוברענגען אינם טאַרטאַק אַריין זיין ברודער און אויך עטלעכע אַנדערע אידן אויף נאָכגעמאַכטע דאָקומענטן, וועלכע ער האָט איינגעאַרדנט ביי פאַרשידענע אַרבעטן. אָבער איז געגאַנגען כשורה און מען האָט געהאָפט בקרוב צו דערלעבן היטלערס געהתמעטן סוף, וועמענס סמנים עס האָבן זיך שוין בולט אָנגעזען.

מיטאַמאָל דערפילט עפּעס מיין מאַן מיט זיין אויסגעשאַרפטן אינסטינקט ווי די יעקישע נאַטשאַלניקעס זיינע אָבסערווירן אים, ווי זיי וואָלטן אים אין עפּעס פאַרדעכטיקט. רוט ער שוין נישט, נעמט באַלד נישטערן און זוכן ביז ער דערוואוסט זיך טאַקע דורך אַ ווינער עסטרייכער, מיט וועלכן ער איז שטאַרק באַפרײַנדעט, אַז דער פּוילישער „וואויט״ (דאַרפּס־בירגערמייסטער) האָט אים אויסגעגעבן פאַרן דייטשן קאָמענדאַנט, אַז ער איז אַ פאַרשטעלטער איד, וואָס איז אַנטלאָפן פון געטאָ. איר קענט אייך פאַרשטעלן ווי אַזוי מיין מאַן האָט זיך געפילט, געוואויר ווערנדיק די „גוטע נייעס״, און דערפאַרנדיק, אַז אין אַ טאָג, צוויי, וועט אַ ספּעציעלע קאָמיסיע אַרונטערקומען דעם ענין צו אונטערזוכן.

עס האָט זיך דאָ געהאַנדלט נישט בלויז אין זיין אייגן לעבן, נאָר אויך אין לעבן פון זיין ברודער, עטלעכע אַנדערע אידן, ובתוכם טאַקע אויך איך

אַליין פאַר וועמען ער איז געווען דער אינציקער פאַרבינדלער מיט דער לע־בעדיקער וועלט.

וואָס־זשע טוט מען? ווי אַזוי געפינט מען אַ מיטל איבערצוצייגן די כיטרע מחבלים, אַז ער איז פאַרט נישט קיין איד. אַלע פאַבריצירטע „קענ־קאַרטעס" זענען דאָס מאָל געווען ווערטלאָז, ווייל מיין מאַן האָט שוין געוואוסט, אַז די תלינים וועלן אים אינפאַך הייסן אַראָפלאָזן די הויזן און פעסטשטעלן צי ער איז געמלט.

ווי אין קדחתדיקן פיבער האָט דער געדאַנק געאַרבעט, אַבער גאָרנישט געקענט אויסטראַכטן עפּעס פּראַקטישעס אויסצומיידן די אָנרוקנדיקע קאַ־טאַסטראָפע. און דאָן האָט אין זיין אָנגעשטרענגטן מוח פלוצלינג אויפגעבליצט אַן אינפאַל, וואָס האָט אויסגעזען פאַנטאַסטיש־ווילד. מיין מאַן האָט באַשלאָסן נישט צו וואַרטן ביז מען וועט אים רופן, נאָר דעצידירט פאָראויסצולויפן די געסטאַפּאָ דעם וועג און אַליין באַווייזן די אומזיניקייט פון דער מסירה. ווי אין די „טויזנט און איין נאַכט" מעשיות האָט ער אין זיין קעלער מאַמענטאַל געגומען עקספּערימענטירן מיט די אינגעווויידן פון פּאַרשידענע עופות. נאָך פילצאָליקע פּראָבעס האָט ער ענדלעך פעסטגעשטעלט, אַז די גראָבע קישקע פון אַ גאַנדז מיט אַ ביסל פודער, קען אים העלפן דורכפירן זיין פּלאַן, פון זיך פאַרוואַנדלען אין אַ הונדערט־פּראָצענטיקן „ערל".

און אַזוי איז טאַקע געשען. אין שאָטן פון טויט האָט מיין מאַן דערפינדן אַ מיטל ווי אַזוי אין משך פון מינוטן, טעכניש זיך צו דעקאָרירן אַלס „טאַנ־דעטנער" גוי.

באַלד נאָכדעם זענען טאַקע אָנגעקומען די דערוואַרטעטע „געסט". אויס־געפינענדיק דאָס, האָט מיין מאַן נישט געמאַכט קיין לאַנגע שהיות. אָפּגעזאָגט שטילערהייט „ודוי" און מיט דער מינע פון אַ באַליידיקטן פּוילישן פּריץ אַוועק גלייך צו דער „אָרטס־קאָמענדאַטור", וואו די גאַנצע באַנדע צוזאַמען מיטן דאָרפס־„וואויט" זענען שוין געווען פאַרזאַמלט.

— דאָנערוועטער! — איז ער מיט געמאַכטער רוגזה אַריין אין אָרטס־קאָמענדאַנטס צימער און אויגנבליקלעך באַמערקט ווי אַ זשאַנדאַרם האָט גלייך איבערגעדרייט דעם שליסל אין דער טיר.

— „וואָס גלאָובען זי דאָס איך בין אין דרעקיקער יודע?"

— „ביטע שעהן" — האָט ער מיט פאַראַכטונג אויסגעשריגן און מיט מכלומרשטער רציחהדיקער פרעכקייט זיך אָנטבלויזט פאַר אַלעמען אין די אויגן. — „היער ביטע"! זינד זי צופרידן?!"

אַ געוואַלדיקע קאָנסטערנאַציע איז אָנטשטאַנען אין צימער. די נאַצים זענען געבליבן זיצן געפּלעפּטע, אָבער נישט אויף לאַנג. אַ מאָמענט שפּעטער זענען זיי צו זיך געקומען און נישט קוקנדיק מיין מאַן אין די אויגן קודם כל דערלאַנגט אַ פּאָר געזונטע כמאַל דעם אָנוועזנדיקן „וואויט", פון וועלכע ער האָט זיך באַלד באַגאָסן מיט בלוט.

— דאָס איז „פּאָלנישער שוויין" פּאַרן אויסקלערן אַ נידערטרעכטיקן בלבול אויף אַ ריינעם אַריער! „פּערשווינדע בעפּאָר דו ווירסט דערשאָסן, דו הונט דו".

איצט האָבן זיי ערשט אַרומגערינגלט מיין מאַן, געגומען אים מכבד זיין מיט „ראַכוואַרן" און אים איבערגעבעטן פּאַרן מיספּאַרשטענדעניש און די אומאַנגענעמלעכקייטן, אונטערשטרייכנדיק, אַז זיי אַליין האָבן באַלד אין אַנהייב נישט געגלויבט אין דעם שמוציקן פּאָלעס „קוואַטשערייען".

— הייל היטלער! — האָבן די מונדורירטע באַנדיטן זיך פּריינטלעך געזאגט, קלאַפּנדיק מיין מאַן גוט־ברודעריש אין דער פּלייצע.

— הייל היטלער! — האָט מיין מאַן ווי אַן אויסגעשולטער אַקטיאָר, צוריקגעגעטפערט דעם נאַצישן סאַלוט, און פּאַררייכערנדיק איינעם פון די געשענקטע סיגאַרעטן זיך געלאָזט גיין אַהיים. אַ גליקזעליקע דערלייכטערונג האָט אין אים געוועלטיקט. כאָטש ער האָט נאָך געשוידערט און זיך געפילט ווי יענער ביבלישער דניאל, וועלכער איז נאָר וואָס אַרויס פון לייבן־גרוב. פונדעסטוועגן איז זיין האַרץ פול געווען מיט שירה און דאַנקבאַרקייט צום באַשעפער, וואָס האָט אים געשטאַרקט מיט גייסטיקער קראַפט, אַזוי מייסטערהאַפט אויסצושפילן זיין ראָל אַ דאַנק וועלכן מיר זענען אַלע געבליבן לעבן.

* * *

אָט אַזעלכע שטייגער געשיכטעס פון כּמעט לעגענדאַרן תוכן קענט איר אָפטמאָל הערן פון צופעליק באַקאַנטע אידן, וואָס איר טרעפט אָן זייענדיק אַלס טוריסט אין היינטיקן פוילן.

דער אויבנדערמאָנטער, אויפטרייסלענדיקער סיפור־המעשה, וועמענס דערציילערין צוזאַמען מיט איר מאַן און אירע צוויי אַריגינעלע טעכטערלעך זענען שוין (לויט די דאַמאָלסדיקע צוגרייטונגען) באַשטימט אין ישראל — אַנטהאַלט אין זיך אַ חוץ די עלעקטריזירנדיקע, דראַמאַטישע מאָמענטן אויך אַ טיף באַלערנדיקן, דאָפּלטן נמשל.

ערשטנס: אַז אידן וואָס האָבן געשטעלט אַ וויידערשטאַנד און נישט מורא געהאַט אָפּצונאַרן דעם פּאַרשאָלטענעם דייטש, נאָר געוואַגט און אָפּילו הפקרדיק — האָבן געהאַט פיל גרעסערע שאַנסן איבערצולעבן דעם גיהנום.

צווייטנס: אַז עס זענען נאָך פּאַראַן אומציליקע עפּיזאָדן פון אידישע לייד און פּיין, וועמען אינהאַלט עס איז נאָך ביזן היינטיקן טאָג נישט פּאַראייביקט געוואָרן אין די חורבן־פּנקסים פון אונדזער טראַגעדיע.

פונקט ווי אויפן שטח פון געוועזענעם וואַרשעווער געטאָ זענען נאָך נישט אַלע חורבות געוואָרן אויפגעגראָבן און מענגעס ווערטפולקייט פון אידישן שאָפן ליגן נאָך צווישן די טרימערן אומאַנטדעקטע, וואַרטנדיק אויף זייער גואל.

אַזוי אויך זענען נאָך פּאַראַן טויזנטער נישט פּאַרשריבענע פאַקטן פון אידישן אויסדויער און גבורה אומבאַקאַנט דער אידישער עפּנטלעכקייט, וואָס וואַרטן אויף „תיקון" רעגיסטרירט צו ווערן צווישן די בלעטער פון אונדזער איינאָפּאישער „עמק־הבכא" געשיכטע — „למען ידעו דורותיכם!"...

לעצטע מינוטיקע איינדרוקן

אַ טאָג פאַר מיין אַוועקפאָרן פון פוילן קיין ישראל (דורך בודאַפעסט, בעלגראַד, אַטענס, ניקאָסיאַ, תל־אָביב) בין איך אַרויפגעגאַנגען צו אַ פריינט זיך געזעגענען און — אָנגעטראָפן אויף אַ סורפריז: אַן אָפשייד־באַנקעט לכבוד דער פאָרזעצונג פון מיין רייזע.

וואָס אַן אמת בין איך נאָך ביזן היינטיקן טאָג נישט הונדערט־פראָצענטיק זיכער צי דאָס מסיבהלע און די געדעקטע טישן זענען טאַקע בכוונה געמיינט געווען אַלס צאתכם לשלום פייערונג פאַר מיינעטוועגן, אָדער — דער ידיד מיינער האָט אין דער לעצטער מינוט באַשלאָסן צו פאַרוואַנדלען אַ צופעליקע גאַסט־אויפנאַמע אין אַ „באַן־וואַיאַזש פאַרטי".

יעדנפאַלס האָב איך זיך דאָך געפילט געשמייכלט פון דער וואַרעמער אויפ־נאַמע, וואָס דער פאַרזאַמלטער עולם האָט מיר געגעבן און גערן זיך באַקענט מיט די נייע מענטשן:

— אייזענשטאָדט;
— וואויציקעוויטש;
— קוואַשניעווסקי;
— סאָקול;
— ווילענסקי;
— ראדזאנאָוויטש;
— קאָזשיקעוויטש;
— לאָסקאָווסקי;
— גרינבערג.

מערסטנס פון די אַרויסגעזאָגטע נעמען האָבן זיך געענדיקט מיט אַ ריין פוילישן „איטש" אָדער „סקי". פון די פנימער האָב איך אָבער געקענט אַראָפ־לייענען, אַז נישט אַלעמענס אורשפרינגלעכע נעמען זענען טאַקע פון שטענדיק אָן געווען אַזוי פּערפעקט פּאָלאָניזירט. כאָטש כ׳האָב געוואוסט, אַז מיין לאַנדס־מאַן אין זיין געזעלשאַפטלעכן סטאַטוס (פאַרוואַלטער פון עטלעכע גאַסטראָנא־מישע אונטערנעמונגען און גאַסט־הייזער) האָט זייער אַ סך נישט אידישע באַ־קאַנטע. פונדעסטוועגן האָב איך געהאַט אַ מאָדנעם פאַרגעפיל, אַז טראָץ דעם ליטעראַריש געראָטן פּוילישן און די אויסערגעווייניקע פאַרנעמלעכקייט, איז דער רוב פון די אינגעלאַדענע גאַסט, מיט וועלכע איך האָב זיך אָפאָרשט באַקענט — אַן אידישער.

און כך הוה.

נאָך די „נאַ זדראָוויעס" און ווינשעוואַניעס, ווען דער עולם האָט זיך אַ ביסל צעוואַרעמט און געמומען צוביסלעך, האָבן אַנגעהויבן נאָכקומען עכט אידישע „לחיימס". עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז צווישן דער גאַנצער גרופּע איז בסך הכל פֿאַראַן איין אמתער פֿאַלאַק, וואָס איז אויך נישט אינגאַנצן „כשר". וואַרום פונקט ווי דער פֿרעמיער מיניסטער פון דער מדינה, גאָמולקאַ, איז ער אויך פֿאַרהיראַט צו אַ אידישע פֿרוי — טאַקע דורך אים אַליין אָפּ־געראַטעוועט פון די נאַציס.

דער דאָזיקער הער אין די אָנהויב פערציקער יאָרן, אַ פֿראָפּעסאָר אויפן וואַרשעווער אוניווערזיטעט, האָט מיר צומערשט אויסגעזען נישט צו זיין קיין צופּיל בּאַרעדעוודיקער. אָבער ווי זאָגט דאָס פּוילישע ווערטל „פּאָזאַרי מילאָן" (אָנבליקן נאַרן), אַ ביסל שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער „פּאָן פֿראָפּעסאָר" איז שוין גאָר אַ ליידנשאַפֿטלעכער שמועסער. האָב איך אים געלאָזן רעדן און ער האָט דערציילט, אַז פון זיין פּריעסטער יוגנט אָן איז ער שטענדיק פֿאַראינטערעסירט געווען מיט דער שיינקייט פון די אידישע ימים־טובים, וואָס אויסער זייער רעליגיעזער סימבאָלישקייט שטעלן זיי מיט זיך פֿאַר פּייער־טעג פון אַרבעט און פֿראָדוקטיוויטעט. — „מיין נייגעריקייט האָט זיך נאָך אָנגעפֿאַנגען אַלס קליין אינגל, ווען כ׳פלעג צווישן מאָל אַ יאָר מיטפֿאָרן מיט מיין טאַטן דעם פֿאַרמער קיין ווארשע פֿאַרקויפן אַ ספּעציעל אידיש אַר־טיקל „שאוער" (גרינס) פֿאַר די „זיעלאָנע שוויאָנטקע" (שבועות) און „פּול־קאָשקעס" (געפֿלאָכטן סכך) פֿאַר די „קוצקעס" (סוכות)".

— אָלס אַ וואַרשעווער דאַרפט איר נאָך געדענקען דעם פֿאַרמלחמהדיקן זשורנאַל „דער רוף פון געוויסן" („זעוו סומיעניא"). איך בין געווען פֿאַרבונדן מיט דער דאָזיקער ערנסטער אויסגאַבע און אָלס אַזעלכער אין די שפּעטער־דיקע יאָרן פיל געלערנט וועגן אידישקייט. ווי איר ווייסט אַוודאי איז די דאָ־זיקע באַלערנדיקע פּובליקאַציע, וועלכע האָט אָפּט ציטירט מאמרים פון תלמוד און פסוקים פון תנ״ך — רעדאַגירט געווארן פון פֿראָפּעסאָר טאַדאָוש זאַ־דערעצקי, דעם גרויסן געלערנטן און הומאַניטאַריער. איך בין באמת שטאָלץ, וואָס אָלס יונגער סטודענט האָב איך געהאָט די ערע מיטצוארבעטן מיט אַ תלמיד־חכם פון אַזאַ קאַליבער. אויב איר זענט אַן אָביעקטיוויסט מענטש דאַרפט איר וויסן, אַז דאָס אינטעלעקטועלע פּוילן איז נישט באַשטאַנען בלויז פון אָזעלכע פֿאַרשוינען ווי דער גלח „טשעטשאָק", נאָר אויך פֿאַרמאָגט וואָגיקע, פּוילישע וויסנשאַפֿטלער מיט ווירקלעכע ידיעות אינם ים פון אידישן וויסן.

— און „ווייס ווערסאַ" — רופט זיך עמיצער אָפּ פון די אַרומזיצנדיקע געסט. — אין יעדער עפּאָכע האָבן מיר אויך שטענדיק געהאַט אין פּוילן אידן, וואָס זענען געווען באַהאַוונט אין „פּאָלאָניסטיק" און טאַקע אויך גאָר היפּש בייגעשטייערט צו דער אַנטוויקלונג פון פּוילישן קולטור־אוצר. נעמט למשל

דעם ערשט נישט לאַנג פאַרשטאַרבענעם פּאָעט, יוליאַן טובים — זעצט ווייטער פאָר דער „צווישן־רופער". — איך דענק, אַז פּויליש לשון און ליטעראַטור וועלן נאָך פאָר אַ לאַנגע, לאַנגע צייט זיין פאַרבונדן מיט די אומגעהויערע גייסטיקע ביישטייערונגען פונם דאָזיקן איד, וועלכער איז דעמאָנסטראַטיוו צוריק אַהיימגעקומען שטאַרבן אויף דער פּוילישער ערד.

— אַז איר רעדט שוין וועגן אידישע פּאָעטן, וואָס האָבן געדיכטעט אין פּויליש, דאַרף מען דערמאָנען איינעם פון די באַגאַבסטע אחרונים פונם אונטערגייענדיקן פּוילישן אידנטום: וולאַדיסלאָוו שלענגעל הי"ד — רופט זיך אָפּ מיין שכנטע פון דער לינקער זייט, אַ לערערין פון אַ וואַרשעווער מלוכה־שער גימנאַזיע.

— „דער כראָניקער פון דער אונטערגייענדיקער שיף" — אַזוי האָט זיך אַליין אָנגערופן דער דאָזיקער מאָדערנער מקונן, וואָס האָט מיט זיין געוואַלדיקער אויסדרוקס־קראַפט פון דער פּוילישער שפּראַך פאַראייביקט אין זיין אָפּגעראַטעוועט שרייבן די טרויעריק אויפשוידערנדיקע מאָמענטן און סצענעס פון געטאָ־לעבן אין זיינע פאַרשידנסטע אספּעקטן. פונקט ווי יצחק קאַצענעלסאָנס „ליד פון אויסגעהרגעטן אידישן פאָלק" — זענען אויך שלענגעלס שריפטן אָן אומפאַרגעסלעך, ברענענדיק לייבן־געשריי אויפן אומקום פון דריי און אַ האַלבן מיליאָן פּוילישע אידן.

די לעצטע אַרויסגעזאָגטע פראָזע וואַרפט פלוצלינג אָן אַ מאָדנע אומעטיקייט. עס דאַכט זיך מיר ווי דער איניציאַטאָר פונם געשפּרעך, דער סימפּאַטישער פּראָפעסאָר מיט דער געקרייזלטער, טונקעלער טשופּרינע, בלייבט זיצן אָפּהענטיק מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן. אַ מערקווירדיקע סיטואַציע — טראַכט איך. — ער מוז זיך אַוודאי פילן „כתינוק שנשבה בין האידן". דער דאָזיקער באַרילטער, שוואַרץ־אויגיקער געלערנטער, וועלכער באַזיצט אַ שטאַרקן סענטימענט פאַר דעם טיפזיניקן, מאַראַלישן קאָדעקס פון יהדות.

די שווערע שטימונג לייטערט זיך אָבער באַלד אויס, ווען מיין פריינט, דער באַלעבאָס, וואָס פרעטענדירט נישט צו זיין קיין אינטעלעקטואַל, מישט זיך אַריין, אונטערטראָגנדיק יעדן איינעם אַ גלעזל טיי מיט צובייסנס.

— לאָזט אָפּ אַ פּאָר מינוט מיט דער חורבן־טעמאַטיק און זייט זיך משמח — וועגדעט ער זיך צו די אַרומיקע.

— פריינט אייזענשטאָדט, זאָגט מיר, איז עס טאַקע אמת, וואָס אַ באַקאַנטער האָט מיר דערציילט, אַז ביי איך אויפן אַמעריקאַנער קאָנטינענט שטייט די האָטעל־אינדוסטריע איין אין אידישע הענט? לויט ווי כ׳האָב געהערט זאָל דער גרעסטער האָטעל־מאָגנאַט זיין אַ איד מיטן נאָמען מ א ט ע ל, וואָס שעמט זיך נישט מיט זיין אָפּשטאַמונג און רופט אָן די גאַנצע נעץ פון זיינע

גאסט־הייזער, וועלכע זענען צעשפרייט איבער הונדערטער אמעריקאנער שא־סייען: מאטעלס.

אין פלוג האב איך געמיינט, אז דער גוטמוטיקער מכניס־אורח וויצלט זיך. אבער באלד האב איך זיך לויט דעם ערנסטן אויסדרוק פון זיין פנים אי־בערצייגט, אז ער גלויבט טאקע באמונה שלימה, אז דאס נאר וואס ארויסגע־זאגטע איז אן אמתער פאקט.

פאר א ווייל האב איך זיך געפילט אומבאקוועם און אין א פארלעגנהייט, נישט וויסנדיק וואס פאראן תשובה צו געבן. נישט וועלנדיק ארונטערריסן דעם פרעסטיזש פון מיין פריינטס אינפארמאטאר, און אליין הנאה האבנדיק פון דעם „מילכיקן טוביה" אויסטייטש, האב איך באשלאסן זיך ארויסצודריי־ען מיט אידישער דיפלאמאטיע און געענטפערט:— די אמעריקאנער אינווע־סט־מענט־קאמפאניס האבן א טבע, צוליב קאנסערוואטיווע ביזנעס־מאטיוון אנצו־האלטן די אלטע נעמען פון אפילו נאר וואס אפגעקויפטע אונטערנעמונגען. אט, למשל, וויסט איר דאך אלע וועגן דער וועלט־באריממטער „מאנישעוויץ" קאמפאני, וואס ספעציאליזירט זיך אויסשליסלעך מיטן פראדוצירן כשרע, אידישע עס־ארטיקלען פאר פסח. פאר מיין ארויספארן פון קאנאדע האב איך געהערט שמועסן, אז די אויבנדערמאנטע, קאלאסאלע פירמע איז אפגעקויפט געוואָרן דורך נישט־אידן, וועלכע האלטן נישט נאר בלויז אן ווייטער דעם נאמען „מאנישעוויץ" — נאר באשעפטיקן אויך ווייטער דעם גאנצן שטאב מיט רבנים און משגיחים אויפצופאסן, אז זייערע פראדוקטן זאלן אויף להבא אויך פאבריצירט ווערן בתכלית הכשרות אפילו למהדרין מן המהדרין.

— א מערקווירדיק לאנד, אייער אמעריקע, פול מיט קאנטראסטן און וויידערשפרוכן, וואס זענען טיילמאל אומגלויבלעך און אומבאגרייפבאר — האט זיך אן אויבנאן זיצנדיקער כעמישער אינזשיניער אפגערופן, מער מיט בא־וואונדערונג ווי מיט קריטיק. — ביי אייך באקן נישט־אידן מצות, איטאליענער טוען אן יארמולקעס און זינגען „כל נדרי", נעגערשע ארקעסטערס שפילן די התקוה און אני־מאמין. אפשר! ווער ווייסט? מעגלעך, אז טאקע אין דעם קאליר־פולן, אמעריקאנער פלוראליזם ליגט דער גרויסער סוד פון אייער שטארקייט — האט ער מיט דעם שמייכעל פון אן אינטעליגענטן בעל־מחשבה צוגעגעבן.

עמיצער האט פארצויגן א ניגון. דער גאנצער עולם האט מיט געפיל אונטערגעכאפט. ס׳איז געווען דאס בארימטע ליד וועגן וואַרשע, וועמענס רעפריין־סטראפע איז מיר געבליבן אין זכרון:

„וואַרשע מיין,
דו וועסט ווידער זיין
א אידישע שטאט ווי געווען!...

בשעת כ׳האב זיך אן אפגעזאגנטער און אנגעוואונטשענער אומגעקערט אין האטעל ארייַן מיט די באקומענע מתנות, א פלעשעלע מאסקווער פארפיום

מיטן נאָמען: „ז'נאָווים גאדאם" (מיטן נייעם יאָר), און אַ פּרעכטיקן אידישן בילדער אלבום וועגן שלום עליכם, אַרויסגעגעבן אין מאָסקווע — האָט מיך נאָך אַלץ פאַרפאַלגט די אומעטיקע מעלאָדיע פונם טיף־סענטימענטאַלן ליד וועגן דעם אַמאָליקן האַלב־מיליאָניקן אידישן וואַרשע, וואָס דער דיכטער איז מבטיח, אַז עס וועט נאָך צוריקקערן צו איר פאַרגאַנגענע גלאָריע און זיין וויי געווען . . .

איז עס טאַקע מעגלעך — האָב איך געטראַכט — אַז די אַרום פיר טויזנט אידישע איינוואוינער אין דער פּוילישער הויפּטשטאָט וועלן נאָך צוריק פאַרוואַנדלט ווערן אין דער ברויזנדיקער און שעפּערישער אידישע קהילה פון אַמאָל? . . .

הלוואי!

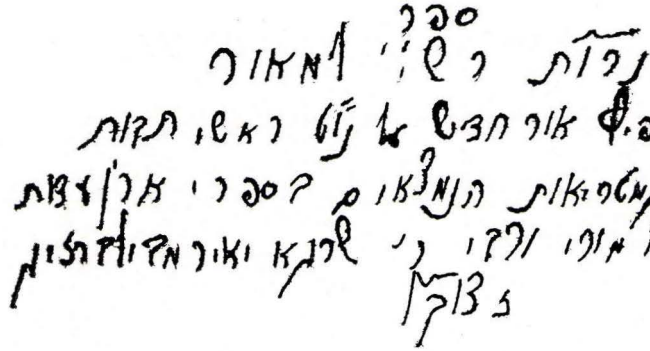
◆ ◆ ◆

דריטע טייל

אַפּגעפונענע מאַטעריאַלן, דאָקומענטן און לידער

„נרות רש״י למאור״ איז דער נאָמען פונם שער־בלעטל וועלכעס איך האָב געפינען אינם בונקער, וואו מיין פאָטער זצ״ל הי״ד איז געזעסן פאַרן אויסגע־ זידלט ווערן קיין טרעבלינקע.

ווי עס איז לעזבאַר פון די פאַר אָנגעצייכנטע ווערטער, זעט אויס, אַז עס האָט באַדאַרפן זיין דער אַריינפיר צו אַ ספר געווידמעט דעם „ביאַלאָבזשיקער״ צדיק ר׳ שרגא יאיר, וועלכן מיין פאָטער האָט שטאַרק פאַרערט אַלס גרויסן הייליקן איד.

לייידער, האָב איך טראָץ מיין נישטערן אין אַלע פאַרבאָרגנסטע ווינקעלעך מער גאָרנישט געקענט געפינען, אויסער אַ פאָר אויסגעפליקטע דפים, וואָס איך בין זיך משער, אַז זיי שטאַמען פון דעם געפלאָנטן, נישט פאַרענדיקטן ווערק.

ברענג איך עס מיטן געפיל פון אַ זון, וועמען עס איז טייער יעטוועדער אות פון זיין טאַטנס שריפטן; און זאָל עס באַקומען אַ תיקון אַלס ערשט בלעטל צווישן די אַנדערע פראַגמענטן פון די אָפגעראַטעוועטע כתבים, וועלכע עס איז מיר געלונגען אַרויסצוברענגען מיט זיך פון פוילן בשעת מיין איצטיקן באַזוך דאָרטן.

זאָלן די אין געטאָ געשריבענע, כולו קודשדיקע שורות פון פאָעזיע און פּראָזע — אין וועלכע מיין הייליקער פאָטער ברענגט צום אויסדרוק זיין לעבנס השקפה פון אומקאָנדיציאָנעלער איבערגעגעבנהייט צום רבונו של עולם — דינען פאַר אַ תמיד׳דיקן יאָרצייט־ליכט נאָך: אָבי מורי אדמו״ר הרב אלכסנדר זושא אייזענשטאָדט, נולד בשנת תרמ״ד ט׳ כסלו; און נאָך זיין געטרייע לעבנס באַגלייטערין, מיין טייערע גאָטטספאָרכטיקע מוטער, הרבנית ליבע אייזענ־ שטאָדט, נולדה בשנת תרנ״א ט׳ תמוז — וועלכע איז פון אָסטראָווטסער געטאָ, אין דער צייט פון דער צווייטער ליקווידאַציע, צוזאַמען מיט אים אַוועקגעאַנגען אויפן לעצטן מאַרש צו דער עקדה.

— דער מחבר

בריוו פון הרב ראָזענבלום

הרב דר. נח ח. ראָזענבלום,
רב דק"ק „בני ישראל",
ברוקלין, ניו־יאָרק*)

ליבער אמנון,

די לענגלעך־שמאָלע פּאַפּיר בויגן מיט די שירים־פּראַגמענטן פון דיין הייליקן פּאָטער הי"ד, געשריבן אונטער אומבאַגרייפלעכע און איבערמענטש־לעכע אומשטענדן אין אַ פּלאַמענדע וועלט, האָב איך געלעזן מיט קדושה־ציטער. איך באַטראַכט זיי ווי יריעות פון אַ געשענדעטע־פּאַרבראָכענע ספר תורה, וועלכע דערמאָנען דעם שוידערלעכן מאַרטירער טויט פון זעקס מיליאָן חנינא בן תרדיון'ס אויף די גרעסטע און גרויזאַמסטע עקדה אין דער געשיכטע פון דער מענטשהייט.

פאַר מיר פּערזענלעך זענען די גוילין־נשרפין־פּראַגמענטן געווען אַ טיפּע עמאָציאָנעלע איבערלעבונג. קוקנדיק אויף זיי האָבן איר מיר אויפגעטויכט פיל דערינערונגען פון דער וועלט פון מיין קינדהייט שוין לאַנג באַדעקט מיט שטויב־שיכטן פון אַ שנעל־לויפנדע צייט. אין דער דאָזיקער וועלט פון מיין קינדהייט האָט דיין פּאָטער זצ"ל געקיניגט מיט שימרירענדן און גלאָר־רייכן פּראַכט און גלאַנץ און האָט מיט זיין הייליקער פּערזענלעכקייט באַצויבערט און דאָמינירט מיין גאַנצן וועזן און געדאַנק. די טראַגיש־פאַרבליבענע שורות האָבן איר מיר אויפגעשטורעמט לאַנג־באַגראָבענע זכרונות, טיף באַהאַלטן אין די ממעמקים־קאָמפּאַרטמענטן פון מיין אונטערבאָוואוסטזיין און

---

*) דעם בריוו פון הרב ראָזענבלום גיב איך — ווי שוין דערמאָנט אין מיין אריגינעם אַרײַנפיר באַלד אין אָנהויב — אָלס הקדמה צו דעם איצטיקן טייל פון בוך, וואָס באַשטייט הויפּטזעכלעך פון מיין טאָטנס אָפּגעפּינענע כתבים.

הרב נח נ. ראָזענבלום איז אַליין אַ צויזמערער איניקל (ר' יחזקאל ראָזענבלום ע"ה איז געווען זיין זיידע), איז אָבער דערצויגן געוואָרן אין וואָרשע, וואו ער האָט געלערנט אין דער מתיבתא און שפּעטער אין תחכמוני אויף גזשיבאָווסקאָ ניינצן.

זיין אַקאַדעמישע בילדונג האָט דר. ראָזענבלום באַקומען אין ירושלימער אוניווערסיטעט און שפּעטער קומענדיק קיין אַמעריקע אין ישיבת רבינו יצחק אלחנן, וועלכע ער גראַדואירט מיט סמיכה און פּאָלנדיקע דיפּלאָמען: מאָסטער אָף אַרטס, דאָקטאָר אָף היברו לאָו, און אַ דאָקטאָראַט אין פילאָסאָפיע (פי.עי.דזש.די.).

היינט צו טאָג געפינט ער זיך אין ניו יאָרק און אויסער זיין רבנות און פּראָפעסאָרן־שטעלע אין „האנטער קאָלעדזש" פּאַרנעמט ער זיך מיט ערנסטן וויסנשאַפטלעכן שרייבן אויף פּאַרשידענע טעמעס.

— דער מחבר

האָבן ספּאָנטאַניש אַרויסגעבראַכט בליצנדע אַסאָסיאַציעס פון דערהויבענע הייליקע מאָמענטן פון תפארת שבנצח און הוד שבמלכות, וועלן מיר אַלס קליינע קינדער האָבן געשוועבט מיט אונדזערע עלטערן אין אַ רוחניות'דיקער אומענדלעכקייט און געקלעטערט אויף דער לייטער פון די ספירות. טראָץ אונדזער קליינעם פאַרשטאַנד און נאָך ווייניקער ערודיציע אין קבלה און חסידות האָבן מיר אינטואיטיוו געשפּירט ווי מיר שטייגן אַלץ העכער און העכער אויף דער קאָסמישער לייטער פון דעם סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה, גרייכנדיק אין אין־סוף.

דיין הייליקן פאָטערס כתב האָט פלוצלונג פאַר מיר רעקאָנסטרואירט און ווידער אויפגעלעבט די דאָזיקע מאָמענטן מיט זייער גאַנצער פאַרבונדנקייט און אַלע זייערע דימענסיעס. די געשטאַלטן, די פסיכאָלאָגישע איבערלעבונגען, די אויפפאַסונג און אַפילו די זמירות ביים דאַוונען און „ביים טיש". קלאָר און דייטלעך קלינגען נאָך אין מיינע אויערן די טענער פון פרייטאָג נאַכט, וועלן דיין פאָטער זצ"ל האָט ביי קבלת שבת אַריינגעזונגען אין ארון קודש דעם זוהר פראַגמענט „כד עיל שבתא" פון כגונא און ווי מיר אַלע מיט טיפער ערנסטקייט האָבן מיטגעזונגען דעם זאַץ „ואתעטרת בכמה עטרין לגבי מלכא קדישא". מיר האָבן געפילט דאָס ווי מיר אַלע שטייען אַרום דער הייליקער שבת מלכתא, וועלכע איז באַצירט מיט די שענסטע און קאָסטבאַרסטע אויסשטאַטונגען פון דער וועלט און דיין גרויסער פאָטער איז דער וועלכער האָט אַרויפגעלייגט די הייליקע קרוינען אויף איר פראַכטפולן מאַיעסטעטישן קאָפּ.

נאָך איצט פיל איך די מיסטישע שטימונג און די סודותפולע אַטמאָספערע, וועלכע האָט געהערשט אין דעם כמעט פינסטערן בית־המדרש שלש־סעודות צייט ביי דיין פאָטערס טיש. די טענער פון „בני היכלא דכסיפין למחזי ויו דזעיר אנפין" קלינגען נאָך שטאַרק אין מיין זכרון. דאָס איז נישט געווען קיין סתם זמירות אָדער סתם שאַבלאָנישע דבקות, וועלכע פראָפעסיאָנעלע שרייבער וועגן חסידות שילדערן און מאָדערנע, כלומרשטע חסידים פראַקטיזירן און אַזוי גערופענע נעאָ־חסידים אימיטירן. די אַטמאָספערע ביים שלש־סעודות ביי דיין גרויסן פאָטער איז געווען אַ נומענאַלע רעאַליטעט דלא אפשר למפרט בשפוותא. טראָץ אונדזער יוגנטלעכקייט האָבן מיר דאָך געפילט, אַז דאָס איז געווען אַ מאָמענט פון רעוא דרעוין, פון שמים וארץ קא נשקי אהדדי.

אין מיין קינדערישער פאַנטאַזיע האָב איך ממש געזען די פאַרבענקטע בני היכלא, וואָס באַגערן שמערצלעך צו זען דעם מיסטעריעזן מאַיעסטעטישן געשטאַלט פון זעיר אנפין. די בני היכלא האָבן געהאַט קאָנקרעטע געשטאַלטן. זיי זענען געווען נישט אַנדערש ווי מיין פאָטער ר' מיכאל ראָזענבלום זצ"ל, אברהמ'לע לערנער, מאיר ראָזענבערג, משה'לע זלאטעס (לעווי), שמעלקע נתן דוד מורה הוראה'ס, אברהמ'קע פריד, מענדל האָראָוויץ, נתנ'לע ראָזענבערג, אברהמ'לע יוסקע מינצס, אליעזר ברוקירער, ר' משה כעלעמער (אייזענשטאַדט), אלתר־אליעזר און ישראל מאיר אָרנשטיין א.א. מיט זייערע שטריימלעך ווי קרוינען און זייערע זיידענע קאָפּאָטעס ווי קעניגלעכע רעגאַליעס אַרום דיין

פאטערס שטול האבן זיי אויסגעזען ווי די מלאכי השרת, אַ פמליא דארעא, וואס רעפלעקטירט און שפיגלט אפ די פמליא של מעלה.

זעלבסטפארשטענדלעך, אז עס איז מיר אוממעגלעך איצט צו שרייבן, בפרט צו באשרייבן, די אלע מאמענטן. עס איז אפשר אַ חילול הקודש צו שילדערן אזעלכע מאמענטן אין אַ פשוטע פראזאישע טאג־טעגלעכע שפראך. דאס זענען געווען מאמענטן, וואס האבן געדארפט אַ ישעיהו אדער יחזקאל, וועלכע קענען אין קורץ געפאסטע זאצן באשרייבן „מראות אלוקים". אמווייניקסטן, אַ ר' נתן, וואס האט געקאנט פנימיות'דיק באשרייבן מאמענטן און זכרונות פון ר' נחמן בראסלאווער. ליידער פארמאג איך נישט קיינע פון די אייגנשאפטן. די פאר פאראגראפן וועלכע איך האב געשריבן זענען אַ רעזולטאט פון דעם ברוך פון אַ דאמבע אין מיין אונטערבאוואוסטזיין, וואס דיין פאטערס שירים־פראגמענטן האבן פארורזאכט.

איך האף אבער, אז דו וועסט מיט דער צייט זיין דער וועלכער וועט זיך מיחד זיין מיט די זכרונות פון אונדזער בשותפותדיקער קינדהייט און מיט דיין זשורנאליסטישן טאלאנט און דיינע טיפע יוגנטלעכע איבערלעבענישן וויד־מענען אַ ספעציעלן ס פ ר (נישט סתם אַ בוך!) צו דיין הייליקן פאטערס אייגנארטיקע חסידות אויפפאסונג, וואס איז געווען געוואגט, טיף, רעווואלוציאנער אין מהות און אין תוכן. דיין פאטער מיט זיין קליינער גרופע פון גייסטיק־גרויסע מקורבים האבן זיך געשטעלט די אויפגאבע פון ריין מאכן דעם וועג וואס איז געשאפן געווארן דורך דעם בעש"ט און געהייליקט געווארן דורך ר' נחמן בראסלאווער און וואס האט געברויכט פירן צום אחרית הימים. דאס געוואגטע צוזמערער חסידות איז געווען אַ פרואוו צוריקצוגיין צום אורשפרינגלעכן קוואל פון נחל נובע מקור חכמה.

אויב דו וועסט קאנען באשרייבן די אייגנארטיקע חסידות באווענונג, וואס האט זיך קאנצענטרירט ארום דיין פאטער הי"ד און אין וועלכע מיין פאטער זצ"ל מיט אַ צאל אנדערע יחידים האבן גייסטיק דינאמיש מיטגעווירקט, וועט דאס זיין איינע פון די שענסטע עפאפייען פון רעליגיעזע באווענונגען בכלל און פון חסידות בפרט און וועט האבן אַ קאלאסאלע וויכטיקייט און באדייטונג.

וועגן די עצם פראגמענטן פון די שירים פון דיין פאטער איז זייער שווער ווי געהעריק אפצושאצן על רגל אחת, ספעציעל ווען נישט אלע שטעלן זענען לעזבאר און די געניוע צייט פון זייער קאמפאזיציע איז נישט באקאנט. אין אלגעמיין דענק איך, אז מען קאן נישט צוטרעטן צו די שירים מיט געווינלעכע קאנווענציאנעלע ליטעראריש קריטעריען. די שירים פון ר' ישראל נאדשאראַ און הרב קוק זצ"ל קאנען נישט געמאסטן ווערן מיט די זעלבע מאסן ווי די פאעמען פון ביאליק אדער טשערניכאווסקי. בכלל געהערן די שירים צו אַ גאנץ אנדערע דימענסיע — די דימענסיע פון קדושה. די צייט און די אומשטענדן אונטער וועלכע זיי זענען געשריבן געווארן שטעלן זיי אין אַ באזונדער־רער קאטעגאריע און ליכט. דער עצם פאקט וואס דיין פאטער האט געשריבן שירים פול מיט געגועים און בענקשאפטן צום רבש"ע אין אַ צייט פון הסתרת פנים איז פון אומגעהויערער וויכטיקייט.

אין דער שוידערלעכער תקופה, וועלן אין יעדן האַרץ און מוח האָט געעג־ בערט די פּראַגע אי אלוהינו צור חסיו בו, האָט דיין פּאָטער זצ״ל געשריבן שירים פול מיט ליבע, איבערגעגעבנקייט און אָפּפערווויליקייט צו גאָט.

אערוג לך
כצמא למים
אהמה לך
כגמול לשדים (נד)

עס איז אומבאַגרייפבאַר ווי אין חשכות פון געטאָ, אין דעם גיא ההריגה און אין דעם גיא צלמות, וואו טויט און אונטערגאַנג האָט געהערשט, האָט דיין פאָטער געזען נישט קיין דינין תקיפין, נאָר רחמים און געגאָד. אין אַ צייט פון גרויזאַמען קאָשמאַר וועלן מחוץ תכלה חרב ומחדרים אימה האָט ער געפילט די גליקליכקייט פון התגלות. נישט די שאַרפע שוועכט פון מלאך המות האָט ער געזען אין דעם טויט־פינסטערן געטאָ, נאָר גאָט ב״ה אַליין האָט פלוצלינג אים באַזוכט און דערפרייט:

חיי העצובים
איך האירו
בשעה שהרגשתי
אותך במגורי (צב)

מעגלעך, אַז די השקפה פון שלמה אבן גבירול וואָס האָט פאַרטיפט דעם תהום צווישן הימל און ערד, גאָט און מענטש, האָט אויך דיין פאָטערס וועלט־ באַגעם באַהערשט. וואָס פינסטערער די וועלט, אַלץ ליכטיקער דער הימל; וואָס פיינלעכער דאָס לעבן, אַלץ גלאַררייכער דער טויט, וואָס מיינט דאָס אייביקע לעבן.

עולם האצילות
כבזיקים יאסרני
ועולם השפל
כלבוש מעניני (קב)

בעיני זכוכית
אראה החיים
רגלי בארץ
וראשי בשמים (קו)

איך גלויב, אַז אַ ספעציעלע שטודיע דאַרף געמאַכט ווערן פון די גוילין־ נשרפין שירים, וואָס וועלן מיט זיך פאַרשטעלן אַ נייע אויספאַסונג, וואָס רעלי־ גיעזע אידן האָבן געפילט אין די לעצטע מאָמענטן פון דער גיגאַנטישער עקדה, וועלן קיין מלאך איז נישט ערשינען פון הימל רופנדיק צום תליון „אל תשלח את ידך אל הנער ואל תעש לו מאומה״. אפשר איז נישט „דאָס ליד פון אויס־ געהרגעטן אידישן פאָלק״ פון יצחק קאַצענעלסאָן דער אמתער אויסדרוק פון יענער צייט, נאָר די קדושה־שירים פון דיין גרויסן פאָטער.

אשיג העמקות
שבשירי מלאכים
ואפשרות לקפוץ
חיים לנצחים (קי״ט)

באַגרייפנדיק די טיפקייט פון מלאכים געזאַנג האָט ער, און פילייכט טויזנטער אַנדערע הייליקע אידן, נישט געפילט דעם שאַרף פון מעסער אָדער דאָס ברענענדע פייער, נאָר די גרויסע געטלעכע אייביקייט, דעם נצח נצחים, וואָס נישט דער שונא און נישט מיר פאַרשטייען. זיי זענען געהיילט געוואָרן אין דעם פייער ווי די מלאכים אין נהר דינור און נישט די טמא׳דיקע קולות האָבן זיי געהערט נאָר דאָס געטלעכע הימלישע געזאַנג.

נטבלתי בעיניך
כבנהר דינור
והתענגתי מקולך
כמנבל וכנור (קנג)

נטהרתי מקרניך
כבנחל מים
ובכל עצמותי
הרגשתי חיים (קנד)

נצרפתי באורך
כבאגם טהור
ונהפכתי ונהייתי
נר למאור (קנה)

נתעטפתי ברוחך
כטובל במקוה
ויצאתי משם
בבטחון ותקוה (קנו)

◆ ◆ ◆

כלומר כי אשה
יכבה את
חזון קדושת
האיש
אשר שאלוהו
על המעשה

כד.
חוץ מה בידוע
אודות האיש
שהוא אמיץ
ואוהב

כה.
את תלבושתו
ומנעליו
מכאות פטיש

כה.
מה אמרו
סתם המוסר
כשכבה שאומה
מלוחם שומה.

כו
כזכות זו
את עבודה
כשכבה בקדה
הוא נמצאה

כז.
כמה מצוות
אישה אוהבת
לבשות אותם

ויבוקש ויענו
כג.
הנמנו בכתובות
שמשו הנוחות
הנעוני לאכזן
שאוהבים בלמות.

כד
בשו כפתורה א"י
המאוהב לבנקות פ"ל
פעם נולות
פעם תקלסי.

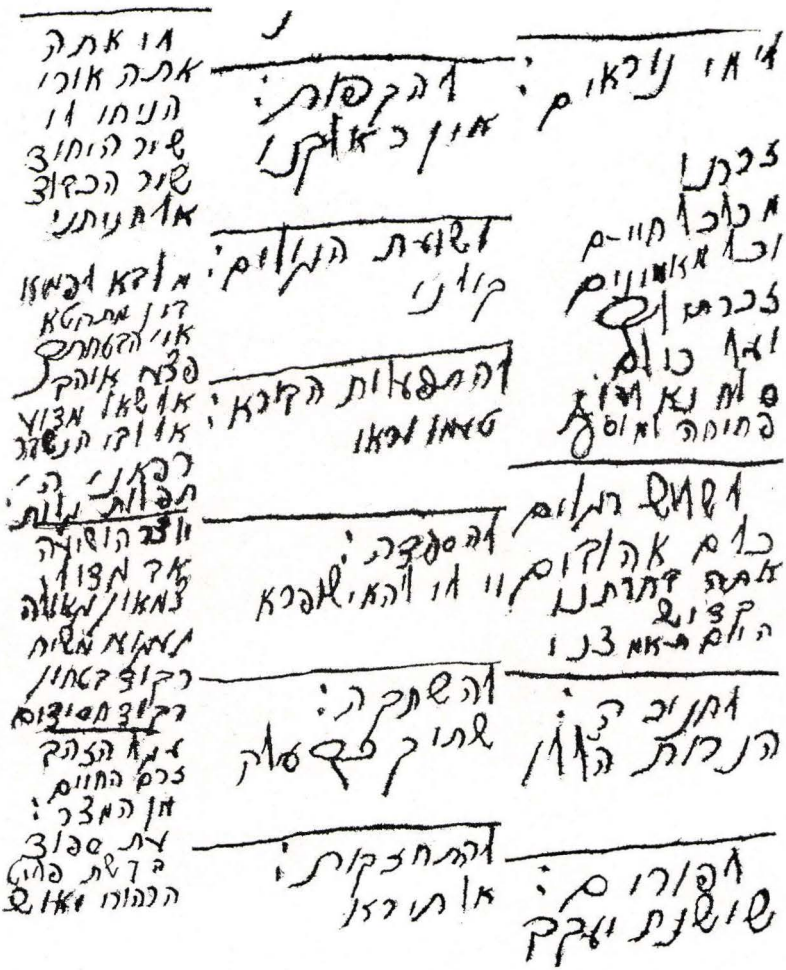
כה.
כותב מתבוסס
בקשאון מתפכת
ניצא אוסת
ובעצא תשבת

כו.
מהבושלם הנעדר או"ל
ואותם תשפיה
ונתלהוט בקסקי
מאות הפלגות

כז.
אמן מלים
לחוים בפשוטים
שבך מתעוהם
שחוים ושוטים

כח.
אולם המצוות
בקניקים ואסרני
ואולם תשפל
בקשר מאתני

כמי

פון לינקס אויפן פריערדיקן בלעטל ווי אויך אויף דער דאָזיקער זייט, געפינט זיך אַ רשימה פון ניגונים, קאָמפאָזיציעס און שירים, וועלכע מיין פאָטער ע"ה האָט געשאָפן. טייל פון זיי, ווי צום ביישפיל, „כד עיל שבתא", „עצו עצה", „והיה ביום ההוא", „אנא ה' ", „ענני אלוקי", „אל לבי הנשבר", „רפאני ה' " און אַנדערע, האָב איך אָפגעפינען און ברענג זיי טאָקע אין איצ־טיקן טייל פון בוך. ליידער אָבער איז די מערהייט פון די אויסגערעכנטע זאָכן פאַרלוירן געגאַנגען. דאָך ברענג איך די פולע ליסטע אַזוי ווי כ'האָב זי גע־פינען, ווייל זי באַלויכט אויף אַ באַזונדערן אופן דעם געמיט־צושטאַנד פון מיין טאַטן זצ"ל, וועלכער האָט אין יענע פינסטערע מאָמענטן פון זיין באַהאַלטן אין בונקער געגומען „סטאָק" פון זיין גייסטיק פאַרמעגן.

—א.א.

ערנט אלוקי.
(פ ו ט)

א.
ערנט כל אדמת
קדך המורי;
קרבני נאצי
ומחומק קש קצה.

ב.
ערנט כל בתק
ערו המלקת;
שואה תתנוני,
כי אלה לכון.

ג.
ערנט כל ויבק
קדות אל;
שתה, לי:
מקן זבל.

ד.
ערנט כל משת,
קצב תוכך;
ושאר נפש
משטן ואוכך.

ה.
ערנט כלאומן,
זאתה הקטרת
והי לכוחו:
כלאכון כפרכת.

ו.
ערנט כלוסף
ביות האטונים;
והצלבן, מקדושים
הקלעתם יסורים.

ז.
ערנט כלזוב,
קדחו אשאון;
פצני מאוביו,
ואוכך צהוב.

ח.
ערנט כלוגה,
קמרת הדמית;
על צוב נשחתו,
מת עם ושלגה.

ט.
ערנט כלניאו,
קמוך אכולית;
ושאלני מלבושים,
תאבוקים החוית.

ערנט כלבזיקים,
חסופים ושלוטים;
ויתקבץ עמק,
כל אקדוקים.

אות ב שאות תלא

די נעכסטע פיר־און־צוואנציק דפים זענען אויס צו זיין פראַגמענטן פון פריער דערמאַנטן, נישט פאַרענדיקטן ספר „נרות רש״י למאור״.

א. קראשות דרא קומַ מלכות כמר
" " " צוותי כקו אשו זתרא (מספרת לאחר
" קסא צוותי כקרו
" אלקום קומַ ולסו
" תשמום מי' כקי בקוקא
" צוכ מי' כקי
האוכ מי' כקי
ו " והו אוכ מי' אלקוו ורקא
" את צוכ מי' הו והצא הנלוא מספר המלכה
ו " ויכא אלקום את האוכ כו שלך סת כך מחיא
ויא שעו מי' הזך שמאו
ו ו ונהכ ולצא מאבן מי' כקי אלעלכ
ו ו ונהכ ונצא מאבן מי' כך אמו כך הסו
" " " " סדו ולכך
א קראשות ני והשלשך נון סלא רשם חכמה
א: קראשות דרא מי' וחזו הקלום האכ
א קללת הדו הקלום האכו הקו
ג: שם חם ופת מי' שאכלך מ לכות
ב: הכו לכך ולחו בשלך ואכו מאבך בת לך לך
ה: שלהבלות מי' חמלך שנכ

ומתבוננים על תלונם
" מרט אותו טרם
ו. פת לחם על שאו כלא
" אלוה על זונה
" פת על תלמוד
" אחב תדכו על ובר טוב ובר רע
ג. תקנון על מגה כלפו תסך
ט: " צבת לו השמש על עוד מלך ישראל
" ויפעל המקום על קולה' של העיר
ו. מלאכי נוט לדות מתשקות דלת אוש
" דאב שקר על קאל ישראל
" ויפעל המקום מי על מלמד מה
ו. ויקח נוט ובואו ולוקח קטוא חיק
שם: בלקטות על תוכה ביואום וכתובים
ואת כו טוב המוצאן מי לו שמור ונוק אבום
שם. בשעה כלם מתנה אלקים מה מי ל' ' ' אב.
שם: רעיו על ת
" אלהקו הנקיוא כי כו כלטוק על ת
טו. ואמוק תכיון אומי הוט ומות מוות תדכון
ויה עות ויש ח ויוניו ת. נ. כ.

יג: תורה ניתן בסיום כי אין
יד. המחבר שבחר לכתוב ניתן יוסף והובה
טו: אחרי ניתן תכונה קונה
טז: אמון אוהב ניתן ושקד אהוב
יז: שם נקם ניתן תכונה קונה
יח. ניקם מלשון תפיסת את אותו
שם שם ניתן כעס
שם: נתקת שם ושרת מאכלת את עלות
שם: שמות ניתן שלח מצות ותורת
כה. הלחת לפרתם ניתן תאוה מצות בחולנתמוו
שם משכנו ניתן תי
כו: ושקד ושבו ניתן שוב ויקא
שם חמש נבחרת ניתן קלקת אש
כז. מלה ניתן אות
כח. אם אפשר שאין ניתן אשה מתכוו שם תשבו
ל: לקרת אהוב ניתן אוהבים אהוב ושקד אהוב
לג. ה בשום לחם מן השמים ניתן את זאת תפלה
לה: טל ניתן ה אחד
לו. מטר ניתן תסב אל
לז. מוב של תסב ניתן שמועה

שלח את הנוא מלך אוא
אויקוו אלדוש ב שכר
אותה ה ואלים תשלח
ג שנת קדו תת מקדש
ד שנת קה תתקדש
שור אתיוז ולדא
וולם שכלו שדת
הנחמן הנוא ונתונו
וולם שכלו שדת
א שנת קה תתעלה
ב שנת קדו תתבראה
ג שבונתק קה תושא
ד שפונתק קה תעאן
ושדת תשודה לתשלחן
מ שלוק קיתו כפותם
קולנאו בנחויא
סנה מד אם האוחמות
מי אם הבולד
אלור ב נת שדת

אי משנק בלאו אוכות לכן דמיהו בשאוא

כאי שלאא פיהו קקקא לוטאו והאו מקבל כיולי בקבוקון ב

אי אם והו חטאוב כשנים הללו שמצרות

אי אומר לאדם קדש אשה איך שיכאנת

בתקופת תאנ צוקא ולא למוכש תאנ

כי אונקי תבו למשבו הו אנייהו בקבוקשתר קצלאן אי

הא׳ תת צרתי

כשישמעו תלקו ושומה לו באזניהם
ר׳ ש שן ו שם כלותיו/ כשנו מאנית מבחי

קריק ה׳׳ו, שמע אשר וקללוהו לאמת

אין קץ
או לאן הארץ ומאז כאה ומן לאן קליקא בפחות סם
מרזם ותא נהוכ קאנאת אשתי

מקוכ תשעורו שקמשיה דאק

ויקרא רבה פרשה ל"ג סי' ג

ר' אלעזר המודעי פתח [שיר השירים ז, ב] "מה יפו פעמיך בנעלים בת נדיב", כשהיו ישראל עושין רצונו של מקום היו פעמיהן יפות כשהיו עושין רצונו של מקום היו פעמיהן מכוערות

ר' יוחנן פתח [שיר השירים ז, ב] "חמוקי ירכיך כמו חלאי מעשה ידי אמן", כשהיו ישראל עושין רצונו של מקום היו ירכיהן יפות כשהיו עושין רצונו של מקום היו ירכיהן מכוערות

ר' יהושע בן לוי פתח [שיר השירים ז, ב] "שני שדיך כשני עפרי תאומי צבי", כשהיו ישראל עושין רצונו של מקום היו שדיהן יפות כשהיו עושין רצונו של מקום היו שדיהן מכוערות

ר' אבהו בשם ר' יוחנן פתח [שיר השירים ז, ב] "צוארך כמגדל השן עיניך ברכות בבת רבים", כשהיו ישראל עושין רצונו של מקום היו צוארן יפה כשהיו עושין רצונו של מקום היו צוארן מכוער

ר' יהושע בן לוי פתח [שיר השירים ז, ב] "אפך כמגדל הלבנון צופה פני דמשק", כשהיו ישראל עושין רצונו של מקום היו אפן יפה כשהיו עושין רצונו של מקום היו אפן מכוער

המקום מצות בזבות כתשובה עוכה
ומשמשין אותו שני אלפים וד' מאות
אנשים שנאמר והיו דולם ההוא והתצוקקו
עשרה אנשים מכל לשונות עולמות ואחזו
בכנפים היהודי אנשים מכל אומה והיו
שנים קבוצין אחד ואחד כנפות ד' אלפים
וד' מאות (בסורה בב ת' דשם בא)
סגולת התפלה קבועה אז ובאו בלה
ראוניך וכאו' מאשה בכל לבבך
שפו' תלמוד של הכמה ואקרא אל כל
עבודתי והכוונה ולא מקרא מה שאנו עכו
(ש-ם בב יא)
ר' מנוחת תואר נ' ש' דשם הכמה
ובאון דוני (בשעשוע מצלחו עולם לאה
בבוכה אודה בקבקת ובשר מאכף
דבשרת)
ר' נח מאמר או פרק ו— וכן בראון
עדוק עד של מעלה ושל מטה ותמצא
סגולת שורה דם עוב מעלם מצוני דמי
עו בקלות שם נפלה לנסב נפוש עלה

אם עפּעס תּוכלו מיינע ווערטער בעזונדערס
(פּרובּירט בכלל)
מאַכט אַ בּית ווּ מען קען זיך אַרומדרייען
אַ טיש אַ שטול אַ בּעט
אַ קלאַפּ אַ שיין ווערטל
אַ הכנסה קיין אַזעלכע אָדער אַנדערע
אַ פּרנסה
אַ גאַנצע
אַ פּרנסה
אַ גבֿורה
אַ גבֿורה
אַ גבֿורה

ראַטן / ממשלה הימיקאַ קריטיקה
צו מיטסיק / זאָלן הם בעזה לָן שאָלמו
נאשת זאָא ר׳ קיד חושף פרוֹ
ראַטן / פאַמיליע, זאָלן שוין שוין אויפֿן
שיינע לעבעדיק לעבעדיק הם אין אחת
קריזו שאָוף וכו׳ אויפֿן אויפֿן
ר צבורה לָן קיין אַמעריקע
כיפּה מיטל שוין זי קיילה אַנקלאַגן
צו אויפֿן שרוי חו ווערן / לָן שיין
ווי, כעמל ארשות עקובות אין
נויא מוישק דן / קיילה זי ארשות
קשיבה וכו׳ נישט /
מו שאָולן אַלע יאָם פֿלוים אויפֿ נעט /
מוים וחורבה כו מוים אַ׳מעריקע
אלקים שם לָן פֿרוֹ קיין הכוונות
ראַטן / כולה ואַנין ניאה ר׳ שיין
וויפֿה ראַטן, פֿוך אַלאַסקע וסף שיין
שלה וכו׳ שאָו בא ממשלה קריקע ך׳ש
שלה כו נישט מכשלות קוים אויך
ושם פרק זאַ מיטשה קריקע וכו׳ וכו׳ שיכשלו

דאָס מיסטעריעזקייט פון מענטשלעכע שטרעבונגען

אַ געדאַנק, אַ מאמר פון מיין פאָטער אדמו״ר הרב אלכסנדר זושא אייזענ־שטאַדט הי״ד, געזאָגט איידער ער איז דעפּאָרטירט געוואָרן פון אָסטראָווצע קיין טרעבלינקע:

— גרויס איז דער „הו־האָ" אינם היינטצייטיקן טאָג־טעגלעכן לעבן. נאָך קיינמאָל איז דער מענטשלעכער עקזיסטענץ נישט געווען אַזוי אימפּעטיק ווי אין אונדזער תקופה. נאָך קיינמאָל זענען מענטשלעכע אַמביציעס צו דערגרייכן וואויל־טאָג נישט געווען אַזוי שטאַרק ווי אין אונדזער עפּאָכע...

יעדער איינער פון אונדז קאָן אין זיין אייגענער סביבה באַמערקן ווי מענטשן פון פאַרשידענער מענטאַליטעט און כאַראַקטער יאָגן און לויפן, זענען אָפּטמאָל אַפילו מקריב דאָס געזונט, אַבי צו דערגרייכן זייערע אַספּיראַציעס...

ווי געיאָגט פון אַ געהיימען שטויס־קראַפט, פון עפּעס אַ מיסטעריעזן סטי־מולאַנט, שטרעבן די מערסטע מענטשן (אויסער יחידי סגולה) צו פאַרשידע־אַרטיקע, זייער פאַנטאַזיע־רייצנדע „צילן"... באַוואויגן פון אַ געהיימנישפולן טרייב־כח רייסן זיך מענטשן אינסטינקטיוו און סטיכיש ווי אַ בין צו האָניק, אַ שמעטערלינג צו פייער, בכדי צופרידנצושטעלן זייערע גלוסטענישן צו פאַרמעגן און רייכטום, כבוד און פאָפולאַריטעט.

אַנטשטייט דעריבער די שאַרפע פראַגע: פאַרוואָס?

אין וואָס ליגט אייגנטלעך דער שורשדיקער גורם, ווועלכער פאַראורזאַכט ביי אָט די אַלע מענטשן דעם אומדערשיטערלעכן ווילן, דעם אומגעהויערן אויסדויער, די געוואַלדיקע איניציאַטיוו צו דערגרייכן זייערע גרענעצלאָזע פאַרלאַנגען?

איז דאָס אַ פאַקטאָר, וואָס ליגט אינם עצם פון די לאָקנדיקע אָביעקטן גופא? באַזיצן די דאָזיקע פאַרלאַנגען אזא מין מאַגנעטישע קראַפט אַ דאַנק וועלכער זיי זענען אימשטאַנד צו באַצווינגען דעם אויסדערווייטן פון דער שאַפונג (בחיר היצירה), און אים מיט געוואַלט צוצוציען צו זיך?...

אָדער — איז עס אַן אינערלעך סובייקטיוועס נייגונג, וואָס ליגט אינם עצם מהות פון דעם מענטש?

וועז מען אָבסערווירט דאָס לעבן און פאַרטיפנדיק זיך אין דער פסיכיק פון דעם אייביק־אומאויפהערלעכן און נישט געזעטיקטן דורשט דערגרייכונ־גען פון די אַלע אויבנדערמאָנטע אָביעקטן; וועז מען דרינגט אַריין אין דער פּסיכיק פון די פאַרצווייפלונגען, לעבנס־אַנטוישונגען און זעלבסטמאָרדן, וועל־

כע קומען פּאָר, פּאַרהעלטניסמעסיק אָפּטער ביי די מכלומרשט „גליקלעכע" און „רייכע" ווי ביי די אַזוי־גערופענע „אָרימע", מוז מען קומען צום באַשלוס אַז:

דער גאַנצער טאַראַראַם, דאָס גאַנצע שטורמיקע בענקשאַפטלעכע צאַפּלען און פּלאַטערן איז אַבסאָלוט נישט עפּעס אַזעלכעס, וואָס קומט פון דרויסן, פון זינלעכע איבערלעבונגען, נאָר דורכאויס פון אינעווייניק; עס ליגט אין דעם פּנימיות פונם מענטש גופא.

נאָר, לאָמיר עס פּרואווּן פּאַרשטיין:

דער גאַנצער באַשאַף, אין אַלגעמיין, איז אייגנטלעך, לויט דער מיסטיק און מעטאַפיזיק, אַן אויסשטראַלונג פון דער גאָטהייט, דהיינו נישט־מער און נישט־ווייניקער ווי עטוואָס אַזעלכעס וואָס איז אורשפרינגלעך געווען לויטער גייסט, אין דעם אין סוף. אין אַ געוויסן מאָמענט, אין דער צייט פון דער וועלט־באַשאַפונג איז עס דורך דעם באַשאַפער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין ממשות־דיקע פיזישע וועזנס.

אין דער קבלה־שפּראַך דריקט זיך דאָס אויס אינם בילדלעכן זאַץ:

„בהדין קמצא דלבושא מיני'". און אין דער פילאָזאָפּיע אינם טערמין: „עמאַנאַציע"...

דער מענטש, זייענדיק דער אינטעלעקטועלסטער און עמפּינדליכסטער טייל פון אָט דער שאַפונג, פילט דעריבער, אין זיין אונטערבאַוואוסטזיין, לויט זיין אינטואיציע, (אע"ג דאיהו לא חזי' מזלי' חזא, מגילה ג.) ווי אַ מין פּאַר־בלאָנדזשעט נפש, וואָס האָט פּאַקטיש זוכה געווען צו אַ געטלעך־קעניגלעכן אָפּשטאַם און געהאָט אַמאָל דאָס גליק צו געפּינען זיך אין אַ געטלעך־קעניג־לעכן אורשפּרונג, אַ דאַנק וועלכן ער האָט געוואָסן פון אַלע אויף דער וועלט מעגלעכע פּאַרגעניגנס, אין אַ קאָנדענסירטער פּאָרם.

דער בחיר היצורים איז בכן פּאַרצווייפלט. ער וויל צוריקכאַפּן זיך צו דעם העכסט באַפרידיגענדיקן גליקס־קוואַל אין דעם פריערדיקן „קעניגלעכן הויף" (בחצר בית ה') און צו די פריערדיקע קעניגלעכע אורקוואַלן (תחת כנפי השכינה) אין דער בחינה פון: „חלקי י' אמרה נפשי על כן אוחיל לו" (איכה ג' נ"ד). פּאַרבלאָנדזשעט ער אין האָסטיקן געלויף. און מיט אַ נישט־קלאָרן באַ־וואוסטזיין און ערדישע חומרות'דיקע באַגריפן, כאָפּט ער זיך אָן אין יעדן שימערירנדיקן, גלאַנצנדיקן און בליצנדיקן אימיטאַציע־אָביעקט. פונקט ווי אַ מדבר־דורשטיקער פאַלט צו צו אַן אָאַזע פון געזאַלצן וואַסער נישט נאָר וואָס ער ווערט קיינמאָל נישט באַפרידיקט, נאָר אין קעגנטייל: דער דורשט זיינער ווערט וואָס אַמאָל שטאַרקער און אומדערטרעגלעכער... (זע חז"ל אויפן פסוק: „וגם הנפש לא תמלא"... קהלת ו־ז).

אמתדיק גליקלעך איז דעריבער דער מענטש, וועלכער דערהויבט זיך פון די נידעריקע, ריין־ערדישע מאַסן־באַגריפן צו דעם העכסטן פּאַרשטיין, צו אַ קלאָר

ליכטיקער וועלט־אַנשויאונג און זעט, באַשיינפערלעך, דעם נויטיקן רייץ. דאָס קומט אָבער ערשט דאַן, וועז ער קאָן מבחין־זיין אין זען אַז אַלע תאוותדיקע אילוזיעס זענען אין גרונט געגומען נישט מער ווי אַ „פאַטאַ־מאָרגאַנאַ" פאַר קורצזיכטיקע בראָאים...

דער גאַנצער מענטשלעכער תאווה־דראַנג שטאַמט נישט פון קיין אויסער־לעך־זינלעכן אין זעבאַרן שורש, נאָר ציט זיין יניקה פון דער אינערלעכער נשמה־בענקשאַפט צום געהיימניספולן, הימל־הויכן אין טיף־געטלעכן אורקוואַל, וועלכער איז פאַרקאָנקרעטיזירט געוואָרן אין די אויגן פון די ערדישע מענטשן אין חומר, אין פאַרבלענדיקע תאווה־אָביעקטן...

וואויל איז דעם, וואָס פאַרשטייט ווי קעגנצואווירקן די דאָזיקע פאַרפי־רערישע אילוזיעס אין די סוגעסטיוועז פאַרבלענדעניש פון אַ באַנאַלער, פלאַ־כער וועלט־אויפפאַסונג, ווי עס וואָרענען אונדז די ערשטע ספרי חסידות.

פאַרפולקאָמט איז דער מענטש, וועלכער האָט אָפענע אויערן אין איז זוכה צו הערן דעם אָפּקלאַנג פונם געטלעכן רוף:

„איך בין דאָס דער אייגנטימער אין אָנצינדער פונם וועלט שלאָס".
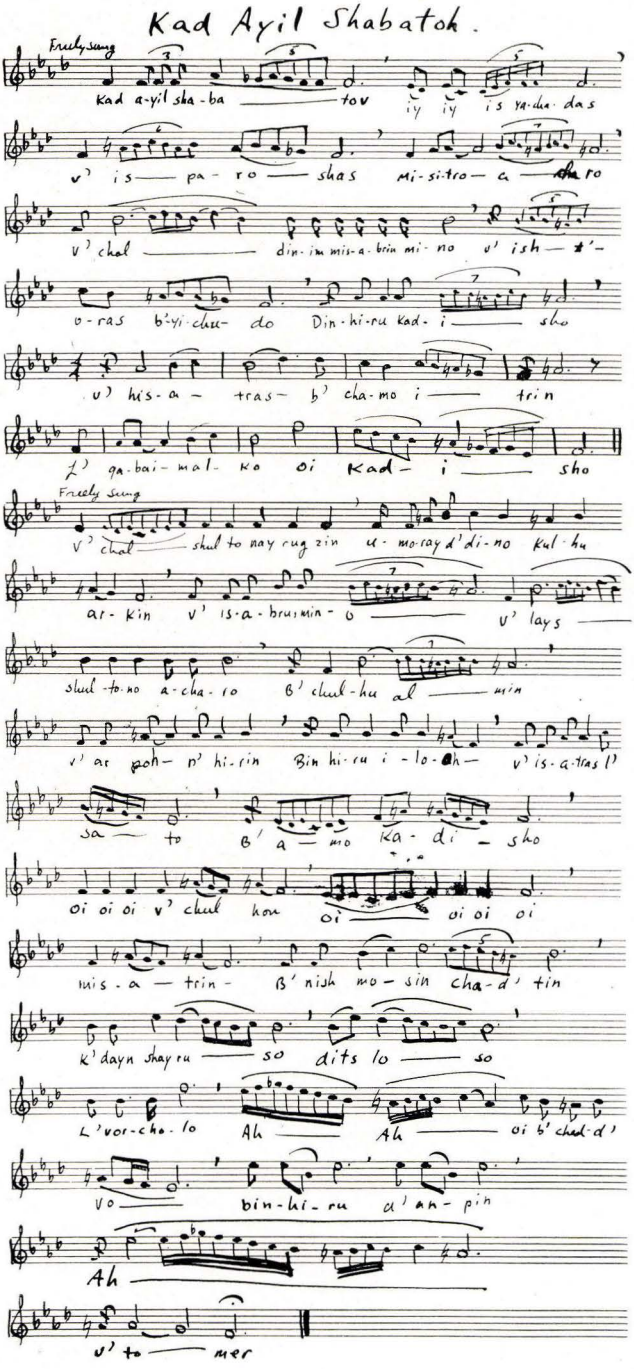
ער האָט דאַן אָפענע אויגן אין זעט ווי די גאַנצע מאַטעריעלע שאַפונג פון מינעראַלן, פלאַנצן, לעבעדיקע וועזנס (דומם, צומח, חי, מדבר) טוליען זיך צו די פליגלען פון דער שכינה, רייסנדיק זיך צו זייער שורש'דיקן באַשעפער; אין בעטנדיק אים אומאויפהערלעך רחמים, אַז ער זאָל זיי ווידעראַמאָל אַריין־נעמען אין זייַנע געטלעכע אָרעמס ווי אַמאָל פאַר דער וועלטס־שאַפונג...

דאָס איז די הויך פון וועלכער מענטש דאַרף זען וועלט. דאָס זענען די פאַרלאַנגען וועלכע וואָלטן באַדאַרפן צו ווערן דער ענד־ציל פון אונדזער נער־וועזער צעטומלטער „הו־האַ"־געגנעראַציע...

נאָר אַ צוריקקער צום גליק־געבנדיקן קוואָל פון געטלעכקייט אין יהדות קאָן אויפמונטערן און אָפּראַטעווען די אין געפאַר־שטייענדיקע וועלט, וועלכע בענקט אומבאַוואוסטזיניק צום „וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות"...

נאָר אַן אומקער צו די יהדות־פרינציפן, צו אַלע תורה'דיקע וועזן, קאָנען וויידער געזונט מאַכן די מאַטעריאַליסטיש־פאַרפירטע וועלט, וואו איינער „מוז" האָבן אַ שענערן אויטאָמאָביל פאַרן צווייטן, אַ שנעלער־פליענדיקן־עראָפּלאַן און אַ בעסער־טויטנדיקע באָמבע...

דאָס איז בחירה: אויסקלויבן דאָס אמתע לעבן, עס אַרויסשיילן פון דער מאַטעריאַליסטישער שאָל. — דאָס איז דער וועג צו דער גענעזונג פונם קראַנקן צו זעלבסטמאָרד־מאַרשירנדיקן מלחמה־דור.
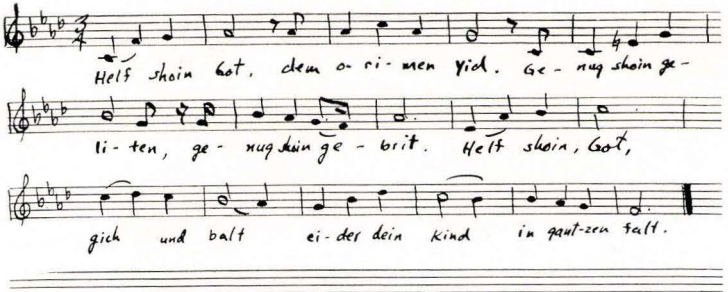

Kad Ayil Shabatoh.
Freely sung
Kad a-yil sha-ba tov iy iy is ra-cha das
v' is pa-ro shas mi-si-tro a cha ro
v' chal din-im mis-a-brin mi-no v' ish t'-
o-ras b'yi-chu- do Din-hi-ru Kad- i sho
v' his-a- tras- b' cha-mo i tri n
l' ga-bai-mal- ko oi Kad- i sho
Freely sung
V' chal shul to nay rug zin u-mo-ray d'di-no kul hu
ar-kin v' is-a-bru;min- o v' lays
shul-to-no a-cha-ro B' chul-hu al min
v' ar poh- p' hi-rin Bin hi-ru i-lo-ah- v' is-a-tras l'
sa to B' a mo ka-di- sho
oi oi oi v' chul hou oi oi oi oi
mis-a trin- B' nish mo-sin cha-d' tin
k' dayn shay ru so dits lo so
L' vor-cho-lo Ah Ah oi b' chol-d'
Vo bin-hi-ru a' an-pin
Ah
v' to mer

ראַטעווע אונדז גאָט!

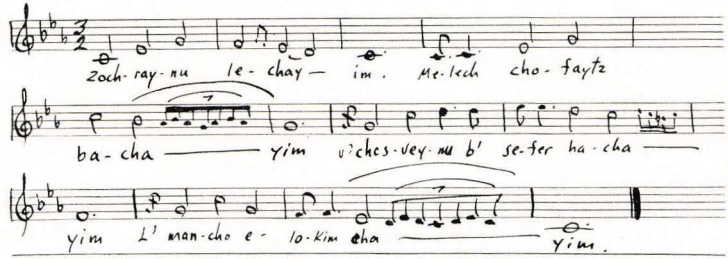
העלף שוין גאָט
דעם אָרימען איד,
געגוג שוין געליטן,
געגוג שוין געבריט.
העלף שוין גאָט,
גיך און באַלד
איידער דיין קינד
אינגאַנצן פאַלט...
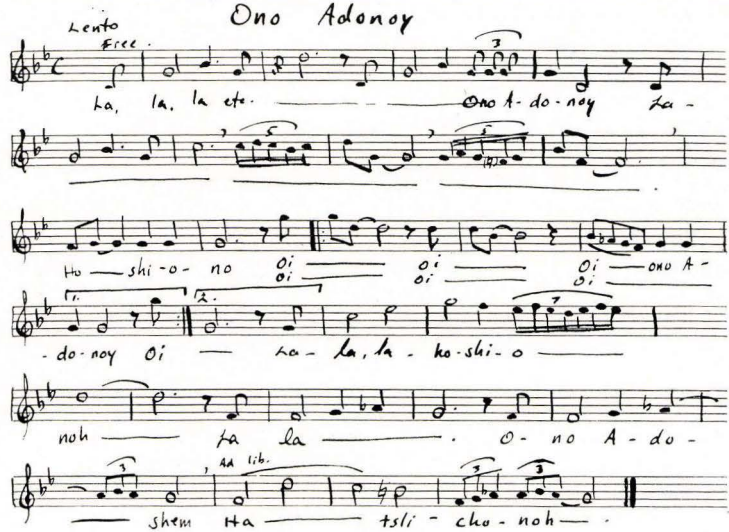
◆ ◆ ◆

Rativeh Unz, Got.
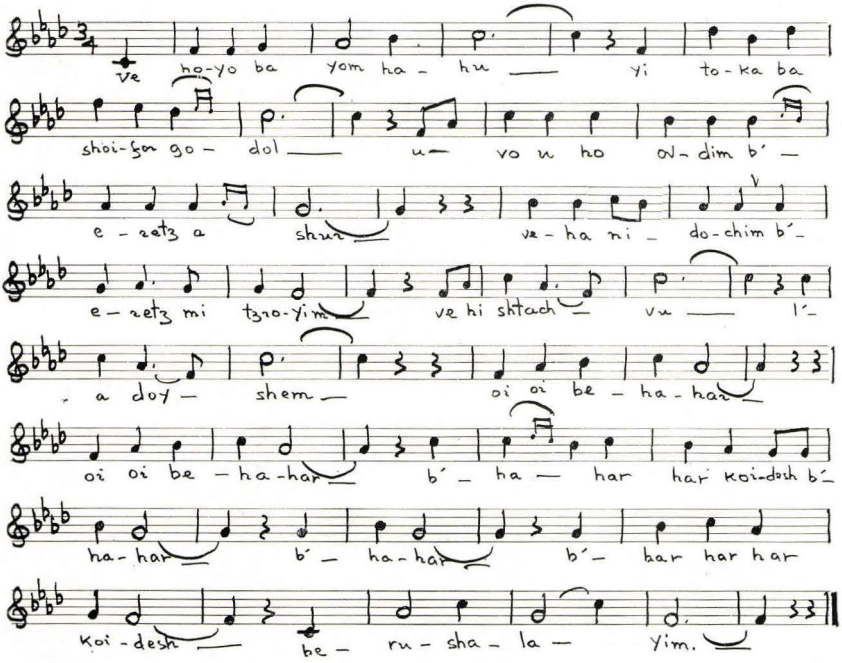

Zochraynu Lechayim

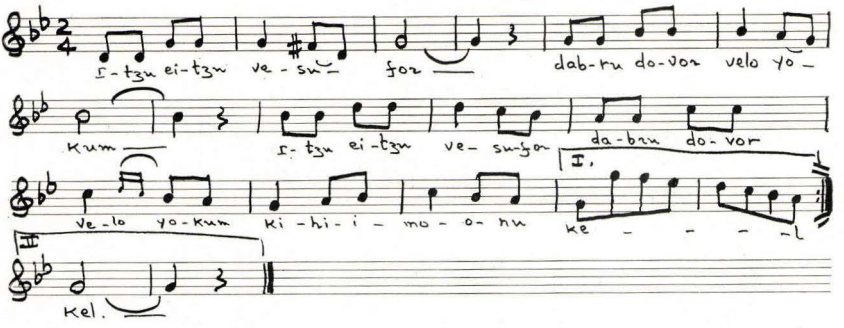

Ono Adonoy

VEHOYO BAYOM HAHU

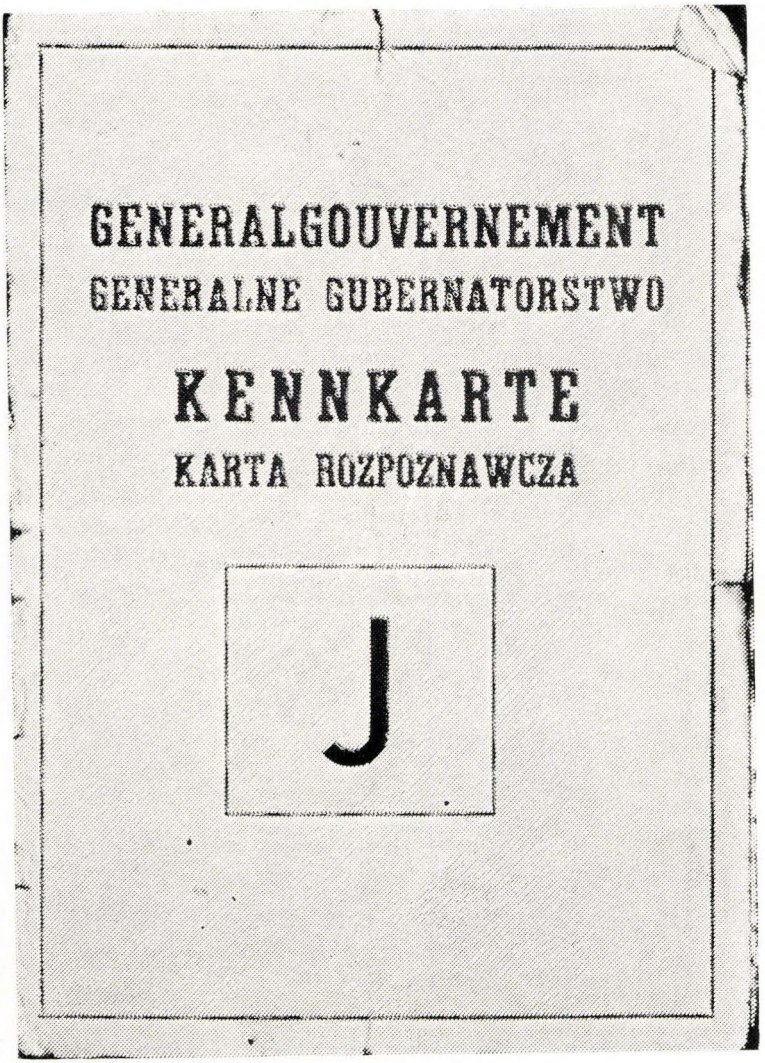

ITZU EITZU VESUFOR

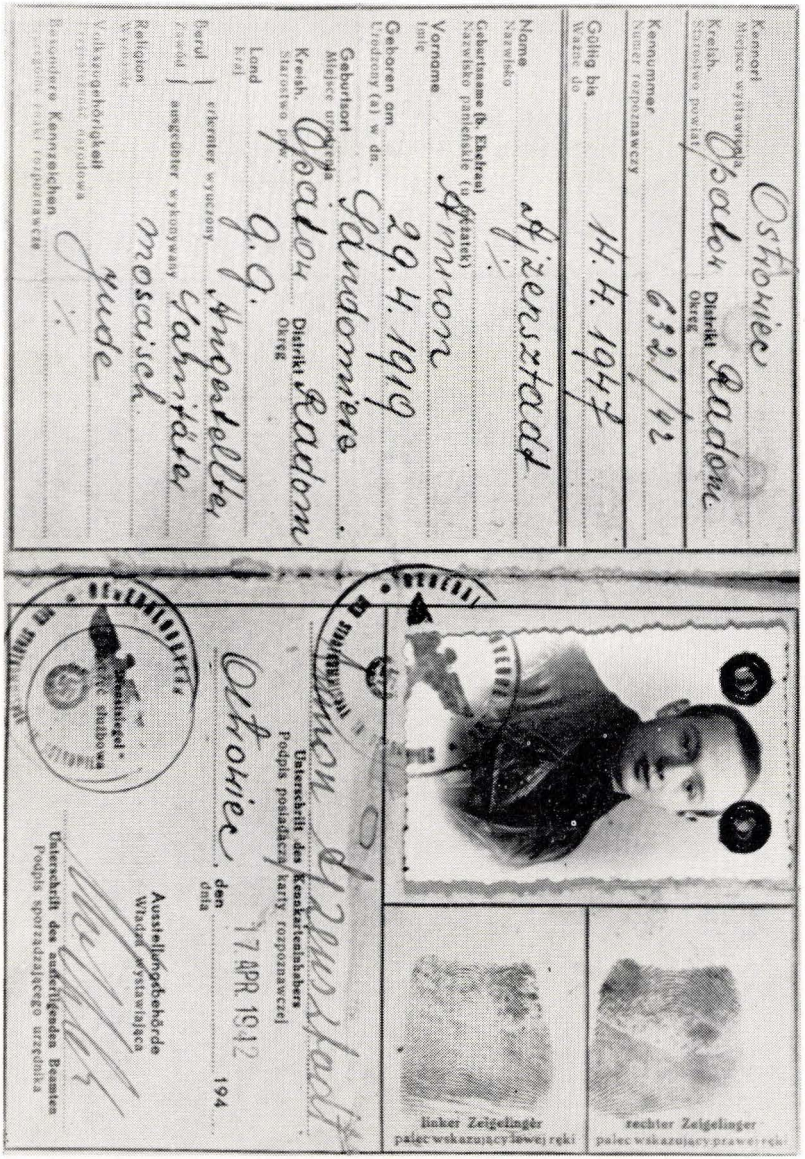

געטאָ-דאָקומענט און אַנדערע געפונענע בילדער

GENERALGOUVERNEMENT
GENERALNE GUBERNATORSTWO
KENNKARTE
KARTA ROZPOZNAWCZA
J

אמנון אייזענשטאַדט׳ס געלע „יודענקאַרטע" מיט דער אונטערשריפט
פון דייטשן רוצח מאָטשאל.

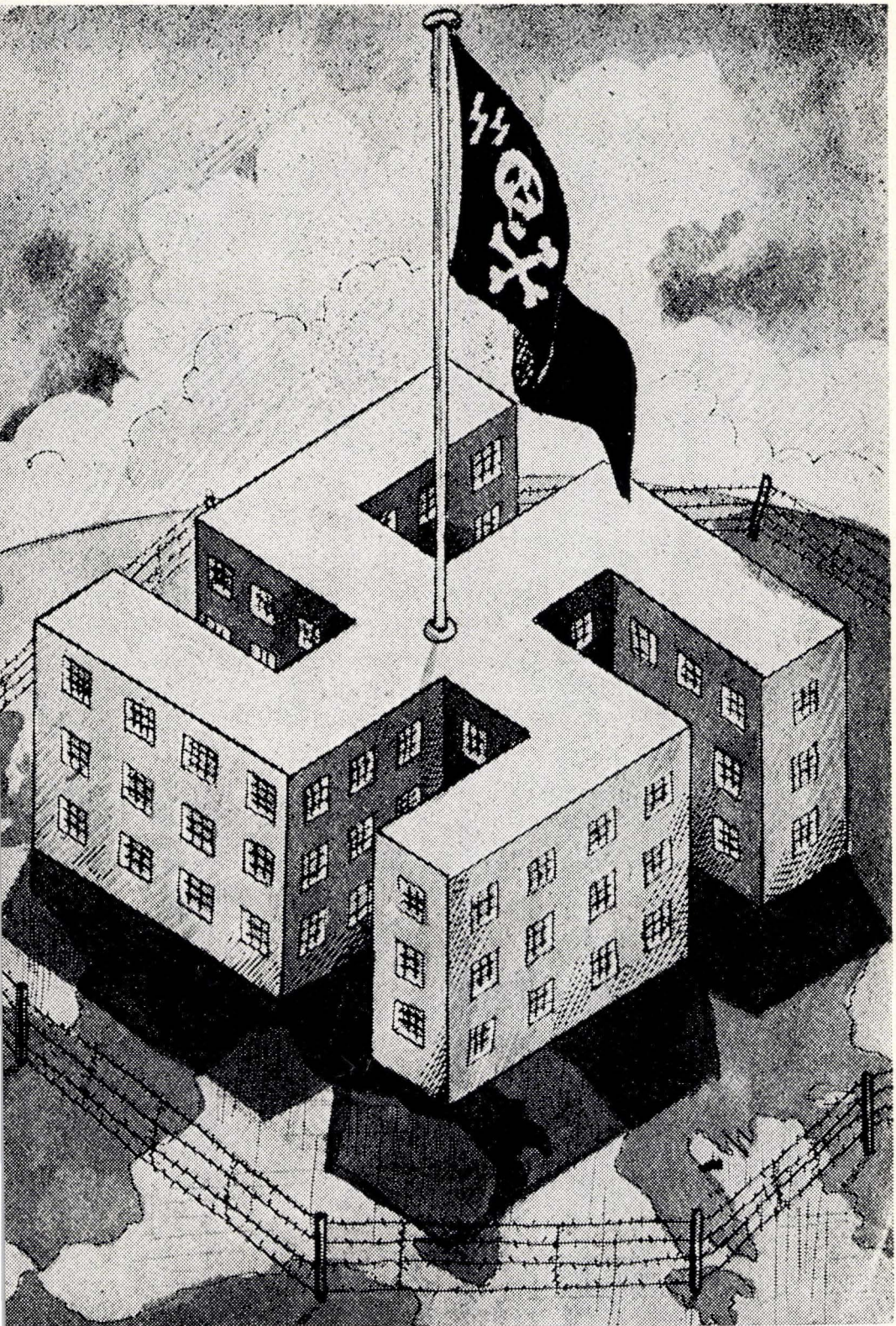
אינסטרוקטאָרן קורס פון „ברית החשמונאים" אין 1939 אין פאלענין. פון רעכטס: א. פאלאסעצקי, אהרון מיימון הי"ד (הרב מיימונ'ס זון), ד"ר י. פעקער (הרב אבידור, איצטיקער פראָפעסאָר אין ישיבת ר' יצחק אלחנן), הרב ארי' בעקער און אמנון אייזנשטאדט.

דאָס בילד, וואָס ווערט פֿאַרשפּרייט פֿון דער סאָוועטישער פּרעסע, איז אַ פֿאַלש. אַמעריקאַנער סאָלדאַטן האָבן אויך אַרויסגענומען פֿון וואַסער טויטע אָדער פֿאַרוואונדעטע סאָלדאַטן, אָבער זיי האָבן זיי אַרויסגענומען פֿון אַ פֿלאַכן ברעג, ווי דאָס איז אויף דעם בילד. דאָס בילד איז אַ פּראָפּאַגאַנדע-פֿאַלש, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן פֿון דער סאָוועטישער פּרעסע, כּדי צו באַווייזן, אַז אַמעריקאַנער סאָלדאַטן האָבן אַ שלעכטן מאָראַל.

אין די טעג פון וואַנדער און וואָגל האָב איך זיך צונויפגעטראָפן מיט אַ לעמבערגער אידיש אינגל מיטן נאָמען האָניגמאַן, וועלכער האָט מיר במתנה געגעבן די דאָזיקע בילדער. וואו דער טאַלאַנט־פולער קאַריקאַטוריסט איז אַהינגעקומען, ווייס איך ליידער נישט. זיינע צייכנונגען האָב איך גע־פונען און איך פאַרעפנטלעך זיי אַלס אויסדרוק פון אַ אידישן קינסטלער׳ס פעדער וועגן די היט־לעריסטישע גרוילן.

FÜR
AUSGANG
TOD!
HALT!

עטלעכע פון מיינע אייגענע לידער און אימפּראָוויזאַציעס
אָנגעשריבן אין אָסטראָווצער געטאָ. —א.א.

דבקות

ווי זאָגען אין פעלד, וואָס שאָקלען זיך תפילהדיק אין ציטערנדיקער דערוואַרטונג פון רעגן;

ווי איינזאַמע, רויטע מאָן־בלומען, וואָס בליען און וועלקן אויף זייטיקע פעלד־וועגן — נישט וועריק באַוואונדערט פון קיינעם.

...אַזוי תחנונימדיק און אומבאַקאַנט זענען מיינע ציטערנדיקע געטאָ־געבעטן, געפליסטערטע אין טויאיקע פרימאָרגנס — ווען דאָס האָרץ איז מיט בענקשאַפט איבערגעלאָדן...

עצבות

ס׳איז מיר אַזוי גרינג יענעם צו געבן אַן עצה,
נאָר ווי צו ראַטן זיך אַליין — ווייס איך נישט!
ס׳איז מיר אַזוי לייכט יענעם צו קלאַפן אין פלייצע,
נאָר דערמוטיקן זיך אַליין — קען איך נישט!
ס׳האָט די געטאָ מרה שחורה מיט מיר
אַ געהיימען בונד געשלאָסן,
און אים פאַרזיגלט מיט טרויער
און פינסטערע פאַרדראָסן.
זע איך אַלץ נאָר אין שוואַרצע פאַרבן
און קען באין אופן נישט ווערן מונטער —
ווי יענער פאַרצווייפלטער ים־מאַגנאַט,
וואָס איינס נאָך איינס, גייען אים אַלע שיפן אונטער...

נ ק מ ה *)
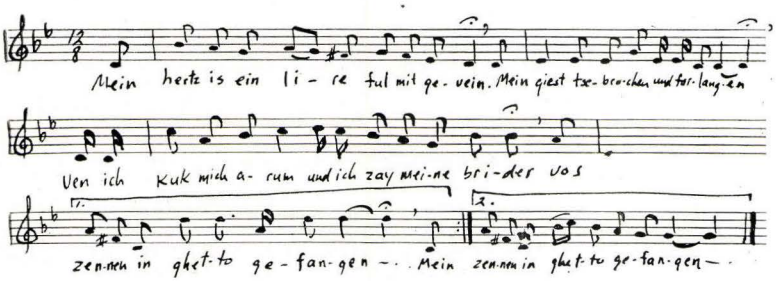
מיין האַרץ איז איין לירע פול מיט געוויין;
מיין גייסט צעבראָכן — אַן פאַרלאָנגען.
ווען איך קוק מיך אַרום און זע מיינע ברידער,
וואָס זענען אין געטאָ געפאַנגען. (ביס)

יוי קען איך איין וועג צו פרייהייט געפינען
ב׳זאָל איובדיק קלאָגן מיין לידן!
פון קללה און האַס צו די גערמאַנישע שפינען
וואָס מאַרדן אויס איד נאָך איד! (ביס)

נאָר זאָלן נישט מיינען די בעסטיעס אין העלמען,
וואָס רופן זיך: וואַפן־עס־עס״
אַז נישט פאַראַן איז אַ האַנט, וועלכע וועט נעמען נקמה
פאַר יעדן „געלינטשעטן מת״. (ביס)

עס גרייטן זיך געבוילטע פון יסורים און צאָרן
טויזנטער פויסטיקע הענט!
וואָס וועלן אייך שלאָגן אין טאָג פון זכרון
און פון זיי וועט איר ווערן פאַרלענט... (ביס)

NEKUMEH

*) מחבר פון ליד און מעלאָדיע איז דבורה׳לע טראָפער הי״ד, מינצבערגס אַן אייניקל פון דער „הויכער צאל״ אין אָסטראָווצע

קריג

רעציטאַציע, שילדערנדיק די באָמבאַרדירונג פון וואַרשע, דעם ערשטן סעפטעמבער, 1939
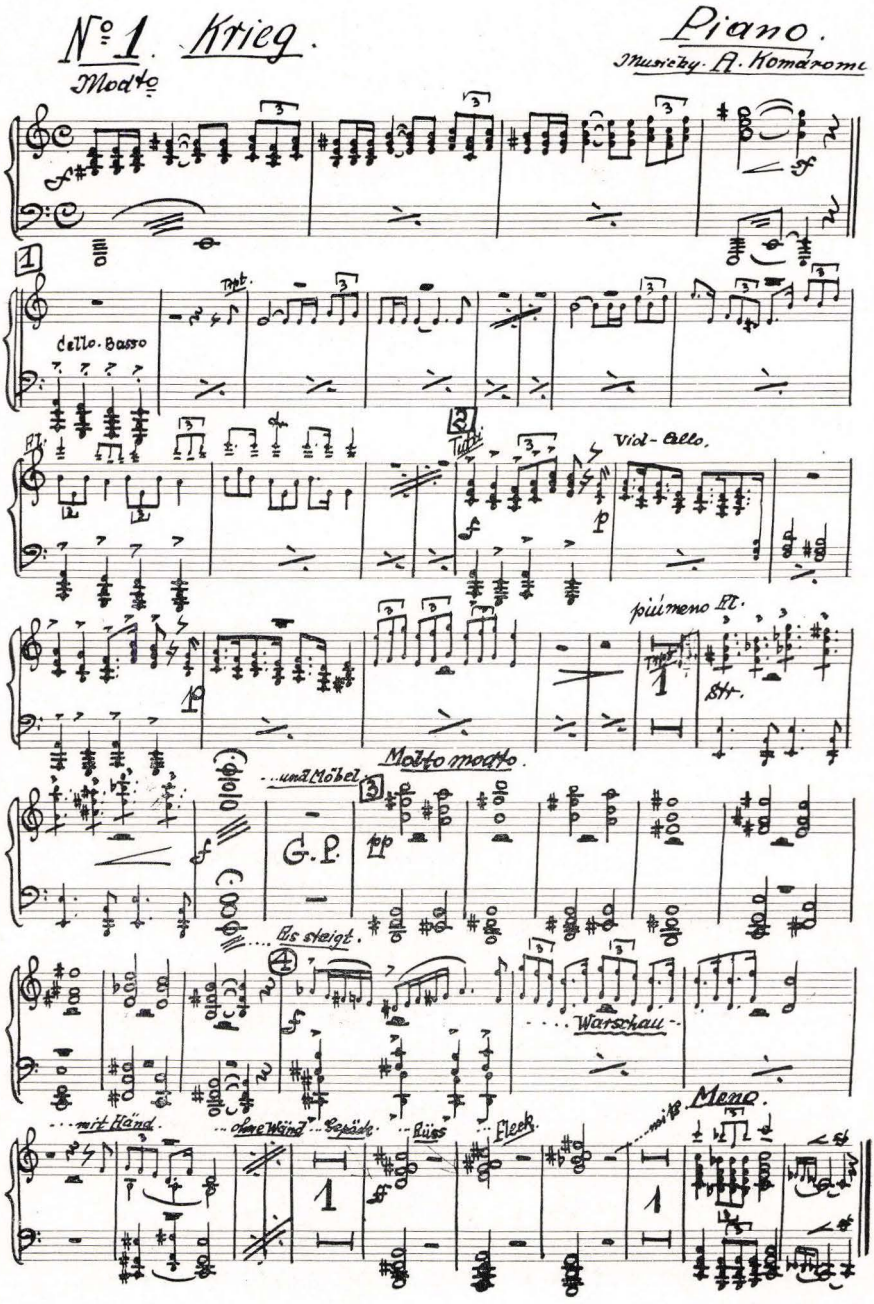
טא רא טא — ראטאטא רא טאַט טאַ טאַ־טאַם!
מען שלאָגט, מען הרגעט זיך אויף דעם ים.
זש — זש — רוישט אין דער הויך,
עס פאַלט אַ באָמבע און עס גייט אויף אַ רויך.
שי־שי־שי־שי, שי־שי־שי־שי — מאַשינען־געווער
עס פליען גראַנאַטן, אַהין און אַהער.
עס לויפן סאָלדאַטן אַרויס צום אַטאַק;
און די לופט פאַרהילכט — אַ פלאַצנדיקער קנאַק!
אַ וואַלד פון ביקסן בלאַנקט אַרום,
עס פליען שראַפנעלן פאַרסמט מיט „דום־דום".

זש — זש — הערט זיך נאָר איין
עס גייט, עס דערנענטערט זיך אַן עראָפלאַן.
טראַך! טראַך! טראַ־טאַ־טאַ!
לויפן די מענטשן די „סכראָן" אַריין.
טאַטעס און מאַמעס מיט קינדערלעך אַ סך
געוואַלט, עס קנאַלט! — טראַך! טראַך! טראַך!
מען שטופט זיך אין ענגעניש זידלענדיק: „כאַם"!
טאַראַטאַ — ראטאטא — ראטאטא — טאַם!
זאָלפן פון ביקסן געמישט מיט געוויין.
„לאָז אַדורך דו לאָבוז, כ'האָק דיר אויס די ציין!

פאַ — פאַפאַפאַ — פאַפאַ —
פאַפאַפאַפאַ!
הערט זיך אַ מאָדנע געפייפעריי.
עס פאָרן פריש מאָביליזירטע „סטראַזשאַקן"
עס ברענן פלאַקערנדיק די „אַנאַפאַלער" באַראַקן.
הייזער אין פלאַמען צונטער־רויטע,
ווייבער צעפלאַשעטע, בלאַס ווי טויטע.
די לופט אָנגעפילט מיט פולווער און שוועבל,
מען וואַרפט פון די פענסטער בעטגעוואַנט און מעבל
פון אַלע זייטן אוןווינקעלעך ווייעט דער טויט!
דאָך שטייען מענטשן אין רייען נאָך ברויט.
הענט ציען זיך בעטנדיק — מיר!
— „אַוועק דו פליאַק, אין דיין האַלדז אַ געשוויר".
עס וואַקסט דער רעש, עס וואַקסט די בהלה.
אויף וואַרשע האָט זיך אויסגעגאָסן גאַטס־קללה.

דראָטן פון טראַמווייען באַצירטע מיט הענט —
הייזער — סקעלעטן, אָן דעכער, אָן ווענט.
סקווערן מיט קרבנות, געלייגט ווי די פּעק
מיט פאַרגלאָצטע אויגן און אַרויסשטאַרצנדיקע פיס,
אָדלער פון דריטן רייך אַן אייביקער פלעק —
יאָרהונדערט מיינס — ווי מיאוס!...

(מוזיקאַלישע אַראַנזשירונג פון י. קאמאראמי)

Copyright by Amnon Eisenstadt

קדושים!

(פאַעמע)
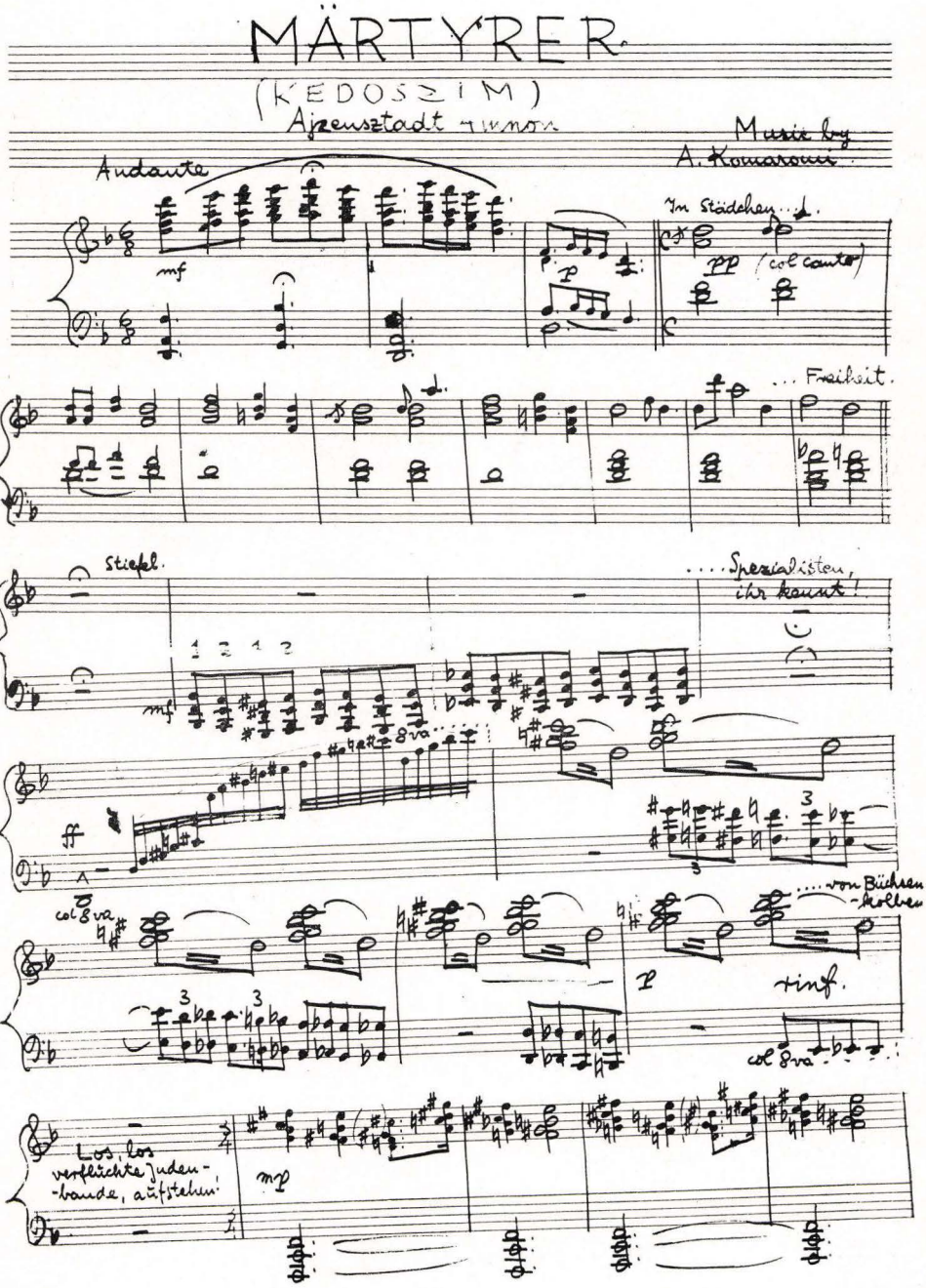
(מוזיקאַלישע באַאַרבעטונג פון י. קאַמאַראָמי)
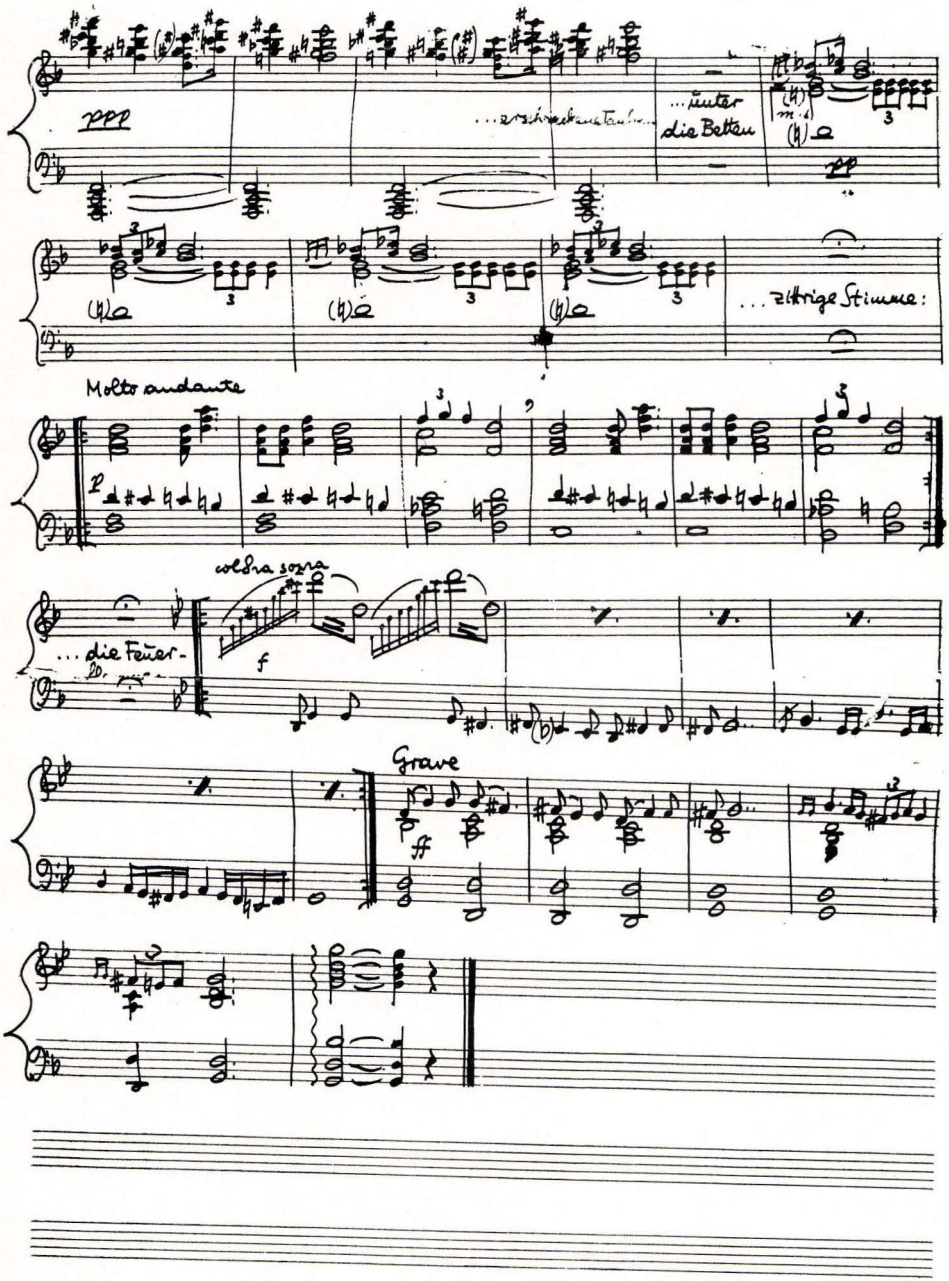
אין שטעטל אויף דער אַנדערער זייט מויער איז טונקל,
די „געטאָ־אידן" שלאָפן.
נאָר אַ גאַנצן טאָג פון הונגער און שרעק —
ליגן זיי און שלאָפן.
און חלומען... וועגן ברויט; און טרוימען... וועגן פרייהייט.
נאָר פלוצלינג ווערט די שטילקייט פון דער נאַכט געשטערט.
עס עפענען זיך די טויערן פון געטאָ,
און עס הערט זיך דער אַריינמאַרש פון געקאָוועטע שטיוול:
איינס—צוויי,
איינס—צוויי,
איינס—צוויי,
איינס—צוויי;
רעכטס—לינקס
רעכטס—לינקס
רעכטס—לינקס
רעכטס—לינקס —
האַלט!
— מיינע הערן פון דער „שוץ פאָליציי" און „וואַפן ס.ס.״!
אָן סענטימענטן, אָן געפיל,
קאַלט!...
מיר האָבן באַקומען דעם באַפעל צו ליקווידירן דאָס געטאָ!
צו מאַכן איין טאָלק מיט דעם „עוויגען פאָלק״!
און דעריבער — אַקטונג!
אַריין אין די הייזער, אַרויסיאָגן די „יודן־באַנדע" ווי זיי גייען און שטייען
אין די נאַכט־וועש.
טיילן אין דריי גרופּן:
קינדער — גאַנץ באַזונדער — דען מיר קאָנען פון זיי נוצן האָבן...
דאָס יונגע קינדישע בלוט, איז אויף איינשפריצונגען פאַר אונדזערע
פאַרוואונדעטע סאָלדאַטן גוט!
די וואָס זענען געזונט און שטאַרק קומען אויך באַזונדער.
די גייען נאָך „אָושוויץ", אין לאַגער אונטער דראָט.
עס דויערט נישט לאַנג — „פאר מאַנאַטען און די זינד זאָ ווי זאָ קאַפּוט״!
אַלטע פרויען און מענער פירן אין דער הויך מיט די הענט,
אויפן מאַרק — באַגאָסן מיט בענזין און פאַרברענט.
ווי אַזוי דאָס צו מאַכן וויסט איר שוין — איר זענט ספעציאַליסטן,
איר קענט!
אין שטעטל האָט זיך אָנגעהויבן איין בלוטיקע וואַקכאַנאַליע.

טירן און טויערן האָבן געקרעכצט און זיך געבראָכן
אונטער שווערע קלעפּ פון ביקסן־קאָלבעס:
לאָוס! פאַרפלוכטע יודן־באַנדע, אופשטייך!
פון דאָ און דאָרט האָט זיך געהערט געשיסעריי, יאָמער, געוויין.
פון דער שול־גאַס האָט זיך דערטראָגן איין געבראָזג פון אויסגעהאַקטע שויבן.
פּיצעלעך קינדער אַוועקגעריסענע פון דער מוטערס ברוסט זענען געלעגן
אויפן שטיינערנעם ברוק; און געפלאָטערט מיט הענטעלעך
און פיסעלעך ווי דערשראָקענע טויבן.
אין וואַנזיניקער מורא האָבן זיך מענטשן אָנגעהויבן באַהאַלטן,
אויף די בוידעמער, אין די קעלערס, אין קלאָזעטן.
אַנדערע ווידער זענען געקראָכן אין די שענק,
אין קאָמאָדעס, אונטער די בעטן.
אויפן בית־עולם צווישן די מצבות האָט איין ס.ס.־מאַן געפּאַקט
אַ יונגע מוטער מיט איר קליין קינד, וואָס האָט זיך געוואָלט באַהאַלטן
אונטער דעם „רבינס" אוהל דעם אַלטן.
„פאַרפלוכטער דאָנערוועטער נאָכאַמאָל"!
עס האָט זיך דערהערט אַ קנאַל!
נישט געטראָפן. „שייסע" סאַקראַמענט
און ער האָט זיך געכאַפּט ביי די הענט.
— גיב אַהער דאָס דרעק! — האָט ער פאַרלאַנגט דאָס קינד!
— הער־לעבן! רחמנות! ווייַ איז מיר און ווינד!
— שנעלער וועק, איך שיס אייך ביידן קאָפּוט און אַן עק.
די יונגע פאַרצווייפלטע מוטער מיט די צוויי פאַרווייטע,
וואַנזיניקע אויגן, האָט ווילד אָנגעהויבן צו קישן, צערטלען,
געזעגענען איר קינד און האָט עס געדריקט!
און געדריקט!! און געדריקט!!
ביז זי האָט עס אַליין מיט די אייגענע הענט
דערשטיקט! . . .
און אינדרויסן האָט געבושעוועט איין פלאַנמעסיקער פאָגראָם.
אין די שמאָלע, ענגע געטא־גאַסלעך איז פאַרגעקומען
אַ טויט־דעפילאַדע פון מתים־קאַנדידאַטן, וועלכע
מען האָט מיט די הענט אינדערהויך פון אַלע זייטן געטריבן . . .
אין אַ קאַלטער נאָוועמבער נאַכט זענען אויפן מאַרק געשטאַנען
הונדערטער, האַלב נאַקעטע, מיט בענזין באַגאָסענע אידן און געוואַרט.
צווישן זיי איז אויך געווען דער אַלטער שטעטלשער רב
מיט דער גרייַז־גראָער באָרד און פּאות און שווארצע אויגן.
און וועז דער קאָרדאָן פון דער אַרומרינגלענדיקער ס.ס.
האָט אָנגעהויבן וועלן וואָס אמאל אַלץ שמעלער און שמעלער:
און פון אַלע פיר מאַרק זייטן זענען אַוועקגעשטעלט געוואָרן מאַשינען־
געווערן,

האָט זיך דערהערט דעם מרא דאתראס ציטערנדיקע שטים:
— קינדערלעך! שרעקט אייך נישט!
זאָל געשען גאָטסווילן!
די וועלט איז סיי ווי נישט מער ווי איין דורכגייענדיקער קאָרידאָר.
דאָס אמת׳ע גליקלעכע לעבן הויבט זיך ערשט אָן אויף יענער וועלט!
סיי ווי קינדערלעך מוז דאָס מענטשלעכע לעבן איינמאָל אַן ענדע האָבן.
מענטשן שטאַרבן אין יסורים פון פאַרשידענע קראַנקהייטן;
מענטשן קומען אום דורך אומגליקספעלער און קאַטאַסטראָפעס:
אַנדערע ווידער ווערט דאָס לעבן פאַרמיאוסט,
און זיי באַגייען אַליין זעלבסטמאָרד!
זאָלן מיר, דעריבער, קינדערלעך פאַרליב נעמען;
זיך אָנגאָרטלען מיט מוט און גלויבן און גליקלעך זיין
מיט דער גרויסער געלעגנהייט פון שטאַרבן אויף קידוש־השם!...
אַן ס.ס.־מאַן האָט אין ברענענדיקן פאַקעל אין דער מחנה געווארפן
און פייער פלאַמען זענען אויפגעגאַנגען ביז צום הימל!...
און פון די פייער פלאַמען אַרויס האָט זיך ווידעראַמאָל דערהערט
דעם מנהיגס ווייברירנדיקע שטים,
עס האָט זיך דערזען זיין גאַנץ מאַיעסטעטיש געשטאַלט:
די צעפלאַטערטע באָרד און די שוואַרצע אויגן,
וואָס האָבן נאָך העלער געלויכטן פון די פייער פלאַמען
און געזופן די אידן צו תפילה:
— קינדערלעך! שטאַרקט אייך!
נעמט אייך פאַר די הענט!
דריקט אייך צוזאַמען
אַקסל ביי אַקסל!
קאָפּ ביי קאָפּ!
געדענקט!
מיר שטאַרבן נאָר דערפאַר ווייל מיר זענען אידן...
די יסורים געדויערן נישט לאַנג!
דעראינערט אייך אין אייערע היסטאָרישע פאָרגענגער
די שפּאַנישע מאַראַנען.
אויך זיי זענען אומגעקומען אויף שייטערהויפנס און אויטאָדאָפעען;
און פון זיי שטאַמט די וואונדערבאַרע, באַלזאַמירנדיקע מעלאָדיע פון
„כל־נדרי"
— קינדערלעך!
לאָמיר מיט אונדזערע לעצטע קרעפטן זינגען דעם ניגון פון „כל־נדרי".
און פון די פייער פלאַמען אַרויס האָט זיך געהערט דער מאָטיוו פון
„כל־נדרי"
געזונגען מיט די ווערטער פון: שמע ישראל ה׳ אלקנו ה׳ אחד!...

MÄRTYRER.
(KEDOSZIM)
Music by
A. Konarowitz
Andante
mf
p
pp (col canto)
... Freiheit.
Stiefel.
.... Spezialisten, ihr kennt!
mf
8va
ff
col 8va
.... von Büchsen-Kolben
tinf.
Los, los verfluchte Juden-bande, aufstehn!
mp

ppp
...unter die Betten
...zähnige Stimme:
Molto andante
...die Feuer-
welka sorra
f
Grave
ff

טרויערט נאָכט

נאָכט!
דו ביסט היינט אַזוי שוואַרץ,
פול מיט נעגערישן אומעט
און צער פון דער נידעריקסטער
„אתה־בחרתנו" ראַסע...
איבערהויפט!
ביסטו עפּעס לעצטנס אַזוי אבלדיק
אַזוי פאַרחושכט?
זאָל עס זיין צוליב דעם,
וואָס דו מוזט איבער
הונדערטער געטאָס זיין פאַרשפּרייט?...
אָדער!
אפשר איז עס צוליב פאַרדרוס,
וואָס אידן, דאָס אַלטע פאָלק פון
מאמינים און טראַדיציע ליבהאָבער —
וועמענס טאַטעס און מאַמעס,
זיידעס און באָבעס — האָבן דורות־לאַנג
געזאָגט אַ „גוטע נאָכט" —
זאָגן עס מער נישט!
ווי זיי וואָלטן צו דיר דעם צוטרוי פאַרלוירן?
ווי נאָר עס ווערט טונקל,
פאַרקריכן זיי אין די קעלערס;
פאַרשטעקן זיך אין די בונקערס —
שרעקנדיק זיך פאַר דיין אָנקום...
וועל איך אַ צוואנציק יאָריקער,
וועלכער באַהאַלט זיך אויך אָפט —
דיר מגלה זיין דעם סוד
פון מיינע בריידערס
געענדערטע באַציאונג צו דיר!
— זיי פאַראַכטן דיך נישט!
פאַרקערט!
זיי בענקען שטאַרק
נאָך דיין לייטזעליגער רו.
פאַר דיין שטילקייט אָבער,
האָבן זיי מורא!
ווייל זי ווערט כסדר געשענדעט
דורך נאַצישע טויט־שאָסן;
אומאויפהערלעך צעריסן
דורך געשרייען פון געמאָרדעטע קדושים!...

אָסטראָווצע, 1942

„על אלה אנו בוכים"

געוידמעט מיין שוועסטער תמרן הי"ד

שוועסטער מיינע!
געהאַרגעטע —
אין מיין זכרון לעבסטו דאָך!
אַזוי בולט טרויעריק;
אַזוי טראַגיש פאַרשעמט;
מיט טובערקולאָזן צער אין די אויגן.
לאַנג שוין נאָך דיין דערשיסונג
אויפן סטאַשיוועער שאָסיי.
אין מיינע אויערן
קלינגט נאָך אָבער פריש
דער עכאָ פון דיין לעצטן שמע־ישראל;
פאַר מיינע אויגן ווייזאָנירט נאָך אומאויפהערלעך
דיין מאַרטירערישער קידוש־השם.
ווי דו גייסט איכהדיק
אונטער ס.ס.־אישע באַגנעטן,
דיינע מידע פיס בייגן זיך אונטער דיר;
דו פאַלסט אַ פאַרמאַטערטע —
אַ שאָס!...
און פון דיינע 25 יאָר לעבן בלייבט:
אַ פאַרגליווערט שנירעלע האַרץ־בלוט;
און אַ געסטאַפּאָ־ראַפּאָרט:
— הער שטורעמבאנפירער!
איין „שווייגען־יודע" וויניקער ...

אומפאַרגעסבאַר

שטענדיק —
וועז איך גיי איין וואַלד פאַרביי,
ציטערט מיר אויף דאָס האַרץ
און די אויגן פילן זיך אָן מיט טרערן.
אָבער —
ס׳איז נישט דאָס האַרץ־צאַפלען
פון אַנטציקטע ראָמאַנטיקער;
די טרערן
פון באַגייסטערטע דיכטער.
ס׳איז —
האַרץ־קלעמונג פון איינפאַכן צער;
טרערן פון פשוט׳ן ווייטיק
ביים דעראינערן זיך, אַז
דרינען ערגעץ אין אַ וואַלד
ליגן טאַטעס און מאַמעס,
שוועסטער און ברידער
אין קברים —
מיט די אייגענע הענט געגראָבענע...
און וועז איך הער נאָך
ווי דער וואַלד־ווינט
צעקרעכצט זיך פייפנדיק מיט טרויער,
דערמאָן איך זיך באַלד,
אין אַגאָניע־קרעכץ פון אַלטע;
אין גסיסה פייף פון יונגע —
און דעריבער:
שטענדיק —
וועז איך גיי איין וואַלד פאַרביי
ציטערט מיר אויף דאָס האַרץ
און די אויגן פילן זיך אָן מיט טרערן.

אַסטראָוצע, 1942

מדה כנגד מדה

נעמי׳לע!
אַנדערהאַלבניאָריק קדושהלע;
אַכצנחדשימדיק קרבנ׳דל.
מיתה־משונה׳דיק
איז געווען דיין טויט
דורך האַקנקרייצלעריש מלאך־המות.
פאַר וועלכע זינד? . . .
וואָס פאַראַ פאַרברעכן
האָט געקאָנט באַגיין
אַזאַ פיצעלע קינד? . . .
אַ סימבאָליש נאָמען
פון זיסקייט האָסטו געטראָגן.
אָבער, דיינע פינפאונזיבעציק וואָכן־לעבן
זענען נאָר מרורדיקע ביטערקייט געווען.
געטאָ!
מאַמעס ברוסטן איינגעשרומפענע,
וואונדיקן פון הונגער;
און אַנשטאַט מילך —
פליסט פון זיי אייטער.
האָסטו יאָמערלעך געווויינט
אין דער רויכיקער שטוב,
וואָס האָט געדומפן פון שימל.
דיין קליין קערפערל
האָט זיך געמאַטערט
אין קיינמאָל נישט דערטריקנטע ווינדלען,
אַ געפיניקטס פון נישט דערזיגן.
און כאָטש מען האָט דיך נאָר
איינמאָל אין וואָך געבאָדן,
אין פון שניי צעלאָזענעם וואַסער —
האָסטו דאָך געבליט ווי איין מלאכ׳ל
מיט געקרייזלטע הערעלעך,
און סאַמעטענע גלידערלעך.
געווואַקסן ביסטו שעפּסעלע
צו דער עקידה! . . .
זאָל־זשע דאַרן
די „ריינבלוטיקע" האַנט
פון דייטשן מערדער,
וואָס האָט דיין קעפּעלע צעשמעטערט
מיט איין בלייערנע קויל.

זאָל פאַרקרומט ווערן
דאָס עקלהאַפטע מויל
פון רציחהדיקן גערמאַנער,
וואָס האָט אויף דיר, קליינטשיקס,
געשריגן: „פאַרפלוכטער יודע";
און דיך געשלעפּט ביי איין פיסל
ווי מען טאַשטשעט אַן עוף...
זיין קעל זאָל שוועלן
און נישט אַרויסלאָזן קיין קלאַנג,
אויסער יאָמערדיקן געשטאַמל —
נאָכן ווייב, ווועלכע טריקנט אַן עקרה,
און נאָך שוועסטער, וואָס מפּילט אין בלוט!
אַ שטראָף זאָל עס זיין
פאַר פאַרברעכערישע זינד.
פאַר האַרגענען טויזנטער קליינע נפשלעך,
צווישן זיי אויך מיין שוועסטערס
אַנדערהאַלבניאָריק קינד...

מיין גורל־פריינט

דיין ווי מיין יוגנט:
געזונטע, בליענדיקע בלעטער,
וואָס וויאנען אין דערוואַרטונג
פון רעגן, וועלכער קומט נישט . . .

דיינע ווי מיינע יאָרן:
שפּראָצנדיקע פעלדער,
וואָס חלש'ן אין בענקשאַפט
נאָך טוי־טראָפנס . . .

דיין ווי מיין לעבן:
שטערנלאָזע נעכט,
וואָס זענען שוואַרץ פון צער;
און דערציילן וועגן מרה־שחורהדיקן אומעט...

נאָר אונדזערע טרוימען:
זענען פילפאַרביק און האַרציק
דערנענטערנדיק אונדז די אומענדלעכסטע
ווייטן, וואָס כישופ'ן מיסטיש...

נאָר אונדזערע נשמות:
זענען דאָס איינציקע,
אייביקע פייער,
וואָס ברענט און וואַרעמט;

אויפלעבנדיק אונדזערע —
פאַרקילטע האָפענונגען;
און אויפטייענדיק
אונדזער פאַרגליווערטן לעבנס־מוט.

אָסטראָווצע מערץ 7, 1942

פּאַרטיזאַנער־ליד

מיר וועלן נאָך דערלעבן פריי צו זיין,
און באַצאָלן פאַר געטאָ לייד און פּיין.
איך זע דעם טאָג; איך זע ער קומט שוין אָן
הויבט הויך די פּאַרטיזאַנער פּאָן! (ביס)
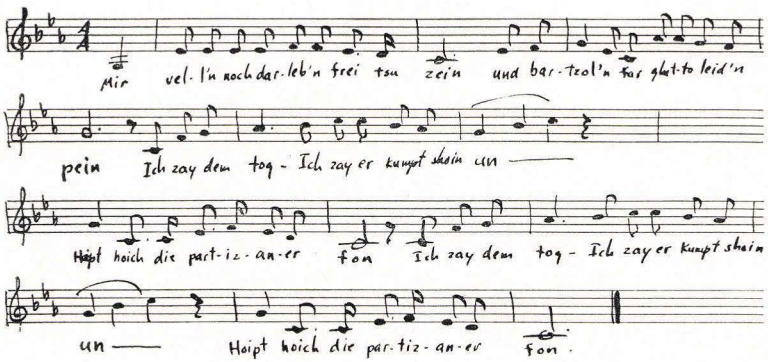
פון שטעט און שטעטלעך אידישע אַהער,
געקומען זענען מיר אין וואַלד מיט געווער.
אין האַרץ אַ פייער וואָס צינדט אָן דעם מוט,
נקמה־דורשט פליסט אין אונדזער בלוט. (ביס)

עס האָט אונדז דער דייטש גוט געפילט,
דעם פּאַרטיזאַנער; דעם איד.
ביים רייסן בריקן ביים שפּרינגען באַנען,
סאַבאָטאַזש פון אידן פּאַרטיזאַנען... (ביס)

און ווען איינער פון אונדז פאַלט אין שלאַכט,
באַגראָבן מיר אים אין שטילקייט פון דער נאַכט.
קיינער קלאָגט, קיינער ווייניט,
נאָר שטאַרקער שלאָגן מיר דעם פיינט! (ביס

אַסטראָווצע, אָקטאָבער 1942

PARTISANER LID

ישראל עמיאָט

דער מחבר פונם בוך

אמנון אייזענשטאַדטן האָב איך באַגעגנט צופעליק, אין רעדאַקציע פון „אידישן זשורנאַל" אין טאָראָנטאָ, וואו ער פלעגט דרוקן זיינע מאמרים ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן.

אמנון אייזענשטאַדט געהערט צו די יונגעלייט, וואָס דערקענען זיך גיך. עס דאַרף נישט לאַנג נעמען צו ווערן מיט אים פריינט. און טאַקע אין ערשטן שמועס שוין, האָט ער מיר דערציילט עפּיזאָדן פון זיינע עטלעכע יאָרן וואַנדער און וואָגל אונטערן היטלעריסטישן רעזשים.

דער זון פון צויזמערער רבין ר׳ אלכסנדר זושא אייזענשטאַדט זצ״ל האָט אַרויסגעווויזן אומגעהויערע איינפאַלעריישקייט און מוט אויף איבערצוכיטרעווען די געסטאַפּאָ. און אַזוי איז געשען, אַז דער רבישער זון, זאָל אין מונדיר פון אַ „נאַצי" האָבן פאַרבינדונגען מיטן אונטערערד און אַרויסראַטעווען פון געטאָ צענדליקער אידן. יעדער טאָג זיינער איז רייך געווען מיט אַזעלכע איינפאַלן, וואָס אין פאַרגלייך מיט זיי פאַרבלאַסן אַלע טריקס פון אַ שערלאָק האָלמס.

און אַזוי האָט געקאָנט פּאַסירן, אַז סוף כל סוף אַ פאַרפאַלגטער פון דער געסטאַפּאָ, זאָל זיך דאָס אייניקל פון צדיקים געפינען אויפן אומאַנגער בית־עולם אויפן קבר פון ר׳ נחמן ברעסלאַווער, צוזאַמען מיט דער אידישער דאָקטאָרשע פון אומאַן, וואו ביידע האָבן געיאָגטע מתפּלל געווען ווען אַרום האָט שוין קיין איין איד נישט געלעבט.

אמנון אייזענשטאַדט האָט אַזוי פאַרכאַפּנדיק דערציילט עפּיזאָד נאָך עפּיזאָד, אַז כ׳האָב אים פּשוט געבעטן:

נעם און שרייב אָן די אַלע פאַקטן אַווי ווי דו דערציילסט זיי, נישט אַראָפּ־געמענדיק און נישט צוגעבנדיק איין וואָרט; היט זיך פאַר מליצה און פאַר וועלן מאַכן מעלאָדראַמאַטיש. דער אמת אַליין פון דיינע דערציילונגען שלאָגט אַ סך שטאַרקער און וועט זיין איינע פון די שוידערלעכסטע דאָקומענטן פון דער חורבן תקופה.

אמנון אייזענשטאַדט האָט דערווייל נאָר אָנגעשריבן עטלעכע קאַפּיטלען. ער האָט פאַר זיך געהאַט אָן אַנדערע אויפגאַבע. ער איז געפאָרן קיין פוילן אויס־צוגעפינען דעם טאָטנס כתבים, וועלכע דער זון האָט ערגיץ באַגראָבן; און דער־ווייל, זייענדיק „דאָרטן", האָט ער באַווייזן אויפצוכאַפּן אַ ריי בילדער פון איצ־טיקן אידישן לעבן.

איך האָב אים געבעטן ער זאָל די דאָזיקע באַשרייבונגען אַ נאָמען געבן: „און די ערד האָט נישט צוגעדעקט דאָם בלוט".

ווי די דאָזיקע בילדער זאָלן זיך נישט לייענען אינטערעסאַנט, איז עס נאָר אַן אָנהויב, אַן אַדערויף אויפן ווערק, וועלכעס ער דאַרף וואָס גיכער פאַרענדיקן. דאָס זענען זיינע אייגענע איבערלעבונגען בשעת דער טרויעריקער היט־לער ממשלה אין איראָפּע.

אמנון אייזענשטאַדט איז אַ געוועזענער תלמיד פון ר׳ נתן שפיגעלגלאַס ישיבה אויף שליסקע דרייאונפערציק, פון וועלכער ער איז שפּעטער — אונטערן פּאָטערס וויסן — אַוועק שטודירן אין „פּאָזנאַנסקי" סעמינאַר אויף געגנשע גאַס. רייף געווארן איז ער אָבער, דורכמאַכנדיק זיינע אויפטרייסלענדיקע איבער־לעבונגען אינם יאָמערטאָל פון אונדזער טראַגעדיע.

פון אַ ריי פון זיינע באַשרייבונגען שלאָגט שוין אָן דער טאָן, וועלכער איז אממייסטן געוואונטשן ביים שילדערן די תקופה פון מאָרד און גרויזאַמקייט — דאָס איז דער נוסח פון אַ כראָניקער.

איך בין זיכער, אַז זיין פּעדער וועט נאָך באַרייכערן אונדזער חורבן לי־טעראַטור מיט זייער וויכטיקע ווערק.

ער האָט אַלע געגעבענע דערצו.

◆ ◆ ◆

אינהאַלט

צו די לייענער — 7
חיים ליבערמאַן: אַ קרוינווערק — 11
אַ רייזע קיין פוילן — 17
אַ סדר נאַכט אין היינטיקן אידישן וואַרשע — 30
מיין היימשטאָט צויזמער — ליידיק און פאַרוויסט — 42
אַפּט — צויזמערס „פּאָוויאַטאָווע" הויפּטשטאָט — 143
די מגילה פון דער אידישער שטאָט אָסטראָווצע — 155
וויערזשבניק—סטאַראַכאָוויץ — דאָס אָרט פון גערינגס לאַגערן — 180
אויפן מאַרק און געסלעך פון דרילזש — 185
אידיש לעבן אין די נייע פוילישע געביטן — 193
אַן אָוונט אין וואַרשעווער אידישן מלוכה־טעאַטער — 205
נאַכט־לעבן אין דער הויפּטשטאָט פון פוילן — 210
דער פּענסיאָנירטער דירעקטאָר — 219
די קראָקעווער אלמנה — 222
דער אומגליקלעכער הער „שטשענשליווי" — 227
דער וואַרשעווער פילם־דירעקטאָר — 233
דער „קאָמערסאַנט" — 236
אימיגראַציע קאַנדידאַטן — 241
דער אָפּגעפונענער פאָטער — 247
צעלינא קזשעמינסקאַ — 255
תינוקות שנשבו בין הגויים — 272
צוויי שוועסטערלעך — 278
לעצט מינוטיקע איינדרוקן — 285
אָפּגעפונענע מאַטעריאַלן, דאָקומענטן און לידער — 291
בריוו פון הרב ראָזענבלום — 294
ישראל עמיאָט: דער מחבר פונם בוך — 371
אינהאַלט — 373

◆ ◆ ◆